

KULTURA SPOŁECZEŃSTWO EDUKACJA

Nr 1 (17) 2020

WYDAWNICTWO NAUKOWE UAM

UNIwersytet IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

KULTURA – SPOŁECZEŃSTWO – EDUKACJA
CULTURE – SOCIETY – EDUCATION

Nr 1 (17) 2020

POZNAŃ 2020

KULTURA–SPOŁECZEŃSTWO–EDUKACJA / CULTURE-SOCIETY-EDUCATION

Scientific journal published twice a year at the Faculty of Educational Studies of the Adam Mickiewicz University in Poznań

RADA REDAKCYJNA / EDITORIAL BOARD

Redaktor naczelny / Chief Editor – Agnieszka Cybal-Michalska

Zastępca redaktora naczelnego (Deputy Chief Editor) – Jarema Drozdowicz

Sekretarz redakcji / Secretary – Bożena Kanclerz

Sekretarz wspomagający numeru / Assistant Secretary of 1(17) 2020 – Lucyna Myszka-Strychalska

Członkowie / Members – Małgorzata Grzywacz, Daria Hejwosz-Gromkowska, Agnieszka Gromkowska-Melosik, Witold Jakubowski, Barbara Jankowiak, Ewa Karmolińska-Jagodzik, Karolina Kuryś-Szyncel, Jerzy Luty, Zbyszko Melosik, Pavel Mühlpachr, Janice Mych-Wayne, Joanna Ostrouch-Kamińska, Magdalena Piorunek, Winfried Schubarth, Andreas Seidel, Dorota Smetanová, Kristin K. Stang, Lidia Suchanek, Waldemar Segiet, Cristina Maria Coimbra Vieira, Eva Zamojska, Alena Valisova, Agata Matysiak-Błaszczuk, Paulina Peret-Drażewska, Isidora Sáez Rosenkranz, Katarzyna Segiet, Katarzyna Waszyńska

REDAKTORZY TEMATYCZNI / SUBJECT EDITORS

Agnieszka Cybal-Michalska (pedagogika młodzieży i kultury, socjologia edukacji)

Jarema Drozdowicz (antropologia edukacji, antropologia kultury)

Agnieszka Gromkowska-Melosik (edukacja wielokulturowa)

Magdalena Grzywacz (nauki o kulturze)

Daria Hejwosz-Gromkowska (pedagogika ogólna, pedagogika zdrowia)

Witold Jakubowski (pedagogika kultury i mediów, andragogika)

Barbara Jankowiak (pedagogika zdrowia, psychologia społeczna)

Ewa Karmolińska-Jagodzik (pedagogika ogólna, pedagogika młodzieży)

Karolina Kuryś-Szyncel (pedagogika opiekuńczo-wychowawcza)

Jerzy Luty (estetyka, filozofia sztuki)

Agata Matysiak-Błaszczuk (pedagogika społeczna)

Zbyszko Melosik (socjologia edukacji, pedagogika porównawcza)

Pavel Mühlpachr (pedagogika specjalna, pedagogika społeczna)

Janice Myck-Wayne (pedagogika specjalna)

Joanna Ostrouch-Kamińska (socjologia edukacji i rodziny, pedagogika społeczna)

Magdalena Piorunek (pedagogika pracy, pedagogika społeczna)

Winfried Schubarth (teoria wychowania i socjalizacji)

Katarzyna Segiet (pedagogika społeczna, pedagogika dziecka)

Waldemar Segiet (pedagogika opiekuńczo-wychowawcza)

Andreas Seidel (teoria wychowania i socjalizacji)

Dorota Smetanová (pedagogika resocjalizacyjna)

Kristin K. Stang (pedeutologia)

Lidia Suchanek (edukacja artystyczna)

Alena Valisova (pedagogika specjalna)

Cristina Maria Coimbra Vieira (psychologia edukacji, edukacja dorosłych)

Katarzyna Waszyńska (psychologia społeczna, pedagogika zdrowia)

Eva Zamojska (pedagogika ogólna, edukacja międzykulturowa)

REDAKTORZY JĘZYKOWI / LINGUISTIC EDITORS

Katarzyna Kabacińska-Luczak (Polish)

Marianna Waters (English)

REDAKTOR STATYSTYCZNY / STATISTICAL EDITOR

Mirosław Krzyśko

© Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań 2020

Tłumaczenie zawartości 4 numerów czasopisma „Kultura-Spoleczeństwo-Edukacja” na język angielski i ich wydanie – zadanie finansowane w ramach umowy 608/P-DUN/2019 ze środków Ministra Nauki i Szkolnictwa Wyższego przeznaczonych na działalność upowszechniającą naukę

Ministerstwo Nauki
i Szkolnictwa Wyższego

ISSN 2300-0422

Spis treści / Table of contents

Artykuły / Articles

KATARZYNA SEGIET

O społecznościach lokalnych i wspólnotach ludzkich w warunkach globalizacji – perspektywa pedagogiczna 7

On local communities and human societies in times of globalisation – a paedagogical perspective 17

HALINA GUZY-STEINKE

Między nami sąsiadami... Obcy, cudzoziemiec – stosunek studentów do obywateli Ukrainy . . 27

Between us, neighbours... Stranger, foreigner – students' attitude towards Ukrainian citizens 41

AGNIESZKA NAUMIUK

Współbycie, współodpowiedzialność i współzależność jako kategorie ważne dla pedagogiki społecznej skierowanej ku budowaniu wspólnot lokalnych 53

Coexistence, co-responsibility and interdependence as categories important to social pedagogy directed towards building local communities 63

MIROŚŁAWA CZERNIAWSKA

Czy w ciągu 15 lat wzrosła akceptacja demokratycznych zasad równości i wolności? – analiza porównawcza postaw studentów 73

Has the acceptance of the equality and freedom principles increased over 15 years? A comparative analysis of attitudes among students 95

ANDRZEJ DZIKOWSKI

Political and scientific support for the establishment of the Veterinary School in Lwów 117

KAMLEH ABU ISMAIL-HASSAN

The integration of minorities in the security forces in Israel: the case of Muslim Arab citizens in the Galilee 127

ZAIED NUJEDAT

Mental Health Services for Syrian Refugees in Europe 137

LUCYNA MYSZKA-STRYCHAŁSKA

Proaktywność versus poczucie skuteczności w procesie konstruowania kariery przez młodzież 147

Proactivity versus self-efficacy in the process of developing a career by the youth 163

CELINA KAMECKA-ANTCZAK

Szkolna kultura polityczna. Czym jest i jak ją badać? 179

School political culture. What is it and how to study it? 199

MICHAŁ H. CHRUSZCZEWSKI

Nuda i jej typologie 219

Boredom and its typologies 235

KAMILA SŁUPSKA

Aktywizowanie społeczności lokalnej (przesłanki teoretyczne i przykłady dobrych praktyk „odradzania się” idei aktywnego sąsiedztwa) 251

Activating the local community (theoretical grounds and examples of good practices of the revival of the idea of active neighbourhood) 265

URSZULA ŁOPUSZAŃSKA, ADRIANNA ZACHARSKA, PATRYCJA GIERZON,

MARZENA SAMARDAKIEWICZ

Ateizm i dyskryminacja w obliczu współczesnych zmian na świecie 279

Atheism and discrimination in the face of contemporary changes in the world 289

JOANNA KOZIELSKA

Aspiracje migracyjne młodzieży akademickiej 299

Migration ambitions of academic youth 319

MONIKA GROCHALSKA

Reprezentacje gender w polskiej sferze publicznej – próba uchwycenia dynamiki dyskursu . . . 339

Gender representations in the Polish public space – an attempt to capture the dynamics of the discourse 369

JOLANTA MARTUSZEWSKA

Zadania instytucji edukacji dla bezpieczeństwa na potrzeby bezpieczeństwa państwa 399

Asks of safety education institutions concerning the needs of state security 411

DAMIAN GAŁUSZKA

Czego gry cyfrowe mogą nas nauczyć o (dominującej) męskości? 423

What can digital games teach us about (dominant) masculinity? 445

Informacje dla autorów 467

Editorial information 469

Artykuły / Articles

Katarzyna Segiet*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

O społecznościach lokalnych i wspólnotach ludzkich w warunkach globalizacji – perspektywa pedagogiczna

KEYWORDS

local community, community, activity, social activity, co-being paedagogy

ABSTRACT

Segiet Katarzyna, *O społecznościach lokalnych i wspólnotach ludzkich w warunkach globalizacji – perspektywa pedagogiczna* [On local communities and human societies in times of globalisation – a paedagogical perspective]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 7–16, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.1.1

Contemporary researchers of local communities and human societies face a new and difficult task today. It is, on the one hand, related to the great interest in this topic and the difficulty of creating a new concept that would fully exhaust the scope of phenomena observed presently in local communities and human societies. On the other hand, the character of changes that have gained momentum in the first decade of the 21st century, and the description of their sources, become particularly difficult to describe and name. The present article is an attempt at an indication of the need of an evolution of perception on societal reality and the emerging new social issues. Contemporary paedagogy attempts to write about the necessity of awareness/education related to the needs of establishment of local communities and the creation of bonds as a response to processes related to social life in times of globalisation. It is a fact that we are presently dealing with a change in the forms and character of local communities.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3044-1814>.

Wprowadzenie, czyli o globalizacji, społeczności lokalnej i wspólnotach ludzkich

Wielowątkowe rozważania nad społecznościami lokalnymi i wspólnotami ludzkimi należy wiązać z globalizacją, która jako specyficzna teoria rozwoju cywilizacyjnego świata pociąga za sobą nowe zmiany oraz zagrożenia dotyczące środowiska życia i wychowania człowieka. W kontekście uwarunkowań i zależności należy wyodrębnić trzy zasadnicze elementy i pola znaczeniowe pośredniczące pomiędzy nimi. Jest to: globalizacja (jej podstawowe znamiona) ↔ lokalność (jako kategoria przestrzenno-społeczna) ↔ środowisko życia i edukacji (jako kategoria społeczno-pedagogiczna). Globalizacja jest zarówno determinantą, jak i wyzwaniem dla kategorii lokalności, jej rozumienia i podstawowych cech. Natomiast nowe znamiona lokalności, generowane zjawiskiem globalizacji, powodują – na co wskazuje wielu autorów – istotne zmiany w środowisku życia i wychowania rozpatrywanym w skali lokalnej (Winiarski, 2010: 8–9).

W kontekście wielu dyskusji nad próbą odpowiedzi na pytanie, czym jest społeczność lokalna, dowiadujemy się, że cechuje ją ograniczona liczba aktorów, a zachodzące między nimi relacje mają charakter bezpośredni. Tych nieznacznych aktorów lokalnej sceny łączą wspólne cele i środki, wynikające ze wspólnoty życia codziennego. Wyzwała ona nierzadko uspiomy potencjał rozwojowy i mobilizuje niekiedy do zachowań prospołecznych. Długie trwanie takich właśnie społeczności sprawia, że przypisać im można uniwersa symboliczne, jak określili je przed laty Peter Berger i Thomas Luckmann (1983). Chodzi o zbiór wartości i norm opierających się w znacznym stopniu historycznym przemianom i regulującym zachowania codzienne i odświętne, ustalających ich rytmy czy cykle. Na koniec wreszcie, z uwagi na względnie kompletną oprawę instytucjonalną, społeczności lokalne charakteryzuje swoista samodzielność oraz to, że całe niemal życie tworzących je ludzi upływać może w ich obrębie (podaję za: Szczepański, Ślęzak-Tazbir, 2010; Jałowiecki, Szczepański, Gorzelak, 2007: 22).

W terminologii dotyczącej społeczności lokalnej możemy wyodrębnić trzy powtarzające się elementy: terytorium, interakcje społeczne oraz więź psychiczna (społeczna) wyrażająca się w poczuciu wspólnoty z ludźmi zamieszkującymi to terytorium postrzeganego jako „nasze miejsce” (Szacka, 2003: 229).

Obecnie często do wymienionych powyżej trzech cech społeczności lokalnej zalicza się też zdolność „do podejmowania wspólnych działań na rzecz rozwiązywania nurtujących je problemów” (Starosta, 1995: 95). Uwypukla to w swojej definicji Włodzimierz Mirowski, pisząc:

(...) społeczności lokalne należą do najbardziej podstawowych i najbardziej rozpowszechnionych jednostek organizacyjnych społeczeństwa. W ich funkcjonowaniu znajduje swój wyraz zbiorowa działalność ludzi zamieszkałych na określonym terytorium stanowiącym podstawę wspólnoty. Działalność ta podlega pewnym zasadom instytucjonalno-organizacyjnym, na których oparta jest gospodarka, ustrój społeczno-polityczny i struktura społeczna szerszej zbiorowości narodu i państwa. Społeczności lokalne nazywane były czasem mikrokosmosem szerszego społeczeństwa. (Mirowski, 1998: 297)

Tak rozumiana społeczność lokalna staje się wspólnotą (według Ferdynanda Tönnisa *Gemeinschaft*), której głównymi składowymi są: rodzina, sąsiedztwo i osobowy charakter ich relacji (Szacka, 2003: 229). I tak społeczność lokalną charakteryzuje Jan Szczepański, pisząc, że oznacza ona: „ogół rodzin, kręgów sąsiedzkich i innych zbiorowości mieszcących się na określonym terytorium, w ramach którego jednostki składające się na tę zbiorowość zaspokajają podstawowe potrzeby życiowe i połączone są więzią wspólnego stosunku do terytorium, w ramach którego jednostki składające się na tę zbiorowość zaspokajają podstawowe potrzeby życiowe i połączone są więzią wspólnego stosunku do terytorium, na którym żyją” (Szczepański, 1964: 45). Tenże autor definiuje dalej określenie więzi społecznej, pisząc, że: „więź społeczna jest to zorganizowany system stosunków, instytucji, środków kontroli społecznej; – skupiający jednostki, podgrupy i inne elementy składowe zbiorowości w całość zdolną do trwania i rozwoju” (Szczepański, 1979: 238). Społeczność lokalną możemy zatem charakteryzować i badać jako małą społeczność lub traktować jako pewną wspólnotę (Woźniak, 1997: 55).

Współcześni badacze społeczności lokalnych i wspólnot ludzkich stoją przed niełatwym – z dwóch powodów – zadaniem. Z jednej strony jest ono związane z wielkim zainteresowaniem tą tematyką i trudnością stworzenia nowej koncepcji, która w pełni wyczerpywałaby zjawiska obserwowane dziś w społecznościach lokalnych i wspólnotach. Z drugiej strony szczególnie trudny do uchwycenia i nazwania okazuje się charakter zmian i ustalenie ich źródeł, które w pierwszej dekadzie XXI wieku przybrały szeroką skalę. Potrzebna jest zatem zmiana postrzegania rzeczywistości społecznej i analiza nowych problemów społecznych.

W refleksji nad społecznościami lokalnymi czytamy o wielu niepokojących zagrożeniach i zjawiskach. Pesymistyczną wizję roztacza socjolog Zygmunt Bauman, pisząc, iż wspólnota oznacza świat, w jakim się „niestety nie znajdujemy, w jakim jednak bardzo chcielibyśmy osiedlić się na stałe lub do jakiego chcielibyśmy powrócić” (Bauman, 2008: 8). Innym przykładem może być zapowiedź, że cywilizacja przemysłowa, a z nią rozwój Internetu i społeczeństwa informatycznego, przekształca układy lokalne i zagraża istnieniu ich społeczności. Współczesne społeczności lokalne tracą walory wspólnotowe, wewnątrznie się atomizują i coraz mniej są

skłonne do zachowań na rzecz dobra wspólnego środowisk, w których żyją. W Polsce zauważalna jest tendencja do życia w bezmyślnym tłumie, do funkcjonowania osobno. W takiej powstającej sytuacji, społeczności lokalne zdają się mieć coraz mniej wpływu na kształtowanie się naszej osobowości społecznej czy też ugruntowanie poczucia tożsamości. Ilustracją są duże metropolie, które uwolniły ludzi od więzi lokalnych, zaś ich różnorodność pozwala wybierać relacje społeczne oparte nie na bliskości przestrzennej, ale na wspólnym interesie czy wartościach (między innymi Wirth, 1938; Sennett, 1977; Welmann, 1979; Fisher, 1982).

W dociekaniach nad formami ludzkiego współżycia we współczesnym mieście duński socjolog Henning Bech dowodzi, że „skoro miasta, w których obecnie przebywa większość ludzkości planety, to tereny cyrkulacji licznych, gęstych i trwałych heterogenicznych rojów ludzkich, pstrych wciąż zmiennych i ruchliwych tłumów obcych sobie nawzajem przechodniów, to w zasadzie stajemy się dla siebie nawzajem powierzchniami – jedynym aspektem, jaki w sobie nawzajem postrzegamy” (za: Bauman, 2001). Mówi się wręcz o „społeczeństwie jednostek” (Elias, 2008), bowiem terytorium nie jest już, czy nie musi być, elementem łączącym mieszkających na nim ludzi. A zatem bliskość geograficzna traci na znaczeniu przy współczesnych procesach globalizacyjnych i intensywnym rozwoju nowych możliwości komunikacji elektronicznej. Ma to także swoje konsekwencje dla działań związanych z zarządzaniem/gospodarowaniem społecznością lokalną.

Jednocześnie istnieje grupa autorów, którzy uważają, że mówienie o zanikaniu wspólnot lokalnych czy społeczności lokalnych jest jeszcze przedwczesne. Przykładowo Barbara Szacka uważa, że powodem zaistniałych problemów jest niewykorzystanie potencjału środowisk lokalnych – zarówno materialnego, jak i ludzkiego. Upodmiotowienie społeczności lokalnych, tworzenie zrzeszeń, umacnianie inicjatyw obywatelskich stwarzają szansę na ich rozwój i rozwiązywanie problemów społecznych. Lokalna społeczność samorządowa jest otwarta, a mieszkańcy uczestniczą w rozmaitych sferach życia zbiorowego, co sprzyja ich identyfikacji z miejscem zamieszkania (Szacka, 2003: 235).

Przeobrażenia społeczności lokalnych są wynikiem oddziaływania wielu czynników. Często trudno jest jednoznacznie wskazać jedną przyczynę określonych zmian. Myślę, że oprócz czynników natury globalnej współwystępują przeobrażenia wynikające z procesu transformacji gospodarczo-ustrojowej. Ważna jest także edukacja dotycząca pojmowania takich kwestii jak: wolność, wspólnotowość, praworządność, samorządność czy chociażby patriotyzm lokalny, ale to wymaga czasu. Wszystkich wspomnianych elementów nie sposób traktować rozdzielnie, a niejednokrotnie można zaobserwować, jak wchodzą one ze sobą we wzajemną interakcję.

Znaczenie aktywności i działań społecznych w rozwiązywaniu problemów lokalnych – zarys problemu

W refleksji dotyczącej bycia we wspólnocie, rozpoznawania zaistniałych problemów lokalnych, rozumienia ich oraz tworzenia propozycji dalszych rozwiązań istotna jest znajomość centralnych pojęć związanych z podejmowanym tematem. Należą do nich: aktywność¹ człowieka i działanie społeczne.

Według Andrzeja Olubińskiego przez aktywność należy rozumieć

(...) różnorakie działania przejawiające się zarówno w zachowaniach zewnętrznie dostrzegalnych, jak i mniej widocznych procesach psychicznych. Tego rodzaju aktywne zachowania wynikają z naturalnej relacji jednostki z otaczającym ją światem. Tak rozumiana aktywność regulacyjna wiąże się z dokonywaniem odpowiednich zmian w otoczeniu oraz określoną zmiennością cech osobowych. Przekształcając zatem własne otoczenie, człowiek zmienia sam siebie [zaspokajając jednocześnie własne potrzeby – uzup. K.S.]. (Olubiński, 2018: 21)

W niniejszych rozważaniach interesuje nas pojęcie aktywizacji w odniesieniu do społeczności lokalnych. Według socjologa Zbigniewa Wierzbickiego aktywizacja i rozwój społeczności lokalnej (*community development*) oznacza proces i jednocześnie dobrowolne dążenie do wspólnego dobra, wspólnego dobrobytu mieszkańców siłami samych członków danego środowiska poprzez wywoływanie u nich określonych postaw (uaktywnienie, pobudzenie) i orientacji (Wierzbicki, 1973). Nietrudno dostrzec w sformułowanej tu definicji związek z pedagogiką społeczną Heleny Radlińskiej, kontynuowanej przez Ryszarda Wroczyńskiego, Aleksandra Kamińskiego, a następnie przez między innymi Wiesława Theissa, Tadeusza Pilcha, Stanisława Kawulę, Ewę Marynowicz-Hetkę, Andrzeja Radziewicza-Winnickiego czy Mikołaja Winiarskiego. Pedagogika społeczna uznawała za zasadniczy cel przekształcanie środowiska społecznego siłami samego środowiska. Zdaniem Olubińskiego ma miejsce tu idea budowania społeczeństwa obywatelskiego, którego istotą jest dążenie do zaspokajania określonych potrzeb zarówno osobistych, jak i społecznych zaangażowanych jednostek, z jednoczesnym rozwiązywaniem nabrzmiałych problemów, między innymi lokalnych (Olubiński, 2018: 23).

¹ Pojęcia kluczowe dla refleksji nad aktywnością człowieka, a także nad jego działaniem profesjonalnym, przeczytamy w Barbier, 2016. Na temat znaczenia aktywności własnej jednostki zwracali uwagę tacy uczeni jak, m.in.: Jean Piaget, Lew S. Wygotski, Erik H. Erikson, Stefan Szuman, także Florian Znaniecki, Helena Radlińska, Tadeusz Pilch, Wiesław Theiss, Zbigniew T. Wierzbicki, Andrzej Radziewicz-Winnicki, Mikołaj Winiarski, Jerzy Modrzewski, Elżbieta Górnikowska-Zwołak, M. Cichosz i inni.

Intencjonalną aktywność, ukierunkowaną na rozwój, zmianę czy zysk, której celem jest polepszenie sytuacji życiowej człowieka, nazywamy działaniem społecznym. Przybiera ono różne wymiary. Możemy mówić o działaniu: charytatywnym, lokalnym, zbiorowym, o uczestniczeniu w życiu kulturalnym (Nowosielski, Nowak, 2006: 118). Towarzyszą mu procesy współdziałania, współpracy, kooperacji, dzięki temu mają charakter więziotwórczy. Działania podejmowane przez jednych włączają oddziaływania innych, co stwarza podwaliny powiązań społecznych (Marody, Giza-Poleszczuk, 2004: 141). W działaniu społecznym najważniejsza jest grupa lub społeczność, która realizuje określone cele i zadania w ramach funkcjonującej instytucji czy stowarzyszenia. E. Marynowicz-Hetka uważa, że w procesie funkcjonowania instytucji społecznej ważną rolę odgrywa „wyobraźnia społeczna”, będąca źródłem działań społecznych (Marynowicz-Hetka, 2006: 77).

W pedagogice społecznej ważnym wymiarem działalności jest aktywność nastawiona na pomoc i wsparcie, które wiążemy z pojęciem zasobów wychowania i wsparcia środowiska życia człowieka. Jest to zagadnienie istotne nie tylko w diagnostyce pedagogicznej środowiska i jego elementów, ale w planowaniu działalności pomocowej, kompensacyjnej, wychowawczej i kulturalnej. Zasoby wychowania stanowią potencjały, możliwości znajdujące się w środowisku i jego komponentach, które należy wykorzystać dla jego aktywizacji. Helena Radlińska widziała zasoby wychowania w kontekście sił społecznych, fizycznych i duchowych. Są one rodzajem dynamizmów tkwiących w środowisku życia każdego człowieka i ludzkich zbiorowości, zwłaszcza lokalnych (Kawula, 2012: 79). I tak, według kryterium rzeczowego, zasoby wychowania stanowią zarazem warunki sprzyjające bądź hamujące tkwiące w konkretnym środowisku i jego komponentach. W pierwszej grupie można wyróżnić fizjograficzne cechy środowiska, rodzaj zabudowy, typ osiedla, miejscowości, stopień urbanizacji, infrastrukturę – między innymi edukacyjną, kulturalną czy sieć pomocy społecznej. Do drugiej grupy zasobów zaliczamy rodzaj relacji międzyludzkich i społecznych, w tym sąsiedzkich oraz indywidualnych z instytucjami i stowarzyszeniami w obrębie środowiska lokalnego i kulturalnego. Trzeci obszar to potencjały, zasady w zakresie kultury, na które składają się między innymi tradycje, tożsamość kulturowa i poczucie przynależności, obyczaje, uznawane i realizowane wzorce zachowań w życiu codziennym. Zasoby wychowania stanowią więc korzystne potencjały wspomagania rozwoju na przykład dzieci i rodziny (Kawula, 2012). Zasoby wychowawczo-kulturalne mogą dotyczyć konkretnych miejsc, w których dziecko najlepiej się czuje i przebywa. Maria Mendel nadała im nazwę pedagogiki miejsca (Mendel, 2006).

Według Danuty Urbaniak-Zajac zasadniczym źródłem korzystnych zmian społeczno-pedagogicznych powinna być kreatywnie działająca jednostka czy gru-

pa, świadoma sama siebie i warunków, w jakich żyje. Zdaniem autorki najdobitniej zaznacza się ten stosunek względem: „świata przeżywanego” (*Lebenswelt*) (Urbanik-Zajac, 2003: 236). Dla Husserla jest to jedyna postrzegana i prawdziwa rzeczywistość (Judycki, 2081: 125–163). W kontekście jego teorii podkreśla się zatem znaczenie zakorzenienia jednostki w otaczającej go rzeczywistości, a przez to silną więź emocjonalną, wzajemne powiązania oraz obustronne oddziaływanie. Pedagodzy społeczni przyjmują tezę Floriana Znanieckiego, iż same warunki środowiska nie wywołują bezpośrednich skutków wychowawczych, a nawet nie wyznaczają treści procesu wychowawczego, a jedynie określają możliwości ich przebiegu i spełnienia. Nie sposób również w tym momencie nie dostrzec ważnego aspektu, że uczestnictwo w życiu społecznym, łączy się z pewną odpowiedzialnością, z pomaganiem sobie nawzajem, pomnażaniem kapitału społecznego, budowaniem pozytywnych więzi społecznych, które sprzyjają działaniu zbiorowemu, przeciwdziałając równocześnie patologiom społecznym.

Koncepcja „pedagogiki współbycia” propozycja społeczeństwa współdziałającego. Przyczynek

Ponieważ aktywność i działalność społeczna jest istotą życia społecznego, zajmującą ważne miejsce w życiu codziennym człowieka, warto w tym miejscu przypomnieć jedną z odmian pedagogiki autorstwa Bronisławy Dymary – pedagogikę współbycia, nazywaną teorią innowacyjnej edukacji (Dymara, 2009). Jej istota wyraża się w całokształcie pozytywnych relacji międzyludzkich, opartych na uznawaniu wspólnych wartości oraz tolerancji, szacunku wobec inności drugiego człowieka (Dymara, 2014).

Interpersonalne styczności, kontakty i więzi w toku różnych działań mieszkańców w społecznościach lokalnych mogą stanowić wielorako zhumanizowaną przestrzeń współbycia i dialogu i stać się inspiracją do działania/współdziałania w przestrzeni lokalnej. „Fizyczna bliskość obcych jest (...) losem [mieszkańców miast], dlatego muszą eksperymentować, wypróbować i sprawdzać różne sposoby życia, wierząc, że znajdą wreszcie taki modus vivendi, który uczyni ich współżycie z obcymi możliwe do przyjęcia” (Bauman, 2003), zatem, zdaniem Baumana, wszyscy jesteśmy współzależni w naszym szybko globalizującym się świecie i z racji tej współzależności nikt z nas nie może sam, w pojedynkę, zapanować nad swoim losem. Przed człowiekiem piętrzą się zadania, którym nie sposób indywidualnie stawić czoła i z którymi samodzielnie nie można sobie poradzić. Wszyscy potrzebujemy kontroli nad warunkami, w których zmagamy się z wyzwaniami ży-

cia – lecz większość z nas taką kontrolę może uzyskać jedynie w kolektywie (Bauman, 2003).

Bez względu na to, jaka jest społeczność lokalna, wielokrotnie w polskiej literaturze socjologicznej stwierdzano, że prawdziwe historie ludzkie dzieją się zawsze lokalnie, że człowiek potrzebuje zakorzenienia i przypisania do konkretnego miejsca, nawet jeśli jest ciągle w drodze. Życie społeczności lokalnej jest zgodne z powszechną trajektorią losów jednostki. Człowiek bowiem rodzi się, uczy, pracuje, odpoczywa, choruje i na końcu umiera. Każda nekropolia, używając metafory, skupia tych, którzy odeszli ze społeczności lokalnej, tych, którzy w niej pozostają, i tych wreszcie, którzy do niej przyjdą (Szczepański, Ślęzak-Tazbir, 2010).

Ponowoczesność, czy też „płynna” lub „późna nowoczesność”, jak ją nazywa Zygmunt Bauman i Anthony Giddens, oraz cechy ją charakteryzujące (takie jak: indywidualizm, zróżnicowanie, racjonalność, związana z nią ekonomizacja życia społecznego, ekspansywność), dodatkowo biorąc pod uwagę zjawiska wpisane kulturę narcyzmu (Lasch, 2015), powstałe w wyniku procesu globalizacji, mam na myśli, „kryzys wspólnoty” czy „upadek człowieka publicznego” (za teorią Richarda Sennetta), przypominają pedagogom społecznym i animatorom ważne powinności związane z budzeniem wrażliwości społecznej na pojawiające się problemy i wynikające z nich zagrożenia.

Z właściwą dla nieobojętnych praktyków wnikliwością współczesna pedagogika społeczna próbuje pisać o konieczności uświadamiania/edukacji związanej z potrzebą kreowania wspólnot lokalnych oraz budowania więzi jako odpowiedzi na procesy związane z życiem społecznym ery globalizacji. Jedno jest pewne: mamy dziś do czynienia ze zmianą form i charakteru społeczności lokalnych.

W książce Zygmunta Baumana *Wspólnota. W poszukiwaniu bezpieczeństwa w niepewnym świecie* czytamy: „współcześni poszukiwacze wspólnoty skazani są na dzielenie losu Tantala (...). Do mąk Tantala dojdą i jeszcze je zaostrzą męki Syzyfa. Rzeczywiście istniejąca wspólnota okaże się niepodobna do tej z marzeń”. Może to budzić niechęć do poszukiwania, kreowania wspólnoty. Jednak, jak pisze sam Bauman dalej, „dzięki wojowniczości, zadziorności (...) można utrzymać i ochronić przed ulotnieniem się poczucie bycia we wspólnocie, bycia wspólnotą” (Bauman, 2013: 27–28). To od postaw ludzi będzie zależeć, czy wartości społeczne będą chronione, kultywowane, czy zaprzepaszczone. To działania jednostki, jej aktywności są wyznacznikiem przynależności i podstawą budowania tożsamości. Lokalność, wspólnota, wymaga nieustannych działań podtrzymujących trwałość grupy członków, którzy ją tworzą. W dzisiejszych czasach, które charakteryzuje wysokie tempo życia, wyścig i wysoka mobilność przestrzenna, każdy człowiek powinien mieć kilka miejsc i jedno „najważniejsze” – małą ojczyznę, przyjazne

miejsce zamieszkania. Bowiern są to potencjalne miejsca stwarzające warunki dla rozwoju człowieka, do czynnego wypoczynku, rekreacji i uczestnictwa w kulturze, a także współbycia, współpracy, współdziałania, bycia obywatelern. Jednakże siła funkcjonowania we wspólnocie – jak stwierdza Bronisława Dymara – wynika

(...) z *ordo naturalis*, podstaw życia człowieka, tęsknoty za Drugim, który w czymś utwierdza, pomaga, akceptuje i zauważa; przed tym, co grozi, broni i ostrzega. A więc pielęgnuje wspólne wartości, dzieli się sukcesami, porażkami i troskami. Słowem, jest razem w synergetycznej przestrzeni wzajemnej potrzeby. (Dymara, 2014)

Fragment ten nawołuje do edukacji dla współbycia. Tworzenie lokalnych więzi, wspólnot, sieci ludzi, zwracanie baczonej uwagi do procesu wychowawczego jako dodatkowego efektu organizowania i aktywizowania instytucji, placówek skupiających młode pokolenie to wielkie zadania na dziś pedagogiki współbycia i pedagogiki społecznej.

Bibliografia

- Bauman Z. (2003), *Liquid Love*, Cambridge.
- Bauman Z. (2008), *Wspólnota. W poszukiwaniu bezpieczeństwa w niepewnym świecie*, Kraków.
- Bauman Z. (2013), *Razem i osobno*, Kraków.
- Berger P., Luckmann T. (1983), *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa.
- Cichosz M., Lewicka M., Molesztak A. (2018), *Animacja społeczno-kulturalna – współczesne wyzwania. Młodzież i seniorzy jako odbiorcy kultury*, Kraków.
- Dymara B. (2009), Blżej integracji osoby i pedagogiki współbycia, [w:] B. Dymara, *Dziecko w świecie edukacji*, t. 2, Kraków.
- Dymara B. (2014), Źródła, cechy i perspektywy pedagogiki współbycia, [w:] U. Szuścik, B. Oelslaeger-Kosturek, U. Szuścik (red.), *Dziecko w świecie innowacyjnej edukacji, współdziałania i wartości*, t. 1, Katowice.
- Elias N. (2008), *Spoleczeństwo jednostek*, Warszawa.
- Jałowiecki B., Szczepański M.S., Gorzelak G. (2007), *Rozwój lokalny i regionalny w perspektywie socjologicznej*, Tychy.
- Judycki S. (2018), Niektóre problemy Husserlowskiej teorii konstytucji przestrzeni, *Roczniki Filozoficzne*, nr 29.
- Kawula S. (2012), *Pedagogika społeczna. Dzisiaj i jutro*, Toruń.
- Lasch Ch. (2015), *Kultura narcyzmu*, Warszawa.
- Marody M., Giza-Poleszczuk A. (2004), *Przemiany więzi społecznych*, Warszawa.
- Marynowicz-Hetka E. (2006), *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, t. 1, Warszawa.
- Mendel M. (red.) (2006), *Pedagogika miejsca*, Wrocław.
- Mirowski W. (1978), Przemiany społeczności lokalnych i terytorialnych, [w:] W. Wesołowski (red.), *Kształt struktury społeczne. Studia do syntezy*, Warszawa.

- Nowosielski M., Nowak M. (2006), *Czy społeczny bezruch? O społeczeństwie obywatelskim i aktywności we współczesnej Polsce*, Poznań.
- Olubiński A. (2018), *Aktywność i działanie jako forma edukacji do samorealizacji czy zniewolenia? W świetle założeń edukacji humanistycznej i krytyczno-emancypacyjnej*, Kraków.
- Starosta P. (1995), *Poza metropolią. Wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego*, Łódź.
- Szacka B. (2003), *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa.
- Szczepański J. (1964), Stan badań nad społecznymi procesami industrializacji, *Studia Socjologiczne*, nr 3 (14).
- Szczepański J. (1979), *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa.
- Szczepański M.S., Ślęzak-Tazbir W. (2010), Region i społeczność lokalna w perspektywie socjologicznej, *Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa*, 1.
- Urbaniak-Zajac D. (2003), *Pedagogika społeczna w Niemczech. Stanowiska teoretyczne i problemy praktyki*, Łódź.
- Wierzbicki T. (red.) (1973), *Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnych*, Wrocław.
- Winiarski M. (2010), Przedślowie. Środowisko życia i edukacji w perspektywie globalizacji, [w:] K. Segiet, K. Słupska-Kwiatkowska (red.), *Animacja środowiska a edukacja i wychowanie na potrzeby jutra*, Gniezno.
- Woźniak R.B. (1997), *Zarys socjologii edukacji i zachowań społecznych*, t. 2, Koszalin.

Katarzyna Segiet*

Adam Mickiewicz University, Poznań

On local communities and human societies in times of globalisation – a paedagogical perspective

KEYWORDS

local community, community,
activity, social activity, co-being
paedagogy

ABSTRACT

Segiet Katarzyna, *On local communities and human societies in times of globalisation – a paedagogical perspective*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 17–26, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.1.2

Contemporary researchers of local communities and human societies face a new and difficult task today. It is, on the one hand, related to the great interest in this topic and the difficulty of creating a new concept that would fully exhaust the scope of phenomena observed presently in local communities and human societies. On the other hand, the character of changes that have gained momentum in the first decade of the 21st century, and the description of their sources, become particularly difficult to describe and name. The present article is an attempt at an indication of the need of an evolution of perception on societal reality and the emerging new social issues. Contemporary paedagogy attempts to write about the necessity of awareness/education related to the needs of establishment of local communities and the creation of bonds as a response to processes related to social life in times of globalisation. It is a fact that we are presently dealing with a change in the forms and character of local communities.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3044-1814>.

Introduction, or on globalisation, local communities and human societies

Multi-perspective considerations of local communities and human societies should be related to globalisation, which, as a specific theory of civilisational development of the world gives rise to further changes and threats concerning the society of human life and education. Within the context of conditions and dependencies, three fundamental components and fields of significance between them must be discerned; these are: globalisation (its fundamental properties) ↔ localness (as a spatial and social category) ↔ life and education environment (as a socio-paedagogical category). Globalisation is both a determining factor and a challenge for the category of localness, its understanding and fundamental properties. New properties of locality, in turn, generated by the phenomenon of globalisation, cause – as indicated by numerous authors – significant changes in the life and education environment as seen on the local scale (Winiarski, 2010: 8–9).

In the context of numerous discussions on an attempt to answer the question as to what a local community is, we find out that it is characterised by a limited number of actors, and that the relations between them are direct. These insignificant actors of a local scene are bound by common goals and means as stemming from the community of daily living. More often than not it awakens latent development potential, and sometimes encourages pro-social behaviour. The long duration of such communities allows one to assign to them symbolic universal values as once described by Peter Berger and Thomas Luckmann (1983). We mean a set of values and norms greatly opposed to historic change and governing daily and extraordinary behaviour, determining their rhythms or cycles. Finally, due to the relatively complete institutional framework, local communities are characterised by unique independence and the fact that almost all the lives of the people making it up will pass within them (quoted from: Szczepański, Ślęzak-Tazbir, 2010; Jałowicki, Szczepański, Gorzelak, 2007: 22).

Terminology concerning local communities exhibits three separate, repeating components: territory, social interaction and psychological (social) bond expressed in the feeling of community with the people inhabiting this territory perceived as “our place” (Szacka, 2003: 229).

Presently, the three properties of a local community are amended by the capacity “to undertake joint action for the purpose of resolution of own issues” (Starosta, 1995: 95). Włodzimierz Mirowski stresses this in his definition, when he writes that

(...) local communities are among the most fundamental and widespread organisational units within a society. Their functioning is expressed by the joint activity of people inhabiting a specific territory making up the basis of the community. This activity is subject to certain institutional and organisational rules, on which the economy, the socio-political system and the social structure of the broader community of the nation and state are based. Local communities used to be referred to as the microcosmos of the broader society. (Mirowski, 1998: 297)

A local community perceived as such becomes what Ferdinand Tönnies referred to as the *Gemeinschaft*, a German term stressing togetherness and bond within a community, the main constituent components of which are family, neighbourhood and the personal character of the relations between them (Szacka, 2003: 229). This is the way Jan Szczepański characterises a local community, when he writes that it describes the “sum total of families, neighbourhoods and other groups within a specific territory, as a part of which the individuals making up this community satisfy their basic living needs and are joint by the bond of collective relation with the territory they live on” (Szczepański, 1964: 45). This author further defines the social bond, writing that the “social bond is an organised system of relations, institutions, social control resources – grouping together individuals, subgroups and other constituent components of a community into a whole capable of survival and development” (Szczepański, 1979: 238). A local community may thus be characterised and studied as a small community or treat it as a *Gemeinschaft*, a kind of tightly-bound society (Woźniak, 1997: 55).

Contemporary researchers of local communities and human societies face a difficult task. It is on the one hand related to the great interest in this topic and the difficulty of developing a new concept that would fully exhaust the phenomena observed contemporaneously in local communities and societies. On the other hand, the character of changes that have gained momentum in the first decade of the 21st century, and the description of their sources, become particularly difficult to describe and name. A change is needed in the perception of the social reality, and an analysis of the new societal issues.

In the reflections on local communities we read about many unsettling threats of phenomena. The sociologist Zygmunt Bauman develops a pessimistic vision, saying that the community describes the world, in which we “are regrettably not found, in which we would, however, very much like to settle or to which we would like to return” (Bauman, 2008: 8). A different example may be the sign that the industrial civilisation, and, along its side, the development of the Internet and of the information society transforms local systems and threatens the existence of their communities. Contemporary local communities

are losing their values, atomise internally and are less and less inclined to act for the common good of the environments they exist in. One can notice in Poland the tendency to live within a thoughtless crowd, to function separately. In these emerging situations, local communities seem to have less and less influence on the development of our social personalities, or the solidification of the feeling of identity. This is illustrated by large metropolises that have liberated people from their local bonds, and their diversity allows one to choose social relations not based on spatial proximity but common interest or values (e.g. Wirth, 1938; Sennett, 1977; Welmann, 1979; Fisher, 1982).

The thoughts on the forms of human interaction in the contemporary city allow Danish sociologist Henning Bech to state that “if cities, in which the majority of humanity now resides, are areas of circulation of numerous, dense and permanent heterogeneous swarms of people, colourful, ever-changing and mobile crowds of pedestrians that are alien to each other, then we in fact become surfaces to each other – this is the sole aspect that we see in each other” (quoted from: Bauman, 2001). There is even talk of a “society of individuals” (Elias, 2008). This is because territory is or need not be an element uniting the people living in it any more. Hence, geographic proximity loses significance in contemporary globalisation processes and the intense development of new possibilities of electronic communication. This also has its consequences for activity related to managing/developing local communities.

At the same time, a group of authors exists who believe that talk about the disappearance of local communities or societies is still premature. For instance, Barbara Szacka believes that the cause of the issues at hand is the failure to use the potential of local communities both in financial as well as personal terms. The subjectification of local communities, the development of associations, strengthening of civic initiatives all give rise to chances of their development and the solution of social issues. The local government community is open, and locals participate in various areas of collective life, facilitating their identification with their place of residence (Szacka, 2003: 235).

The transformations of local societies are the result of many factors. It is frequently difficult to clearly point out a single cause of specific changes that local communities experience. I believe that beside global factors, there also occur transformations due to economic and political changes of recent time. Education on the perception of such issues as liberty, community, rule of law, local governance or local patriotism is also important, but this takes time. All of the mentioned components must be treated jointly, and one can frequently note how they interact.

Significance of activity and local work in the solution of local problems – outline of the problem

In the reflections on living within a community, the determination of the local issues at hand, their understanding and the development of further solution options, significant is the knowledge of core terms related to the issue at hand. These include human activity¹ and social activity.

According to Andrzej Olubiński, activity should be perceived as

(...) diverse work shining through both in externally perceptible behaviour as well as less visible mental processes. Such active behaviour stems from the natural relationship of the individual with its environment. Regulation activity perceived as such is related to the introduction of relevant changes in the environment and the specific variability of personal properties. Hence, transforming one's environment, one transforms themselves. (Olubiński, 2018: 21)

The present work is driven by the concept of activation with respect to local communities. According to sociologist Zbigniew Wierzbicki, activation and development in a community describes a process and at the same time voluntary work towards the common good, the common well-being of locals through the effort of the members of that environment themselves, by encouraging specific attitudes (activation, awakening) and orientations in them (Wierzbicki, 1973). It is not difficult to notice within this definition the relation to social paedagogy of Helena Radlińska, continued by Ryszard Wroczyński, Aleksander Kamiński, and subsequently by e.g. Wiesław Theiss, Tadeusz Pilch, Stanisław Kawula, Ewa Marynowicz-Hetka, Andrzej Radziewicz-Winnicki or Mikołaj Winiarski. Social paedagogy perceived the main objective in the transformation of the social community through the effort of the community itself. Olubiński believes this is the idea of development of the civic society, the core of which is the struggle to satisfy specific personal needs of the participating individuals, as well as specific social needs, with the simultaneous solution of accrued e. g. local issues (Olubiński, 2018: 23).

¹ The concepts key for thinking about human activity and their professional work can be found in: J.-M. Barbier (2016), *Leksykon analizy aktywności*, Łódź. On the significance of activity of the individual see such scholars as e. g.: Jean Piaget, Lev Vygotsky, Erik H. Erikson, Stefan Szuman, also Florian Znaniecki, Helena Radlińska, T. Pilch, W. Theiss, Zbigniew T. Wierzbicki, Andrzej Radziewicz-Winnicki, M. Winiarski, Jerzy Modrzewski, Elżbieta Górnikowska-Zwolak, M. Cichosz and others.

Intentional activity aimed at development, change or profit, working towards the improvement of one's living situation is referred to as social activity, which takes various forms. One can speak of: charity activity, local activity, collective activity or participation in cultural life (Nowosielski, Nowak, 2006: 118). Social activity is accompanied by processes of cooperation, joint work, help. They thus create bonds. Activity undertaken by some includes the influences of others, creating the foundation for social bonds (Marody, Giza-Poleszczuk, 2004: 141). Within social activity, the group or community striving towards certain goals and performing certain tasks within a specific institution or association are the most important. E. Marynowicz-Hetka believes that in the process of functioning of a social institution, "social imagination", being the source of social activity, plays a key role (Marynowicz-Hetka, 2006: 77).

Within social pedagogy, an important area of activity is activity aimed towards aid and support that is linked to the concepts of education and support for the living environment of an individual. This issue is of significance not only in pedagogical diagnosis of an environment and its constituent components, but also in the planning of aid, compensation, education or cultural activity. Educational resources are potentials, capacities found within an environment and within its components that should be used for the purpose of its activation. Helena Radlińska saw educational resources from the perspective of social, physical and spiritual forces. They are a kind of dynamism resting within the living environment of every person and human communities, especially local ones (Kawula, 2012: 79). And hence, according to material criteria, educational resources are both conditions facilitating as well as hindering, found within a specific environment and within its constituent components.

- Within the first group, one can list the physiological properties of one's environment, the types of structures, of the settlement, locality, the level of urbanisation, infrastructure in terms of e.g. education, culture or the social aid network.
- The second group of resources includes the type of interpersonal and social relations, including neighbourhood relations and relations with independent institutions and associations within the local and cultural community.
- The third area describes potentials, rules in terms of culture that are composed of. e.g. traditions, the cultural identity and the feeling of belonging, customs, acknowledged and actually utilised behaviour patterns within daily life. The educational resources thus make up advantages potentials of support for the development e. g. of the family and of children (Kawula, 2012). Educational and cultural resources may apply to specific places where the

child feels best and where it remains. Maria Mendel referred to these places within the context of location paedagogy (Mendel, 2006).

According to Danuta Urbaniak-Zajac, the fundamental source of advantageous socio-educational changes should be a creatively active individual or group aware of itself and of the conditions, in which it lives. In the author's opinion, this relationship is most clearly seen with respect to the "lifeworld" (*Lebenswelt*) (Urbaniak-Zajac, 2003: 236). For Husserl this is the sole perceived and true reality (Judycki, 2018: 125–163). Within the context of his theory, stressed is hence the significance of the embedding of the individual in the reality that surrounds them, hence, the strong emotional bond, mutual ties and mutual influences. Social paedagogies follow the thesis of Florian Znaniecki that environment conditions themselves do not give rise to direct educational effects nor do they even determine the content of the educational process, but solely determine the possibilities of their course and fulfilment. It is also not possible to presently see the important aspect that participation in social life is related to certain responsibility, helping one another, development of social capital, establishment of positive social bonds that facilitate joint activity, at the same time countering social pathologies.

The concept of the "paedagogy of co-being" as the proposition of a cooperating society. A contribution

As social activity and functioning is the core of social life, taking up a significant place in daily life, it is worthwhile to remind at this point of a particular type of paedagogy by Bronisława Dymara – the paedagogy of co-being, referred to as the theory of innovative education (Dymara, 2009). Its core is expressed in the entirety of positive interpersonal relations based on the acknowledgement of common values as well as tolerance and respect for the otherness of others (Dymara, 2014).

Interpersonal contact and bonds in the course of various activities of inhabitants of local communities may constitute a diversely humanised space of co-being and dialogue, and become the inspiration to be active (together) within the local space. The physical presence of others is the (...) fate [of city dwellers], hence they have to experiment, try out and check diverse modes of living, believing that they will finally arrive at such a *modus vivendi* that will make their coexistence with others bearable (Bauman, 2003); hence, Bauman says that we are all interdependent in our quickly globalising world, and because of this interdependency nobody can master their fate alone, individually. One is faced with

tasks that one cannot individually master, and with which they cannot come by themselves. We all need control over the conditions, under which we are to handle the challenges of life – but the majority may only arrive at such control within a collective (Bauman, 2003).

Irrespective of the local community, Polish sociological literature frequently teaches us that true human stories always take place locally; that one needs to be rooted and assigned to a specific place, even if they are always on the road. The life of the local community is aligned with the common trajectory of fate of the individual. Alas, man is born, taught, works, rests, becomes ill and eventually dies. To use a metaphor, every necropolis is the point of collection of those who have left the local community, those who remain in it, and finally those who are yet to come to it (Szczepański, Ślęzak-Tazbir, 2010).

Postmodernity or “liquid” or “alternative modernity” as Zygmunt Bauman and Anthony Giddens call it, and the properties that characterise it (such as individualism, differentiation, rationality, the related economisation of social life, expansiveness), additionally taking into account the phenomena forming a part of narcissist culture (Lasch, 2015) that have emerged as a result of the process of globalisation, whereby I mean the “community crisis” or the “fall of the public man” (following Richard Sennett) remind social paedagogues, animators, of important duties related to the awakening of social sensitivity to the emerging problems and the dangers that emerge from these.

As proper for caring practitioners, contemporary social paedagogy attempts to frequently write about the necessity of teaching/education related to the need to create local communities and build bonds as a response to processes related to social life in time of globalisation. One thing is certain: nowadays we are dealing with a change of forms and of the character of local communities.

In Zygmunt Bauman’s book *Community: Seeking Safety in an Insecure World* we read – “contemporary community scholars are forced to live Tantalus’ fate (...). Tantalus’ torture will be amended and exacerbated by the trouble of Sisyphus. The actual community will turn out to be entirely unlike that from the dreams (...)” – this can give rise to unwillingness to search, to create community. However, Bauman writes further on “thanks to the stubbornness, defiance (...) one can retain and protect from fleeting the feeling of community, of being in the community” (Bauman, 2013: 27–28). The attitudes of the people will determine whether social values will be protected, cultivated or lost. The activities of an individual, their work, are the factor determining belonging, and the base for the development of identity. Locality, community requires continuous activity supporting the durability of the members of the group that make it up. Contemporaneously, with the fast

pace of life, the race and high spatial mobility, every person should have several places and one “most important one” – their little homeland, a friendly place to live. These are indeed potential places that give rise to favourable conditions of development, active rest, recreation and participation in culture, as well as co-being, cooperation, co-activity, being a citizen. However, the strength to function within a community – as Bronisława Dymara states, comes

(...) from *ordo naturalis*, the basis of human life, the longing for Another who solidifies in something, aids, accepts and notices; before that which threatens, guards and warns. Hence, there occurs care for common values, sharing of successes, losses and cares. In one word, they are together in a synergistic space of mutual needness. (Dymara, 2014)

This fragment encourages education in co-being. The establishment of local bonds, communities, networks of people, carefully noticing the education process as an additional effect of organisation and activation of institutions, facilities bringing together the young generation are grand contemporary tasks of the paedagogy of co-being and social paedagogy.

Bibliography

- Bauman Z. (2003), *Liquid Love*, Cambridge.
- Bauman Z. (2008), *Wspólnota. W poszukiwaniu bezpieczeństwa w niepewnym świecie*, Kraków.
- Bauman Z. (2013), *Razem i osobno*, Kraków.
- Berger P., Luckmann T. (1983), *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa.
- Cichosz M., Lewicka M., Molesztak A. (2018), *Animacja społeczno-kulturalna – współczesne wyzwania. Młodzież i seniorzy jako odbiorcy kultury*, Kraków.
- Dymara B. (2009), Bliżej integracji osoby i pedagogiki współbycia, [in:] *Dziecko w świecie edukacji*, vol. 2, Kraków.
- Dymara B. (2014), Źródła, cechy i perspektywy pedagogiki współbycia, [in:] U. Szuścik, B. Oelszlaeger-Kosturek, U. Szuścik (eds.), *Dziecko w świecie innowacyjnej edukacji, współdziałania i wartości*, vol. 1, Katowice.
- Elias N. (2008), *Spoleczeństwo jednostek*, Warszawa.
- Jałowicki B., Szczepański M.S., Gorzelak G. (2007), *Rozwój lokalny i regionalny w perspektywie socjologicznej*, Tychy.
- Judycki S. (2018), Niektóre problemy Husserlowskiej teorii konstytucji przestrzeni, *Roczniki Filozoficzne*, no. 29.
- Kawula S. (2012), *Pedagogika społeczna. Dzisiaj i jutro*, Toruń.
- Lasch Ch. (2015), *Kultura narcyzmu*, Warszawa.
- Marody M., Giza-Poleszczuk A. (2004), *Przemiany więzi społecznych*, Warszawa.
- Marynowicz-Hetka E. (2006), *Pedagogika społeczna. Podręcznik akademicki*, vol. 1, Warszawa.
- Mendel M. (ed.) (2006), *Pedagogika miejsca*, Wrocław.

- Mirowski W. (1978), Przemiany społeczności lokalnych i terytorialnych, [in:] W. Wesółowski (ed.), *Kształt struktury społeczne. Studia do syntezy*, Warszawa.
- Nowosielski M., Nowak M. (2006), *Czy społeczny bezruch? O społeczeństwie obywatelskim i aktywności we współczesnej Polsce*, Poznań.
- Olubiński A. (2018), *Aktywność i działanie jako forma edukacji do samorealizacji czy zniewolenia? W świetle założeń edukacji humanistycznej i krytyczno-emancypacyjnej*, Kraków.
- Starosta P. (1995), *Poza metropolią. Wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego*, Łódź.
- Szacka B. (2003), *Wprowadzenie do socjologii*, Warszawa.
- Szczepański J. (1964), Stan badań nad społecznymi procesami industrializacji, *Studia Socjologiczne* no. 3 (14).
- Szczepański J. (1979), *Elementarne pojęcia socjologii*, Warszawa.
- Szczepański M.S., Ślęzak-Tazbir W. (2010), Region i społeczność lokalna w perspektywie socjologicznej, *Górnośląskie Studia Socjologiczne. Seria Nowa*, 1.
- Urbaniak-Zajac D. (2003), *Pedagogika społeczna w Niemczech. Stanowiska teoretyczne i problemy praktyki*, Łódź.
- Wierzbicki T. (ed.) (1973), *Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnych*, Wrocław.
- Winiarski M. (2010), Przedślowie. Środowisko życia i edukacji w perspektywie globalizacji, [in:] K. Segiet, K. Słupska-Kwiatkowska (eds.), *Animacja środowiska a edukacja i wychowanie na potrzeby jutra*, Gniezno.
- Woźniak R.B. (1997), *Zarys socjologii edukacji i zachowań społecznych*, vol. 2, Koszalin.

Halina Guzy-Steinke*

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy

Między nami sąsiadami... **Obcy, cudzoziemiec – stosunek studentów do obywateli Ukrainy**

KEYWORDS

local community, community,
activity, social activity, co-being
paedagogy

ABSTRACT

Guzy-Steinke Halina, *Między nami sąsiadami... Obcy, cudzoziemiec – stosunek studentów do obywateli Ukrainy* [Between us, neighbours... Stranger, foreigner – students' attitude towards Ukrainian citizens]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 27–39, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.2.1

The article presents a part of research on the students' attitude towards foreigners, in particular Ukrainian citizens. In Poland it is currently the largest group of foreigners, as well as the largest group of foreign students studying at Polish universities. The text contains references to the sociological concept of „foreign”, especially to G. Simmel's, and also to the category of „stereotype”, which is usually associated with the perception of different nationalities. The presented fragment of research compares the attitude of students to the stereotype of a Ukrainian, which has been acknowledged and consolidated in Poland over the years of common history. Respondents also rated functioning of Ukrainian acquaintances at the university and in the dorm. Respondents in their opinion claim that the group of Ukrainians is large, but it is almost invisible at the university. This is due to the low access of foreigners to student life and isolation among „their own”. The attitude of Polish youth is certainly significant for this type of behavior. Polish students, despite declarations, do not make enough effort to get to know and maintain closer contacts with colleagues from Ukraine.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8808-957X>.

Wprowadzenie

W artykule poddano refleksji kategorię „obcy” i zaprezentowano fragment badań na temat stosunku młodego pokolenia studentów do Ukraińców, kolegów ze studiów, ale także obywateli Ukrainy, którzy coraz liczniej przybywają do Bydgoszczy. Bydgoszcz to dziewiąte pod względem wielkości miasto w Polsce. Przed wojną żyli tu obok siebie Polacy, Niemcy i Żydzi, po wojnie zamieniło się w stosunkowo jednorodną pod względem narodowości miejscowość z dużą liczbą mieszkańców napływowych z innych regionów kraju. W latach dziewięćdziesiątych XX wieku w mieście zamieszkała liczna grupa Wietnamczyków, a po wejściu Polski do Unii Europejskiej i wzroście migracji edukacyjnych pojawiło się więcej obcokrajowców różnej proveniencji. Od kilku lat, szczególnie po wojnie w Donbasie, obserwuje się coraz większy napływ obywateli Ukrainy, którzy stali się najliczniejszą grupą narodową w Bydgoszczy. Każdego roku przyjeżdża ich kilka tysięcy, przede wszystkim do pracy sezonowej. Polska nie była nigdy krajem, do którego masowo migrowali obywatele innych narodowości, jest to kraj ciągle jednolity narodowo, i ten fakt, od czasów PRL-u, przedstawiany był przez obozy rządzące jako jego walor. To polaryzuje społeczeństwo na „swoich” i „obcych”, a tymczasem we współczesnym świecie nie ma możliwości funkcjonowania, zarówno jednostki, jak i całego państwa bez postawy otwartości na „obcych” cudzoziemców.

„Obcy”, „cudzoziemiec” jako kategorie społeczne

Początki rozważań nad kategorią społeczną „obcy” sięgają początku XX wieku i związane są z niemieckim socjologiem Georgiem Simmelem. Jego zdaniem „obcy” to ktoś znany, przestrzennie bliski, jednak odmienny kulturowo, pozostający w relacji „gość” – „gospodarz”, w której ten drugi oznacza określoną społeczność nazywaną mianem „swoich” (Bera, Korczyński, 2012: 35). Jeśli „swoją” nazwiemy tylko tę grupę, z którą się w pełni identyfikujemy, to „obcą” będzie każda przeciwna. Przede wszystkim jednak „inność”/„obcość” ściśle związana jest z pojęciem nietolerancji, wykluczenia, rasizmu, stygmatyzacji, dyskryminacji i ksenofobii. Można uznać je za grupę pojęć mających takie same korzenie kulturowo-obyczajowe opierające się na obcości. Stawianie się „obcym” następuje w chwili, gdy jesteśmy wyznawcami innego boga, obyczaju, ideologii (Pilch, 2013: 243–244). Zarazem, na co zwrócił uwagę Zygmunt Bauman, w dzisiejszym świecie nie ma miejsc, do których można by uciec przed „innym/obcym”, tym samym staje się on permanentnym/stałym/regularnym elementem życia codziennego

(Bauman, 2016: 82–83). Być może dlatego Emmanuel Lévinas uważał, że „inny” to osoba niepowtarzalna, którą należy włączyć do naszego życia, a nawet brać za nią odpowiedzialność (Kapuściński, 2006: 31). W życiu codziennym terminy „obcy” i „inny” często stosowane są zamiennie, jako synonimy, ponieważ codzienne sytuacje nie wymagają precyzyjnego nazewnictwa. Społeczeństwo tworzy swój indywidualny system kategorii wyznaczonych jako normalne i typowe, określające cechy należące do „My”. Tym samym wszelkie odmienności czy wykroczenia poza obręb wyznaczonych cech etykietowane są jako „inni”, „obcy”, tworząc kategorię „Oni” (Kawczyńska-Butrym, 2009: 84). Ta relacja między swoimi a obcymi opiera się często na obawie, lęku przed nieznanym czy odmiennym. W postrzeganiu „obcego” widoczna jest ambiwalencja; widzimy w nim innego, nieznanego, a jednocześnie pod pewnym względem podobnego do nas – „bliskiego” (Tarczyński, 2014: 123). Chcąc wyznaczyć granice między obcością a innością, Sławomir Grabias zwraca uwagę na pozytywne i negatywne odczucia emocjonalne towarzyszące ocenie. Znaczenie inności zależy od sytuacji; pewne cechy mówią, że coś lub ktoś jest różny od nas na poziomie obiektywnie zauważalnych różnic, które dostrzegamy, rozumiemy albo nie, ale nie towarzyszą im negatywne reakcje. W sytuacji, gdy te same różnice w innych warunkach i ocenie innej osoby wzbudzą negatywne odczucia i zachowania, inność nie jest już kategorią neutralną, staje się „obcością”, a inny „obcym” (Grabias, 2019: 4). Podział na swoich i obcych jest stałym elementem życia społecznego, niezależnym od miejsca i czasu. Ten podział powoduje polaryzację emocji; „swoim” przypisuje się cechy pozytywne, „obcym” negatywne ignorując własne negatywy, jak również pozytywne „obcych”. Kategoryzacja ta wpływa również na zachowania wobec tych grup (Tarnowska i in., 2010: 120–121; także Pilch, 2013).

Zdaniem G. Simmela „cudzoziemiec bez względu na to, jak urokliwy i dobry, pozostaje «obcym»” (2006: 581), czy, zdaniem innego autora, „wygląda inaczej, posługuje się niezrozumiałym językiem, a nawet pachnie obco” (Polk, 2000: 9). Simmel uważał, iż cudzoziemiec pozostaje „obcym” do czasu, dopóki uważany jest za „osobę bez własnego miejsca”. Jest to „obce ciało”, które mimo to jest organicznym członkiem grupy, żyjącym w jej obrębie na szczególnych warunkach, stanowiąc pewną mieszaninę bliskości i dystansu (Simmel, 2006: 583). Andrzej Zajązkowski stwierdza:

Nie ma mowy o świadomym samookreśleniu się w kategoriach kulturowych, o utożsamianiu siebie z pewnym systemem wartości dotąd, dopóki jesteśmy „sami swoi”. Dopiero obecność obcego pozwala nam na określenie siebie, a to następuje w wyniku krytycznej obserwacji obcego, ujmowanie go w kategoriach własnych wartości kulturowych, a zatem wartościowania go, czyli tworzenia jego etnicznego stereotypu. (1974: 284)

Znaczenie stereotypu w podejściu do „obcych”

W narodowej świadomości większość odczuć i osądów w stosunku do „obcych” zbudowana jest na stereotypach. Czynniki kształtujące stosunek do cudzoziemców, jak mówi Piotr Sztompka, to stereotypy odnoszące się do przekolorowanych właściwości i odmienności między grupami oraz przeniesieniu ogólnych cech grupy każdemu członkowi z osobna (2006: 300). Stereotypy wyróżniają się zazwyczaj cechami negatywnymi, uproszczonymi, które są najczęściej upowszechniane przez media. Nawiązują często do widocznej, zauważalnej cechy określającej społeczną tożsamość, przypisywanej całej grupie społecznej (Wojciszke, 2002: 68; Czapka, 2009: 19). Irena Pospiszyl podkreśla, iż informacje przekazywane przez stereotypy cechują się niesprawdzoną, niezróżnicowaną, ubogą treścią o silnym zabarwieniu emocjonalnym; na ich podstawie grupom przypisuje się ogólne cechy bez względu na przynależność indywidualnych jednostek. Niebezpieczne jest przede wszystkim to, że stereotypy charakteryzują się trwałością i niezmiennością pomimo nowych informacji, a gdy się z sobą łączą, stwarzają możliwość powstawania ideologii (Pospiszyl, 2008: 51). Postawy wobec cudzoziemców, jak twierdzi Michał Wenzel, uwarunkowane są cechami psychologicznymi, czyli stopniem akceptacji wobec odmienności rasowej i kulturowej. Z drugiej strony istotną rolę odgrywają opinie na temat korzyści bądź zagrożeń związanych z pobytaniem obcokrajowców w kraju. Opinie kształtowane są na podstawie osobistych doświadczeń oraz wyobrażeń stereotypowych dotyczących „obcego” (Wenzel, 2009: 1). Często przypisuje się „obcym” żyjącym w teraźniejszości cechy ludzi czy grup etnicznych z przeszłości. Na tym polegają stereotypy narodowe, często jako uproszczenia w całości lub w jakiejś części sprzeczne z faktami i nieuwzględniające indywidualnych kontaktów z obcokrajowcami. Mają zabarwienie emocjonalne oraz wartościujące pozytywnie lub negatywnie daną grupę (Błuszkowski, 2003: 72). Jan Błuszkowski mówi, że stereotypy narodowe są (w uproszczeniu) trwałymi i sztywnymi sądami wobec narodów związanymi z bodźcami werbalnymi aktywowanymi poprzez słowa/nazwy (2003: 72). Zdaniem Sztompki stereotypy narodowe przekształcają się w negatywne przesady (2006: 351). Jest to mechanizm tendencyjnego etykietowania polegający na opisie innych narodowości poprzez (słowa) określenia mające negatywny wydźwięk. Tego rodzaju podejście powoduje używanie ich w życiu codziennym, a w pewnym momencie stają się one zamiennikiem nazwy własnej, skutkując przyjmowaniem negatywnych postaw wobec przedstawicieli „etykietowanych” grup. Małgorzata Budyta-Budzyńska podaje znane społeczeństwu polskiemu przykłady stereotypowego opisu nacji: „Ukraińcy określani są jako banderowcy, rezuny (czyli mordercy, siepacze, zabójcy); Niemcy

to naziści, faszyci; Rosjanie to sowieci, bolszewicy i kacapy (2010: 20). Skandynawowie są zimni, Anglicy flegmatyczni, Francuzi są najlepszymi kochankami. Murzyni są leniwi, Chińczycy przebiegli i chytry, Żydzi mają największe talenty do interesów (Sztompka, 2006: 300).

Cudzoziemcy bywają różni. Nie przepadamy za głośno zachowującymi się Niemcami i Arabami. Dziwimy się kulinarnym gustom Francuzów. Pobłażliwie tolerujemy wesołych jak dzieci Włochów. Z szacunkiem i dystansem obserwujemy niewysokich, zawsze uprzejmych Japończyków. Wietnamczycy handlujący na bazarach wywołują najczęściej współczucie pomieszane z pogardą. Agresywni Rosjanie, o jakich się słyszy, że tworzą grupy wymuszające haracze od handlarzy i strzelające z kałasznikowów, budzą z kolei strach i wrogość. Natarczywi Rumuni dopominający się o datki, oraz nachalne Cyganki, chcące koniecznie powróżyć, wywołują złość i niechęć. (Hamer, 1994: 103–105)

Od napisania tego tekstu minęło ponad 20 lat. Czy wnioski Hanny Hamer dotyczące postrzegania cudzoziemców przez Polaków są ciągle aktualne?

Stosunek Polaków do cudzoziemców (wybrane raporty CBOS)

Wybrane raporty CBOS z 2006 i 2016 roku wskazały, że sympatia Polaków skierowana jest do szeroko rozumianego Zachodu, natomiast niechęć wyrażana jest wobec narodów wschodnich. W 2016 roku zauważalna jest tendencja, która wskazuje na pozytywne nastawienie do narodu o wyższym poziomie życia, natomiast im jest on niższy, tym nastawienie pozytywne jest słabsze. Między 2006 a 2016 rokiem uczucia sympatii Polaków wobec Włochów oraz Czechów nie uległy zmianie. Do grupy narodów lubianych dołączyli Hiszpanie, co według Michała Strzeszewskiego związane było z przyjmowaniem Polaków do pracy. W 2016 roku do lubianych Włochów i Czechów dołączyli Słowacy i Anglicy. Komunikat z badań CBOS-u z 2016 roku wskazuje, że pogorszyło się nastawienie do wielu obcych narodów. Za przyczynę tego zjawiska podawane są czynniki związane z kryzysem imigracyjnym oraz wszelkiego rodzaju atakami terrorystycznymi. Zmiany nastawienia mają negatywny wpływ na postrzeganie bezpośrednich sąsiadów Polski, a szczególnie Białorusinów, Litwinów, Niemców oraz Ukraińców (Strzeszewski, 2006; Omyła-Rudzka, 2016). Największą niechęć Polacy odczuwają niezmiennie od 2006 roku do społeczności arabskich, w 2016 roku do tej grupy dołączyła społeczność romska.

W badaniach na temat stosunku Polaków do innych narodów można zauważyć powtarzający się schemat, wskazujący pozytywne odczucia wobec narodu,

który uważany jest za bogatszy, bardziej rozwinięty i światowy niż własny oraz negatywne wobec biedniejszych nacji. „Generalnie pozytywne uczucia żywimy do cudzoziemców, którzy nie tylko nic od nas nie chcą, ale ponadto są zamożni i z kontaktu z nimi możemy odnieść korzyści” – pisała ponad 20 lat temu Hanna Hamer. „Natomiast negatywne uczucia” – pisze dalej autorka – „rezerwujemy dla biedoty, która utrudnia nam życie, zmuszając do myślenia o jakimś konkretnym rozwiązaniu jej problemu” (1994: 190) i, jak się wydaje, nastawienie Polaków wobec cudzoziemców nie uległo znaczącej zmianie. Stereotypy utrzymują się na skutek „zasady najmniejszego wysiłku” (Walter, Cookie, 2000: 117), która polega na upieraniu się i pokładaniu wiary w pierwsze i najprostsze uogólnienie tak długo, jak to jest możliwe. Wysiłek ogranicza się do doboru odpowiedniego stereotypu do danej sytuacji.

W 2018 roku badania CBOS wskazały pogorszenie nastawienia do sąsiadów. Największą sympatią Polaków cieszą się w dalszym ciągu Słowacy i Czesi oraz w mniejszym stopniu Litwini. Z największym dystansem Polacy podchodzą do Rosjan. W ciągu ostatnich 25 lat obserwuje się zjawisko unifikacji stosunku do innych narodów. Nastawienie do nacji niegdyś bardzo lubianych, jak Włosi, Francuzi, Amerykanie, pogorszyło się, natomiast do nielubianych, jak Niemcy, Ukraińcy i Żydzi, poprawiło się. Ale w roku 2018 zauważalne jest znaczące pogorszenie się nastawienia do Niemców, Francuzów i Ukraińców. W 2019 roku wobec Ukraińców przeważa niechęć (41%) nad sympatią (31%) (Omyła-Rudzka, 2019: 4).

Na zmianę postawy wobec innego narodu ma wpływ przede wszystkim wspólna historia oraz współczesne wydarzenia związane z polityką i gospodarką. Zmiany warunkowane są także możliwością i częstotliwością spotkań z obcokrajowcami, a także, jak wspomniano, stereotypami narodowościowymi, jakimi posługujemy się w kraju. Obraz sąsiada z państw ościennych kształtuje się przez wieloletnie doświadczenia historyczne, dotyczące różnorodnych sfer życia codziennego (Gonec, 2016: 110).

Ukraińcy w Bydgoszczy

Najliczniejszą grupę imigrantów w Polsce od wielu lat stanowią Ukraińcy. Ukraina znajduje się na 29. miejscu wśród największych państw świata, liczy ponad 45 mln mieszkańców. W latach 2010–2012 Polska była najczęściej wybieranym krajem przez pochodzących stamtąd migrantów. Oba kraje łączy wspólna historia i podobna kultura, co przyczyniło się w dużej mierze do wyboru przez Ukraińców Polski jako kraju migracyjnego, w którym można studiować, pracować, by polepszyć

swoją sytuację materialną i społeczną. Po wybuchu wojny w Donbasie (2014) powiększyła się liczba imigrantów z Ukrainy. Na popularność ruchów migracyjnych wpływa także bliskie sąsiedztwo, które ułatwia wyjazdy (przede wszystkim zarobkowe). Obok migracji zarobkowych najczęstszą przyczyną przyjazdów do Polski jest edukacja. W roku 2019 liczba kart pobytu długoterminowego wzrosła o 12% i przekroczyła 200 tysięcy. Dane nie uwzględniają osób przebywających w kraju tymczasowo na podstawie wizy lub ruchu bezwizowego. Zazwyczaj są to pracownicy sezonowi, których może być ponad 1 mln (UDSC 2019). Ukraińcy to także nacja, która spośród obcokrajowców kupuje najwięcej nieruchomości w Polsce.

Już od kilku lat dominującą grupę cudzoziemców na uczelniach polskich stanowią studenci z Ukrainy i Białorusi. W roku akademickim 2018/2019 w Polsce naukę pobierało 39,2 tys. Ukraińców; mówi się wręcz o tak zwanej ukrainizacji polskich uniwersytetów (Roźnowski, 2014: 144). Migracje edukacyjne, jak stwierdza Sylwia Ruda, w szczególności dają możliwość uzyskania wykształcenia i kompetencji studentom z krajów biedniejszych, umożliwiają również osiągnięcie wyższego statusu społecznego i lepszych warunków życiowych niż we własnym kraju. Uzyskane na wyjeździe kompetencje i umiejętności studenci mogą wykorzystać na rzecz poprawy sytuacji własnej ojczyzny (Ruda, 2014: 23).

Polskę i Ukrainę wiąże wspólna historia. Stosunki między narodami kształtowane są przez kontakty polityczne i gospodarcze, ale również przez utrzymujące się ciągle w świadomości społecznej stereotypy. Na Ukrainie żywe są wspomnienia szlachty wyrzynającej tysiące zbuntowanych prawosławnych i grekokatolików, w Polsce ukraiński odwet (a było to w XVII i XVIII wieku!), żywe są również wspomnienia wydarzeń sprzed i w trakcie II wojny światowej, kiedy stosunki między obu narodami były bardzo napięte i wrogie. Te zaszłości historyczne, obok podłoża społecznego i psychologicznego (jednostkowego), mają wpływ na relacje współczesne. Problemem jest to, iż młode pokolenia ludzi niemających bezpośrednich przeżyć związanych z wydarzeniami z przeszłości opiera swoje opinie na przekazywanych mitach i nieracjonalnych uprzedzeniach. Młode pokolenia, zdaniem Tadeusza Pilcha, wykazują dwa podejścia do wyobrażeń o Ukraińcu. Pierwsze związane jest z literackimi opisami pięknego krajobrazu i prostego ludu, drugie pochodzi bezpośrednio z wizerunku kształtowanego przez media walczących z Polakami, złych Ukraińców (Pilch, 2006: 139).

Stereotypy narodowe mają ogromne znaczenie w kreowaniu stosunków międzynarodowych. Utrwalają je wszechobecne media (o czym była już mowa), które często rozpowszechniają negatywne stereotypy obcokrajowca, co przyczynia się do budowania tożsamości i poczucia jedności wobec innych, obcych. Pilch podkreśla, iż stereotyp „tworzy biegunową świadomość «swoich» i «obcych», wzmacniając

więzi plemienne”. Ten mechanizm często służy manipulacji politycznej, kreując wrogów i wykluczonych czy kozła ofiarnego, szczególnie w sytuacjach kryzysowych (2007: 140).

Jaki jest stosunek polskich studentów do studentów z Ukrainy¹?

Przedmiotem prezentowanych badań własnych było zagadnienie postrzegania obcokrajowców pochodzących z Ukrainy przez studentów Uniwersytetu Kazimierza Wielkiego. Badania przeprowadzono za pomocą sondażu diagnostycznego i obserwacji uczestniczącej. Teren wybrany został celowo, ponieważ na małej uczelni studiuje z roku na rok coraz więcej obywateli Ukrainy. Jest to szczególnie zauważalne podczas przyznawania miejsc w akademikach. Osoby przyjeżdżające z zagranicy na studia w pierwszej kolejności uzyskują miejsca w domu studenta, tym samym pozbawiając możliwości zamieszkania w akademiku obywateli polskich, których nie stać na wynajem pokoju, budząc tym samym natychmiastową niechęć. Wśród młodzieży zauważono dwie postawy wobec studentów z Ukrainy: część studentów jest przeciwna obcokrajowcom, druga grupa jest zwolennikiem przyjazdów obcokrajowców na studia.

Budując narzędzie do poznania stosunku polskich studentów do studentów z Ukrainy, wzięto pod uwagę badania, które na początku XXI wieku przeprowadził M. Popławski (2002) dotyczące cech charakterystycznych dla danego narodu, jego zalet i wad, cenionych wartości oraz cech zewnętrznych opisujących określoną nację, biorąc pod uwagę w badaniach bydgoskich przede wszystkim narodowość ukraińską. W badaniach Popławskiego Polacy określili siebie samych jako gościnnych, zaradnych, religijnych, pracowitych, wesołych, kłótliwych oraz patriotów. Natomiast Ukrainiec według tych samych badań jest agresywny, zacięty, lubiący wypić, sprytny, mało kulturalny i mało uczciwy (2002: 103–105). Te cechy zweryfikowano przez sondaż diagnostyczny przeprowadzony wśród 150 studentów bydgoskiego uniwersytetu (75 kobiet i 75 mężczyzn). 84,68% próby badawczej to osoby wyjeżdżające regularnie za granicę i mające za granicą kontakty. Bydgoscy studenci zapytani zostali o cechy charakteryzujące Ukraińców (nawiązujące do badań Popławskiego). Na pierwszym miejscu z największą liczbą wskazań znalazło

¹ Wykorzystano fragmenty badań przeprowadzonych przez K. Kościańską, przy współpracy autorki artykułu, na potrzeby pracy dyplomowej przygotowanej pod kierunkiem autorki oraz obserwacji uczestniczącej studentów studiów magisterskich na kierunku pedagogika o specjalności pedagogika społeczna z organizacją i rewitalizacją społeczności lokalnej r. ak. 2017/2018.

się twierdzenie, iż Ukraińcy piją dużo alkoholu (58), Ukrainki są pięknymi i za-dbanymi kobietami (41), na trzecim miejscu znalazło się przekonanie, że Ukraińcy są zawzięci (28). Wśród odpowiedzi zaznaczono także, że jedynym celem przyjazdu Ukrainek do Polski jest znalezienie męża (24), podkreślona została pracowitość Ukraińców (14).

Wśród pozytywnych cech charakteru obywateli Ukrainy bydgoscy studenci wskazali życzliwość, gościnność, wesołość, pracowitość, religijność, uczciwość, schludność, szczerłość, odpowiedzialność, przedsiębiorczość. Negatywne cechy to nadużywanie alkoholu, brak wykształcenia, zacofanie, brak odpowiedzialności, nieszczerłość, nieuczciwość, brak tolerancji, niegościnność i nieżyczliwość (kolejność podana według miejsca na skali). Mimo ambiwalentnego stosunku studentów do Ukraińców przeważa jednak ich pozytywny obraz.

57,26% próby badawczej spotkała obywateli Ukrainy, ale nie utrzymuje z nimi kontaktów, natomiast 27,42% ma wśród obywateli Ukrainy przyjaciół, 10,48% studentów tej grupy nie ma żadnych kontaktów z Ukrainą i jej obywatelami. Wśród studentów UKW znajdują się również osoby, które uważają, iż w Polsce jest zbyt dużo obywateli Ukrainy (25,81%, jest to znaczący odsetek respondentów). Studenci nie mają nic przeciwko temu, aby obywatel Ukrainy był kolegą ze studiów lub z pracy, sąsiadem, nauczycielem nawet księdzem w parafii czy małżonkiem i szefem. Najwięcej respondentów jest przeciwnych temu, aby Ukrainiec był członkiem władz lokalnych (przeciw 45,97%, za 29,03%).

Zdecydowana większość próby badawczej (60,48%) zgadza się, aby osoby pochodzące z Ukrainy miały możliwość podjęcia w Polsce każdej pracy, natomiast 22,58% studentów skłania się ku opinii, że owszem, ale tylko niektórych prac. 8,87% jest przeciwnych zatrudnianiu Ukraińców i tyle samo nie ma zdania na ten temat. 26,16% studentów stoi na stanowisku, że obywatele Ukrainy powinni przyjeżdżać do Polski jedynie w celach turystycznych lub edukacyjnych, a 16,94% uważa, że Polska zyskuje dzięki obywatelom Ukrainy. Jako powód przyjazdu Ukraińców do Polski studenci wskazali przede wszystkim cele zarobkowe (117 wskazań), edukacyjne (87), ucieczkę przed sytuacją polityczną w kraju (78), w celach matrymonialnych i w celu uzyskania obywatelstwa (33) oraz na koniec, w celach turystycznych (tylko 5). 12,9% studentów ma pozytywny stosunek do pomocy finansowej oferowanej przez uczelnię studentom z Ukrainy, natomiast 52,42% zdecydowanie jest takiej pomocy przeciwna. Ci sami studenci zauważają dyskryminację osób pochodzących ze słabiej rozwiniętych krajów (51,61%), natomiast 29,03% nie zauważa takich zachowań.

Respondenci pytani o źródła, z których społeczeństwo polskie czerpie informacje na temat Ukraińców, wskazali media, doświadczenia historyczne i ste-

reotypy funkcjonujące w domu rodzinnym, a najmniej wskazań dotyczyło własnych doświadczeń ze spotkań i kontaktów z obywatelami Ukrainy. Jednocześnie potwierdziły się przekonania, iż częstsze kontakty z Ukraińcami wpływają na łagodniejsze traktowanie obcokrajowców; ten mechanizm zauważalny jest przez ponad połowę ankietowanych (52,42%). Ci sami studenci deklarują, iż zdanie na temat obywateli Ukrainy opierają przede wszystkim na własnych doświadczeniach, dopiero później na opiniach rodziny i znajomych, mediach i przekazach kulturowych. Studenci są przekonani, że w społeczeństwie polskim funkcjonują stereotypy, które mają wpływ na zachowania i nastawienie społeczne wobec Ukraińców.

Większość studentów wyraża opinię, iż migracja z Ukrainy ma niekorzystny wpływ na Polskę i Polaków, przede wszystkim przyczynia się do wzrostu bezrobocia, obciążenia budżetu państwa, wzrostu przestępczości, problemów religijnych, zagrożenia dla tożsamości narodowej, terroryzmu, wykupywania własności polskiej, żebractwa, chorób. W opinii tylko około 12% respondentów pobyt Ukraińców w Polsce nie ma negatywnych skutków dla kraju (12,9%), co uzasadniają przekonaniem o „wzbogaceniu kulturowym” dzięki kontaktom z „obcymi”. Równocześnie pojawiła się obawa związana z socjologicznym zjawiskiem, ważnym dla funkcjonowania społecznego, istotnego zarówno z perspektywy pracy socjalnej, jak i pedagogiki społecznej, mianowicie na tworzenie się enklaw obcokrajowców, skupisk ludzi nieznających Polski, języka, a tym samym nieutożsamiających się z obowiązującymi normami, systemem wartości i prawem obowiązującym nie tylko obywateli Polski. Ten scenariusz jest jedyną podaną przez studentów negatywną konsekwencją przyjmowania obcokrajowców Ukraińców do Polski.

Wśród pozytywów przebywania w Polsce obywateli Ukrainy podano wymianę doświadczeń, istnienie taniej siły roboczej, które z jednej strony staje się problemem dla szukających pracy niewykwalifikowanych Polaków, z drugiej strony zyskują ci, którzy mają możliwość zatrudnienia tańszych robotników. Pozytywnym aspektem pobytu obcokrajowców w Polsce jest możliwość poznania przez Polaków innej kultury, motywacja do nauki języków obcych, rozwój turystyki, nowe inwestycje czy powstanie nowych miejsc pracy, rozwój handlu. To w miarę pozytywne nastawienie bydgoskich studentów do studentów z Ukrainy i obywateli Ukrainy jest wynikiem bezpośrednich kontaktów.

Wzajemne postrzeganie się narodów zależy, jak wykazały badania przeprowadzone przez Instytut Spraw Publicznych w 2013 roku, od prowadzonych konwersacji z obcokrajowcami bez względu na to, czy odwiedziliśmy dane państwo, czy nie (Fomina i in., 2013: 23–26). Bydgoskie badania potwierdzają ten wniosek. Studenci, jak większość społeczeństwa, nie mają wiedzy na temat licz-

by przybywających do Polski obcokrajowców, dlatego nie są świadomi skali zjawiska zwiększającej się migracji. Pomimo dużej grupy Ukraińców studiujących w Bydgoszczy, w opinii studentów UKW są oni prawie niewidoczni. Wynika to z niewielkiego zaangażowania cudzoziemców w życie studenckie i izolowanie się wśród „swoich”. Z pewnością znaczenie dla tego rodzaju zachowań ma postawa polskich studentów, którzy, mimo deklaracji, nie podejmują w wystarczającym stopniu wysiłku poznania i utrzymywania bliższych kontaktów ze studentami z Ukrainy. Można również zaryzykować wniosek nawiązujący do teorii, że społeczeństwo polskie prezentuje postawę otwartości tylko wobec niektórych obcokrajowców. Ta postawa związana może być także z niezgodą studentów polskich na przywileje, które na uczelni mają obcokrajowcy (między innymi miejsce w akademiku, stypendia itp.).

Zakończenie

Studenci nie są wrogo nastawieni do obcokrajowców z Ukrainy, przejawiają wobec nich raczej obojętność lub dystans. Dystans społeczny, termin wprowadzony przez Roberta E. Parka, oznacza stopień oddalenia „swojego” od „obcego” obejmujący relacje przestrzenne oraz emocjonalne przechodzące od kontaktów bliskich, przyjaznych, zażyłych do obojętności aż po antypatię, nienawiść i potępienie. Dla Emory’ego S. Bogardusa dystans społeczny to stopień sympatii i zbliżenia lub niechęci i unikania związków z określonymi osobami bądź grupami społecznymi (Bera, Korczyński, 2012: 50; Błuszkowski, 2003: 207; Tarczyński, 2014: 18). Dystans społeczny można podzielić na dwie kategorie: poznawczy i emocjonalny. Ten drugi odnosi się do postawy przyjmowanej wobec „innych” i towarzyszących podczas spotkania z nim przeżyć emocjonalnych: sympatii, otwartości, empatii i życzliwości, określanych jako postawy „ku”. Przeciwnie do nich są postawy „od”, charakteryzujące negatywne emocje niechęci, wrogości, antypatii, pogardy. Dystans poznawczy natomiast nawiązuje do wiedzy pozytywnej, posiadanej realnie oraz dążenie do zdobycia wiedzy. Skutkuje to często zainteresowaniem nową kulturą i dążeniem do zrozumienia (Bera, Korczyński, 2012: 50; Tarczyński, 2014: 18). W stosunku do cudzoziemców można zauważyć oba rodzaje dystansu.

Pozytywną stroną pobytu coraz większej grupy obcokrajowców w Polsce jest fakt, iż coraz mniejsze znaczenie w ich odbiorze mają opinie innych (przede wszystkim bliskich i znajomych) i utarte stereotypy, a coraz większe przypisuje się osobistym kontaktom i indywidualnym doświadczeniom. Słusznie zauważa Maciej Ząbek, że migranci i kontakty z kulturą drugiego człowieka są potrzebne

nam samym, gdyż bez nich nie może rozwijać się nasza własna kultura. I, mimo że odmienność wzbudza w nas niejednokrotnie uczucia negatywne, to potrzebujemy jej jak powietrza. Właśnie na tej potrzebie kontaktu z „obcym”, jak zapewnia autor, trzeba się opierać (2002: 19). Ponadto powinniśmy empatycznie pamiętać o sytuacji samych cudzoziemców, którzy, zmieniając środowisko życia, otoczenie społeczne i kulturowe, pozostawiają swoją rodzinę, bliskich, przyjaciół będących najważniejszą grupą wsparcia i przyjeżdżają do obcych, stając się jednocześnie „obcymi” (Kawczyńska-Butrym, 2014: 139).

Dla rozwoju społeczeństwa ważne jest stanowisko i podejście młodego pokolenia do obcokrajowców, bo to przed nimi stoi najwięcej długofalowych wyzwań współczesnego świata. Poza tym młodzi ludzie mają naturalną potrzebę nawiązywania relacji i poznawania świata, więc dorośli nie mogą jej słać. Jak wskazują wyniki badań przeprowadzonych w ostatnich latach, dla młodych Polaków autorytetem są rodzice i jeśli oni marzą o dobrej przyszłości dla swoich dzieci, o tym, by stały się obywatelami świata, to zarówno oni, jak i inni wychowawcy muszą kłaść nacisk w wychowaniu na otwartość, tolerancję i przekonanie, że wartością jest różnorodność i umiejętność współistnienia oraz współpracy „swoich” z „obcymi”.

Bibliografia

- Bauman Z. (2016), *Obcy u naszych drzwi*, Warszawa.
- Bera R., Korczyński M. (2012), *Dystans społeczny emigrantów polskich wobec „obcych” i „innych”*, Lublin.
- Bluszkowski J. (2005), *Stereotypy narodowe w świadomości Polaków. Studium socjologiczno-politologiczne*, Warszawa.
- Budyta-Budzyńska M. (2010), *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Warszawa.
- Czapka E. (2009), *Stereotyp uchodźcy*, Olsztyn.
- Fomina J., Konieczna-Sałamiatin J., Kucharczyk J., Wenerski Ł. (2013), *Polska-Ukraina, Polac-Ukraińcy. Spojrzenie przez granicę*, Warszawa.
- Gonč V. (2016), *Obcy sąsiad w moim mieście? Obcy sąsiad w mojej rodzinie? Nabyte i zgubione doświadczenie w wielkim regionie przemysłowym*, [w:] T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (red.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich*, Bydgoszcz.
- Grabias S. (2019), *Analityczne kategorie „obcości”*, omówienie D. Wadowski, http://www.studiasocjologiczne.pl/pliki/analityczne_2.pdf, dostęp: 5.04.2019.
- Hamer H. (1994), *Demon nietolerancji, nie musisz stać się prześladowcą ani ofiarą*, Warszawa.
- Kapuściński R. (2006), *Ten Inny*, Kraków.
- Kawczyńska-Butrym Z. (2009), *Migracje wybrane zagadnienia*, Lublin.
- Kawczyńska-Butrym Z. (red.) (2014), *Migracje edukacyjne. Studenci zagraniczni – dwie strony księżyca*, Lublin.

- Omyła-Rudzka M. (2016), *Stosunek do innych narodów. Komunikat z badań nr 53/2016*, Warszawa, http://WWW.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_053_16.pdf, dostęp: 15.05.2019.
- Omyła-Rudzka M. (2018), *Stosunek do innych narodów. Komunikat z badań nr 37/2018*, Warszawa, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_037_18.PDF, dostęp: 15.05.2019.
- Omyła-Rudzka M. (2019), *Stosunek do innych narodów. Komunikat z badań nr 17/2019*, Warszawa, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_017_19.PDF, dostęp: 30.06.2019.
- Pilch T. (2007), Historyczne korzenie i współczesna konieczność tolerancji, [w:] D. Lalak (red.), *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość. Zderzenie kultur we współczesnym świecie*, Warszawa.
- Pilch T. (2013), Polska nietolerancja, [w:] T. Pilch, T. Sosnowski (red.), *Zagrożenia człowieka i idei sprawiedliwości społecznej*, Warszawa.
- Polk W. (2000), *Sąsiedzi i obcy. Podstawy stosunków międzynarodowych*, tłum. C. Cieśliński, Warszawa.
- Popławski M. (2002), Stereotypy i postawy Polaków wobec siebie i sąsiednich nacji, [w:] J. Jarco, G. Dolińska (red.), *Polskie stereotypy i uprzedzenia*, Wrocław.
- Pospiszyl I. (2008), *Patologie społeczne*, Warszawa.
- Roznowski B. (2014), Strategie adaptacyjne studentów z Ukrainy: przykład lubelski, [w:] Z. Kawczyńska-Butrym (red.), *Migracje edukacyjne. Studenci zagraniczni – dwie strony księżycy*, Lublin.
- Ruda S. (2014), Migracje edukacyjne – zasięg i znaczenie, [w:] Z. Kawczyńska-Butrym (red.), *Migracje edukacyjne. Studenci zagraniczni – dwie strony księżycy*, Lublin.
- Simmel G. (2006), *Obcy*, [w:] P. Sztompka, M. Kucia (red.), *Socjologia kultury*, Kraków.
- Strzeszewski M. (2019), *Stosunek do innych narodów. Komunikat z badań: Badanie CBOS*, Warszawa, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2006/K_148_06.pdf, dostęp: 15.05.2019.
- Sztompka P. (2006), *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków.
- Tarczyński A. (2008), *Obcy. Perspektywa doświadczenia grupowego*, Bydgoszcz.
- Tarnowska M., Sławuta P., Kofta M. (2012), Procesy dehumanizowania „obcych”: mechanizmy i funkcje, [w:] M. Drogoz, M. Bilewicz, M. Kofta (red.), *Poza stereotypy. Dehumanizacja i esencjalizm w postrzeganiu grup społecznych*, Warszawa.
- Walter G.S., Cookie W.S. (2000), *Wywieranie wpływu przez grupy. Psychologia relacji*, Gdańsk.
- Wenzel M. (2009), *Stosunek do obcokrajowców w Polsce*, Warszawa.
- Wojciszke B. (2002), *Człowiek wśród ludzi*, Warszawa.
- Zajączkowski A. (1973), *Obrazy świata białych*, [w:] A. Zajączkowski (red.), *Obrazy świata białych*, Warszawa.
- Ząbek M. (2002), *Między piekłem a rajem. Problemy adaptacji kulturowej uchodźców i imigrantów w Polsce*, Warszawa.

Halina Guzy-Steinke*

Kazimierz Wielki University in Bydgoszcz

Between us, neighbours... Stranger, foreigner – students' attitude towards Ukrainian citizens

KEYWORDS

our, stranger, foreigner, stereotype, social distance

ABSTRACT

Guzy-Steinke Halina, *Between us, neighbours... Stranger, foreigner – students' attitude towards Ukrainian citizens*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 41–52, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.2.2

The article presents a part of research on the students' attitude towards foreigners, in particular Ukrainian citizens. In Poland it is currently the largest group of foreigners, as well as the largest group of foreign students studying at Polish universities. The text contains references to the sociological concept of "foreign", especially to G. Simmel's, and also to the category of "stereotype", which is usually associated with the perception of different nationalities. The presented fragment of research compares the attitude of students to the stereotype of a Ukrainian, which has been acknowledged and consolidated in Poland over the years of common history. Respondents also rated functioning of Ukrainian acquaintances at the university and in the dorm. Respondents in their opinion claim that the group of Ukrainians is large, but it is almost invisible at the university. This is due to the low access of foreigners to student life and isolation among "their own". The attitude of Polish youth is certainly significant for this type of behavior. Polish students, despite declarations, do not make enough effort to get to know and maintain closer contacts with colleagues from Ukraine.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8808-957X>.

Introduction

This article reflects upon the “stranger” category and presents a fragment of the research on the attitude amongst the young generation of students to Ukrainians, study colleagues but also Ukrainian citizens, who are increasingly coming to Bydgoszcz. Bydgoszcz is the 9th largest city in Poland. Bydgoszcz, in which Poles, Germans and Jews lived side by side, after the war turned into a relatively homogeneous town in terms of nationality with a large number of immigrants from other regions of the country. In the 90s, a large group of Vietnamese moved to the city, and after joining the European Union and the increase in educational migration, more foreigners of varying national origin appeared. For several years, especially after the war in Donbas, there has been an increasing inflow of Ukrainian citizens, who have become the largest group of foreigners in Bydgoszcz. Poland has never been a country to which people of other nationalities migrated en masse, it is a country still nationally uniform, and this fact, since the times of the Polish People’s Republic, has been presented by the ruling camps as its value. It polarizes society towards “our” and “stranger”, while in the modern world there is no way for both the individual and the whole state to function without an attitude of openness towards “alien” foreigners.

“Stranger”, “foreigner” as social categories

The beginnings of thinking about the social category of “alien,” date back to the beginning of the 20th century and are associated with the German sociologist Georg Simmel. According to G. Simmel, a “stranger” is someone known, spatially close, but culturally different, remaining in the “guest” – “host” relationship, in which the latter means a specific community called the “our” (Bera, Korczyński, 2012: 35). If we name “our” only the group which we fully identify with, then every opposite one will be called “stranger”. Primarily however, “otherness”/“strangeness” is strictly related to the concept of intolerance, exclusion, racism, stigmatization, discrimination and xenophobia. Those terms can be considered as a group of concepts that have the same cultural and moral roots based on foreignness. Becoming a “stranger” arises when we are followers of a different god, customs, ideology (Pilch, 2013: 243–244). At the same time, as Z. Bauman pointed out, in today’s world there is no place to escape from the “other/stranger”, therefore it becomes a permanent/constant/regular element of everyday life (2016: 82–83). Perhaps that is why E. Levinas believed that “the

other” is a unique person, who should be included in our life and what is more we should even take responsibility for him (Kapuściński, 2006: 31). The terms “stranger and “other” that are often used interchangeably in everyday life, are considered synonyms, because everyday situations do not always require precise naming. Society creates its individual system of categories designated as normal and typical defining the characteristics belonging to “We”. Thereby all other disparities or actions outside the designated features are labeled as “others” and “strangers” creating the category “They” (Kawczyńska-Butrym, 2009: 84). This relationship between ours and strangers is often based on fear, apprehensions about the unknown or different. Ambivalence is apparent in the perception of “strangers”; we see them as another, unknown and at the same time similar to us – “close” (Tarczyński, 2014: 123). To draw the line between strangeness and otherness S. Grabias emphasizes positive and negative emotional feelings that accompany the assessment. The significance of otherness depends on the situation; some features say that something or someone is different from us at the level of objectively noticeable differences that we can see, understand or not, but are not accompanied by negative reactions. In a situation where the same differences in other conditions and assessment of another person ignite negative emotions and behaviors, then otherness is no longer a neutral category, it becomes a “strangeness” and another person becomes a “stranger” (Grabias, 2019: 4). The division into “our” and “strangers” is a permanent element of social life, independent of place and time. This division causes polarization of emotions; “our” is assigned positive feelings, “strangers”- negative, while ignoring their own negatives, as well as positives of “strangers”. This categorization also affects behavior towards these groups (Tarnowska et al., 2010: 120–121; also Pilch, 2013).

According to G. Simmel, a “foreigner”, no matter how charming and good, remains just a stranger (2006: 581), or according to another author, “he looks different, speaks an incomprehensible language, and even smells strange” (Polk, 2000: 9). G. Simmel believed that a foreigner remains a “stranger” as long as he is considered a “person without a place of his own.” It is a “foreign body”, which despite everything is an organic member of the group, living within it, but under special conditions and it constitute a compound of closeness and distance (2006: 583). “There is no way,” says A. Zajączkowski, about conscious self-determination in cultural terms and identifying ourselves with a certain system of values as long as we are “our own”. It is only the presence of a stranger that allows us to define ourselves and this occurs as a result of a critical observation of the stranger, including him in terms of our own cultural values, and thus evaluating him, i.e. creating his ethnic stereotype (1974: 284).

The importance of the stereotype in the approach to “strangers”

In the national awareness most of the feelings and judgments of “strangers” are built on stereotypes. According to Sztompka factors that form the attitude towards foreigners are stereotypes referring to the exaggerated features and alterity between groups but also identification of group’s general features in each member separately (2006: 300). Stereotypes are usually distinguished by negative, simplified features, which are most often disseminated by the media. They often refer to a visible, noticeable feature that define social identity, which is attributed to the entire social group (Wojciszke, 2002: 68; Czapka, 2009: 19). I. Pospiszyl emphasizes that the information passed by stereotypes is characterized by unverified, undifferentiated, poor content with a strong emotional undercurrent. On the basis of which groups are assigned general features regardless of the attributes of individuals. The main danger is that stereotypes, despite new information, may be characterized as permanent and immutable and when combined with each other they create the possibility of a new ideology (Pospiszyl, 2008: 51). According to M. Wenzel attitudes towards foreigners are conditioned by psychological traits, i.e. the degree of acceptance of racial and cultural diversity. On the other hand, opinions on the benefits or risks of staying foreigners in the country play an important role. Opinions are formed on the basis of personal experiences and stereotypical ideas about the “stranger” (2009: 1). People often attribute to the “strangers” living in the present features of people or ethnic groups from the past. This is on what national stereotypes are based, often as simplifications in whole or in part, they are contrary to the facts and do not take into account individual contacts with foreigners. What’s more they have emotional undercurrent and they evaluate positively or negatively given groups. J. Błuszkowski says that national stereotypes are (in simplified terms) permanent and rigid judgments against nations related to verbal stimuli activated by words/names (2003: 72). According to P. Sztompka, national stereotypes are transforming into negative superstitions (2006: 351). It is a biased labeling mechanism based on the description of other nationalities through words with a negative connotation. This type of approach causes their use in everyday life to the point when they become a substitute for a proper name. That results in adopting negative attitudes towards representatives of “labeled” groups. M. Budyta-Budzyńska gives examples of the stereotypical description of other nations known to the Polish society: Ukrainians are described as Banderites, “rezuny” (that is, murderers, killers); Germans are Nazis, fascists; Russians are Soviets, Bolsheviks (2010: 20). Scandinavians are cold, Englishmen are phlegmatic,

French are the best lovers. Blacks are lazy, Chinese are cunning and sly, Jews have talents for business (Sztompka, 2006: 300).

Foreigners can be different. We do not like loud behaving Germans and Arabs. We are surprised by the culinary tastes of the French. We leniently tolerate Italians who are cheerful as children. We observe the short, always polite Japanese with respect and distance. Vietnamese people trading on the market trigger compassion combined with contempt. Aggressive Russians, of whom we hear that they form groups that force protection money on traders and shoot using Kalashnikovs, create a climate of fear and hostility. Intrusive Romanians demanding donations, and stubborn Gypsies, who insist on foretelling future, cause anger and resentment

(Hamer, 1994: 103–105). More than 20 years have passed since this text was written. Are the conclusions of H. Hamer regarding the perception of foreigners by Poles still current?

Attitude of Poles to foreigners (selected CBOS reports)

Selected CBOS reports from 2006 to 2016 indicated that Poles' sympathy refers in a broad sense to the West, while animosity is expressed towards Eastern nations. In 2016, there is a noticeable tendency that suggests a positive attitude towards a nation with a higher standard of living, while the lower the standard of living generates a weaker positive attitude. Between 2006 and 2016 Poles' sympathy towards Italians and Czechs did not change. The Spanish joined the group of well-liked nations, what, according to M. Strzeszewski, was related to hiring Poles to work. In 2016, Slovaks and English joined the liked Italians and Czechs. The message from 2016 CBOS survey indicates that attitudes towards many foreign nations have worsened. The reason for this phenomenon are factors related to the immigration crisis and all kinds of terrorist attacks. Changes in attitudes have a negative impact on the perception of Poland's direct neighbors, especially Belarusians, Lithuanians, Germans and Ukrainians (Strzeszewski, 2006; Omyła-Rudzka, 2016). Since 2006 Poles have felt greatest animosity towards Arabic communities and since 2016 also toward Roma communities.

In studies on the attitude of Poles towards other nations a repetitive pattern can be notice, which indicates positive feelings towards a nation that is considered richer, more developed and global and negative feelings towards poorer countries. "Generally, we have positive feelings for foreigners, who not only want nothing from us but are also wealthy and we can benefit from contact with them", wrote H. Hamer over 20 years ago. "On the other hand, negative feelings, we leave for poor people, who make life difficult, forcing us to think about some particular solutions for their

problems” (1994: 190), the author continues, and it seems that the attitude of Poles towards foreigners has not changed significantly. Stereotypes continue as a result of the “principle of least effort” (Walter, Cookie, 2000: 117), which comprise of insisting and placing faith in the first and simplest generalization as long as it is possible. The effort is limited to choosing the right stereotype for the given situation.

In 2018, CBOS research showed a deterioration of attitude towards neighbors, Poles are still very fond of the Czechs and Slovaks and a bit less of Lithuanians. They keep the longest distance from Russians. Over the past 25 years, there has been a phenomenon of unification of attitude towards other nations. Attitudes towards nations that were once very well-liked, for example Italians, French and Americans, got worse, while towards disliked, these are Germans, Ukrainians and Jews improved. But in 2018 there is a noticeable deterioration in attitudes towards Germans, French and Ukrainians. In 2019 dislike towards Ukrainians (41%) out-balances sympathy (31%) (CBOS, 2019: 4).

Factors that have influence on the attitude towards another nation are most of all shared historical events and current affairs related to politics and economy. Changes in attitude towards another nation are also conditioned by the possibility and frequency of meetings with foreigners, as well as, as mentioned before, the national stereotypes we use in the country. The image of citizens from neighboring countries is shaped by many years of historical experience concerning various spheres of everyday life (Goněc, 2016: 110).

Ukrainians in Bydgoszcz

Ukrainians have been the largest group of immigrants in Poland for many years now. Ukraine is a 29th most populous country in the world, as it has over 45 million inhabitants. In the years 2010–2012, migrants from Ukraine most often chose Poland, because of close connection with Poland, that is primarily history, similar culture and customs, most recently because of the political situation in Ukraine. The popularity of migratory movements is also affected by the proximity, which facilitates trips (primarily for work). In addition to economic migration, education is the most common reason for coming to Poland. In 2019, the number of long-term residence cards increased by 12% and exceeded 200,000 people. The data do not include persons residing temporarily in the country on the basis of a visa or visa-free regime. Usually these are seasonal workers, and their number may exceed 1 million (UDSC, 2019). It is also a nation which among foreigners buys the most real estate in Poland.

For several years students from Ukraine and Belarus have been the dominant group of foreigners at Polish universities. 39.2 thousands of Ukrainians received education in Poland in the 2018/19 academic year. This phenomenon is called “Ukrainization” of Polish universities (Rożnowski, 2014: 144). In particular for students from poorer countries an educational migration, as stated by S. Ruda, gives the opportunity to obtain education and competences, also allows achieving a higher social status and better living conditions than in their own country. Students can use the competencies and skills gained away from home to improve the situation of their homeland (Ruda, 2014: 23).

Poland and Ukraine share common history. Relations between nations are formed by political and economic contacts, but also by stereotypes that continue in social consciousness. In Ukraine people still have vivid memories of nobility slaughtering thousands of rebellious Orthodox and Greek Catholic. On the other hand, Poles remember Ukrainian retaliation (even though it was in the 17th and 18th centuries). What's more events before and during World War II, when relations between the two nations were very tense and hostile, are still recalled by citizens from time to time. These historical events, along with the social and psychological (individual) background, have an impact on present-day relations. The problem is that young generations, who have no direct experience of past events, base their opinions on myths and irrational prejudices. According to T. Pilch, younger generations have two approaches to the idea of Ukraine. The first is associated with literary descriptions of the beautiful landscape and simple people, the second comes directly from the image shaped by the media, that is Ukrainians fighting against Poles, bad Ukrainians (Pilch, 2006: 139).

The ubiquitous media have a huge meaning (what was already mentioned), as they often spread negative stereotypes of a foreigner, which contributes to building identity and a sense of unity towards others, foreigners. T. Pilch emphasizes that the stereotype “creates the bipolar consciousness of “our” and “stranger” by strengthening tribal bonds”. This mechanism often serves political manipulation, creating enemies and the excluded people or scapegoats, especially in crisis situations (2007: 140).

What is the attitude of Polish students towards students from Ukraine?¹

The subject of the presented research results was the UKW students' perception of foreigners from Ukraine. The research was carried out using a diagnostic

¹ Fragments of research conducted by K. Kościńska, in cooperation with the author of the article, were used for the purposes of the thesis prepared under the author's direction and observation of participating Master's students in pedagogy specializing in social pedagogy with the organization and revitalization of the local community of 2017/2018.

poll and participant observation. The research area was chosen deliberately, as more and more Ukrainian citizens study from year to year at small universities. This is especially noticeable during procedure for allocating places in the dormitory. People coming from abroad to study deprive Polish citizens of a place in the dormitory as they get it before Polish citizens. Many Poles cannot afford to rent a room, that is why it creates animosity towards foreigners. Among UKU students, two attitudes towards students from Ukraine were noted. Some students are against foreigners, the other group is in favor of foreigners coming to Poland to study.

While creating a tool, a research was taken into consideration, which concerned characteristics of a given nation, its advantages and disadvantages, values and external features describing primarily the Ukrainian nationality in Bydgoszcz. This research was run in the beginning of the 21st century by M. Popławski (2002). Poles described themselves as hospitable, resourceful, religious, hardworking, cheerful, quarrelsome and patriots. However, according to the same research, the Ukrainian is: aggressive, fierce, binge drinker clever, not very cultural and dishonest (2002: 103–105). These features were verified by a diagnostic survey conducted among 150 students of the University of Bydgoszcz (75 women and 75 men). 84.68% of the research sample are people who regularly go abroad and have contacts abroad. Bydgoszcz students were asked about the characteristics of Ukrainians (referring to Popławski's research). In the first place with the highest number of indications was the statement that Ukrainians drink a lot of alcohol (58), Ukrainians are beautiful and well-groomed women (41), in third place was the belief that Ukrainians are stubborn (28). Among the answers it was also noted that the only purpose of the arrival of Ukrainian women to Poland was to find a husband (24), the diligence of Ukrainians (14) was emphasized.

Among the positive personality traits of the citizens of Ukraine, Bydgoszcz students pointed out kindness, hospitality, cheerfulness, diligence, religiosity, integrity, neatness, honesty, responsibility, entrepreneurship. Negative traits include alcohol abuse, lack of education, backwardness, lack of entrepreneurship, lack of responsibility, insincerity, dishonesty, laziness, lack of tolerance, inhospitality and dishonesty (given in order of place on the scale). Despite the ambivalent attitude of students towards Ukrainians, the positive image prevails. 57.26% of the research sample met Ukrainian citizens but does not maintain contact with them, while 27.42% have friends among Ukrainian citizens, 10.48% students of this group have no contact with Ukraine and its citizens. Amongst UKW students there are also people who think that there are too many Ukrainian citizens in Poland (25.81%,

a significant proportion of respondents). Students have nothing against the fact that Ukrainian citizens would be their classmates, work colleagues, neighbors, teachers, even a priest in a parish or a spouse and boss. The largest percentage of respondents is against the Ukrainian being a member of local authorities (against 45.97%, pro 29.03%).

The vast majority of the research sample (60.48%) believes that people from Ukraine have abilities to take up any job in Poland, while 22.58% of students claim that only some jobs. 8.87% are against employing Ukrainians and the same number has no opinion on this subject. 26.16% of students think that Ukrainian citizens should come to Poland only for tourist or educational purposes and 16.94% believe that Poland benefits from the citizens of Ukraine. As the reason for the arrival of Ukrainians to Poland, students stated: earnings (117 responses), education (87), escape from the political situation in the country (78), for matrimonial purposes and to obtain citizenship (33), and finally for tourist purposes (only 5). Only 12.9% of students are positive about financial assistance for students from Ukraine, while 52.42% are definitely against it. The same students notice discrimination against people from less developed countries (51.61%), while 29.03% do not note such behavior.

Respondents, asked about sources of information about Ukrainians, indicate on the media, historical experiences and stereotypes functioning in the family home. The least indications concerned their own experiences from meetings and contacts with Ukrainian citizens. More than half of respondents (52.42%) notice the mechanism that more frequent contacts with Ukrainians affect the milder treatment of foreigners. The same students declare that they base their own opinions about the citizens of Ukraine primarily on their own experience, only later on the opinions of family and friends, the media and works of culture. Students are convinced that there are stereotypes in Polish society that affect social behavior and attitudes towards Ukrainians.

Most students also believe that migration from Ukraine has an adverse effect on Poland and Poles. As it contributes to an increase in unemployment or in crime, religious problems, threats to national identity, terrorism, buying out Polish property, begging, diseases and is considered as a burden for the state budget. In the opinion of only about 12% of respondents, the stay of Ukrainians in Poland has no negative effects (12.9%) and it can benefit of "cultural enrichment" due to contacts with "strangers". At the same time there was a concern related to the important sociological phenomenon of the creation of enclaves of foreigners, clusters of people who do not know Poland, language and thus not identifying with the existing norms, the system of values and the law that is applicable not

only to Polish citizens. This phenomenon is important for social functioning both from the perspective of social work and social pedagogy. This scenario is the only negative consequence of admitting foreigners and Ukrainians to Poland given by students.

The positive aspects of Ukrainian citizens staying in Poland include the exchange of experiences, the existence of cheap labor, which on the one hand is a problem for unskilled Poles looking for a job, on the other hand profit for those, who have the opportunity to employ cheaper workers. The arrival of foreigners to the country is an opportunity to enrich culture, learn foreign languages, learn about a new cuisine, develop tourism, invest and create new jobs as well as develop trade. This relatively positive attitude of Bydgoszcz students towards students from Ukraine and Ukrainian citizens is the result of direct contacts. Mutual perception of nations depends, as stated in the research conducted by the Institute of Public Affairs in 2013, on conversations with foreigners, regardless of whether we visited their country or not (Fomina et al., 2013: 23–26). This conclusion was also confirmed by the research from Bydgoszcz. Students, like the majority of the population, do not have knowledge about the number of foreigners coming to Poland, which is why they are not aware of the scale of the phenomenon of increasing migration. In UKW students' eyes group of Ukrainians studying in is almost invisible, despite being very large. This is due to the low involvement of foreigners in student life and isolation among "their own". Undoubtedly the attitude of Polish students is important for this type of behavior, who, despite declarations, do not make the effort to meet and maintain closer contacts with students from Ukraine. We can also risk a conclusion referring to the theory that Polish society presents an attitude of openness only to certain foreigners. This attitude may also be related to the disagreement of Polish students on the privileges that foreigners have at the university (e.g. dormitory, scholarships, etc.). Students are not hostile to foreigners from Ukraine, they are rather indifferent or and keep distance towards them. Social distance, a term introduced by R.E. Park, means the degree of distance between "our" and "stranger", which include spatial and emotional relations going from close, friendly, intimate relations to antipathy, hatred and condemnation. For R.E. Bogardus social distance is the level of sympathy and intimacy or reluctance and avoidance of relationships with specific individuals or social groups (Bera, Korczyński, 2012: 50; Błuszkowski, 2003: 207; Tarczyński, 2014: 18). Social distance can be divided into two categories: cognitive and emotional. Emotional distance refers to the attitude towards "others" and the emotional experiences that is present during a meeting with them: sympathy, openness, empathy or kindness, referred to as "towards" attitudes. Opposing attitude is characterized

by negative emotions of dislike, hostility, dislike, and contempt. Opposing is the attitude “away” that is characterized by negative emotions of dislike, hostility, and contempt. On the other hand, cognitive distance refers to positive knowledge that is possessed in real terms and to the pursuit of knowledge acquisition. This often results in interest in a new culture and a desire to understand it (Bera, Korczyński, 2012: 50; Tarczyński, 2014: 18). Both types of distance can be distinguished in relation to foreigners.

The positive side of the growing group of foreigners in Poland is the fact that the opinion of others (primarily relatives and friends) and stereotypes are less and less important in perception of foreigners. Personal contacts and also individual experiences are becoming more crucial. M. Ząbek has rightly noticed that migrants and contacts with other people's culture are needed, because without them our own culture cannot develop. As the author assures we must base on this need for contact with “strangers” (2002: 19). Moreover, we should empathically remember the situation of foreigners who change their living environment, social and cultural environment, leave their family, relatives, friends (the most important support group) and come to strangers while becoming “strangers” themselves (Kawczyńska-Butrym, 2014: 139).

The important thing is attitude and also approach of the young generation to foreigners, as they are the ones who face the most long-term challenges of the modern world. In addition, young people have a natural need to establish relationships and explore the world, so adults should not suppress this need. Results of many years of research indicate that parents are the authority for young Poles. If parents dream of a good future for their children and want them to become citizens of the world, then it is necessary to emphasize openness, tolerance and the belief that the value is diversity and the ability to coexist and cooperate with “ours” with “strangers” during their children education.

Bibliography

- Bauman Z. (2016), *Obcy u naszych drzwi*, Warszawa.
- Bera R., Korczyński M. (2012), *Dystans społeczny emigrantów polskich wobec „obcych” i „innych”*, Lublin.
- Błuszkowski J. (2005), *Stereotypy narodowe w świadomości Polaków. Studium socjologiczno-politologiczne*, Warszawa.
- Budyta- Budzyńska M. (2010), *Socjologia narodu i konfliktów etnicznych*, Warszawa.
- Czapka E. (2009), *Stereotyp uchodźcy*, Olsztyn.
- Fomina J., Konieczna-Sałamiatin J., Kucharczyk J., Wenerski Ł. (2013), *Polska-Ukraina, Polac-Ukraińcy. Spojrzenie przez granicę*, Warszawa.

- Gonec V. (2016), *Obcy sąsiad w moim mieście? Obcy sąsiad w mojej rodzinie? Nabyte i zgubione doświadczenie w wielkim regionie przemysłowym*, [in:] T. Maresz, K. Grysińska-Jarmuła (eds.), *Dobre i złe sąsiedztwa. Historia kluczem do zrozumienia współczesnych relacji międzysąsiedzkich*, Bydgoszcz.
- Grabias S. (2019), *Analizy kategoryjne „obcości”*, recommended by dr Dariusz Wadowski, Instytut Socjologii KUL, http://www.studiasocjologiczne.pl/pliki/analizy_kategoryjne_2.pdf, accessed: 5.04.2019.
- Hamer H. (1994), *Demon nietolerancji, nie musisz stać się prześladowcą ani ofiarą*, Warszawa.
- Kapuściński R. (2006), *Ten Inny*, Kraków.
- Kawczyńska-Butrym Z. (2009), *Migracje wybrane zagadnienia*, Lublin.
- Kawczyńska-Butrym Z. (ed.) (2014), *Migracje edukacyjne. Studenci zagraniczni – dwie strony książki*, Lublin.
- Omyła-Rudzka M. (2016), *Stosunek do innych narodów. Komunikat z badań nr 53/2016*, Warszawa, http://WWW.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_053_16.pdf, accessed: 15.05.2019.
- Omyła-Rudzka M. (2018), *Stosunek do innych narodów. Komunikat z badań nr 37/2018*, Warszawa, https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2018/K_037_18.PDF, accessed: 15.05.2019.
- Omyła-Rudzka M. (2019), *Stosunek do innych narodów. Komunikat z badań nr 17/2019*, Warszawa, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_017_19.PDF, accessed: 30.06.2019.
- Pilch T. (2007), *Historyczne korzenie i współczesna konieczność tolerancji*, [in:] D. Lalak (ed.), *Migracja, uchodźstwo, wielokulturowość. Zderzenie kultur we współczesnym świecie*, Warszawa.
- Pilch T. (2013), *Polska nietolerancja*, [in:] T. Pilch, T. Sosnowski (eds.), *Zagrożenia człowieka i idei sprawiedliwości społecznej*, Warszawa.
- Polk W. (2000), *Sąsiedzi i obcy. Podstawy stosunków międzynarodowych*, trans. C. Cieśliński, Warszawa.
- Popławski M. (2002), *Stereotypy i postawy Polaków wobec siebie i sąsiednich nacji*, [in:] J. Jarco, G. Dolińska (eds.), *Polskie stereotypy i uprzedzenia*, Wrocław.
- Pospiszyl I. (2008), *Patologie społeczne*, Warszawa.
- Rożnowski B. (2014), *Strategie adaptacyjne studentów z Ukrainy: przykład lubelski*, [in:] Z. Kawczyńska-Butrym (ed.), *Migracje edukacyjne. Studenci zagraniczni – dwie strony książki*, Lublin.
- Ruda S. (2014), *Migracje edukacyjne – zasięg i znaczenie*, [in:] Z. Kawczyńska-Butrym (ed.), *Migracje edukacyjne. Studenci zagraniczni – dwie strony książki*, Lublin.
- Simmel G. (2006), *Obcy*, [in:] P. Sztompka, M. Kucia (eds.), *Socjologia kultury*, Kraków.
- Strzeszewski M. (2019), *Stosunek do innych narodów. Komunikat z badań: Badanie CBOS*, Warszawa, http://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2006/K_148_06.pdf, accessed: 15.05.2019.
- Sztompka P. (2006), *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Kraków.
- Tarczyński A. (2014), *Obcy. Perspektywa doświadczenia grupowego*, Bydgoszcz.
- Tarnowska M., Sławuta P., Kofta M. (2012), *Procesy dehumanizowania „obcych”: mechanizmy i funkcje*, [in:] M. Drogosz, M. Bilewicz, M. Kofta (eds.), *Poza stereotypy. Dehumanizacja i esencjalizm w postrzeganiu grup społecznych*, Warszawa.
- Walter G.S., Cookie W.S. (2000), *Wywieranie wpływu przez grupy. Psychologia relacji*, Gdańsk.
- Wenzel M. (2009), *Stosunek do obcokrajowców w Polsce*, Warszawa.
- Wojciszke B. (2002), *Człowiek wśród ludzi*, Warszawa.
- Zajączkowski A. (1973), *Obrazy świata białych*, [in:] A. Zajączkowski (ed.), *Obrazy świata białych*, Warszawa.
- Ząbek M. (2002), *Między piekłem a rajem. Problemy adaptacji kulturowej migrantów, Problemy adaptacji kulturowej uchodźców i imigrantów w Polsce*, Warszawa.

Agnieszka Naumiuk*

Uniwersytet Warszawski

Współbycie, współodpowiedzialność i współzależność jako kategorie ważne dla pedagogiki społecznej skierowanej ku budowaniu wspólnot lokalnych

KEYWORDS

Coexistence, shared responsibility,
interdependence

ABSTRACT

Naumiuk Agnieszka, *Współbycie, współodpowiedzialność i współzależność jako kategorie ważne dla pedagogiki społecznej skierowanej ku budowaniu wspólnot lokalnych* [Coexistence, co-responsibility and interdependence as categories important to social pedagogy directed towards building local communities]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 53–62, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.3.1

The article analyzes three categories: co-existence, co-responsibility and interdependence in the context of contemporary discussions about the role of social pedagogy in building local communities. New possible approaches arise while using these concepts for addressing contemporary conditions of the communities which result in new tasks of education. There are analysed also the consequences of the transformation from the previous rather static (territorial) view of local communities, that had the aim to root people in existing social structures, towards more dynamic, open and diverse spaces. They are not considered only as physical places anymore but as new local relations that are being developed, based on not stable, however increasingly popular forms of sharing experiences. For these changes the studied concepts match the new realities and in consequence demand pedagogical considerations.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5390-4263>.

Wprowadzenie

Budowanie wspólnot lokalnych jest procesem, którego ramy wydają się nieostre, czego konsekwencją jest trudność w ustalaniu konkretnych celów oraz kryteriów skuteczności owego działania. Koncepcja ta jednak staje się w ostatnich latach jednym z kluczowych zagadnień Unii Europejskiej (Banaszak, 2014, por. także *Polityka Spójności UE*, 2014), gdyż w nawet najsprawniej zarządzanych systemach wyłania się potrzeba poczucia bliskości, bezpieczeństwa, życia w atmosferze życzliwości i zaufania, mimo iż nadal wydaje się to raczej odległym marzeniem (Bauman, 2008: 5–11).

Polska, w której rodzina i ojczyzna stanowiły od wieków główne punkty odniesienia w wartościowaniu relacji międzyludzkich, miała wiele obiektywnych geopolitycznych trudności w kształtowaniu zintegrowanych przestrzeni lokalnych. Stąd też pytanie pedagogiki społecznej o sens ich tworzenia wydaje się, zwłaszcza w naszym kraju, zasadne (Radziewicz-Winnicki, 2013; Skrzypczak, 2016). Dyskusje o roli wspólnego życia w skali mezospołecznej nieustająco jednak powracają i domagają się odpowiedzi w postaci określonych współczesnych rozwiązań, ale także pojawiły się w rozważaniach o roli pedagogów w odniesieniu do fundamentalnych wartości (Theiss, 2018: 118; Pilch, 2018, 39: 50–52). Po trzydziestu latach budowania nowych warunków życia społecznego Polska demokracja wydaje się już na tyle dojrzała, że istnieje szansa, iż potrafi obiektywniej ocenić, na ile prospołeczne działania funkcjonują jedynie w wyniku sterowania zewnętrznego i jako efekt przymusu, a na ile wynikają z wewnętrznych potrzeb relacji z innymi i poprzez uczestnictwo doświadczania siebie jako istot społecznych.

Wiele cennych inicjatyw lokalnych i sąsiedzkich niemal z dnia na dzień zostało uruchomionych zarówno w formule niezależnych działań oddolnych, jak i w postaci projektów różnorodnych instytucji (Szczurek-Boruta i in., 2014; Segiet i in., 2017, zob. także między innymi projekt *Działaj lokalnie* Akademii Rozwoju Filantropii czy projekty animatorów CAL¹). Zmierzają one do wzajemnego poznawania się ludzi, tworzenia więzi, rozumienia siebie nie tylko w indywidualnym, ale i zbiorowym kontekście. Nie jest to jednak łatwe zadanie w obliczu zarówno określonych procesów globalnej nowomowy, zwłaszcza terminów i formuł zawłaszczających oraz upraszczających pojęcie wspólnoty, jak i wobec tendencji, by wspólnotowe działania interpretować w duchu nacjonalizmów, wykluczania i w swej istocie walki ze wspólnotowymi ideałami demokracji (Mendel, Naumiuk, Skrzypczak, 2018).

¹ Zob. <http://www.cal.org.pl/english-version/> i <http://dzialajlokalnie.pl/about-act-locally-program>.

Zadaniem pedagogów jest obserwowanie warunków rozwoju i zmiany tradycji lokalnych w podtrzymywaniu więzi społeczno-kulturowych oraz namysł nad tym, które z nich, w jaki sposób i na jakich zasadach, można i warto wpisywać w celowe założenia inkluzji: które są tylko działaniami pozorowanymi, a które w istocie rzeczy przeczą ideałom stanowiącym fundamenty zintegrowanej wspólnoty (por. Dryżałowska i in., 2019, Segiet i in., 2017).

Zmiany w postrzeganiu i interpretowaniu dynamizmów społeczności lokalnej

Jako pedagodzy społeczni przyzwyczailiśmy się używać określonych terminów, które wpisane są w kanon naszej dyscypliny, bez których nie wyobrażamy sobie budowania naszej profesjonalnej tożsamości badawczej, realizacji określonych idei w praktyce czy dyskusji o roli wychowania w środowisku. W naszym pedagogicznym dorobku ważne jest, jak traktujemy i interpretujemy określone pojęcia, gdyż stanowią one dla nas ramę koncepcyjną przyjmowanych sposobów oglądu rzeczywistości. Takim interesującym określeniem, będącym jednocześnie wyzwaniem interpretacyjnym, jest kategoria „pedagogiki współbycia”. Poszerzając rozumienie tego terminu, funkcjonującego między innymi w ramach innowacyjnej edukacji szkolnej (Dymara, 2014), o obszar działań środowiskowych, można wskazać jego walory i przydatność do interpretacji działania w przestrzeni życia lokalnego w ramach pedagogiki społecznej.

Wydaje się, iż pewne stałe, tradycyjne formuły przez nas używane nadal mogą być niejasne, niekompletne. Dla jednych badaczy i praktyków jest to wyzwanie do dookreślenia i dodefiniowywania, dla innych okazja do dostrzegania elementów nowej jakości, przekraczania granic standardowego myślenia o lokalności. Tak się dzieje, między innymi, także z wieloletnimi dylematami rozumienia, definiowania i używania terminu „społeczność lokalna”. Myśląc w kategoriach analiz językowych, gdzie mamy podmiot: społeczność i jego przymiot: lokalna, kierujemy nasze myślenie ku pewnemu określonymu bytowi społecznemu o ograniczonym obszarze w przestrzeni fizycznej. Podejście socjologiczne bywa dla pedagogiki w pewien sposób ograniczeniem, a używanie koncepcji zachodnioeuropejskich niewiele pomaga w kontekście specyfiki polskiej. Staramy się temu bytowi nadać zakres, cechy, sens społeczny, ustalić typy analiz, zakorzenić w kulturze, wprowadzić do tradycji sił modelujących procesy wychowawcze w Polsce (Smolińska-Theiss, 1991; Theiss, Skrzypczak, 2006). Badamy w związku z tym między innymi właściwości naszej świadomości zbiorowej wynikającej z przyjętych (przyjmowa-

nych) przez tę zbiorowość zasad, tak, aby jak najlepiej dopasować do niej nasze pedagogiczne zamiary (Winiarski, 2006; 2017).

Dylematy narastają, gdy mamy świadomość tego, iż, jak wskazuje Tadeusz Pilch, pojęcie „społeczność lokalna” nie jest tożsame z pojęciem „środowisko lokalne”, choć stosowane one bywają zamiennie i cechują je podobne, choć nieidentyczne desygnaty (Pilch, 2006: 413). Pedagodzy społeczni w swoich opracowaniach o pracy „ze społecznością lokalną” lub „dla społeczności lokalnej” używają tego określenia, między innymi, jako pewnej przestrzeni działania rozwoju jednostek i grup (Bąbska, Rymsza, 2014).

Zdając sobie oczywiście sprawę z tego, że myślimy i mówimy skrótami, traktujemy z czasem coraz bardziej stereotypowo i enigmatycznie ów „byt zbiorowy”. W praktyce rodzą się pytania o wymiary aplikacyjne tak szeroko ujmowanego i niejasnego obszaru zadań pedagogicznych, począwszy od definiowania potrzeb, rozpoznawania potencjałów, po tak zwane dobre praktyki, co z kolei powoduje szereg kolejnych uogólnień, stereotypizujących wzmocnień, posiłkowanie się wyjętymi z kontekstu przykładami. Pojawiają się próby mapowania, kategoryzowania, systematyzacji zwłaszcza w obszarze obserwowanych wymykających się fenomenów składających się na tę dynamiczną różnorodność (zob. Gliński i in., 2004). W niektórych rozważaniach społeczność lokalna staje się tylko przestrzenią, w której funkcjonują byty indywidualne – jednostki. Zadaniem wyznaczonym pedagogom społecznym jest wówczas kształtowanie tej przestrzeni tak, aby sprzyjała rozwojowi indywidualnemu, który potrzebuje społecznego kontekstu, a nie, jak to miało miejsce w przeszłości, budowania homogenicznych struktur społecznych, pomijających indywidualne cele.

Znacznie lepszym rozwiązaniem jest, by w miejsce dychotomii: indywidualizm vs. wspólnotowość, przyjąć perspektywę uzupełniających się procesów kształtujących tego samego człowieka w jego osobniczym i zbiorowym (społecznym) wymiarze. Nasz trud wiąże się z antycypowaniem i próbami projektowania warunków lepszej przyszłości oraz uwzględnia niebezpieczeństwo upraszczającej folkloryzacji i sentymentalizacji miejsc (mimo rozumienia ich jako naturalnych procesów chronienia zbiorowego „pamięcio-miejsca” (Theiss, Mendel, 2018).

Tymczasem następuje modyfikacja sposobu widzenia świata. Współczesność domaga się zmiany paradygmatów, uwolnienia miejsca w myśleniu o przestrzeniach nie-miejsc (koncepcja Marca Auge’a) dostrzeżeniem perspektyw bycia w wielu miejscach naraz, rzeczywistości poszerzonych/rozszerzonych o wirtualną przestrzeń dzięki cyfrowemu światu (Dejnaka, 2012), a także przekształcania płaskiego obrazu jednorodności i jednowymiarowości fenomenów społecznych w zmienną, wielowymiarową, heterogeniczną strukturę przepływów opisywaną

przez Manuela Castellsa (Castells, 2010). Potrzebna jest zmiana celów pedagogicznych z dążenia do stanów docelowych, czyli efektów wychowania, w procesy postrzegane jako transformacje wychowawcze. W hipernowoczesności byt „pedagogizowany” wymyka się pedagogicznej kontroli ku różnorodnym formom twórczej emancypacji, które oczekują od pedagogiki nowego rozumienia bliższego relacjom współbycia i współtworzenia. Nie oczekuje już odgórnym rozwiązań politycznych i pryncypialnych rozwiązań instytucji edukacyjnych.

W naukach społecznych symptomem dostrzeżenia tej zmiany są coraz popularniejsze badania partycypacyjne i podejścia multidyscyplinarne (Theiss, 2008: 77–78; Gierczyk, Dobosz, 2016), coraz mocniej podkreślane różnego rodzaju partnerstwa instytucji praktyki na przykład z grupami obywateli. Tendencje światowe, odzwierciedlające te mechanizmy, prowadzą do upowszechniania idei współprodukcji i współkonstruowania rzeczywistości (ang. co-production, co-construction) oraz współzarządzania (co-governance) jako idei przyświecających zmianie paternalistycznego, opiekuńczego sposobu widzenia tego, co bliskie i „małe”, jednak niepozwalającego na całkowicie oddolne, nieuporządkowane, niekiedy rozszerezeniowe ruchy separujące bądź selekcjonujące prawo do życia w różnorodności (np. różnego rodzaju lokalne nacjonalizmy).

Poszukiwanie pedagogicznych funkcji rozwoju lokalnego oparte na kategoriach współbycia, współzależności i współodpowiedzialności

Pedagogom łatwiej być może byłoby zatem skupić się na strukturach relacyjnych kształtujących nie tyle bezpośrednio samą przestrzeń, choć i to jest wskazane, a na pewno bywa konsekwencją trudu zmiany/wzmocnienia owych relacji, ile w sposób pośredni poprzez aktywne towarzyszenie w układaniu wzajemnych sposobów komunikowania, wspólnej realizacji konkretnego działania lub planowania go. Pedagogika społeczna nieustająco bada fenomen społecznych relacji, mających potencjał wychowania. Klasyczne pojęcia sił społecznych, sił ludzkich, ale także więzi, sieci społecznych, kapitału ludzkiego i społecznego, obecne w debatach pedagogicznych, sugerują dostrzeżenie wagi tego obszaru dla rozważań o wychowaniu w perspektywie lokalnej (Szcurek-Boruta i in., 2014).

Termin „współbycie” wnosi kolejną ważną cechę do zagadnień wychowawczych z tego obszaru. Ukazuje ontologiczną perspektywę towarzyszącą podejściu do zagadnienia człowieka – istoty społecznej. Być z innymi, a nawet być dla innych, nie zawsze oznacza być wspólnie czy być razem, a być razem nie

oznacza – tworzyć wspólnotę. Mówił o tym między innymi Martin Luther King, gdy ukazywał, że nie wystarczy być czymś sąsiadem, przechodzić/przebywać obok kogoś, by go rozumieć, współodczuwać jego problemy i nieść mu pomoc w razie potrzeby (King, 1963). Określenie „współbycie” wprowadza i sugeruje pewną zależność i nierozzerwalność różnych losów łączących się w intelektualnym, emocjonalnym i fizycznym wymiarze. Jak wskazuje Bronisława Dymara, w koncepcji pedagogiki współbycia zawarty jest nie tylko aspekt poznawczy, ale i emocjonalny, obejmujący wszystkie przestrzenie interpersonalne (Dymara, 2014: 35). Tylko taki typ przeżywania, myślenia i działania może wskazywać na rzeczywistą integrację społeczną, która wytwarzana jest niejako odśrodkowo, poprzez ludzkie intencje wynikające ze zrozumienia wspólnego połączenia naszych losów, a nie tylko przez najbardziej nawet chlubne inkluzyjne wysiłki zewnętrznych instytucji stosujących różnorodne zabiegi motywacyjne, mobilizujące, oparte o kary i nagrody czy zmuszające do przestrzegania przepisów prawa, które określa formalne ramy tego, co sprawiedliwe.

Namysł pedagogów i wymagająca głębszej refleksji analiza podejścia do idei współbycia zmusza w związku z tym do zweryfikowania naszych narzędzi pracy. Pedagog, stając przed dowolnym zadaniem, potrzebuje sobie odpowiadać na pytanie o działanie wspólnotowe i zintegrowane w myśl idei: „my jako współtwórcy środowiska” i „my jako współodbiorcy” jego wpływów, które tak naprawdę są „naszymi wpływami”. Tego nie można nauczyć, gdyż jest to perspektywa nie tyle modelowania i przekazu wiedzy czy formowania postaw, ile wspólnego doświadczania. Zatem współbycie to współprzeżywanie, współodczuwanie, współtworzenie, ale i ponoszenie współodpowiedzialności za to, co zmieniamy. Nie ma chyba bardziej demokratycznych i bardziej wymagających społecznej (zbiorowej) samoświadomości konsekwencji tak postawionej sprawy. Przedrostek „współ-” niesie potencjał partycypacyjny, emancypacyjny i twórczy, ale jednocześnie prowadzi do zobowiązań oraz zależności (a zatem współzależności i współodpowiedzialności).

W tak rozumianej koncepcji „współżycia” i wspólnego bytowania nie ma bowiem mowy o siedzeniu na ławce obserwatorów. W konsekwencji opozycja i opór ulegają przekształceniu z pozycji „przeciw czemuś”, na kierunek „ku czemuś”. Dlatego są to kategorie ważne dla pedagogów społecznych nie tyle w wymiarze tworzenia wspólnoty, która jest ideałem i być może nigdy nie zostanie osiągnięta, nawet nie myślenia wspólnotowego, które wymaga pewnych poszerzonych kompetencji, które obecnie wiele społeczności dopiero stara się rozwijać, ile na tworzeniu fundamentów, na których opierałoby się planowanie budowania (odbudowywania lub przebudowywania) środowisk.

W pedagogice można by wyróżnić co najmniej trzy obszary, w których kategorie współbycia, współzależności i współodpowiedzialności są istotne (choć z pewnością obszarów tych jest znacznie więcej):

- 1) aksjologiczny w aspekcie tego, co jest w wychowaniu ważne/priorytetowe/ istotne w kontekście głównego nurtu ocen wartościujących określone działania i rozumienie tego, co to znaczy „bycie wspólne/bycie wspólnie” w wymiarze dialogicznym relacji: Ja–Ty, My–Oni, Ja–My i personalistycznym w odniesieniu do budowania pogłębionych relacji (zob. Dymara, 2014: 36) oraz klasycznej, choć idealistycznej nieco wizji Jacka Delorsa zawartej w koncepcji Edukacji dla wszystkich (w pierwszym z czterech filarów, czyli: uczyć się, aby żyć wspólnie) (Dymara, 2014: 36);
- 2) formacyjny w aspekcie prorozwojowym, w którym zrozumienie człowieka w relacji z innymi zawarte jest w jego realnym doświadczeniu (John Dewey) i przeżywanych, poddawanych refleksji, sprzyjających rozwojowi człowieka jako jednostki bio-psycho-społecznej (Helena Radlińska), która twórczo się rozwija i tranformatywnie uczy (Jack Mezirow), jednocześnie, będąc osobą formowaną, ma potencjał formowania innych;
- 3) pragmatyki działania (komunikowania, edukacji społecznej) – oparty na zrozumieniu wzajemnym, respektowaniu odmienności celów przy jednoczesnym ustalaniu wspólnego dążenia do rozwoju korzystnego dla wszystkich, jako egzemplifikacji funkcjonowania heterogenicznego świata społecznego kierującego się zasadami pluralizmu, w którym jest miejsce dla każdego.

W tych różnych wymiarach akcentowana jest troska i wrażliwość, szacunek i empatia zbudowane na naturalnych społecznych relacjach opartych na zasadach solidarności społecznej i prawach człowieka, w których, w miejsce relacji władzy i autorytarnych inklinacji, wprowadzamy nową jakość uznania czyjegoś prawa do uczestnictwa. Uczestnictwo bowiem zapewnia aplikacyjne, a nie tylko ideologiczne rozumienie przedrostka „współ-”, zasadzając owe fundamenty na przekonaniu, że budowanie wspólnot lokalnych to proces nieustannej gotowości do uczestniczenia w określonych działaniach z uwagi na potrzebę bycia i na wartość bycia potrzebnym. Do tej gotowości potrzebujemy siebie i innych przygotowywać oraz formować warunki sprzyjające jej zaistnieniu. Można w tym miejscu stwierdzić, że w kontekście tradycji polskiej pedagogiki społecznej zdanie to wskazuje na zamknięcie ponadstuletnich rozważań o roli wychowania w środowisku i powrót do początków tworzenia ram dyscypliny.

Rzeczywistość jednak wskazuje, że istnieje nadal realna potrzeba dyskusji o tym, jak pedagodzy społeczni mogą, chcą, potrafią, mają ambicje współ-

uczestniczyć na poziomie lokalnym w zmianie domagającej się współtworzenia i współpracy, aby kierunek tej zmiany był jak najbardziej przyjazny dla nas wszystkich i być może, w efekcie bardziej psychologicznym niż jakimkolwiek innym, sprawiał nam zwyczajnie radość bycia z innymi ludźmi. Radości tej nie da się wytworzyć najbardziej efektywnymi programami społecznymi, najbardziej kolorowymi projektami sąsiedzkimi czy najmądrzejszymi dyskusjami naukowymi. Jest to wyzwanie stojące przed teorią i praktyką pedagogiczną, która nie powinna ani słycać, ani też komplikować świata opartego o zaufanie, życzliwość czy poczucie bezpieczeństwa w sytuacji bycia z innymi. Być może niedoścignione marzenie o rzeczpospolitej przyjaciół (określenie za Abramowskim) jest utopijną wizją, która uwodzi swym idealizmem, lecz przekształcanie środowiska w imię ideałów – klasyczne sformułowanie Radlińskiej – już nią nie jest, gdyż oznacza pragmatyczne wezwanie do działania. Zmiana, którą współczesna pedagogika społeczna, korzystająca z kategorii współbycia, współzależności i wspólodpowiedzialności, dostrzega.

Zakończenie

Dotychczasowe statyczne (głównie terytorialne) sposoby widzenia społeczności lokalnych miały na celu wspieranie adaptacji, zakorzeniania w istniejących strukturach społecznych, ku dynamicznym i otwartym, różnorodnym przestrzeniom nie-miejsc, w których rozwijają się nowe relacje „lokalne”, oparte na mało stabilnych, jednak coraz bardziej upowszechniających się formach współdzielenia doświadczeń. Zagrożenie pewnymi negatywnymi skutkami nowej plemienności (zob. Maffesoli, 2008) może być przezwyciężone świadomą pracą w nowych środowiskach, które trzeba lepiej zrozumieć i umieć w nich swobodnie funkcjonować. Nowa rzeczywistość wychowawcza o charakterze lokalnym nie tylko oddzieliła się od określonego terytorium, ale i spowodowała, że w wychowaniu zmienia się relacja wychowawca–wychowanek, ku relacjom współwychowawczym. To zaś prowadzi do zmiany także w sferze działania społeczno-wychowawczego ku współdziałaniu, z troski o kogoś ku trosce wzajemnej, z odpowiedzialności pedagogów za wychowanie ku współodpowiedzialności wychowawczej. Istnieje duże prawdopodobieństwo, że o ile ten kierunek będzie utrzymywany, refleksja nad rolą pedagogiki społecznej w kontekście środowisk lokalnych będzie musiała dotyczyć przemodelowania dotychczasowych metod pracy środowiskowej i uwzględnienia partycypacyjnego charakteru relacji wyemancypowanych lub emancypujących się już nie wychowanków, lecz partnerów w wychowaniu.

Bibliografia

- Banaszak B. (2014), Unia Europejska jako wspólnota wartości, *Przegląd Sejmowy*, 4(123), s. 9–21.
- Bauman Z. (2008), *Wspólnota. W poszukiwaniu bezpieczeństwa w niepewnym świecie*, przeł. J. Margański, Kraków.
- Bąbska B., Rymśa M. (2014), Organizowanie społeczności lokalnej – metodyka pracy środowiskowej, *Zeszyty Spraw Publicznych C.A.L.*, http://www.osl.org.pl/wp-content/uploads/2014/09/Tryptyk-02_calosc-lekka.pdf, dostęp: 2.08.2019.
- Berger P., Luckmann T. (1983), *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, przeł. J. Niżnik, Warszawa.
- Castells M. (2010), *Spoleczeństwo sieci*, 2. wyd., Warszawa.
- Dejnaka A. (2012), Rzeczywistość rozszerzona i jej zastosowanie w edukacji, *E-mentor*, 2(44), <http://www.e-mentor.edu.pl/artukul/index/numer/44/id/918>, dostęp: 1.08.2019.
- Dryżałowska G., Kuleta-Hulboj M., Naumiuk A., Skura M., Steinhagen A. (2019), *Inkluzja w perspektywie pedagogiki specjalnej i pedagogiki społecznej. Pytania, konteksty, dyskusje*, Warszawa.
- Dymara B. (2014), Źródła, cechy i perspektywy pedagogiki współbycia, [w:] U. Szuścik, B. Oelszlaeger-Kosturek (red.), *Dziecko w świecie innowacyjnej edukacji, współdziałania i wartości*, t. 1, Katowice, s. 29–47.
- Gierczyk M., Dobosz D. (2016), Możliwości metodologiczne w badaniach problemów społecznych – perspektywa partycypacyjna, *Pedagogika Społeczna*, 2(60), s. 151–165.
- Gliński P., Lewenstein B., Siciński A. (2004), *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: III sektor i wspólnoty lokalne w jednoczącej się Europie*, Warszawa.
- Kazimierzczak T. (2012), Koprodukcja, czyli „prawo do miasta” w działaniu – jak poprawić partycypację publiczną przez udział obywateli w świadczeniu usług publicznych, *Decydujmy Razem*, Wyd. specjalne 2, s. 3–18, http://www.decydujmyrazem.pl/publikacje/decydujmy_razem_/AiO_2_2012.html, dostęp: 20.09.2019.
- King M.L. (1963), On a good neighbour, [w:] B. Barber (red.) (1999), *Education for Democracy*, Dubuque, Iowa, s. 601–607.
- Maffesoli M. (2008), *Czas plemion. Schyłek indywidualizmu w społeczeństwach ponowoczesnych*, Warszawa.
- Mendel M., Naumiuk A., Skrzypczak B. (2018), W trosce o społeczeństwo. Pedagogika społeczna w czasach nacjonalizmu, *Pedagogika Społeczna*, 4(70), s. 137–159.
- Pilch T. (2018), *Godność w przekonaniach i praktyce działania pedagogicznego*, [w:] W. Danilewicz, J. Niktorowicz, M. Sobocki (red.), *Ku życiu wartościowemu. Idee – Koncepcje – Praktyki*, t. 2, Kraków, s. 37–53.
- Pilch T. (red.) (2006), *Encyklopedia pedagogiczna*, t. V, Warszawa.
- Polityka Spójności UE, Community-Led Local Development*, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/community_en.pdf, dostęp: 2.08.2019.
- Radziejewicz-Winnicki A. (2013), Społeczność lokalna, zbiorowość terytorialna, a instytucjonalizacja ideologii lokalizmu/regionalizmu, *Rocznik Lubuski*, vol. 39, cz. 2, s. 13–24.
- Segiet K., Słupska K., Tokaj A. (red.) (2017), *Animacja w środowisku, O potrzebie kreowania działań lokalnych (teoria i praktyka społeczna)*, Poznań.
- Skrzypczak B. (2016), *Współczynnik społecznościowy. Edukacyjne (re)konstruowanie instytucji społecznościowych – w perspektywie pedagogiki społecznej*, Toruń.
- Smolińska-Theiss B. (red.) (1991), *Węgrów. Siły społeczne małego miasta*, Warszawa.

- Szczurek-Boruta A., Chojnacka-Synaszko B., Suchodolska J. (2014), *Człowiek w przestrzeni lokalnej – dobre praktyki wspierania rozwoju, aktywizacji i integracji społecznej. Konteksty teoretyczne*, Toruń.
- Theiss M. (2008), Participative Action Research. O roli „partycypacyjnych badań w działaniu” w polityce społecznej, *Problemy Polityki Społecznej. Studia i Dyskusje*, 11, s. 65–85, http://problemy-politykispolecznej.pl/images/czasopisma/11/11_65-85.pdf, dostęp: 4.09.2019.
- Theiss W. (2018), Helena Radlińska: powrót do źródeł i tradycji w ponowoczesnym świecie, *Pedagogika Społeczna*, 4(70), s. 113–123.
- Theiss W., Mendel M. (red.) (2019), *Pamięć i miejsce. Perspektywa społeczno-edukacyjna*, Gdańsk.
- Theiss W., Skrzypczak B. (red.) (2006), *Edukacja i animacja społeczna w środowisku lokalnym*, Warszawa.
- Winiarski M. (2006), *Współpraca jako wymiar edukacji środowiskowej*, [w:] W. Theiss, B. Skrzypczak (red.), *Edukacja i animacja społeczna w środowisku lokalnym*, Warszawa, s. 35–54.
- Winiarski M. (2017), *Środowisko wychowawcze i jego kształtowanie w kontekście pedagogiki społecznej*, [w:] K. Segiet, K. Słupska, A. Tokaj (red.), *Animacja w środowisku, O potrzebie kreowania działań lokalnych (teoria i praktyka społeczna)*, Poznań, s. 27–46.

Agnieszka Naumiuk*

University of Warsaw

Coexistence, co-responsibility and interdependence as categories important to social pedagogy directed towards building local communities

KEYWORDS

Coexistence, shared responsibility,
interdependence

ABSTRACT

Naumiuk Agnieszka, *Coexistence, co-responsibility and interdependence as categories important to social pedagogy directed towards building local communities*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 63–72, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.3.2

The article analyzes three categories: co-existence, co-responsibility and interdependence in the context of contemporary discussions about the role of social pedagogy in building local communities. New possible approaches arise while using these concepts for addressing contemporary conditions of the communities which result in new tasks of education. There are analysed also the consequences of the transformation from the previous rather static (territorial) view of local communities, that had the aim to root people in existing social structures, towards more dynamic, open and diverse spaces. They are not considered only as physical places anymore but as new local relations that are being developed, based on not stable, however increasingly popular forms of sharing experiences. For these changes the studied concepts match the new realities and in consequence demand pedagogical considerations.

* Orcid <https://orcid.org/0000-0001-5390-4263>.

Introduction

Building local communities is a constant process that seems rather blurred. In consequence there is the difficulty in setting specific goals and criteria for the effectiveness of the actions taken in this area. This concept, however, has become one of the key issues of the European Union in recent years (EU Cohesion Policy, 2014, see also Banaszak, 2014), because even the most efficiently managed local systems understand the additional need of citizens for a communal sense of closeness, security, life in the atmosphere of kindness and trust, despite that it still seems to be a distant dream (Bauman, 2008: 5–11).

Poland, where the family and nation/country have been for centuries the main reference points in the validation of interpersonal relations, had in fact many geo-political difficulties in shaping integrated local spaces and build traditions of a sense of community. Even though there were and still are beautiful examples in some places, still in the overall societal development, this aspect is missing. Therefore, the question that social pedagogy raises on what is the sense of community role and its development and organizing, seems particularly important in our country (Radziejewicz-Winnicki, 2013; Skrzypczak, 2016). Discussions on the meaning of common life in the meso-social scale, constantly returns and demands answers in the form of specific contemporary solutions, but it also appears in the ethical considerations about the fundamental values in relation to the roles of educators (Theiss, 2018: 118; Pilch, 2018: 39; 50–52). After thirty years of building new conditions of social change, Polish democracy seems to be mature enough to probably assess more objectively the pro-social activities' functions and distinguish from perceiving them as a result of external control or coercion, or as a result of internal need for relationships building with others, through true participation and aspiration to experience ourselves as social beings.

Many valuable local and neighboring initiatives have been launched rather quickly, both in the form of independent grassroots activities and in the form of projects of various institutions (Szczyrek-Boruta et al., 2014; Segiet et al., 2017; see also projects such as those initiated by the Academy of Philanthropy Development or CAL Association¹). They aim at people's understanding of they share in common, through getting to know each other in the communities, creating relationships, understanding each other not only in the individual but also in a collective context. However, this is not an easy task in the period of specific processes

¹ See: <http://www.cal.org.pl/english-version/> and <http://dzialajlokalnie.pl/about-act-locally-program>.

of creating new global language, visible in particular terms and formulas appropriating or simplifying the concept of community. In addition, new tendencies appear – to interpret local actions in the view of nationalism, exclusion and in essence, through fight against the common ideals of democracy (Mendel, Naumiuk, Skrzypczak, 2018).

The unceasing task of social educators has been to observe the conditions of the development and change of local traditions in maintaining social and cultural ties, and to reflect on which of them, how and under what principles, can and should be included in the deliberate assumption. In particular – which are only sham activities and which, in fact, deny the ideals that constitute the foundations of an integrated community (see Dryżałowska et al., 2019; Segiet et al., 2017).

Changes in perception and interpretation of the dynamism of the local community

As social educators, we have become accustomed to using specific terms that are inscribed in the canon of our discipline, without which we can not imagine building our professional research identity, implementing specific ideas in practice, or discussing the role of education in the local environments. In our pedagogical overview it is important to realize how we treat and interpret certain concepts, because they constitute a conceptual framework for the adopted ways of seeing the reality. Such an interesting term, which seems also a challenge for contemporary interpretations, is the category of “pedagogy of co-existence”, was previously for description of innovative education at schools (Dymara, 2014). It is now expanding in the areas of community education and in describing activities, where various inspirations of this term are reflecting on acts in the local life and in potential functions of social pedagogy.

It seems that some solid, traditional formulas used in our country in the past are still unclear to us and seem incomplete. For some researchers and practitioners, it is a challenge to define the opportunities and to see the elements of new qualities that shall cross the boundaries of standard thinking about locality. This is the case, with many years of dilemmas of understanding, defining and using the term “local community”, that there is a problem of identifying the object. Thinking in terms of language analysis, we have the noun: community, and its attribute: local, which are directing our thinking towards a certain social beings, living in a limited area of physical space. This sociological approach is limited and the use of Western concepts does not help. We try to present a range of features and give

social sense to this phenomenon in Poland, determine the ways of analysis and of cultural backgrounds, introduce the traditions and forces modeling educational processes there (eg. Smolińska-Theiss, 1991; Theiss, Skrzypczak, 2006). We are investigating, therefore, the characteristics of our collective consciousness resulting from the adaptation of these collective community principles, to match them best to our pedagogical intentions and make a local environment the socio-educational platform (Winiarski, 2006; Winiarski, 2017).

Dilemmas grow when we become aware that, as Tadeusz Pilch points out, the concept of the local community is not identical with the concept of the local environment, although they are used interchangeably and have similar but not identical designates (Pilch, 2006: 413). In consequence social educators, through their work “with the local community” or “for the local community”, use this term mostly as a certain space of action for the development of individuals and groups (e.g. Bąbska, Rymsza, 2014).

Obviously being aware of the fact that we think and speak with abbreviations, we still treat this “collective existence” rather in enigmatic and stereotyping ways. In practice, questions arise about the applicational dimensions of such widely understood and unclear area of pedagogical tasks, ranging from defining community needs, recognizing its potentials to the so-called best practices, which in turn cause a series of further generalizations, stereotyping reinforcements, examples derived from the context. There are attempts to map, categorize, systematize the communities’ characteristics in the areas of observed but difficult for simple descriptions phenomena, that make up its dynamic diversity (see Gliński et al., 2004). In some considerations, the local community becomes only a space in which individual beings function. The task assigned to social educators nowadays, is then to shape the space that favors mostly the individual development, as opposed to former directions to build homegic community, without respecting someones’ individuality. We shall consider then, how the proposed dychotomy: individuality vs. community, could be replaced with the perspective of complementary processes shaping the same human being: in his/her individual and collective (social) dimensions. This area involves also the anticipation of the future life with the task to avoid the danger of simplifying the community concept by folklorisation or sentimentalism of the past as opposed to dynamism of the future. This can be realized by showing the importance of integrated approach understood as collective “memoryplace” (Theiss, Mendel, 2018), showing the value of individual and diverse emotions, memories and hopes present in one place.

Meanwhile, there has been a change happening in the way of seeing the world and local communities. Modernity demands a change of paradigms, freeing space into thinking about non-places (the concept of Marc Auge) noticing the perspectives of being in many places at once, augmented / expanded realms with virtual space thanks to the digital world (Dejnak, 2012), and transforming a flat image of homogeneity and one-dimension reality of social phenomena, into a variable, multidimensional, heterogeneous flow structure described by Manuel Castells (Castells, 2010). It is necessary to change then the pedagogical goals from the pursuit of targeting states seen as the simple effects of education and upbringing in certain territory, into processes perceived as educational transformations of open space knowledge flow. In hyper-modernity, the “pedagogized” being is escaping from pedagogical control to various forms of creative emancipation, that in turn expects from pedagogy, a new understanding of closer relationships and demands for co-existing and co-creative new educational manners and forms. They no longer wait for plans or policies from the top to be accepted by the “bottom” and principal solutions offered by educational institutions.

In social sciences, the symptom of perceiving this change is visible in the increasingly popular participatory research and multidisciplinary approaches (Theiss, 2008: 74–77; Gierczyk, Dobosz, 2016) more strongly emphasizing various types of partnerships of the institutions of practice with groups of citizens. World trends, reflecting these mechanisms, lead to the dissemination of the idea of co-construction of reality and co-production of services as well as co-governance in politics as ideas guiding the revision of paternalistic, protective ways of treating disadvantaged or less independent groups, however, these ideas do not allow completely the free bottom-up, claiming rights’ movements, occasionally separating or selecting the right to live in diversity (eg. various kinds of local nationalisms).

Searching for pedagogical functions of local development based on the categories of coexistence, interdependence and co-responsibility

It may be easier for pedagogues to focus on relational structures by actively assisting in the mutual communications and common implementations of a specific activities or planning towards the environment change and more communal base development. Social pedagogy is constantly researching the phenomenon of social relations that have the potential to educate, develop and change. Classical notions of social forces, human impact but also ties, social networks, individual and social

capital, presented in pedagogical debates, have been suggesting for years, the importance of this area for considerations towards value of development in a local perspective (e.g. Szczurek-Boruta et al., 2014).

The term co-existence adds another important feature to educational issues in this area. It presents an ontological perspective accompanying the approach to the issue of a person inseparably connected with others. Being with others or even being “for” others does not always mean being “together” and being together, does not necessarily mean creating (or being part of) a community. Martin Luther King, spoke about this difference, when he showed that it is not enough to be someone’s neighbor, pass or stay along someone, to understand him, sympathize with his problems and help him if necessary (King, 1963). The term co-existence introduces and suggests a certain dependence and indissolubility of various fates merging in the intellectual, emotional and physical dimensions. As Bronisława Dymara points out in the concept of pedagogy of coexistence, not only the cognitive but also emotional aspect is included, covering all interpersonal spaces (Dymara, 2014: 35). Only this type of experiencing, thinking and acting can indicate real social integration, which is produced centrifugal, through human intentions resulting from understanding and the common connection of our fates. Not necessarily it is internalised through the channel of even most glorious inclusive efforts of external institutions that use a variety of motivating, punitive, rewarding or enforcing laws that set the formal framework for what is just.

The educational thought and the analysis of an approach to the idea of co-existence, requires deeper reflection, and forces us to verify our so far used pedagogical tools. The educator facing any task, when he/she needs to answer the question on integrated community action, is now experiencing new situations, when he/she as person influencing the change needs to revisit past habits and face the new claims that demand more of the common life. It is envisioned in the following expectations: “we as co-creators of the environment/community” and “we as co-recipients of services”. These are in fact the co-influences. A paradox of searching for individual rights while demanding collaborative participation is a challenge in neoliberal modernity. The proper response can not be taught, because it is a perspective not so much about modeling and transferring knowledge or forming attitudes, but about joint experience. Therefore, co-existence as mutual “being” is connected with co-experiencing, co-feeling, co-creating but also taking co-responsibility for what we change as pedagogues together with other professions. There isn’t probably more democratic and more demanding social (collective) self-awareness of the consequences of this matter than this one. The prefix “co-” is shaping participative, emancipating and creative potential, but at

the same time leads to new obligations and dependencies (and thus to interdependence and co-responsibility).

In such a concept of living together and understanding our common existence, there is a new meaning then for discussions and discourses. Consequently, the opposition and resistance are transforming from “against” something or contradictory to it, to the similar path “towards...”, a direction that might be diverse but at the same time creates our common, parallel human experience. Therefore, these categories are important for social educators, not so much for creating a community that is ideal and perhaps will never be achieved, not even for a communal (communitarian) thinking, which requires some broader competences that many communities in Poland are still trying to develop, but for creating foundations for planning to build new or rebuilding existing local spheres.

In pedagogy we can distinguish at least three areas in which these categories of coexistence, interdependence and co-responsibility are significant (although there are certainly many more that could be mentioned):

- 1) axiological area in the aspect of what is the priority /important in upbringing in the context of mainstream assessments evaluating specific activities and understanding what it means “common/ together” in the dialogical dimension: I – You, We – They, I – We and personalistic in relation to building in-depth relationships and in classic thought, though perhaps a bit idealistic vision of Jack Delors shown in the concept of Education for All (in the first of four pillars, ie “to learn to live together”) (Dymara, 2014: 36);
- 2) formation area in the development aspect, in which understanding of a person in relation to others is contained in his/her real experience (John Dewey) and subjected to reflection, favoring the development of a human being as a bio-psycho-social phenomenon (Helena Radlińska), which creatively develops and transformatively learns (Jack Mezirow) while being at the same time a person being modeled, and the one that has the potential to form others;
- 3) the area of activity pragmatics (communication, social education) – based on mutual understanding, respecting different goals when establishing a common pursuit of development beneficial to all, as an exemplification of the functioning of a heterogeneous social world guided by the principles of pluralism, in which there is room for everyone.

In these different dimensions, care and sensitivity, respect and empathy that are built on natural social relations and based on the principles of social solidarity and human rights, are emphasized. In such perspective, instead of power relations and authoritarian inclinations, we introduce a new quality of recognition of some-

one's right to participate. Participation provides application, not just ideological understanding of the prefix co- before any desired word, but planting these foundations with the conviction that building local communities is a process of constant readiness to participate in specific activities due to the need to be, and the value of being needed. To this readiness, we shall prepare ourselves and others to create conditions conducive to its occurrence. At this point, it can be stated that in the context of the tradition of Polish social pedagogy, this sentence indicates the closure of more than a century of reflections on the role of education in the environment and the return to the beginnings of creating this discipline in our country.

New reality, however, indicates that there is still a strong need to discuss how social educators can, want, have ambitions, to participate at a local level in change, requiring co-creation and cooperation, that the direction of this change is as friendly to all of us as possible, perhaps in a more psychological way than any other, but simply gives us the joy of being with other people. This internal joy can not be created even by the most effective social programs, and the most colorful neighborhood projects or the wisest scientific discussions. It is a challenge facing the theory and pedagogical practice, which should neither diminish nor complicate the world based on trust, kindness or a sense of security in the situation of being with others. Perhaps the unsurpassed dream of "a country/nation of friendship" (*Rzeczpospolita Przyjaciół* – term after Adam Abramowski) is an utopian vision that is seducing with its idealism, but it has an element of a call for transforming the actions towards the environment that is communal, guided by our ideals – which is present in the classic and more pragmatic formula of Helena Radlińska. It shall be no longer treated as the uthopia, because it means a realistic call for change towards what we inspire to, as social beings. The change which contemporary social pedagogy could do and sees using the categories of coexistence, interdependence and co-responsibility.

Conclusions

Previous (mainly territorial) ways of seeing local communities were aimed at supporting adaptation, embedding in existing social structures. Nowadays they are changing towards more dynamic and open, diverse spaces, where new "local" relations are developing, based on increasingly more widespread forms of sharing experiences. The threat of certain negative effects of the new tribalism (see Maffesoli, 2008) can be overcome by conscious work in new environments that need

to be better understood and function more freely. The new local upbringing reality has not only separated from the specific territory, but also caused the change of former top-down relations of the educator-pupil into more partnership like relations. This in turn also leads to a change in the sphere of social and educational activities towards deeper cooperation, changing caring systems to mutual care systems, towards modifying responsibility of professional educators for education field, towards co-responsibility patterns. Pedagogues then shall develop new tools of dialogue with non-pedagogues who know the same and may even have bigger educational experience.

There is a high probability that while this direction will be maintained, reflection on the role of social pedagogy in the context of local communities will have to relate the existing methods of community work and take into account the participatory nature of emancipating relations that no longer treat others as less-educated, or less aware of educational angles but as conscious partners that look for partnerships with pedagogues who can help them achieve their (understood as our common) goals.

Bibliography

- Banaszak B. (2014), Unia Europejska jako wspólnota wartości, *Przegląd Sejmowy*, 4(123), pp. 9–21.
- Bauman Z. (2008), *Wspólnota. W poszukiwaniu bezpieczeństwa w niepewnym świecie*, trans. J. Margański, Kraków.
- Bąbska B., Rymśa M. (2014), Organizowanie społeczności lokalnej – metodyka pracy środowiskowej, *Zeszyty Spraw Publicznych C.A.L.*, http://www.osl.org.pl/wp-content/uploads/2014/09/Tryptyk-02_calosc-lekka.pdf, accessed: 2.08.2019.
- Berger P., Luckmann T. (1983), *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, trans. J. Niżnik, Warszawa.
- Castells M. (2010), *Spoleczeństwo sieci*, 2nd ed., Warszawa.
- Dejnaka A. (2012), Rzeczywistość rozszerzona i jej zastosowanie w edukacji, *E-mentor*, 2(44), <http://www.e-mentor.edu.pl/artukul/index/numer/44/id/918>, accessed: 1.08.2019.
- Dryżałowska G., Kuleta-Hulboj M., Naumiuk A., Skura M., Steinhagen A. (2019), *Inkluzja w perspektywie pedagogiki specjalnej i pedagogiki społecznej. Pytania, konteksty, dyskusje*, Warszawa.
- Dymara B. (2014), Źródła, cechy i perspektywy pedagogiki współbycia, [in:] U. Szuścik, B. Oelszlaeger-Kosturek (eds.), *Dziecko w świecie innowacyjnej edukacji, współdziałania i wartości*, t. 1, Katowice, pp. 29–47.
- Gierczyk M., Dobosz D. (2016), Możliwości metodologiczne w badaniach problemów społecznych – perspektywa partycypacyjna, *Pedagogika Społeczna*, 2(60), pp. 151–165.
- Gliński P., Lewenstein B., Siciński A. (2004), *Samoorganizacja społeczeństwa polskiego: III sektor i wspólnoty lokalne w jednoczącej się Europie*, Warszawa.
- Kazimierzczak T. (2012), Koprodukcja, czyli “prawo do miasta” w działaniu – jak poprawić partycypację publiczną przez udział obywateli w świadczeniu usług publicznych, *Decydujemy Razem*,

- Special issue 2, pp. 3–18, http://www.decdujmyrazem.pl/publikacje/decdujemy_razem_/AiO_2_2012.html, accessed: 20.09.2019.
- King M.L. (1963), On a good neighbour, [in:] B. Barber (ed.) (1999), *Education for Democracy*, Dubuque, Iowa, pp. 601–607.
- Maffesoli M. (2008), *Czas plemion. Schyłek indywidualizmu w społeczeństwach ponowoczesnych*, Warszawa.
- Mendel M., Naumiuk A., Skrzypczak B. (2018), W trosce o społeczeństwo. Pedagogika społeczna w czasach nacjonalizmu, *Pedagogika Społeczna*, 4(70), pp. 137–159.
- Pilch T. (2018), *Godność w przekonaniach i praktyce działania pedagogicznego*, [in:] W. Danilewicz, J. Niktorowicz, M. Sobiecki (eds.), *Ku życiu wartościowemu. Idee – Koncepcje – Praktyki*, t. 2, Kraków, pp. 37–53.
- Pilch T. (ed.) (2006), *Encyklopedia pedagogiczna*, vol. V, Warszawa.
- Polityka Spójności UE, Community-Led Local Development*, https://ec.europa.eu/regional_policy/sources/docgener/informat/2014/community_en.pdf, accessed: 2.08.2019.
- Radziejewicz-Winnicki A. (2013), Społeczność lokalna, zbiorowość terytorialna, a instytucjonalizacja ideologii lokalizmu/regionalizmu, *Rocznik Lubuski*, vol. 39, part. 2, pp. 13–24.
- Segiet K., Słupska K., Tokaj A. (eds.) (2017), *Animacja w środowisku, O potrzebie kreowania działań lokalnych (teoria i praktyka społeczna)*, Poznań.
- Skrzypczak B. (2016), *Współczynnik społecznościowy. Edukacyjne (re)konstruowanie instytucji społecznościowych – w perspektywie pedagogiki społecznej*, Toruń.
- Smolińska-Theiss B. (ed.) (1991), *Węgrów. Siły społeczne małego miasta*, Warszawa.
- Szczurek-Boruta A., Chojnacka-Synaszko B., Suchodolska J. (2014), *Człowiek w przestrzeni lokalnej – dobre praktyki wspierania rozwoju, aktywizacji i integracji społecznej. Konteksty teoretyczne*, Toruń.
- Theiss M. (2008), Participative Action Research. O roli “partycypacyjnych badań w działaniu” w polityce społecznej, *Problemy polityki społecznej. Studia i dyskusje*, 11, pp. 65–85, http://problemy-politykispolecznej.pl/images/czasopisma/11/11_65-85.pdf, accessed: 4.09.2019.
- Theiss W. (2018), Helena Radlińska: powrót do źródeł i tradycji w ponowoczesnym świecie, *Pedagogika Społeczna*, 4(70), pp. 113–123.
- Theiss W., Mendel M. (eds.) (2019), *Pamięć i miejsce. Perspektywa społeczno-edukacyjna*, Gdańsk.
- Theiss W., Skrzypczak B. (eds.) (2006), *Edukacja i animacja społeczna w środowisku lokalnym*, Warszawa.
- Winiarski M. (2006), *Współpraca jako wymiar edukacji środowiskowej*, [in:] W. Theiss, B. Skrzypczak (eds.), *Edukacja i animacja społeczna w środowisku lokalnym*, Warszawa, pp. 35–54.
- Winiarski M. (2017), *Środowisko wychowawcze i jego kształtowanie w kontekście pedagogiki społecznej*, [in:] K. Segiet, K. Słupska, A. Tokaj (eds.), *Animacja w środowisku, O potrzebie kreowania działań lokalnych (teoria i praktyka społeczna)*, Poznań, pp. 27–46.

Mirosława Czerniawska*

Politechnika Białostocka

Czy w ciągu 15 lat wzrosła akceptacja demokratycznych zasad równości i wolności? – analiza porównawcza postaw studentów

KEYWORDS

attitudes, democracy, the principle of equality and freedom

ABSTRACT

Czerniawska Mirosława, *Czy w ciągu 15 lat wzrosła akceptacja demokratycznych zasad równości i wolności? – analiza porównawcza postaw studentów* [Has the acceptance of the equality and freedom principles increased over 15 years? A comparative analysis of attitudes among students]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 73–93, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.4.1

The publication deals with the description of attitudes towards the democratic principles of equality and freedom among students. The survey was conducted four times in five-year time intervals (2003, 2008, 2013, 2018). Samples had 325, 379, 368, and 371 respondents respectively. The author speculated that the advancement of the transformation is accompanied by growth of the acceptance of pro-democratic attitudes among students, namely the wider acceptance of the principles of equality and freedom. The attitudes were diagnosed using nine pairs of statements (these include both original statements and statements adapted from literature). The hypothesis was not confirmed. The acceptance of the principles of equality and freedom has not increased in consecutive surveys and for many statements the acceptance has decreased.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7311-5915>.

Wprowadzenie

Polacy pytani, czy zgadzają się ze stwierdzeniem, że „demokracja ma przewagę nad wszelkimi innymi formami rządów”, odpowiadają prawie 3–7 razy częściej (w zależności od roku badania) twierdząco niż przecząco. Wskaźnik ten wyliczony został na podstawie 31 badań CBOS (2019: 1; w tabeli podany został odsetek osób wybierających jeden z trzech wariantów odpowiedzi: „zgadzam się”, „nie zgadzam się”, „trudno powiedzieć”), które obejmowały lata 1992–2019. Najbardziej pozytywny stosunek do ustroju demokratycznego odnotowano w listopadzie 2007 roku (6,7 razy częściej aprobowano to stwierdzenie niż dezaprobowano), najmniej pozytywny z kolei – w listopadzie 2015 roku (2,7 razy częściej aprobowano to stwierdzenie niż dezaprobowano). Generalnie jednak odsetek osób zgadzających się ze stwierdzeniem, że „demokracja ma przewagę nad wszelkimi innymi formami rządów”, przekraczał zawsze 50% (zawierał się w przedziale 52–76%) i był wyższy niż zsumowany odsetek osób odpowiadających: „nie zgadzam się” lub „trudno powiedzieć”.

„Demokracja” jest pojęciem, które wywołuje zazwyczaj pozytywne skojarzenia. Dzieje się tak dlatego, że jest to ustrój sprzyjający w największym stopniu rozwojowi człowieka. Przynależna demokracji ideologia opiera się na dwóch aksjologicznych filarach: „równości” i „wolności”. Z wartości tych wyprowadzane są tak zwane demokratyczne aksjomaty, które przekładają się na zasady regulujące stosunki w sferze politycznej i społecznej. Zgodnie z nimi człowiek – jako obywatel danego kraju – ma równe prawa/szanse niezależnie od identyfikacji narodowościowej, religijnej czy seksualnej (jest to wyraz pozbawionej dyskryminacji polityki państwa). Może również oczekiwać poszanowania autonomii i prawa do dokonywania wyborów. Ujawnia się to w takich sferach, jak wolność słowa, swoboda organizowania się, możliwość przemieszczania (w tym obcokrajowców do Polski) czy prawo do podejmowania decyzji osobistych, także w sferze moralnej. Konsekwencją tak rozumianej wolności może być uniezależnienie od wpływów kultury i religii oraz akceptacja różnorodności.

W zaprezentowanych w niniejszym artykule badaniach skoncentrowano się na analizie postaw studentów wobec zasad demokracji, które mają swoje źródło w wartości „równość” i „wolność”. Należy zauważyć, że pozytywna ocena demokracji („demokracja ma przewagę nad wszelkimi innymi formami rządów”, por. przytoczone wyżej wyniki badań CBOS, 2019) i przypisywanie dużego znaczenia wskazanym wyżej wartościom, nie oznacza akceptacji wszystkich zasad będących wykładnikiem tego ustroju. Wynika to między innymi z faktu, że pojęcie „demokracja” jest przez ludzi różnie definiowane, niekiedy w sposób drastycznie odbiegający od rozumienia podręcznikowego (na przykład kojarzone jest z państwem opiekuńczym lub dobrobytem materialnym, por. Reykowski, 1995). Ponadto, ak-

ceptacja pryncypiów demokratycznych wymaga „demokratycznego” typu osobowości, a więc takiego, który cechuje się otwartością, giętkością myślenia i tolerancją odmienności, wysokim poczuciem kontroli wewnętrznej i niekonwencjonalnością, zdolnością do kompromisów, racjonalnością postaw politycznych i aktywną postawą życiową, brakiem wrogości, uznaniem równości ludzi i podmiotowym traktowaniem wszystkich obywateli. Jest to charakterystyka podobna do osobowości samoaktualizującej się w ujęciu Abrahama Masłowa oraz mentalności postmaterialistycznej w ujęciu Ronalda Ingleharta (Czerniawska, 2010). Według ostatnich z wymienionych autorów pryncypia konstytuujące ten typ mentalności zyskują na znaczeniu wraz ze wzrostem dobrobytu społeczeństwa (wyeliminowanie czynników bezpośrednio zagrażających fizycznej bądź ekonomicznej egzystencji), warunkowane są obecnością instytucji demokratycznych i ich powiązaniem z typem kultury politycznej (Frąckowiak-Sochańska, 2009).

Problem badawczy i hipotezy

W niniejszym badaniu przyjęto rozumienie demokracji jako „synonimu praw i swobód obywatelskich” (Ludwikowski, 1998). Założono, że z dwóch centralnych wartości – „równość” i „wolność” – wynikają określone zasady regulujące stosunki w sferze politycznej i społecznej (por. Czerniawska, 2010). Zdiagnozowano postawy studentów wobec zasad równości praw/szans (równe prawa mniejszości narodowych, religijnych, seksualnych oraz przyzwolenie na pracę zarobkową obcokrajowcom) i wolności (otwarcie na świat, prawo do zrzeszania się w organizacjach społecznych i politycznych niezależnie od państwa, wolność słowa i publicznych wypowiedzi, wolności osobiste, na przykład prawo decydowania w kwestiach aborcji i eutanazji). Starano się ustalić, odnośnie do jakich problemów i jakiej kategorii osób uzasadnione jest ich stosowanie. Badanie przeprowadzono czterokrotnie (cztery grupy studentów o zbliżonej charakterystyce), tj. w latach 2003, 2008, 2013 i 2018, przy użyciu tego samego narzędzia badawczego. Uzyskane w tych pomiarach wskaźniki zostały objęte analizą porównawczą. Założono, że wraz z utrwaleniem instytucji demokratycznego państwa (proces ten ma w Polsce blisko 30-letnią historię) umacniają się postawy prodemokratyczne, tj. wzrasta odsetek studentów akceptujących zasady równości i wolności (hipoteza 1).

Analiza porównawcza postaw diagnozowanych w roku 2003 i 2008 zaprezentowana została we wcześniejszych publikacjach (Czerniawska, 2010; 2011). W niniejszym artykule wykorzystano informacje tam zawarte i fragmenty tekstu (w tym sposób interpretacji zasad równości i wolności), tak, by ukazać zmiany postaw w roku 2013 i 2018. Zastosowano również analogiczną strukturę opisu wyników badań.

Metoda

Grupa badana. W badaniu wzięły udział 1443 osoby, z czego 325 (22,52%) – w 2003 roku, 379 (26,26%) – w 2008 roku, 368 (25,50%) – w 2013 roku i 371 (25,72%) – w 2018 roku. Cztery grupy były ujednoczone pod względem:

- kierunku kształcenia: około 50% badanych stanowili studenci pedagogiki Uniwersytetu w Białymstoku i około 50% badanych – studenci zarządzania Politechniki Białostockiej;
- trybu kształcenia: studia stacjonarne;
- poziomu kształcenia: studenci pierwszego, drugiego i trzeciego roku;
- płci: przewaga liczbowa kobiet (około 80%);
- wieku: około 90% badanych stanowili studenci w wieku 20–21 lat.

Uwzględniając przedstawioną powyżej charakterystykę czterech grup badawczych, sądzić można, że cechuje je zbliżony zakres wiedzy na temat rzeczywistości społeczno-politycznej, porównywalny poziom intelektualny, podobne – związane z kierunkiem studiów i okresem rozwojowym – zainteresowania, jak również zbliżone doświadczenia interpersonalne (charakter relacji społecznych). Różnią się one natomiast doświadczeniami związanymi z funkcjonowaniem w nowych warunkach ustrojowych: od roku 1989 – a więc od początku transformacji polityczno-gospodarczej – minęło 14, 19, 24 i 29 lat. Badanie miało charakter anonimowy.

Narzędzia badawcze. W niniejszej pracy postawy diagnozowano na podstawie zestawu poglądów wobec zasad demokracji. Respondenci z czterech grup (2003, 2008, 2013 i 2018 rok) ustosunkowali się do dziewięciu par twierdzeń. Każda para zawiera dwa opozycyjne stanowiska. Zadaniem osób badanych była ocena tych poglądów, tj. wybór jednej z dwóch opcji, tej, która w większym stopniu odzwierciedla przekonania jednostki odnośnie do analizowanych problemów. W ten sposób ustalono, do jakiej kategorii zjawisk oraz osób powinny odnosić się zasady równości i wolności. Postawy 2, 4, 6, 8 i 9 skonstruowane zostały przez autorkę badań. Twierdzenia (bądź ich fragmenty) wchodzące w skład postaw 1, 3, 5 i 7 zaczerpnięto z pracy pod redakcją Janusza Reykowskiego (1993) *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe*. Należy podkreślić, że użyte w badaniu własnym twierdzenia są zmodyfikowane (choć w różnym stopniu) pod względem treściowym (por. Czerniawska, 2011). Treść twierdzeń zamieszczona jest w tabeli 1 i na rycinach 1–9.

Wyniki

W tabeli 1 zamieszczono liczbę osób wybierających jedną z dwóch opcji (1, 2) postawy oraz wyniki analizy statystycznej testem χ^2 .

Lp.	Postawy wobec zasad równości i wolności	Wyniki badań w poszczególnych latach				Wyniki analizy statystycznej – porównanie wskaźników uzyskanych w poszczególnych latach							
		2003		2008		2003		2008		2003		2008	
		2003	2008	2013	2018	2008	2013	2018	2013	2018	2013	2018	
7	<p>1</p> <p>Idziemy ku Europie bez granic. Istniejące granice Polski trzeba otworzyć dla współpracy, aby łączyły nas, a nie dzieliły. Nie wolno robić z Polski zamkniętej twierdzy.</p> <p>2</p> <p>Granice Polski nie są bezpieczne ani dobrze strzeżone przez napływem „obcych” ludzi i towarów. Należy więc dbać o wzmocnienie niezależności ekonomicznej i siły obronnej naszego kraju.</p>	250	314	242	176								
		75	65	126	197	3,86 0,049	10,44 0,001	63,42 0,000	28,65 0,000	103,79 0,000	25,24 0,000		
8	<p>1</p> <p>Człowiek powinien samodzielnie podejmować decyzje w różnych kwestiach, także w kwestii aborcji. Na tym, między innymi, polega wolność człowieka.</p> <p>2</p> <p>Aborcja jest faktem nie tylko nagannym moralnie, ale powinna być zakazana prawnie i surowo karana.</p>	156	201	155	216								
		169	178	213	155	1,77 n.i.	2,41 n.i.	7,98 0,018	8,92 0,003	2,97 n.i.	19,86 0,000		
9	<p>1</p> <p>Eutanazja powinna być zagwarantowana prawnie (zalegali-zowana): człowiek ma prawo do godnej śmierci i skrócenia cierpień w przypadku nieuleczalnej choroby.</p> <p>2</p> <p>Eutanazja to problem, który nie powinien ujrzeć światła dziennego. W żadnym przypadku człowiek nie może decy-dować o odebraniu sobie życia.</p>	173	227	227	239								
		152	152	141	132	3,17 0,075	5,05 0,025	8,98 0,003	0,25 n.i.	1,63 n.i.	0,59 n.i.		

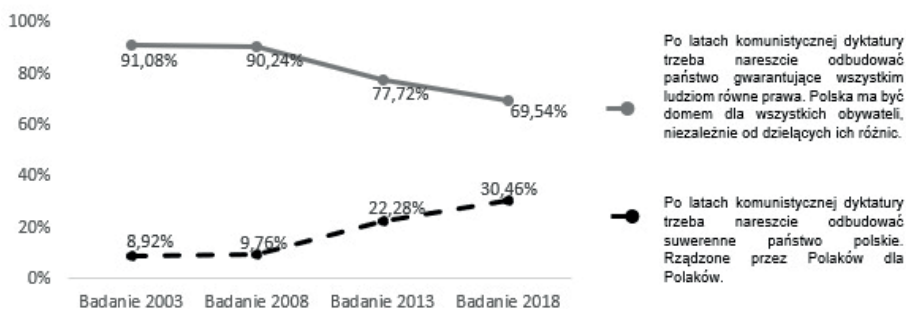
* liczba osób n.i. – p ≤ 0,1

Źródło: badania własne (wyniki badań z 2003 i 2008 roku zostały opublikowane w: Czerniawska, 2010, 2011)

Postawy wobec zasad równości

Naczelnym hasłem demokracji jest „równość”. Realizacja tej wartości sprzyja zniesieniu dominacji w relacjach międzyludzkich, ustanowieniu pokojowych stosunków i rozwojowi jednostek. Jednym z ważniejszych testów, za pomocą którego można określić stopień demokratyzacji społeczeństwa, jest analiza stosunku do „innych”, tj. obcokrajowców, mniejszości narodowych, religijnych i seksualnych. Zgodnie z pryncypiami demokracji osoby należące do mniejszości (poza obcokrajowcami o nieuregulowanym statusie) winny dysponować pełnymi prawami, łącznie z prawem do ochrony własnej tożsamości (Beetham, Boyle, 1994). Jednym z demokratycznych aksjomatów jest to, że władza większości nie może naruszać autonomii mniejszości.

W badaniu starano się zdiagnozować stosunek studentów do hasła „Polska dla Polaków”, a tym samym określić stopień akceptacji idei państwa narodowego.

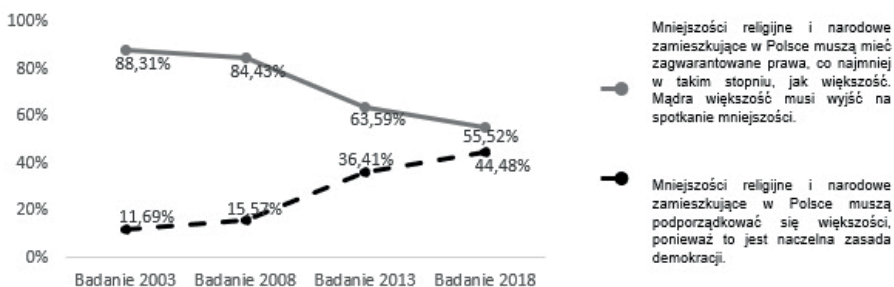
Ryc. 1. Porównanie wyników badań z 2003, 2008, 2013 i 2018 roku: postawa 1

Źródło: badania własne (wyniki badań z 2003 i 2008 roku zostały opublikowane w: Czerniawska, 2010, 2011)

Studenci badani w latach 2003, 2008, 2013 i 2018 byli w większości zwolennikami opcji, że Polska powinna być domem dla wszystkich obywateli, niezależnie od dzielących ich różnic (kolejno: 91,08%, 90,24%, 77,72% i 69,54%). Niewielka część studentów w 2003 roku (8,92%) i w 2008 (9,76%) akceptowała pogląd, że państwo powinno być „rządzone przez Polaków dla Polaków” (por. ryc. 1). Między tymi grupami nie odnotowano różnic istotnych statystycznie (por. tabela 1). Odsetek młodzieży prezentującej takie stanowisko zwiększył się natomiast w dwóch ostatnich badaniach. I tak, w roku 2013 postawę taką prezentowało o 13% więcej

studentów niż w roku 2003 i o 12,5% – niż w roku 2008. W roku 2018 zdiagnozowano taką postawę u 21,5% więcej studentów niż w roku 2003, u 20,7% – niż w roku 2008 i 8,2% – niż w roku 2013. Różnice stwierdzone zostały na wymagającym poziomie istotności statystycznej (por. tabela 1).

Demokracja wiąże się z wolną od dyskryminacji polityką państwa w stosunku do mniejszości religijnych i narodowych.

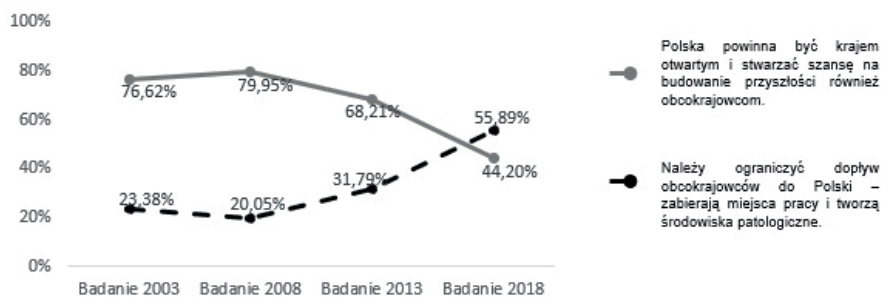

Ryc. 2. Porównanie wyników badań z 2003, 2008, 2013 i 2018 roku: postawa 2

Źródło: badania własne (wyniki badań z 2003 i 2008 roku zostały opublikowane w: Czerniawska, 2010, 2011)

Za zagwarantowaniem równych praw tym grupom opowiadało się kolejno: 88,31% studentów badanych w 2003 roku, 84,43% – w 2008 roku, 63,59% – w 2013 roku oraz 55,52% – w 2018 roku. Jednocześnie, odpowiednio: 11,69%, 15,57%, 36,41% i 44,48% respondentów było zwolennikami opinii, że mniejszości narodowe i religijne powinny podporządkować się większości (por. ryc. 2). Nie różniły się wskaźniki w pierwszym i drugim badaniu. W trzecim i czwartym badaniu – w porównaniu z dwoma poprzednimi – większy odsetek studentów był przeciwny stosowaniu demokratycznej zasady równości wobec rozpatrywanych grup mniejszościowych. Najwyższe wskaźniki odnotowano w ostatnim badaniu. Porównując grupę diagnozowaną w roku 2013 z dwoma poprzednimi, stwierdzono różnice wynoszące około 24,7% i 20,8%, porównując natomiast grupę z 2018 z trzema poprzednimi – różnice 32,8%, 28,9% oraz 8,1% (por. tabela 1).

W następnej kolejności diagnozowano postawy wobec obcokrajowców, przy czym byli oni określani jako ci, którzy stanowią konkurencję na rynku pracy, zwłaszcza pod względem niższych kosztów wynagradzania.

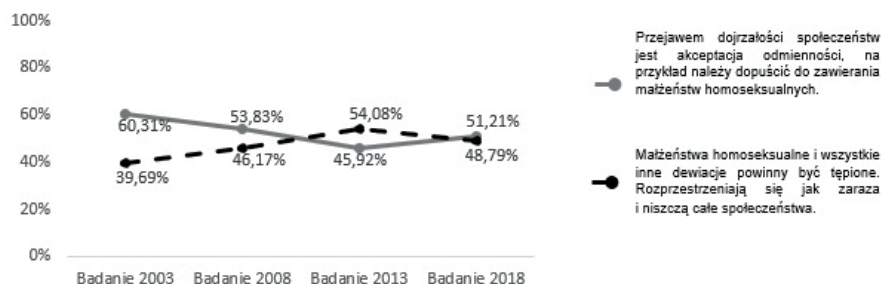

Ryc. 3. Porównanie wyników badań z 2003, 2008, 2013 i 2018 roku: postawa 3

Źródło: badania własne (wyniki badań z 2003 i 2008 roku zostały opublikowane w: Czerniawska, 2010, 2011)

Studenci uczestniczący w trzech pierwszych badaniach opowiadali się w większości (kolejno: 76,62%, 79,95% i 68,21%) za otwartością Polski i stwarzaniem szans obcokrajowcom. W ostatnim badaniu była to już jednak ich mniejsza część (44,20%). Respondenci z roku 2003 i 2008 w ponad 20% (23,38% i 20,05%) widzieli konieczność ograniczenia dopływu obcokrajowców, upatrując w ich przyjeździe przyczynę bezrobocia i patologii społecznych. W przypadku tych grup nie stwierdzono różnic istotnych statystycznie (por. tabela 1). Odsetek studentów prezentujących taką postawę wynosił w 2013 roku 31,79%, a więc wzrósł o 8,4% w stosunku do roku 2003 i o 11,7% w stosunku do roku 2008. Najwyższy wskaźnik odnotowano jednak w roku 2018, tj. do 51,21%. Jest on wyższy o 32,4% w stosunku do roku 2003, o 35,7% – w stosunku do roku 2008 oraz o 24,0% – w stosunku do roku 2013 (por. ryc. 3). Opisanie wyżej różnice są istotne statystycznie (por. tabela 1).

Stosunek do „innych” rozpatrywany był również w warstwie obyczajowej. Starano się zdiagnozować postawy wobec związków osób homoseksualnych.

Ryc. 4. Porównanie wyników badań z 2003, 2008, 2013 i 2018 roku: postawa 4

Źródło: badania własne (wyniki badań z 2003 i 2008 roku zostały opublikowane w: Czerniawska, 2010, 2011)

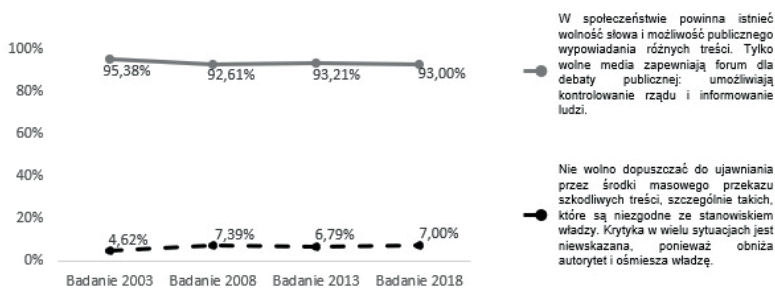
Pogląd, że należy zalegalizować zawieranie małżeństw homoseksualnych, utrzymywany był przez 60,31% respondentów w 2003 roku, 53,83% – w 2008 roku, 45,92% – w roku 2013 oraz 51,21% – w roku 2018 (por. ryc. 4). Wskazuje to na stopień akceptacji praw mniejszości seksualnych. Postawy negatywne wobec omawianej kwestii odnotowano relatywnie rzadziej wśród „studentów 2003” (39,69%) w stosunku do każdej następnej uczestniczącej w badaniu grupy („studenci 2008” – 46,17%, „studenci 2013” – 54,08%, „studenci 2018” – 48,79%). Różnice wynosiły kolejno: 6,5%, 14,4% i 9,0% (pierwsza różnica na granicy istotności statystycznej). Relatywnie rzadziej postawy takie deklarowali studenci w 2008 roku niż 2013 roku (różnica 7,9%) (por. tabela 1).

Postawy wobec zasad wolności

Demokracja jest identyfikowana z wolnością, a bardziej konkretnie – z zestawem politycznych, obywatelskich i socjalnych wolności: sumienia, wiary, myśli, poglądów, słowa i szeroko rozumianej aktywności. Stwarza ona możliwość swobodnego debatowania, wyrażania opinii (wolność słowa i prasy), podejmowania własnych inicjatyw, wolnego zrzeszania się obywateli chcących osiągnąć jakieś cele (Krzeniński, 2005). Jednocześnie wolność nie może wychodzić poza ramy prawa, a tym samym prawo określa stopień wolności. Miernikiem ładu demokratycznego (wyznacznikiem demokratycznego państwa) jest zatem konsekwencja w przestrzeganiu wolności i praw obywatelskich.

Wolność słowa rozumiana jest jako prawo wypowiedania się w kwestiach politycznych i wyrażania interesów społecznych. Obejmuje ona krytykę urzędników, rządu, ustroju oraz panującej ideologii. Wiąże się również z dostępem do różnych źródeł informacji oraz ich ochroną prawną (Dahl, 1995; Wasilewski, 2005). Można powiedzieć, że stopień i sposób korzystania z wolności słowa wskazuje na zakorzenienie demokracji w danym społeczeństwie.

Studenci opowiadali się w zdecydowanej większości za wolnością słowa i możliwością publicznego wypowiedania różnych treści („studenci 2003” – 95,38%, „studenci 2008” – 92,61%, „studenci 2013” – 93,21%, „studenci 2018” – 93,00%). Niewielka część respondentów („studenci 2003” – 4,62%, „studenci 2008” – 7,39%, „studenci 2013” – 6,79%, „studenci 2018” – 7,00%) wyraziła pogląd, że pewne treści nie powinny być ujawniane, a mianowicie takie, które obniżają autorytet władzy (por. ryc. 5). W wyborze opcji postawy nie stwierdzono różnic istotnych statystycznie (por. tabela 1). W przemianach demokratycznych w Polsce silnie podkreślane były idee związane z wolnością słowa. Znaczenie wolności w tym zakresie uwidoczniło się w każdej grupie, bez względu na rok, w którym przeprowadzono badanie.

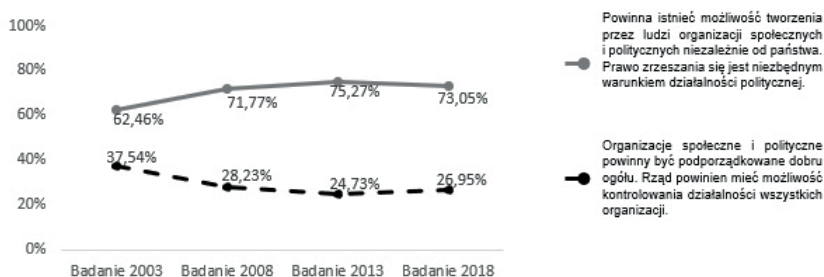

Ryc. 5. Porównanie wyników badań z 2003, 2008, 2013 i 2018 roku: postawa 5

Źródło: badania własne (wyniki badań z 2003 i 2008 roku zostały opublikowane w: Czerniawska, 2010, 2011)

Jednym z istotnych wyznaczników przekształceń ustrojowych jest formowanie się społeczeństwa obywatelskiego, opierającego się na pluralizmie organizacji i dobrowolnym, oddolnym współdziałaniu. Obywatelom powinno przysługiwać prawo tworzenia względnie niezależnych organizacji (w tym partii politycznych), klubów, stowarzyszeń czy fundacji, które umożliwiają wyrażanie i uzgadnianie interesów różnych grup społecznych, kontrolę władzy, wspólne działanie w realizacji określonego celu i podnoszenie jakości życia społecznego. Prawo to ujmowane jest kontrastowo w stosunku do modelu poprzedniego – państwa monocentrycznego – które stanowiło organizację narzuconą odgórnie i opartą na przymusie (Dahl, 1995; Bartkowski, Jasińska-Kania, 2002; Wasilewski, 2005; Radziejewicz-Winnicki, 2008).

Próbując zdiagnozować poglądy w omawianej kwestii, poproszono młodzież o ustosunkowanie się do przedstawionych na kolejnym rysunku twierdzeń:

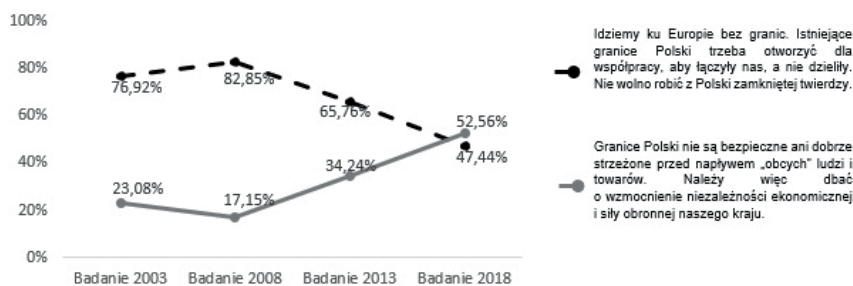

Ryc. 6. Porównanie wyników badań z 2003, 2008, 2013 i 2018 roku: postawa 6

Źródło: badania własne (wyniki badań z 2003 i 2008 roku zostały opublikowane w: Czerniawska, 2010, 2011)

Większość respondentów („studenci 2003” – 62,46%, „studenci 2008” – 71,77%, „studenci 2013” – 75,27%, „studenci 2018” – 73,05%) uznawała za słuszne prawo obywateli do zrzeszania się, traktując je jako warunek konieczny działalności politycznej. Z kolei 37,54% osób uczestniczących w pierwszym badaniu, 28,23% – w drugim, 24,73% – w trzecim i 26,95% – w czwartym utrzymywało pogląd, że tego typu organizacje powinny być podporządkowane dobru ogółu, zaś rząd powinien mieć możliwość ich kontroli (por. ryc. 6). Jak można zauważyć, stanowisko to było popularniejsze wśród „studentów 2003” niż wśród „studentów 2008” (różnica 9,3%), „studentów 2013” (różnica 12,8%) i „studentów 2018” (różnica 10,6%). Przy porównaniu wskazanych grup uzyskano wymagany poziom istotności statystycznej (por. tabela 1).

W kontekście prezentowanych badań własnych zaobserwowano różnice międzygrupowe w przypadku wyboru opcji postawy: „otwarcie granic dla współpracy między krajami” *versus* „strzeżenie granic przed napływem obcych ludzi i towarów” i „wzmocnienie niezależności ekonomicznej i siły obronnej kraju”.

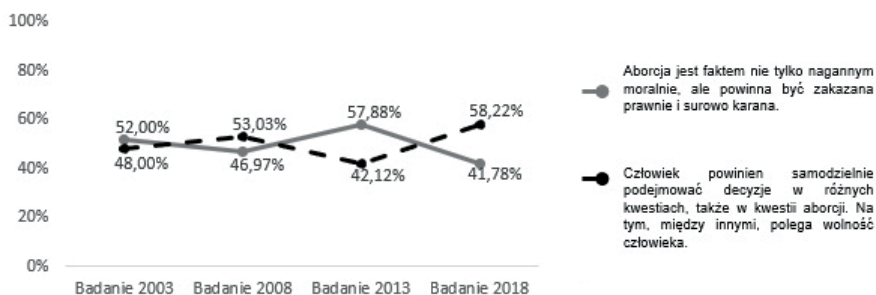
Ryc. 7. Porównanie wyników badań z 2003, 2008, 2013 i 2018 roku: postawa 7

Źródło: badania własne (wyniki badań z 2003 i 2008 roku zostały opublikowane w: Czerniawska, 2010, 2011)

Zwolennikami poglądu, że granice państwa trzeba otworzyć, umożliwiając tym samym współpracę między narodami było: 76,92% studentów w 2003 roku, 82,85% – w 2008 roku, 65,76% – w 2013 roku oraz 47,44% – w 2018 roku. Na konieczność ochrony granic oraz wzmocnienia niezależności ekonomicznej i siły obronnej kraju wskazywało kolejno: 23,08%, 17,15%, 34,24% i 52,56% studentów (por. ryc. 7). Ujmując porównawczo wskaźniki uzyskane w dwóch pierwszych badaniach, można zaobserwować spadek przekonań izolacjonistycznych (różnica 5,9%). Należy za-

uważyć, że drugie z omawianych badań przeprowadzono trzy lata po wstąpieniu Polski do Unii Europejskiej i jego wyniki odzwierciedlać mogą pozytywne następstwa tego faktu. W dwóch ostatnich badaniach odnotowano istotnie większy odsetek tego rodzaju przekonań w stosunku do roku 2003 (kolejno: o 11,2% oraz 29,5%), a zwłaszcza – w stosunku do roku 2008 (kolejno: 17,1% oraz 35,4%) (por. tabela 1).

Problem wolności osobistych rozpatrywano analizując postawy studentów wobec aborcji i eutanazji.

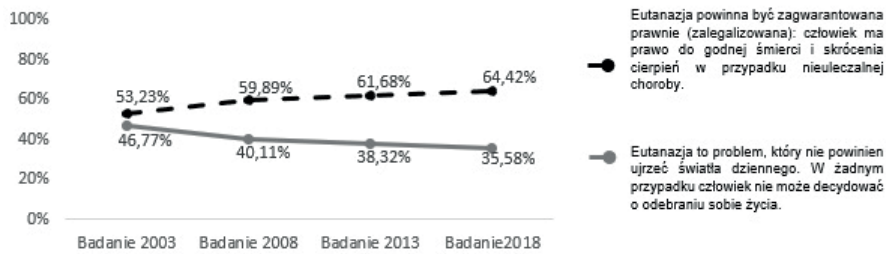

Ryc. 8. Porównanie wyników badań z 2003, 2008, 2013 i 2018 roku: postawa 8

Źródło: badania własne (wyniki badań z 2003 i 2008 roku zostały opublikowane w: Czerniawska, 2010, 2011)

Problem dopuszczalności aborcji jest w Polsce przedmiotem rozlicznych dyskusji. Opinie w tej kwestii polaryzują społeczeństwo, co uwidacznia się także w przedstawionej poniżej analizie. Okazało się, że w następujących po sobie badaniach przeciwnikami aborcji z moralnego i prawnego punktu widzenia było: 52,00%, 46,97%, 57,88% i 41,78% studentów. Z kolei 48,00%, 53,03%, 42,12% i 58,22% studentów rozważało podjęcie tej decyzji w kategoriach osobistego wyboru i interpretowało ją jako przejaw wolności osobistych (por. ryc. 8). Różnice istotne statystycznie w wyborze opcji postawy ujawniły się przy porównaniu grup badanych w roku 2008 i 2013. Wzrósł odsetek osób rygorystycznie potępiających aborcję (różnica 10,9%). Ujawniły się one także przy porównaniu grupy z 2018 roku z grupami z 2003 i 2013 roku. Okazało się, że zmniejszył się odsetek osób prezentujących takie postawy (kolejno: 10,2% oraz 16,1%)

Kontrowersyjne stanowiska ujawniły się również wobec problemu eutanazji. Wśród studentów wyodrębniły się dwie podgrupy: przeciwników eutanazji („studenci 2003” – 46,77%, „studenci 2008” – 40,11%, „studenci 2013” – 38,32% i „studenci 2018” – 35,58%) i jej zwolenników (odpowiednio: 53,23%, 59,89%, 61,68% i 64,42%; por. ryc. 9). W stosunku do roku 2003 wzrósł w trzech kolejnych

Ryc. 9. Porównanie wyników badań z 2003, 2008, 2013 i 2018 roku: postawa 9

Źródło: badania własne (wyniki badań z 2003 i 2008 roku zostały opublikowane w: Czerniawska, 2010, 2011)

badaniach odsetek osób utrzymujących, że eutanazja powinna być zalegalizowana prawnie, zaś człowiek ma prawo do godnej śmierci w przypadku nieuleczalnej choroby (w roku 2008 – o 6,7%, w roku 2013 – o 8,4%, zaś w roku 2018 – o 11,2). Wskazane różnice stwierdzono na wymaganym poziomie istotności statystycznej (por. tabela 1).

Wnioski i podsumowanie

Demokracja sprzyja budowie nowoczesnego państwa. Rozwój instytucji demokratycznych w Polsce miał przyczynić się do uzgodnienia na zasadzie równości stosunków społecznych oraz uzyskania wolności politycznej i osobistej. Naturalny wydaje się fakt, że przesłanki ideologiczne będą coraz silniej zakorzenione w mentalności obywateli i przyczyniać do kreacji systemu.

Celem niniejszych badań było ustalenie, jaki zakres stosowania zasad równości i wolności jest – zdaniem respondentów – uzasadniony i kto powinien lub nie powinien być ich adresatem. Z pierwszej zasady wynika równe prawo do aktywności w różnych obszarach (bez względu na między innymi przynależność narodową, religijną czy orientację seksualną), z drugiej – autonomia, swoboda działania i jak największa prywatność, która nie jest ograniczana ingerencją państwa (Żardecka-Nowak, 2001). Analizę wyników przeprowadzono w dwóch wymiarach: określono dominujące postawy oraz scharakteryzowano różnice między nimi, uwzględniając kryterium czasowe, tj. rok przeprowadzenia badań (2003, 2008, 2013 i 2018). Oczekiwano, że w każdym następnym badaniu coraz większy odsetek studentów deklaruje postawy prodemokratyczne. Taka hipoteza wydawała się zgodna z „logiką” przeobrażeń systemowych.

Uzyskane wyniki wskazują przeważnie na wysoką lub przynajmniej umiarkowaną (ponad 50% uczestników każdego badania) akceptację demokratycznych zasad równości. Respondenci przynależni do czterech grup opowiadali się w większości za równością praw wszystkich obywateli (postawa 1) oraz mniejszości narodowych i religijnych (postawa 2) (wskaźniki procentowe około 55–90%). Trzy pierwsze grupy opowiadały się za stworzeniem szans osobom, które nie są obywatelami kraju, tj. obcokrajowcom podejmującym pracę zarobkową (postawa 3) (wskaźniki procentowe około 68–80%). Niemniej jednak, w grupie diagnozowanej w roku 2018 postawa ta stała się mniej popularna i cechowała 44% respondentów. Za przyznaniem równych praw mniejszości homoseksualnej opowiadało się ponad 50% respondentów w trzech badaniach i tylko w roku 2013 wskaźnik ten wynosił 46%.

W niniejszym badaniu przyjęto „optymistyczną” hipotezę, że akceptacja zasady równości będzie rosła „z badania na badanie”. Uzyskane wyniki nie potwierdzają jednak tego założenia i analiza porównawcza wskazuje na bardziej złożone prawidłowości. W przypadku trzech pierwszych postaw zaobserwowano interesującą prawidłowość: ich wskaźniki były zbliżone, gdy ujmowano porównawczo dane zebrane w dwóch pierwszych badaniach (rok 2003 i 2008), były istotnie niższe w badaniu trzecim (rok 2013) i jeszcze niższe – w czwartym (rok 2018). W najbardziej lakoniczny sposób można sformułować wniosek: od 2013 roku stosunkowo więcej studentów opowiadało się za „zmniejszeniem” równości obywateli niebędących etnicznymi Polakami i katolikami oraz za ograniczeniem dopływu obcokrajowców. Jest to wynik niezgodny z hipotezą. Hipoteza nie została również potwierdzona, gdy analizą objęto postawę wobec praw mniejszości homoseksualnej (postawa 4). Okazało się, że w pierwszym badaniu odsetek studentów opowiadających się za takimi prawami był wyższy niż w każdym następnym. Odsetek ten był także wyższy w badaniu drugim niż w trzecim.

Większość respondentów w czterech grupach badawczych akceptowała demokratyczną zasadę wolności i takie jej przejawy, jak: wolność słowa i wyrażanie opinii, nawet wtedy, gdy są sprzeczne z poglądami władzy, prawo do podejmowania własnych inicjatyw i stowarzyszania się w organizacjach, które nie są objęte kontrolą państwa (postawa 5 i 6; wskaźniki procentowe około 60–95%). Respondenci trzech pierwszych grup wskazali w większości na konieczność budowy otwartego społeczeństwa (postawa 7; wskaźniki procentowe około 65–83%). W grupie czwartej postawę taką deklarowało natomiast poniżej 50% respondentów. Jednocześnie należy zauważyć, że swobody obywatelskie w wymiarze politycznym (omówiona wyżej postawa 5, 6 i 7) wartościowane były wyżej niż swobody w wymiarze osobistym (postawa 8 i 9). Uwidocznili się to zwłaszcza w postawie wobec aborcji (postawa 8; wskaźniki procentowe około 40–58%).

W opisywanym badaniu założono, że wraz z utrwaleniem instytucji demokratycznego państwa, umacniają się postawy prodemokratyczne, co przejawia się we wzroście odsetka studentów akceptujących zasadę wolności. Czy pojawiły się istotne statystycznie różnice w deklarowanych postawach w czterech badaniach? Nie odnotowano ich po dokonaniu analizy porównawczej postaw wobec wolności słowa (postawa 5). Oczekiwany w hipotezie „progres” ujawnił się w postawie odnoszącej się do prawa zrzeszania w organizacje niezależne od państwa (postawa 6). Niemniej jednak prawo to było akceptowane przez większy odsetek respondentów trzech ostatnich grup tylko wtedy, gdy porównywano je z pierwszą. Zestawienie opcji postawy 7: „Idziemy ku Europie bez granic...” i „...należy dbać o wzmocnienie niezależności ekonomicznej i obronnej kraju” ujawniło interesujące zależności. Akceptacja „otwartości” wzrosła w roku 2008 w porównaniu z rokiem 2003, ale obniżyła się w roku 2013 w stosunku do dwóch poprzednich badań. Najniższe wskaźniki względem trzech poprzednich grup pojawiły się w roku 2018. Wyniki analizy porównawczej nie pozwalają na potwierdzenie przedstawionej wyżej hipotezy: postawy albo się nie zmieniają (postawa 5), albo zmiany odnotowuje się tylko w stosunku do 2003 roku (postawa 6), albo przebiegają one w kierunku przeciwnym do założonego w dwóch ostatnich badaniach (postawa 7). Porównując dane zgromadzone w czterech pomiarach, należy zauważyć, że prawo do podejmowania samodzielnych decyzji w kwestii aborcji było akceptowane przez większy odsetek studentów w ostatnim badaniu w porównaniu z badaniami przeprowadzonymi w roku 2003 i 2013. Nie odnotowano jednak zmian w akceptacji takiego poglądu „z badania na badanie”. Co więcej, w roku 2013 w porównaniu z rokiem 2008 zmalał (a nie wzrósł) odsetek studentów utrzymujących, że decyzja o aborcji powinna być podejmowana samodzielnie. Prawo do eutanazji (postawa 9) było – co prawda – akceptowane w późniejszych badaniach przez większy odsetek studentów, ale wniosek ten odnosi się do określonych porównań, tj. pierwszej grupy z trzema pozostałymi. Uniemożliwia to przyjęcie założeń zwerbalizowanych w hipotezie. Uzyskane wyniki badań wskazują, że akceptacja demokracji jako ustroju politycznego nie musi „przekładać się” na akceptację jej wszystkich zasad i wobec wszystkich ludzi. Wskazują także, że nie ma prostego związku między zaawansowaniem procesu demokratyzacji (14, 19, 24 i 29 lat) a akceptacją pryncypiów tego ustroju.

Jakie zdarzenia poprzedzające kolejne badania mogły wpłynąć na stosunek do zasad równości i wolności? Warto na to zwrócić uwagę, ponieważ nieobojętne dla naszych przekonań są doświadczenia związane z życiem w realnie funkcjonującym systemie (Konieczna, 2002). W latach 2000–2003 Polska przeżywała recesję i w większości warstw społecznych narastało poczucie zagrożenia związane z egzystencją ekonomiczną. Drugie badanie odbyło się po jednym z najważniejszych

wydarzeń w najnowszej historii, które rozbudzało zarówno nadzieje, jak i obawy. W roku 2004 Polska stała się członkiem Unii Europejskiej, zaś w roku 2007 przystąpiła do układu z Schengen, znoszącego kontrolę na wewnętrznych granicach państw-sygnatariuszy dokumentu. W latach 2004–2007 nastąpiło ożywienie gospodarcze i spadły wskaźniki bezrobocia. Konsekwencją psychologiczną tego stanu rzeczy był podwyższający się optymizm Polaków (Gumuła, 2008). Sądzić można, że wzrost pozytywnych nastrojów społecznych przełożył się na pozytywne wartościowanie ustroju i umocnienie zaufania do zasad leżących u jego podstaw. Taki stan rzeczy uwidocznili się w wynikach badań własnych przeprowadzonych w roku 2008, w których studenci prezentowali postawy prodemokratyczne w relatywnie większym stopniu. Odwołując się do cytowanych wyżej badań CBOS (2019), należy także wskazać, że najprzychylniejszy stosunek do ustroju demokratycznego odnotowano w listopadzie 2007 roku (6,7 razy częściej aprobowano stwierdzenie „demokracja ma przewagę nad wszelkimi innymi formami rządów” niż dezaprobowano). Zdecydowanie trudniejsze były sytuacje poprzedzające trzecie i czwarte badanie. W 2009 roku stały się dostępne ogółowi społeczeństwa informacje na temat światowego kryzysu ekonomicznego. Przez kilka najbliższych lat (a więc w okresie poprzedzającym trzecie badanie) kryzys ten wzmógł nie tylko krytyczne ustosunkowanie do zasad neoliberalnych w gospodarce, ale przełożył się również na interpretację pryncypiów ustroju politycznego. Zła kondycja ekonomiczna społeczeństwa ogranicza „zycliwą” analizę problemu równości obywateli. Zwłaszcza wtedy istotne stają się „dzielące różnice”. Odwołując się po raz kolejny do badań CBOS (2019), należy zauważyć, że najmniej pozytywny stosunek do demokracji stwierdzono w lipcu 2013 roku (tylko 2,9 razy częściej aprobowano stwierdzenie, że „demokracja ma przewagę nad wszelkimi innymi formami rządów” niż dezaprobowano; jeszcze niższy wskaźnik uzyskano tylko w roku 2015). Za wyraz aktywności obywatelskiej w tym okresie należy uznać protesty części społeczeństwa przeciwko podpisaniu przez Polskę umowy ACTA (2012 rok), która mogła naruszać prawo do informacji i wolność słowa.

Lata poprzedzające ostatnie z czterech badań przyniosły nowe doświadczenia. W roku 2014 wybuchła afera podsłuchowa, która ograniczyła zaufanie do ówczesnego rządu. Rok później (już po wyborach parlamentarnych i ukonstytuowaniu się nowego rządu) dokonano zmian w strukturze Trybunału Konstytucyjnego i przeprowadzono reformę sądownictwa. Społeczeństwo zostało podzielone na członków/zwolenników ruchu społecznego KOD i marszów w obronie demokracji oraz ich przeciwników. W zróżnicowany sposób ustosunkowywali się ludzie do tak zwanych czarnych protestów przeciwko całkowitemu zakazowi aborcji (2016 rok). Pojawił się też problem relokacji uchodźców w krajach Unii Europejskiej, w tym

w Polsce. Inaczej zaczęto spostrzegać „obcych” przybywających z odmiennych kultur. To pięćdziesiąt lat cechowało się wzrostem zainteresowania sprawami politycznymi i społecznymi. Obfitowało też w obywatelskie projekty i publiczne demonstracje, w trakcie których konfrontowały się poglądy społeczeństwa – te bardziej i mniej demokratyczne. Zaktywizowało się pytanie: czym jest demokracja, jakie są jej przejawy i czy dana jest ona „raz na zawsze”?

Należy podkreślić, że wyniki badań własnych – jeżeli ujmie się je porównawczo – wywołują pewien niepokój. Wiąże się on z relatywnie niższą akceptacją zasady równości w dwóch ostatnich badaniach w stosunku do dwóch pierwszych. Stosunkowo bardziej atrakcyjne stało się przekonanie, że państwo polskie powinno być rządzane przez Polaków dla Polaków, zaś mniejszości narodowe i religijne powinny podporządkować się większości. Czy jest zatem trafnie różnicowany patriotyzm od nacjonalizmu? Do jakiego stopnia ujawniać powinno się różnicowanie między własną grupą i grupą obcą, czy wręcz dewaluacja innych? Stosunkowo częściej optują też studenci za ograniczeniem dopływu obcokrajowców do Polski. Może być to spowodowane nie tylko migracją zarobkową zza wschodniej granicy, ale też pokłosem dyskusji społecznych nad relokacją uchodźców. Wydaje się to jednak „dziwne”, gdy uwzględni się fakt licznych, motywowanych ekonomicznie, wyjazdów Polaków na Zachód. Kontrowersyjny i mocno dzielący polskie społeczeństwo jest problem równości praw mniejszości homoseksualnej. Uwidacznia się to w organizowanych marszach zwolenników i przeciwników tej równości.

Wstąpienie Polski do Unii Europejskiej i przystąpienie do układu z Schengen umożliwiło współpracę i korzystanie z wolności w „Europie bez granic”. Okazało się jednak, że w dwóch ostatnich badaniach relatywnie bardziej pożądanymi były posunięcia mające na celu wzmocnienie niezależności ekonomicznej i siły obronnej naszego kraju. Czy zatem – w percepcji studentów – nie zostały zrealizowane oczekiwania związane z członkostwem w Unii? Badani respondenci opowiadali się w większości „za” wolnością polityczną (słowa i zrzeszania się). Nie tak oczywisty był już stosunek do wolności w sferze decyzji osobistych – eutanazji, a zwłaszcza aborcji. Te dwie postawy mają jednak szczególny status. Jak wykazano w badaniach CBOS (2016), zależą one w dużym stopniu od stosunku do religii, nauczania Kościoła i zaangażowania w praktyki religijne. Uzależnione są także od systemu wartości (Czerniawska, 2013).

Analiza wydarzeń – wyborów politycznych, protestów, demonstracji, ustaw sejmowych – skłania do zadania pytania: jak „będą się miały” zasady równości i wolności w świadomości następnego pokolenia studentów? Odpowiedź na to pytanie umożliwią badania planowane na rok 2023. Trzeba jednak mieć na uwadze fakt, że – jak zauważa Zygmunt Bauman (KT, 2014) – ludzie na całym świecie

przestają wierzyć w system demokratyczny, ponieważ nie dotrzymuje on obietnic. Coraz częściej zwraca się uwagę na problem nierówności, który wynika z kryzysu państwa opiekuńczego, instytucji społecznych i pracy. Coraz częściej pojawia się pytanie jeżeli równość, to równość czego? (Fitoussi, Rosanvallon, 2002; Sen, 2002), zaś ustrój polityczny analizuje się z uwzględnieniem przesłanek ekonomicznych. Ubóstwo ogranicza wolność. Wątpliwe staje się wtedy korzystanie ze zdobyczy demokracji i kształtowanie własnego życia.

Bibliografia

- Bartkowski J., Jasińska-Kania A. (2002), Organizacje dobrowolne a rozwój społeczeństwa obywatelskiego, [w:] A. Jasińska-Kania, M. Marody (red.), *Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, Warszawa.
- Beetham D., Boyle K. (1994), *Demokracja. Pytania i odpowiedzi*, tłum. T. Jasudowicz, Toruń.
- Czerniawska M. (2010), *Zmiany wartości i postaw młodzieży w okresie przeobrażeń ustrojowych. Kolektywizm versus indywidualizm. Studium interdyscyplinarne*, Białystok.
- Czerniawska M. (2011), Za jaką równością i wolnością jesteśmy? – analiza porównawcza postaw studentów diagnozowanych w latach 2003 i 2008, *Pedagogika Społeczna*, vol. 40.
- Czerniawska M. (2013), Postawy w stosunku do aborcji i eutanazji, *Pedagogika Społeczna*, vol. 50.
- Dahl R.A. (1995), *Demokracja i jej krytycy*, tłum. S. Amsterdamski, Kraków.
- Dopuszczalność aborcji w różnych sytuacjach. Komunikat z badań Nr 71/2016*, cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_071_16.PDF, dostęp: 29.07.2019.
- Fitoussi J-P., Rosanvallon P. (2002), *Czas nowych nierówności*, tłum. S. Amsterdamski, Kraków.
- Frąckowiak-Sochańska M. (2009), *Preferencje ładów normatywnych kobiet wobec wartości w Polsce na przełomie XX i XXI wieku*, Poznań.
- Gumuła W. (2008), *Teoria osobliwości społecznych. Zaskakująca transformacja w Polsce*, Warszawa.
- Konieczna J. (2002), Wartości polityczne w okresie transformacji w Polsce, na Ukrainie i innych krajach Europy Wschodniej, [w:] A. Jasińska-Kania, M. Marody (red.), *Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, Warszawa.
- Krzemiński I. (2005), Społeczeństwo obywatelskie i symbole wspólnoty, [w:] M. Drogosz (red.), *Jak Polacy przegrywają. Jak Polacy wygrywają*, Gdańsk.
- KT (2016), *Zygmunt Bauman w „El Pais”: mamy do czynienia z kryzysem demokracji*, <http://wiadomosci.onet.pl/swiat/zygmunt-bauman-w-el-pais-mamy-do-czynienia-z-kryzysem-demokracji/p6vbe4>, dostęp: 24.06.2019.
- Ludwikowski R.R. (1998), *Demokracja*, [w:] *Encyklopedia socjologii*, Warszawa.
- Polacy o demokracji. Komunikat z badań Nr 68/2019*, cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_068_19.PDF, dostęp: 24.06.2019.
- Radziewicz-Winnicki A. (2008), *Pedagogika społeczna w obliczu realiów codzienności*, Warszawa.
- Reykowski J. (1995), Subiektywne znaczenia pojęcia „demokracja” a ujmowanie rzeczywistości politycznej, [w:] J. Reykowski (red.), *Potoczne wyobrażenia o demokracji. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje*, Warszawa.

- Reykowski J. (ed.) (1993), *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej*, Warszawa.
- Sen A. (2002), *Nierówności. Dalsze rozważania*, przeł. I. Topińska, Kraków.
- Wasilewski J. (2005), *Ideał demokracji i jego wcielenia*, [w:] U. Jakubowska, K. Skarżyńska (red.), *Demokracja w Polsce – doświadczenie zmian*, Warszawa.
- Żardecka-Nowak M. (2001), *Czy współczesna liberalna demokracja potrzebuje fundamentów filozoficznych?* [w:] M. Szulkiewicz (red.), *Filozofia i polityka*, Kraków.

Mirosława Czerniawska*

Białystok University of Technology

Has the acceptance of the equality and freedom principles increased over 15 years? A comparative analysis of attitudes among students

KEYWORDS

attitudes, democracy, the principle of equality and freedom

ABSTRACT

Czerniawska Mirosława, *Has the acceptance of the equality and freedom principles increased over 15 years? A comparative analysis of attitudes among students*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 95–115, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.4.2

The publication deals with the description of attitudes towards the democratic principles of equality and freedom among students. The survey was conducted four times in five-year time intervals (2003, 2008, 2013, 2018). Samples had 325, 379, 368, and 371 respondents respectively. The author speculated that the advancement of the transformation is accompanied by growth of the acceptance of pro-democratic attitudes among students, namely the wider acceptance of the principles of equality and freedom. The attitudes were diagnosed using nine pairs of statements (these include both original statements and statements adopted from literature). The hypothesis was not confirmed. The acceptance of the principles of equality and freedom has not increased in consecutive surveys and for many statements the acceptance has decreased.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0001-7311-5915>.

Introduction

Asked whether they agree with the statement that “democracy is superior to all other forms of government”, Poles almost three to seven times as often reply affirmatively (depending on the survey year) rather than negatively. This indicator was calculated on the basis of 31 surveys of the CBOS Public Opinion Research Centre (2019: 1; the table shows the fraction of persons selecting one of the three response variants: “agree”, “disagree”, “hard to say”), spanning the years 1992–2019. The most positive attitude towards the democratic system was recorded in November 2007 (the statement was confirmed 6.7 times more than it was denied), with the least positive approach recorded in November 2015 (the statement was confirmed 2.6 times more than it was denied). However, in general, the share of persons agreeing with the statement that “democracy is superior to all other forms of government” always exceeded 50% (being between 52% and 76%) and was higher than the total share of persons responding “disagree” or “hard to say”.

“Democracy” is a term that usually gives rise to positive associations. This is because this is a system better facilitating individual development. The ideology aligned with democracy is based on two axiological pillars: “equality” and “liberty”. The so-called democratic axioms that translate to rules governing relations in the political and social sphere are derived from these values. According to these, an individual – as a citizen of a specific country – has equal rights/ opportunities irrespective of their national, religious or sexual identity (this expresses discrimination-free state policy). They can also expect respect for autonomy and the right to make choices. This shines through in areas such as: freedom of speech, freedom of organisation, freedom of movement (including of foreigners to Poland) or the right to make personal decisions, including moral ones. A consequence of freedom perceived as such may be independence from influence by culture and religion and the acceptance of diversity.

The study presented in the article focuses on an analysis of student attitudes towards rules of democracy that stem from the values of “equality” and “liberty”. It must be noted that a positive assessment of democracy (“democracy is superior to all other forms of government”, *conf.* the above-quoted CBOS survey results, 2019) and the assignment of significant importance to the values quoted above does not mean the approval of all rules that constitute the properties of this system. This stems e.g. from the fact that the concept of “democracy” is defined variably by various people, sometimes drastically diverging from the textbook definition (e. g. it is associated with welfare states or financial wealth, *conf.* Reykowski, 1995). In addition, the acceptance of principles of democracy requires a “democratic”

personality type, hence one characterised by openness, flexibility of thinking and tolerance for diversity, a high level of internal control and unconventionality, the ability to enter into compromises, rational political attitudes and an active attitude in life, the lack of enmity, acknowledgement of equality among people and subjective treatment of all citizens. This is a characteristic akin to the self-actualising personality of A. Maslow and the post-material mentality of R. Inglehart (Czerniawska, 2010). According to the latter, the principles constituting this type of mentality gain traction as the wealth of society increases (elimination of factors directly threatening physical or economic existence), and they are conditioned upon the presence of democratic institutions and their relation to a specific type of political culture (Frąckowiak-Sochańska, 2009).

Research problem and hypotheses

The present study assumes democracy to be understood as “a synonym of civic rights and duties” (Ludwikowski, 1998). It was assumed that two core values – “equality” and “liberty” – give rise to certain rules governing relations in the political and social sphere (conf. Czerniawska, 2010). Student attitudes were diagnosed against the rules of equality of rights/ opportunities (equal rights of national, religious, sexual minorities and allowing foreigners to perform gainful work) and liberties (openness to the world, right to organise in social and political organisations irrespective of the state, freedom of speech and of public expression, personal freedoms, for instance the right to make decisions concerning abortions and euthanasia). The attempt was made to assess, with respect to which issues and which category of people their application is justified. The study was conducted four times (four groups of students with similar properties), e. g. in the years 2003, 2008, 2013 and 2018, using the same research tool. The values acquired in course of this study were covered by a comparative analysis. It was assumed that with the solidification of institutions of the democratic state (this process has a history of almost 30 years in Poland), pro-democratic attitudes are also solidified, e.g. the share of students accepting rules of equality and liberty increases (hypothesis no. 1).

The comparative analysis of attitudes diagnosed in the years 2003 and 2008 was presented in earlier publications (Czerniawska, 2010; 2011). The present article uses information published there as well as portions of text (including the mode of interpretation of the rules of equality and liberty), in order to show changes in attitudes in the years 2013 and 2018. An analogous structure of descriptions of study results was used as well.

Method

Study group. The study encompassed 1443 persons, of which 325 (22.52%) – in the year 2003, 379 (26.26%) – in the year 2008, 368 (25.50%) – in the year 2013 and 371 (25.72%) – in the year 2018. The four groups were homogenised in the following terms:

- field of education: ca. 50% of the study group spanned paedagogy students of the University of Białystok, and ca. 50% were students of management of the Białystok University of Technology;
- study mode: full-time studies;
- education level: first, second and third year students;
- gender: quantitative majority of women (ca. 80%);
- age: ca. 90% of those surveyed were students aged 20–21.

Taking into account the characteristics of the four study groups presented above, one could surmise that they are characterised by a more or less homogeneous scope of knowledge about the socio-political reality, by a comparative intellectual level, similar interests – related to the field of study and period of development as well as similar interpersonal relations (character of social relations). They would in turn differ in terms of experiences related to functioning in the new political reality – with 14, 19, 24 and 29 years having elapsed since the year 1989 – hence, from the beginning of the political and economic transformation. The study was anonymous.

Research tools. The present paper diagnoses attitudes on the basis of a set of views related to the rules of democracy. Respondents from the four groups (the years 2003, 2008, 2013 and 2018) voiced their remarks on nine pairs of statements. Each pair contains two opposing views. It was the task of the surveyed persons to assess these views, e. g. choose one of two options, the one that to a greater extent reflects the views of the individual concerning the issues at hand. In this manner, it was determined, to which category of phenomena and persons the rules of equality and liberty should apply. The attitudes numbered 2, 4, 6, 8 and 9 were created by the study author. Statements (or their fragments) making up attitudes no. 1, 3, 5 and 7 were taken from the work by J. Reykowski (1993) entitled *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe* [Values and attitudes of Poles versus the systemic changes]. It must be stressed that the statements used in the study are modified (to a varied extent) in terms of content (conf. Czerniawska, 2011). The statements are included in table 1 and in figures 1-9.

Results

Table 1 shows the number of people choosing one of the two options of attitudes (1, 2) and the results of the statistical analysis by the χ^2 test.

No.	Attitudes towards rules of equality and liberty	Study year:				Statistical analysis results – comparison of results achieved in the year:								
		2008		2013		2008		2013		2008		2013		
		2003	2008	2013	2018	2008	2013	2018	2013	2008	2013	2018	2013	2018
5	<p>1 Society should enjoy freedom of speech and the possibility of public statement of various content. Only free media provide a forum for public debate: they allow control of the government and informing people.</p> <p>2 The publication my mass media of harmful content, in particular content opposing the attitudes and attitudes of the government, should be banned. Criticism is unwanted in many situations, as it reduces authority and ridicules the government.</p>	310	351	343	345									
		15	28	25	26	2.35 n. s.	1.50 n. s.	1.79 n. s.	0.10 n. s.	0.04 n. s.	0.01 n. s.			
6	<p>1 It should be possible for people to establish social and political organisations independent of the state. The right to organise is a necessary condition of political activity.</p> <p>2 Social and political organisations should be subjected to the common good. It should be possible for the government to control the activity of all organisations.</p>	203	272	277	271									
		122	107	91	100	6.90 0.009	13.30 0.000	9.93 0.003	1.18 n. s.	0.15 n. s.	0.48 n. s.			
7	<p>1 We are on the way towards a Europe without borders. The existing borders of Poland should be opened to allow cooperation, so that they would join and not divide us. Poland should not be made into a closed fortress.</p> <p>2 The borders of Poland are neither safe nor protected well against the influx of “alien” people and goods. Independence in economy and defence capacities of our country must be strengthened.</p>	250	314	242	176									
		75	65	126	197	3.86 0.049	10.44 0.001	63.42 0.000	28.65 0.000	103.79 0.000	25.24 0.000			

No.	Attitudes towards rules of equality and liberty	Study year:				Statistical analysis results – comparison of results achieved in the year:							
		2003		2008		2003		2008		2003		2008	
		2003	2008	2003	2008	2003	2008	2003	2008	2003	2008	2003	2008
8	1	156	201	155	216	1.77	2.41	7.98	8.92	19.86	19.86	19.86	19.86
	2	169	178	213	155	n. s.	n. s.	0.018	0.003	0.000	0.000	0.000	0.000
9	1	173	227	227	239	3.17	5.05	8.98	0.25	0.59	0.59	0.59	0.59
	2	152	152	141	132	0.075	0.025	0.003	n. s.	n. s.	n. s.	n. s.	n. s.

* number of people n. s. - p ≤ 0.1

Source: own work (results of studies from the years 2003 and 2008 were published in: Czerniawska, 2010; 2011)

Attitudes towards equality rules

The key slogan of democracy is “equality”. The implementation of this value facilitates the reduction of domination in interpersonal relations, the establishment of peaceful relations and the development of individuals. One of the most important tests, by way of which one can determine the level of a society’s democratisation, is the analysis of the attitude towards “others”, that is – foreigners and national, religious or sexual minorities. According to the principles of democracy, persons belonging to the minority (save for foreigners with an unregulated status) should have full rights, including the right to protect their own identity (Beetham, Boyle, 1994). One of the axioms of democracy is that the rule of the majority may not violate the autonomy of the minority.

The study attempted to diagnose the students’ attitude towards the slogan “Poland for Poles”, and hence determine the level of acceptance of the idea of a national state.

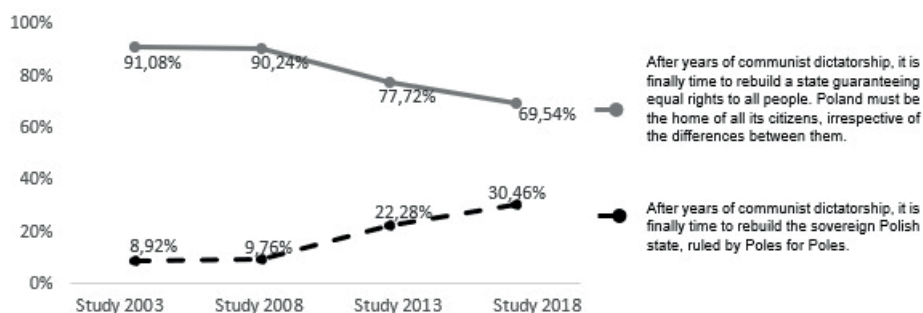

Fig. 1. Comparison of study results from the years 2003, 2008, 2013 and 2018: attitude 1

Source: own work (results of studies from the years 2003 and 2008 were published in: Czerniawska, 2010; 2011)

Students studied in the years 2003, 2008, 2013 and 2018 were mostly proponents of the option that Poland should be the home of all its citizens, irrespective of the differences that divide them (91.08%, 90.24%, 77.72% and 69.54%, respectively). A minority of students accepted in the years 2003 (8.92%) and 2008 (9.76%) the view that the state should be “governed by Poles for Poles” (conf. fig. 1). There were no statistically significant differences between these groups (conf. table 1). The share of youths representing such an attitude, however, increased in the last two surveys. Hence, in the year 2013, this attitude was represented by 13% more students than in the year 2003 and by 12.5% more than in the year

2008. In the year 2018, this attitude was found in 21.5% more students than in the year 2003, in 20.7% more than in the year 2008 and in 8.2% more than in the year 2013. The differences were found at the required statistical significance level (conf. table 1).

Democracy is related to state policy free of discrimination against religious and national minorities.

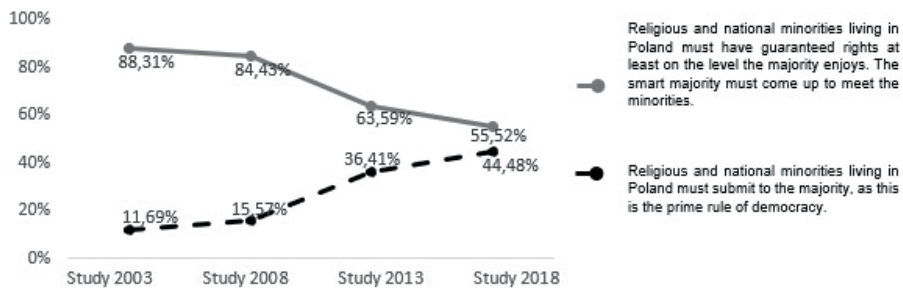

Fig. 2. Comparison of study results from the years 2003, 2008, 2013 and 2018: attitude 2

Source: own work (results of studies from the years 2003 and 2008 were published in: Czerniawska, 2010; 2011)

The number of supporters of the guarantee of equal rights for these groups was as follows: 88.31% students surveyed in the year 2003, 84.43% in the year 2008, 63.59% in the year 2013 and 55.52% in the year 2018. At the same time, 11.69%, 15.57%, 36.41% and 44.48% of respondents respectively supported the opinion that national and religious minorities should submit to the majority (conf. fig. 2). The indicators for the first and second study do not differ. In the third and fourth study – as compared to the two earlier ones – a higher proportion of students was against the application of the democratic rule of equality with respect to the analysed minority groups. The most significant numbers were recorded for the last survey. Comparing the surveyed group from the year 2013 with the two previous ones, differences of ca. 24.7% and 20.8% were found; comparing the group of 2018 with the three previous ones – differences of 32.8%, 28.9% and 8.1% were recorded (conf. table 1).

The next diagnosis analysed attitudes towards foreigners, however, this time they were deemed to be those who are the competition on the job market, in particular in terms of lower wage costs.

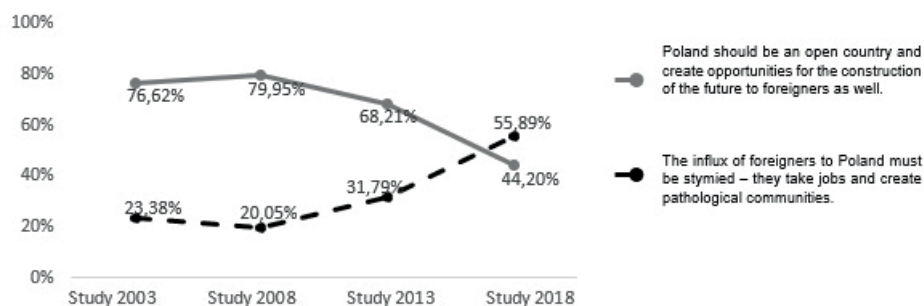

Fig. 3. Comparison of study results from the years 2003, 2008, 2013 and 2018: attitude 3

Source: own work (results of studies from the years 2003 and 2008 were published in: Czerniawska, 2010, 2011)

Students participating in the first three surveys mostly supported (76.62%, 79.95% and 68.21%, respectively) the openness of Poland and the creation of opportunities for foreigners. In the last survey, however, they constituted a minority (44.20%). Over 20% (23.38% and 20.05%) of respondents from the years 2003 and 2008 saw the need to reduce the influx of foreigners, seeing them as the cause of unemployment and social degradation. In case of these groups, no statistically significant differences were found (conf. table 1). The share of students representing such an attitude was 31.79% in the year 2013, hence, it rose by 8.4% compared to the year 2003 and by 11.7% compared to the year 2008. The highest value was found, however, in the year 2018, meaning, 51.21%. It is higher by 32.4% as compared to the year 2003, by 35.7% – compared to the year 2008 and by 24.0% – compared to the year 2013 (conf. fig. 3). The differences described above are statistically significant (conf. table 1).

The attitude towards “others” was also analysed on the level of customs and observances. An attempt was made to analyse attitudes towards homosexuals.

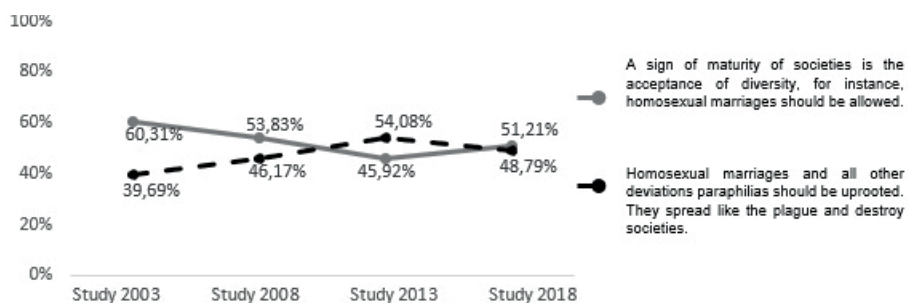

Fig. 4. Comparison of study results from the years 2003, 2008, 2013 and 2018: attitude 4

Source: own work (results of studies from the years 2003 and 2008 were published in: Czerniawska, 2010; 2011)

The view that homosexual marriages should be legalised was held by 60.31% of respondents in the year 2003, by 53.83% – in the year 2008, by 45.92% – in the year 2013 and by 51.21% – in the year 2018 (conf. fig. 4). This indicates the level of acceptance of rights of sexual minorities. Negative attitudes towards the discussed issues were found relatively less frequently among “2003 students” (39.69%) compared to all later survey group (“2008 students” – 46.17%, “2013 students” – 54.08%, “2018 students” – 48.79%). The differences were 6.5%, 14.4% and 9.0%, respectively (the first of these values at the limit of statistical significance). These attitudes were declared relatively less frequently by students in the year 2008 than by those in the year 2013 (difference of 7.9%) (conf. table 1).

Attitudes towards rules of freedom

Democracy is identified with liberty, and more specifically – with a set of political, civic and social liberties: of conscience, faith, thought, views, speech and broadly perceived activity. It creates the possibility of open debate, expression of opinions (freedom of speech and of the press), undertaking own initiatives, free association of citizens looking to achieve specific objectives (Krzemiński, 2005). At the same time, liberty may not transgress the framework of the law, hence the law describes the level of freedom. Hence, the consequence in the adherence to civic liberties and rights is an indicator of democratic order (of a state’s democracy).

Freedom of speech is understood as the right to expression with respect to broadly understood political issues and the expression of political interests. This includes criticism of officials, of the government, of the political system and of the prevailing ideology. This also applies to access to various sources of information and their legal protection (Dahl, 1995; Wasilewski, 2005). One could say that the level and mode of usage of freedom of speech indicates the establishment of democracy within a specific society.

The decisive majority of students spoke in favour of freedom of speech and the possibility of public expression of diverse content (“2003 students” – 95.38%, “2008 students” – 92.61%, “2013 students” – 93.21%, “2018 students” – 93.00%). A minor proportion of respondents (“2003 students” – 4.62%, “2008 students” – 7.39%, “2013 students” – 6.79%, “2018 students” – 7.00%) expressed the view that certain content should not be disclosed, meaning, such that reduces the authority of government (conf. fig. 5). In the choice of attitudes no statistically significant differences were found (conf. table 1). Democratic changes in Poland saw much attention devoted to ideas related to freedom of speech. The significance of freedom of speech in this regard shone through in all groups, irrespective of the survey year.

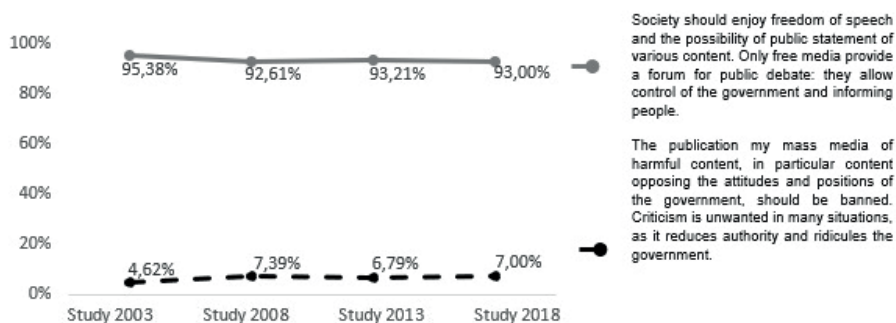

Fig. 5. Comparison of study results from the years 2003, 2008, 2013 and 2018: attitude 5

Source: own work (results of studies from the years 2003 and 2008 were published in: Czerniawska, 2010; 2011)

One of the significant determining factors for [political] system transformations is the establishment of a civic society based on a pluralism of organisations and voluntary, grassroots cooperation. Citizens should have the right to establish relatively independent organisations (including political parties), clubs, associations or foundations that permit the expression and agreement of interests of diverse social groups, control of governance, common activity towards the achievement of a specific objective and the improvement of the quality of social life. This right is described in contrast to the preceding model – the monocentric state – which constituted a centrally-imposed organisation based on compulsion (Dahl, 1995; Bartkowski, Jasińska-Kania, 2002; Wasilewski, 2005; Radziejewicz-Winnicki, 2008).

Attempting to diagnose views on the discussed issue, the youths were asked to take a stance towards the statements presented in the subsequent diagram:

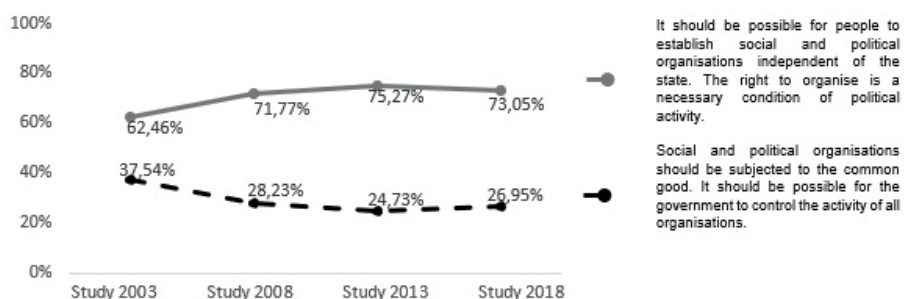

Fig. 6. Comparison of study results from the years 2003, 2008, 2013 and 2018: attitude 6

Source: own work (results of studies from the years 2003 and 2008 were published in: Czerniawska, 2010, 2011)

The majority of respondents (“2003 students” – 62.46%, “2008 students” – 71.77%, “2013 students” – 75.27%, “2018 students” – 73.05%) considered the right of citizens to freely associate as being just, treating it as a necessary condition for political activity. In turn, 37.54% of participants of the first study, 28.23% – of the second one, 24.73% – of the third and 26.95% – of the fourth held the view that such organisations should be subjected to the common good, and that the government should be able to control them (conf. fig. 6). As can be seen, the attitude was relatively more popular among “2003 students” than among “2008 students” (difference of 9.3%), “2013 students” (difference of 12.8%) and “2018 students” (difference of 10.6%). The required statistical significance level was attained during the comparison of the indicated groups (conf. table 1).

Within the context of the presented own research, differences were observed between groups when choosing the options of views “borders open for international cooperation” *versus* “border protection against the inflow of foreigners and foreign goods” and “strengthening of independence in economy and defence capacities”.

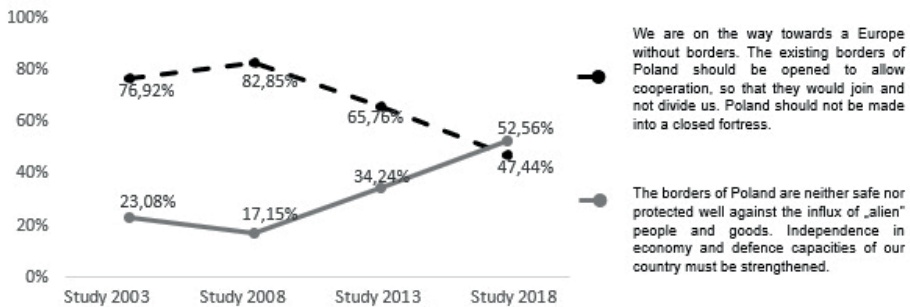

Fig. 7. Comparison of study results from the years 2003, 2008, 2013 and 2018: attitude 7

Source: own work (results of studies from the years 2003 and 2008 were published in: Czerniawska, 2010; 2011)

The following numbers of supporters of the opening of state borders in order to enable cooperation between nations were registered: 76.92% of students in the year 2003, 82.85% – in the year 2008, 65.76% – in the year 2013 and 47.44% – in the year 2018. The necessity of protection of borders and enhancement of economic independence and the defence capacities of the country was indicated by 23.08%,

17.15%, 34.24% and 52.56% of students respectively (conf. fig. 7). Comparing the values noted in the first two studies, one can see a drop in isolationist view prevalence (a difference of 5.9%). It must be noted that the third of the discussed studies was conducted three years after Poland joined the EU, and its results may reflect the positive effects of that fact. In the last two studies, a significantly higher proportion of such convictions was noted as compared to the year 2003 (by 11.2% and 29.5%, respectively), and in particular as compared to the year 2008 (17.1% and 35.4%, respectively) (conf. table 1).

The issue of personal liberties was considered by analysing the students' attitudes towards abortion and euthanasia.

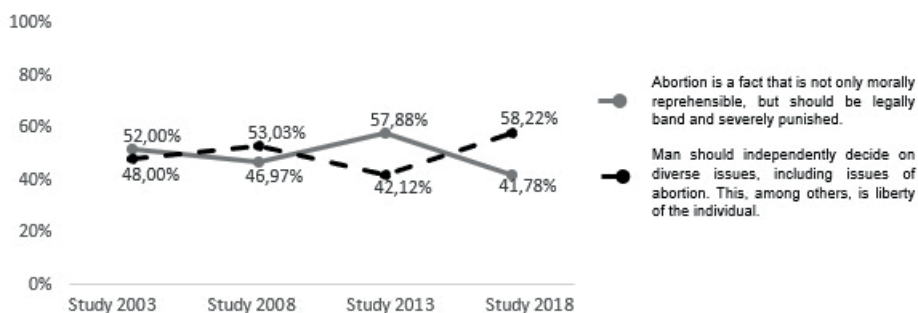

Fig. 8. Comparison of study results from the years 2003, 2008, 2013 and 2018: attitude 8

Source: own work (results of studies from the years 2003 and 2008 were published in: Czerniawska, 2010; 2011)

The issue of permissibility of abortion is the subject of numerous discussions in Poland. Opinions on the matter polarise society, as is seen in the analysis presented below. As it turned out, the subsequent studies recorded the following numbers of opponents of abortion for moral and legal reasons: 52.00%, 46.97%, 57.88% and 41.78% of students. 48.00%, 53.03%, 42.12% and 58.22% respectively, in turn, viewed such decisions in the categories of personal choice, interpreting it as a sign of personal liberties (conf. fig. 8). Statistically significant differences in the choice of the attitude for this attitude were found when comparing groups for the years 2008 and 2013. The share rose of people who adamantly condemned abortion (a difference of 10.9%). These were also found when comparing 2018 groups with 2003 and 2013 groups. As it turned out, the share of people representing such views fell (by 10.2% and 16.1%, respectively).

Controversial opinions were also found with respect to euthanasia.

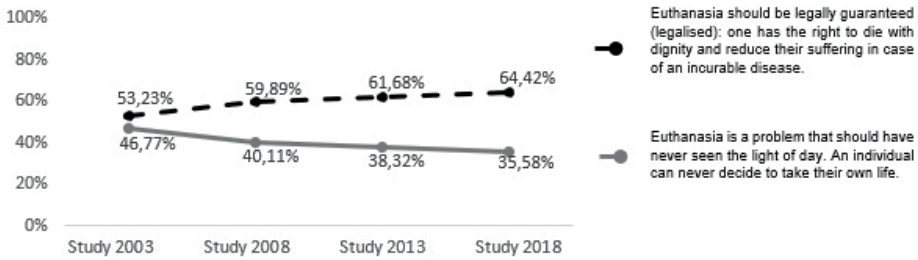

Fig. 9. Comparison of study results from the years 2003, 2008, 2013 and 2018: attitude 9

Source: own work (results of studies from the years 2003 and 2008 were published in: Czerniawska, 2010; 2011)

Students seemed to be divided into two subgroups: opponents of euthanasia (“2003 students” – 46.77%, “2008 students” – 40.11%, “2013 students” – 38.32% and “2018 students” – 35.58%) and its supporters (53.23%, 59.89%, 61.68% and 64.42%, respectively; conf. fig. 9). Compared to the year 2003, the subsequent three studies saw an increase in the number of people believing that euthanasia should be legalised and that an individual is entitled to a dignified death in case of an incurable illness (in the year 2008 – by 6.7%, in the year 2013 – by 8.4%, and in the year 2018 – by 11.2). The indicated differences were noted with statistical significance (conf. table 1).

Conclusions and summary

Democracy facilitates the construction of a modern state. The development of democratic institutions in Poland was supposed to facilitate the establishment of social relations on the basis of equality and the achievement of political and personal liberty. It seems natural that ideological considerations would continue to be ever more strongly rooted in civic mentality and contribute to the creation of a specific system.

The objective of the present study was to determine the range of application of the rules of equality and liberty that is substantiated – according to respondents – and who should or shouldn’t be their addressee. The first of the indicated rules expresses equal rights to activity in various areas (irrespective of e.g. nationality, religious denomination or sexual orientation), the second – autonomy, freedom of activity and greatest possible privacy that is not limited by state intervention (Żardecka-Nowak, 2001). The results were analysed across two dimensions: dominant attitudes were described, and differences between them were evaluated consider-

ing the criterion of time, meaning – the study year (2003, 2008, 2013 and 2018). It was expected for every subsequent study to see a greater share of students declaring pro-democratic attitudes. Such a hypothesis seemed to be in line with the “logic” of system transformation.

The acquired results mostly indicate high or at least moderate (over 50% of participants in each survey) approval of democratic rules of equality. Respondents belonging to the four groups spoke mostly in favour of equality of rights for all citizens (attitude 1) as well as national and religious minorities (attitude 2) (percentage indicators of ca. 55–90%). The three first groups spoke out in favour of creating opportunities for those who are not citizens of the country, e. g. foreigners taking up gainful employment (attitude 3) (percentage indicators ca. 68–80%). Still, within the group surveyed in the year 2018, this attitude became less popular and characterised 44% respondents. The provision of equal rights to the homosexual minority was supported by over 50% of respondents in three studies, and this factor was 46% only in the year 2013.

The present study assumes the “optimistic” hypothesis that the acceptance of the rule of equality would rise “study to study”. The acquired results, however, do not confirm this assumption, and the comparative analysis indicates more a more complex reality. For the first three views or attitudes, an interesting tendency was observed: the factors were similar if comparisons were made between data collected in the first two studies (2003 and 2008), and significantly lower in the third study (2013), while still lower in the fourth one (2018). The most concise solution could be formulated as follows: Beginning in 2013, relatively more students supported the “reduction” of the equality of citizens not being ethnically Polish or catholic and the reduction of the influx of foreigners. This result is out of line with the hypothesis. The hypothesis was also unconfirmed if the analysis would include the attitude towards homosexual minority rights (attitude 4). As it turned out, in the first survey the share of students supporting such rights was higher than in each subsequent one. This share was also higher in the second survey than in the third one.

Most respondents in the four survey groups supported the democratic rule of freedom, and such forms of its expression as freedom of speech and opinion, even if they are not in line with the views of the government; the right to own initiative and to associate in organisations that are not state-controlled (attitude 5 and 6; percentage indicators ca. 60–95%). Respondents from the first three groups mostly indicated the necessity of establishment of an open society (attitude 7; percentage indicators ca. 65–83%). In the fourth group, this attitude was expressed by less than 50% of respondents. At the same time one must note that in terms

of civic liberties, those in the political sphere (attitudes 5, 6 and 7 as discussed above), received higher scores than personal liberties (attitudes 8 and 9). This shone through especially in the attitude towards abortion (attitude 8; percentage indicators ca. 40–58%).

The described study assumed that as the institutions of the democratic state solidify, democratic attitudes would do so as well, a fact shining through in the increase of the share of students accepting the rule of liberty. Did statistically significant differences emerge in the declared attitudes in the four studies? They were not found following a comparative analysis of attitudes towards freedom of speech (attitude 5). The “progress” expected in the hypothesis was found in the attitude towards the right to associate in bodies independent of the state (attitude 6). Still, this right was accepted by a higher proportion of respondents in the last third surveys only if compared to the first one. The comparison of options of attitude 7, “towards Europe without borders” and “care for the strengthening of independence in economy and defence capacities” revealed interesting interdependencies. The approval of “openness” increased in the year 2008 as compared to 2003, but dropped in the year 2013 as compared to the two preceding surveys. The lowest scores as compared to the three previous groups were found for the year 2018. The results of the comparative analysis fail to confirm the above hypothesis: attitudes either do not change (attitude 5), or changes can only be recorded as compared to 2003 (attitude 6), or alternatively they take the opposite direction to the hypothesised one, in the last three surveys (attitude 7). Comparing data collected in the four dimensions one must note that the right to make independent decisions in terms of abortion was accepted by a higher proportion of students in the last survey as compared to the surveys of the years 2003 and 2013. However, no changes were found in the approval of this view “study to study”. What’s more, in the year 2013 as compared to the year 2008, the share of students believing that the decision on an abortion should be independent fell (instead of increasing). The right to euthanasia (attitude 9) was – admittedly – approved in later surveys by a higher share of students, but this conclusion refers to specific comparisons, e. g. of the first group with the remaining three. This prevents the confirmation of assumptions expressed in the hypothesis. The achieved study scores indicate that the approval of democracy as a political system need not necessarily “translate” to approval of all its rules and with respect to all people. They also indicate no clear relationship between the progress of democratisation (14, 19, 24 and 29 years) and the approval of the principles of this political system.

What events preceding the subsequent studies could have influenced the attitude towards the rules of equality and liberty? It is worth a look, because experi-

ences from life in an actually functioning system do not remain without influence on our convictions (Konieczna, 2002). In the years 2000-2003 Poland was going through a recession, and the majority of social strata saw the feeling of fear related to economic existence gaining momentum. The second study followed one of the most significant events in recent history that gave rise to both hopes and fears: In the year 2004 Poland became a member of the European Union, and joined the Schengen agreement in the year 2007, doing away with inspections on the internal borders of state signatories of the document. The years 2004–2007 saw an economic upturn and unemployment rates dropped. The psychological consequence of this state of affairs was the improving optimism of Poles (Gumuła, 2008). One could think that positive social perspectives gaining momentum would translate to positive assessment of the system and improvement in trust in the rules underlying it. This state of affairs shone through in results of the survey of the year 2008, in which students presented pro-democratic attitudes in a relatively greater extent. Referring back to the surveys of the CBOS quoted above (2019) one must also note that the most favourable attitude towards democracy was found in November of 2007 (the statement “democracy is superior to all other forms of government” was confirmed 6.7 times more frequently than denied). The situations preceding the third and fourth survey were decidedly more difficult. In the year 2009, the general public gained access to information on the world economic crisis. Over the subsequent few years (hence, in the period preceding the third study), this crisis strengthened not only the critical stance towards neoliberal rules in the economy, but also translated to the interpretation of the principles of the political system. The bad economic situation of society reduced the possibility of a “favourable” analysis of the problem of civic equality. At that point the “dividing differences” become particularly significant. Referring back again to the CBOS survey (2019), one must note that the least favourable attitudes towards democracy were found in July of 2013 (the statement that “democracy is superior to all other forms of government” was only confirmed 2.9 times more than it was denied; a lower score was only found in the year 2015). Protests of a part of society against Poland signing the ACTA (2012), which could violate the right to information and freedom of speech could be seen as an expression of civic activity.

The years preceding the last of the four surveys brought new experiences. The year 2014 saw the wiretapping affair come to light, which limited trust to the contemporary government. The subsequent year (following parliamentary elections and the formation of the new government) saw changes in the structure of the Constitutional Tribunal of Poland, and a reform of the judiciary was executed. The society divided itself into members/ supporters of the civic movement called

the Democracy Defence Committee (KOD) and marches in defence of democracy, and their opponents. People reacted in various ways to the so-called black protests against the complete ban on abortions (2016). The issue of migrants in the European Union, including Poland, emerged as well. Foreigners arriving from different cultures were perceived differently from then on. This five-year period was characterised by an increase in interest in political and social issues. It also spawned numerous civic projects and public demonstrations, during which society's views – those more and less democratic – clashed. The question arose again – what is democracy, what are its signs and is it given “once and for all”?

It must be stressed that the results of the own work – if viewed as comparisons – give rise to certain disquiet. It is related to the relatively lower approval for the rules of equality in the last two surveys, as compared to the first two. The conviction that the Polish state should be ruled by Poles for Poles became relatively more attractive; in this view, accordingly, national and religious minorities should submit to the majority. Is hence patriotism aptly delineated against nationalism? What should be the extent of differentiation between one's own group and an alien one, or even the disparagement of others? Students also relatively more frequently support the control of influx of foreigners to Poland. This may be caused not only by economic migrations from the east, but may also be the effect of civic discussions on refugee relocation. It seems “weird”, though, if one would consider the numerous, economically motivated excursions of Poles to the west. The problem of equal rights of the homosexual minority is controversial and strongly divides Polish society. This shines through in the marches of supporters and opponents of this equality that tend to be organised.

Poland's accession to the European Union and to the Schengen agreement allowed cooperation and usage of the liberty of “Europe without borders”. As it turned out in the last two surveys, more required were moves to strengthen economic independence and the defence capacities of our country. Is it thus so – as the students see it – that expectations related to the EU membership were not done justice to? The studied respondents mostly voted in favour of political freedom (of speech and association). The attitude towards liberties in terms of personal decisions is not so clear – this applies to euthanasia, and abortion in particular. These two views enjoy a specific status, though. As the CBOS study (2016) showed, they are largely dependent on the attitude towards religion, the teachings of the Church and participation in religious practices. They are also tied to one's system of values (Czerniawska, 2013).

The analysis of events – political choices, protests, demonstrations, acts of law – begs the question about the future condition of the rules of equality and

liberty in the next generation of students? A response to this question shall be provided by the survey planned for 2023. One should however keep in mind the fact that – as Z. Bauman believes (onet.wiadomości, 2014) – that people across the world are starting to lose faith in the democratic system as it does not hold on to its promises. The issue of inequality is becoming more and more clear; this is the result of the crisis of the welfare state, social institutions and of labour authorities. The question arises ever more frequently about equality: but equality of what (Fitoussi, Rosanvallon, 2002; Sen, 2002); political systems are in turn analysed with consideration of economic circumstances. Poverty limits liberty. The utilisation of the spoils of democracy and the development of one's own life becomes doubtful in such a case.

Bibliography

- Bartkowski J., Jasińska-Kania A. (2002), Organizacje dobrowolne a rozwój społeczeństwa obywatelskiego, [in:] A. Jasińska-Kania, M. Marody (eds.), *Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, Warszawa.
- Beetham D., Boyle K. (1994), *Demokracja. Pytania i odpowiedzi*, trans. T. Jasudowicz, Toruń.
- Czerniawska M. (2010), *Zmiany wartości i postaw młodzieży w okresie przeobrażeń ustrojowych. Kolektywizm versus indywidualizm. Studium interdyscyplinarne*, Białystok.
- Czerniawska M. (2011), Za jaką równością i wolnością jesteśmy? – analiza porównawcza postaw studentów diagnozowanych w latach 2003 i 2008, *Pedagogika Społeczna*, vol. 40.
- Czerniawska M. (2013), Postawy w stosunku do aborcji i eutanazji, *Pedagogika Społeczna*, vol. 50.
- Dahl R.A. (1995), *Demokracja i jej krytycy*, trans. S. Amsterdamski, Kraków.
- Dopuszczalność aborcji w różnych sytuacjach. Komunikat z badań Nr 71/2016*, cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_071_16.PDF, accessed: 29.07.2019.
- Fitoussi J-P., Rosanvallon P. (2002), *Czas nowych nierówności*, trans. S. Amsterdamski, Kraków.
- Frąckowiak-Sochańska M. (2009), *Preferencje ładów normatywnych kobiet wobec wartości w Polsce na przełomie XX i XXI wieku*, Poznań.
- Gumuła W. (2008), *Teoria osobliwości społecznych. Zaskakująca transformacja w Polsce*, Warszawa.
- Konieczna J. (2002), Wartości polityczne w okresie transformacji w Polsce, na Ukrainie i innych krajach Europy Wschodniej, [in:] A. Jasińska-Kania, M. Marody (eds.), *Polacy wśród Europejczyków. Wartości społeczeństwa polskiego na tle innych krajów europejskich*, Warszawa.
- Krzemiński I. (2005), Społeczeństwo obywatelskie i symbole wspólnoty, [in:] M. Drogosz (ed.), *Jak Polacy przegrywają. Jak Polacy wygrywają*, Gdańsk.
- KT (2016), *Zygmunt Bauman w "El Pais": mamy do czynienia z kryzysem demokracji*, <http://wiadomosci.onet.pl/swiat/zygmunt-bauman-w-el-pais-mamy-do-czynienia-z-kryzysem-demokracji/p6vbe4>, accessed: 24.06.2019.
- Ludwikowski R.R. (1998), *Demokracja*, [in:] *Encyklopedia socjologii*, Warszawa.
- Polacy o demokracji. Komunikat z badań Nr 68/2019*, cbos.pl/SPISKOM.POL/2019/K_068_19.PDF, accessed: 24.06.2019.

- Radziewicz-Winnicki A. (2008), *Pedagogika społeczna w obliczu realiów codzienności*, Warszawa.
- Reykowski J. (1995), Subiektywne znaczenia pojęcia "demokracja" a ujmowanie rzeczywistości politycznej, [in:] J. Reykowski (ed.), *Potoczne wyobrażenia o demokracji. Psychologiczne uwarunkowania i konsekwencje*, Warszawa.
- Reykowski J. (ed.) (1993), *Wartości i postawy Polaków a zmiany systemowe. Szkice z psychologii politycznej*, Warszawa.
- Sen A. (2002), *Nierówności. Dalsze rozważania*, trans. I. Topińska, Kraków.
- Wasilewski J. (2005), Ideał demokracji i jego wcielenia, [in:] U. Jakubowska, K. Skarżyńska (eds.), *Demokracja w Polsce – doświadczenie zmian*, Warszawa.
- Żardecka-Nowak M. (2001), *Czy współczesna liberalna demokracja potrzebuje fundamentów filozoficznych?* [in:] M. Szulkiewicz (ed.), *Filozofia i polityka*, Kraków.

Andrzej Dzikowski*

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

Political and scientific support for the establishment of the Veterinary School in Lwów

KEYWORDS

education, Szkoła Weterynarii,
Akademia Medycyny Wetery-
naryjnej, Lviv

ABSTRACT

Dzikowski Andrzej, *Political and scientific support for the establishment of the Veterinary School in Lwów*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp.117–126, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.5.

Establishment of the veterinary university in Lwów would not be possible without the political support of Galician authorities, i.a. A. Potocki and S. Zamoyski, Galician and Viennese MPs, and professors A. Biesiadecki, P. Seifmann, H. Kadyi, and J. Szpilman, who performed repeated and uninterrupted activities of both official and unofficial character. Their contribution, postulates, commitment, and work undertaken, had overcome the resistance of central governmental powers. Creation of the Lwów veterinary academic school enabled training not only Polish veterinarians in their mother tongue, but was also an opportunity for students from other Slavic states. The aim of the work is to show the role of political and administrative supporters of the illustrious idea of the Veterinary School, and then lead to its elevation to the Academy.

Introduction

The efforts of political lobbyists and scientific supporters of veterinary higher education in Polish resulted in the creation and development of the Imperial and

* ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3223-7542>.

Royal Veterinary School in Lwów [c. k. Szkoła weterynaryi we Lwowie]. The paper covers the period leading to the establishment of the school as well as its initial operation. Outside the scope of the present work remain: the 'prehistory' of veterinary education in Lwów at the end of the 18th century, the period of its reform and transformation into the Veterinary Academy [c. k. Akademia weterynaryi, Akademia weterynarii, Tierärztliche Hochschule]; as well as the end of this era, marked by the replacement of Austro-Hungarian and Galician law with Polish law, and the renaming of the school as the Academy of Veterinary Medicine [Akademia Medycyny Weterynaryjnej].

Official and unofficial written sources concerning legal sources, administrative documents, archival material, and memoir accounts were analyzed together with the current and 19th century literature. Numerous inaccuracies and misconceptions were revealed in the current literature. In addition to presenting important influential individuals and their efforts, the aim of the work is to eliminate these errors. Efforts of political and scientific lobbyists will be presented together with their biographical data.

Politics and political support

What distinguishes administrative or scientific activities from political ones, is their transparency and, above of all, procedures. Administrative decisions or decrees are adopted in a specific manner, as a result of the actions of a specific body, which within its competence can only and as much as legal norms allow in case of public administration. Scientific research is also conducted in a specific manner, as a result of a well-based, methodologic and ethical process. Political influence, on the other hand, is not limited by such factors, and is often exerted through courtesy visits, family sympathies and antipathies, talks behind the scenes, informal transactions, or even *do ut des*, flattery and bribes.

It should be noted that being a political supporter or a lobbyist was often connected with a given person's role in a public legislative and administrative bodies. Temporal and spiritual offices, as well as behind-the-scenes political influence, were at that time an exclusive domain of men of noble social status. But even nobility was often not enough. To impose certain views and ideas, it was necessary to belong to the aristocracy in terms of both the title and property. Many of the noblemen mentioned in this article were closely related, they were the elite of the Galician society. Nevertheless, one should remember that the titles of princes or counts among Polish aristocracy were of Austrian, Russian or German origin.

Apart from magnates, a firm group of supporters of establishing a Polish veterinary school were local politicians, often of a noble background in case of the Galician parliament or local self-government. Municipal authorities and veterinary professors recruited from the bourgeoisie.

The shape of academic studies in the 19th century Habsburg empire was determined not by the free scientific development or researchers' curiosity. It was subject to the state policy, in case of the Viennese Veterinary Academy – military policy (Bujko, Baran, 2015; Sroka, 1999). This influence was also visible in the new Galician school (Sroka, 1999). The aim of all activities was to favor the central authorities, including the key player of Austria-Hungary – the monarch himself. Francis Joseph I, as the King of Galicia and Lodomeria and the Grand Duke of Cracow, could have, and had wanted to, exert a direct influence on functioning of his empire, including veterinary education. He was one of the most long-lived monarchs in history, born 1830, ruled since 1848, died 1916. Despite the uneasy consent for democratization of public life, and the federal, dualistic concept of the state – His Imperial and Royal Apostolic Majesty was still a disposer of favors and disgrace.

To exert an influence on the emperor, it was crucial to gain recognition among the Viennese central authorities and the immediate surroundings of the monarch. The interior minister and the minister of religious denominations and education were of key importance. The impact could have been exerted, above all, by politicians exercising the highest executive power. Polish counts Agenor Gołuchowski [born 1812, died 1875], and Alfred Józef Potocki [born 1817, died 1889] were Austrian Ministers of Internal Affairs [Gołuchowski in the years 1859–1861, Potocki in the years 1870–1871], Governors of Galicia [Gołuchowski in the years 1849–1859, 1866–1868 and 1871–1875, Potocki in the years 1875–1883], Viennese and Galician MPs and members of the House of Lords. Potocki was also the Minister of Agriculture, and Galician Marshal.

Although the legislature had limited significance, and low efficiency in the Cisleithania, it was also necessary to convince the members of the central and local diets. Many Galician parliamentarians were simultaneously members of the Viennese Council of State. Polish archbishops and aristocrats seat in the House of Lords. Many noblemen were elected to the House of Deputies. The evidence of this situation is the speech of Apolinary Jaworski of December 9th, 1875.

Support from the central authorities would be void without initiative proceeding from the ranks. The involvement of local political factors, including the Governorship of Galicia, Executive Department [before the establishment of the Austro-Hungarian dualist monarchy: Wydział Stanowy, later on: Wydział Krajowy], the

Diet [Stany Galicyjskie, later on: Sejm Krajowy], and city authorities should be noted. Professors of the Lwów university, together with the medical community, physicians and official veterinarians promoted the idea. Without their repeated efforts, the history of veterinary medicine in Lwów, and in Poland, would have been completely different.

Projects and proposals

The initial projects were put forward since 1823 (gubernium, 1823; Seifmann, 1886a; Sroka, 1999) by Anton Leopold Buchmüller [Austrian physician], and Joseph Schultes [military chief blacksmith of Württemberg origin]. It should be noted that, contrary to the part of sources and literature (Seifmann, 1886a; Wróblewski et al., 2012), Joseph Schultes was one person, not a couple of gentlemen by the surnames of 'Joseph' and 'Schultes' (Sroka, 1999; odezwa, 1823).

Further projects came from lecturers, Austrian doctors, and veterinarians: Georg Franz Eckel, and Franz Frisch. They were submitted to the Galician States in the first half of the 19th century. The authors assumed the establishment of private [joint-stock company] or public-private, profit-oriented schools (Seifmann, 1886a; Sroka, 1999).

Since 1855, the Galician budget included a special reserve for veterinary education. The 1859 project envisaged the establishment of a horse-forging school with the elements of veterinary, and zootechnical procedures (Seifmann, 1886a; 1886b; Sroka, 1999). This idea obtained administrative, and material support of the Executive Department, and the city executive represented by the mayor Franz [Franciszek] Kröbl [born 1803, died 1869, Austrian clerk and police officer] (Małecki et al., 1896). This project was abandoned. It assumed low costs, but at the same time low-quality education.

The necessity of teaching veterinary medicine in Polish was formally raised for the very first time (dekret 1859). This postulate was not to be withdrawn (Wróblewski et al., 2012). One of the arguments in favor of the Polish language was the fact that higher studies should have been carried on in the very same language as the lower education was (Padura, 2011; sprawozdanie stenograficzne, 1874). More important was, obviously, that this was the only chance for Polish veterinary education during partition times (Seifmann, 1886c).

The Galician Diet adopted on the 19th sitting of the 5th session of its 3rd period, October 14th, 1874 a resolution to establish a veterinary university in Lwów (sprawozdanie stenograficzne, 1874; Grodziski, 1993). The date 1871 (Tarczyński, 1990;

Gamota, 2011), often appearing in the literature instead of 1874, is not confirmed by historical sources. The vote took place at the request of the Executive Department [Wydział Krajowy], whose work, as well as the work of the parliament, was headed by prince Leon Ludwik Sapieha [born 1803, died 1878, was the Galician Marshal, hereditary member of the House of Lords, hero of uprising 1830/1831, founder of the agricultural school in Dublany/Lwów]. The rapporteur was count Stefan Zamoyski [born 1837, died 1899, member of the local governmental bodies, Galician parliament and Viennese House of Lords].

It was decided to bring into being a permanent, public veterinary school as a national Galician institute [zakład krajowy]. Blacksmith vocational school [horse-forging school, Szkoła kucia koni], and animal hospital were to be sub-units of the institute. The school was to be launched as early as the school year 1875/1876. The anachronistic demand of the previous projects to create only three academic chairs maintained.

It should be noted that the transcripts of the parliamentary sessions (sprawozdanie stenograficzne 1874) clearly indicate that the idea of establishing a national [Galician in meaning of Polish] veterinary school, with Polish as a lecture language was already fully-formed. The parliamentary discussion and doubts were only of financial nature. The members of the Diet firmly limited the budget of the future institution.

Stefan Zamoyski, together with Kazimierz Grocholski, Paweł Skwarczyński, Ludwik Skrzyński, and Kajetan Agopsowicz defended the project, and the originally-assumed funding (sprawozdanie stenograficzne, 1874). Skwarczyński emphasized the need to protect national wealth of animal breeding. Grocholski shown – on the example of the Dublany school – the need to guarantee high professors' income to attract good specialists to join the new institution, and to ensure the high academical qualifications of its students. Similar statements were made about the blacksmith teachers. He emphasized that the graduates would have the same rights as Viennese veterinarians, and would work all over the Empire and abroad. This opinion was confirmed by Zamoyski. Grocholski and Zamoyski had also recalled that Polish veterinary professors could be found not only in Galicia, but also in parts of the country under Russian, and Prussian occupation. Only Bazyli [Wasył] Kowalski, the only-one nobleman who spoke Ruthenian, did not agree with the need to establish a veterinary academic school. The backwardness he presented was based on the opinion that there was no need for a university education, and that a secondary school was enough. In the discussion he emphasized financial savings. Zamoyski firmly, and bluntly opposed Kowalski. He affirmed the need of higher, academic veterinary educa-

tion for the sake of the high quality veterinary services (sprawozdanie stenograficzne, 1874).

The 1874 resolution was replaced by the vote of May 20th, 1875 (Seifmann, 1886a; sprawozdanie stenograficzne, 1875). The idea of the school's erection as a solely-Galician institute was abandoned for financial reasons. Partly Galician, partly central financing was assumed. The local Diet called the Viennese government to create the school. The Executive Department was obliged to negotiate with the central authorities. The goals were to establish the school's statute, and to obtain the highest possible subsidies for the launch, and annual operation of the institution.

Establishment and initial organization

Negotiations were conducted with the Imperial and Royal Ministry of Religious Affairs and Education. Minister Karl von Stremayr was sceptic about the project (reskrypt, 1876; Sroka, 1999). The lack of interest of potential students was assumed. Those fears turned out to be completely misguided, and groundless. Veterinary studies, contrary to horse-forging vocational courses, enjoyed great interest.

The Galician Diet rejected the comments of the Ministry of Religious Affairs and Education on April 25th, 1876 (stanowisko, 1876). Ludwik Skrzyński urged administrative bodies to continue their efforts on April 25th, and August 28th, 1876 (Seifmann, 1886b; stanowisko, 1876). Efforts were held by the Executive Department, headed by count Włodzimierz Ksawery Dzieduszycki (born 1825, died 1899, Lwów and Vienna MP). Dzieduszycki summoned the new Governor count Alfred Potocki (pismo, 1876a), and the Minister of Agriculture count Hieronymus von Colloredo-Mansfeld (pismo, 1876b) to support the efforts for Lwów veterinary college (Seifmann, 1886b; Wróblewski et al., 2012). Governor Potocki, and the members of the 4th period of the Galician Diet, chaired by the Marshal count Ludwik Wodzicki (born 1834, died 1894), were deeply engaged in gaining support. Colloredo-Mansfeld's acceptance is the effect of the joint determination of Galician administration and deputies.

Alfred Potocki was constantly seeking in Vienna for approval of the plans, and funds (sprawozdanie, 1879; allegat, 1880; Seifmann, 1886b; Wróblewski et al., 2012). He tried to gain consent of the government, and of individual ministers (odezwa, 1879; relacja, 1879). Efforts managed to acquire, and deepen the support of other influential individuals at the Imperial and Royal Court, were repeated. The group of Polish employees of the Viennese Ministries: Home Affairs – Maury-

cy Röhl, Agriculture – Waław Zaleski, and Education – Ludwik Ćwikliński, helped in negotiations (Sroka, 2001).

Political overtures were crowned with success on December 27th, 1880. Emperor Francis Joseph I established the Imperial and Royal Veterinary School in Lwów with a horse-forging school, and a veterinary hospital. On September 15th, 1881 the scientific staff was appointed. Also these dates are misinformed in the part of the literature (Tarczyński, 1990).

The process of the founding of the school was carried out by the Internal Ministry, acting in consultation with the Ministry of Religious Affairs and Education (reskrypt, 1881a; reskrypt, 1881b; Padura, 2011). These acts confirmed Polish, and academic nature of the new educational institution. Organizational subordination to the Department of Education, and not to the military one, was fixed (Kadyi, 1895). At the turn of 1877/1878, the school's budget was set, thanks to Potocki's engagement.

At Potocki's request, the school's organization was merged by prof. Alfred Biesiadecki [Galician chief physician, born 1839, died 1889]. Biesiadecki's role was also to find Polish researchers, and teachers (Kadyi, 1895; Padura, 2011; Seifmann, 1886b; 1886d). He accomplished this task brilliantly (Kadyi, 1895). His personal contacts were ensured by professors Piotr Stefan Seifmann, and Henryk Kadyi.

Detailed biographical notes of the pioneer Lwów professors, which can be found in the literature (Kadyi, 1895; Millak, 1963; Padura, 2011; Tarczyński, 1990), would not be mimeographed.

Seifmann (born 1823, died 1903) was the first Polish veterinary researcher (Tarczyński, 1990). An alternative, but less appropriate, and less correct variant of his name 'Seifman' can be found both in sources, and literature, and should be rejected. Acting as the first school's headmaster in the years 1881–1894, Seifmann used his experience of managing the Warsaw veterinary school, and the organization of the Veterinary Institute in Kazan (Millak, 1963; Tarczyński, 1990).

Professors Henryk Kadyi [born 1851, died 1912], and Józef Szpilman [born 1855, died 1920, the second director in the years 1894–1897, and rector since 1909], confirm the uniformity of medicine – both human, and veterinary – as one branch of science (Millak, 1963; Tarczyński, 1990). The postulates presented by Szpilman [1886, and 1892], and Kadyi [1890–1891], exerted an influence on the shape of studies not only in the mother institution, but throughout the country. The support of these theses by the academic, and veterinary community of the Austro-Hungarian monarchy allowed the reform of veterinary studies (Sroka, 1999; 2001).

Kadyi, and Szpilman aimed to increase the academic qualifications, and rank of the faculty. These efforts were supported by aristocratic ministers of Polish ori-

gin, like Julian Dunajewski, or Internal Ministers Agenor Gołuchowski, and Kazimierz Badeni (Sroka, 2001). The Highest Imperial Resolution of December 31st, 1896, and ordinances of the Minister of Religions and Education of March 11th, 1897 and June 11th, 1901 were issued. Pursuant to these decisions, the veterinary school in Lwów obtained the status, and name of the Imperial and Royal Veterinary Academy in 1896, and full academic rights in 1909 (Tarczyński, 1990).

Summation

The great importance of the Lwów faculty for Polish veterinary medicine, as well as for the entire nation, was often emphasized – even before the school's establishment (Bujko, Baran, 2015; Gamota, 2011; Redzik, 2006). It enabled veterinarians to be educated in their mother tongue. 74.8% and 81% of the students declared Polish nationality in the periods, respectively, 1881–1894 and 1881–1915 (Kadyi, 1895). Many of the students who were faithful of the Armenian, Uniate, Orthodox, and Protestant churches, as well as Jews, felt Poles. On the other hand, 17% of the students were members of other Slavic nations ruled by the Habsburgs (Tarczyński, 1990).

Repeated, consistent, and continuous scientific, and political efforts of official, and unofficial nature, were carried on. They aimed at establishing, and developing a veterinary university. Usage of politics as a tool of veterinary science advancement, and national educational growth, resulted in numerous scientific studies, and hundreds of well-educated veterinarians. For many years, Lwów veterinary faculty was the only possible way of education in this discipline in Polish. The discussed university became a model for subsequent scientific, and didactic units in Poland.

Despite the fact that the initial financial, and housing conditions were inconvenient, many prominent activists opting for Lwów veterinary medicine crushed ice on the part of the authorities. Hard political work, and, even harder, scientific work allowed to ensure the development of both veterinary science, and education.

Bibliography

- Allegat (1880), Namiestnictwo Królestwa Galicyi i Lodomerii wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem: allegat A, plan i kosztorys adaptacji z dnia 11 czerwca 1880 r., L. 4149.
- Bujko A., Baran S. (2015), *Zarys dziejów „Przeglądu Weterynaryjnego” (historia, tematyka, redaktorzy)*, <http://wmbc.olsztyn.pl/Content/5467/Przegl%C4%85d%20Weterynaryjny%2015%20II%202018.pdf>, accessed: 15.09.2019.

- Dekret (1859), C. k. Ministerstwo Stanu: dekret z dnia 14 listopada 1859 r., L. 21440.
- Gamota A. (2011), Historia lwowskiej uczelni weterynaryjnej i ocalenie jej zasobów historycznych, [in:] M.Z. Felsmann, J. Szarek, M. Felsmann (eds.), *Dawna medycyna i weterynaria: pacjent*, Chełmno.
- Grodziski S. (1993), *Sejm krajowy galicyjski 1861–1914*, Warszawa.
- Gubernium (1823), C.k. gubernium z dnia 14 marca 1823 r., L. 8630.
- Kadyi H. (1895), *Rozwój i działalność c. k. Szkoły Weterynaryi we Lwowie od jej założenia w r. 1881 aż do końca roku szkolnego 1893/4 z jedną tablicą*, Lwów.
- Małecki A. et al. (1896), *Miasto Lwów w okresie samorządu 1870–1895*, Lwów.
- Millak K. (1963), *Słownik polskich lekarzy weterynaryjnych biograficzno-bibliograficzny 1394-1918*, Warszawa.
- Odezwa (1823), Wydział Stanowy Królestwa Galicyi i Lodomerii: odezwa z dnia 3 maja 1823 r., L. 150.
- Odezwa (1879), Namiestnictwo Królestwa Galicyi i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim: odezwa prezydium z dnia 5 lipca 1879 r., L. 5335.
- Pismo (1876a), Wydział Krajowy Królestwa Galicyi i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim: pismo z dnia 2 czerwca 1876 r., L. 8630.
- Pismo (1876b), Wydział Krajowy Królestwa Galicyi i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim: pismo z dnia 29 sierpnia 1876 r., L. 21823.
- Padura M.F. (2011), Zasnawanna cisarско-koroliwskiej Weterynarnoj Szkoły u Lwowi. *Naukowyj Wisnyk LNUWMBT* nr 13.4(50).2.
- Redzik A. (2006), Szkic z dziejów szkolnictwa wyższego we Lwowie, *Niepodległość i Pamięć*, nr 13.3(24).
- Relacja (1879), Namiestnictwo Królestwa Galicyi i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim: relacja z dnia 21 września 1879 r., L. 7350.
- Reskrypt (1881a), C. k. MSW: reskrypt z dnia 21 czerwca 1881, L. 8246.
- Reskrypt (1881b), C. k. MSW: reskrypty z dnia 12 lipca i z dnia 22 września 1881 r., L. 14428.
- Reskrypt (1876), C. k. Ministerstwo Wyznań i Oświaty: reskrypt z dnia 18 lutego 1876 r., L. 4599.
- Seifmann P. (1886a), Dzieje założenia we Lwowie Szkoły Weterynaryi, *Przegląd Weterynaryjny*, nr 5.
- Seifmann P. (1886b), Dzieje założenia we Lwowie Szkoły Weterynaryi (ciąg dalszy), *Przegląd Weterynaryjny*, nr 6.
- Seifmann P. (1886c), Dzieje założenia we Lwowie Szkoły Weterynaryi (dokończenie), *Przegląd Weterynaryjny*, nr 7.
- Seifmann P. (1886d), *Zdanie sprawy o Szkole weterynaryi we Lwowie za pięcioletni okres jej istnienia*, Lwów.
- Sprawozdanie (1879), Namiestnictwo Królestwa Galicyi i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim: sprawozdanie z dnia 25 lipca 1879 r., L. 26459.
- Sprawozdanie stenograficzne (1874), Sejm Krajowy Królestwa Galicyi i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim: sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego z dnia 14 października 1874.
- Sprawozdanie stenograficzne (1875), Sejm Krajowy Królestwa Galicyi i Lodomerii wraz z Wielkim Księstwem Krakowskim: sprawozdanie stenograficzne z rozpraw galicyjskiego Sejmu krajowego z dnia 20 maja 1875.
- Sroka S.T. (1999), *Nauki weterynaryjne we Lwowie do roku 1945*, Rzeszów.
- Sroka S.T. (2001), 120 lat uczelni weterynaryjnej we Lwowie, *Głos UPWr*, nr 96.

-
- Stanowisko (1876), Sejm Krajowy Królestwa Galicyi i Lodomerii wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem: stanowisko z dnia 25 kwietnia 1876 r., L. 512.
- Tarczyński S. (1990), *Zarys historii polskiej weterynarii z podstawami deontologii*, Warszawa.
- Wróblewski Z. et al. (2012), Geneza powstania lwowskiej szkoły weterynaryjnej – działania administracyjne, *Istorija rozwytku weterynarnoj nauky i oswity u Lwowi (1784–1914)*, LNUWMBT, Lwów.

Kamleh Abu Ismail-Hassan*

Jaffa High School, Israel

The integration of minorities in the security forces in Israel: the case of Muslim Arab citizens in the Galilee

KEYWORDS

integration, minorities, Muslim Arab citizens, security forces, State of Israel

ABSTRACT

Abu Ismail-Hassan Kamleh, *The integration of minorities in the security forces in Israel: the case of Muslim Arab citizens in the Galilee*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 127–136, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.6

Although many changes have occurred and accumulated significantly in Arab society in Israel and in the majority-minority relationship, the great class gap between Arabs and Jewish has been retained. This gap depends on the division of the resources in Israeli society. Inequality in this division and in the social relations between Jewish and Arabs continues, although there are indications that it is lessening. It is difficult to speak about co-existence and peace between Jews and Arabs, since today the Arabs of Israel are integrated in Israeli society primarily by negative and involuntary forces, such as economic dependency, political heresy, and social ecological isolation (Smootha, 2011: 13). The present research focuses only on the Muslim Arab population integrated into the security forces in Israel.

Introduction

The Arabs in Israel have adapted to the Jewish majority group, after having had a long period of social and cultural experience with it. According to Professor

* ORCID <https://orcid.org/0000-0002-9303-5485>.

Smooha, "the Arabs underwent Israelization (without assimilation), by which they have become closely bound to the state and its Jewish population in many fields of life. They have become bilingual and bicultural, they have undergone partial modernization in their way of life and way of thinking, and they have grown accustomed to Israeli standards." (Smooha, 2010).

The Arab minority in Israel is considered a national minority. After the 1948 war, the attitude of this minority toward the Israeli police was hostile, but when the Arab population was re-linked to relatives and families in the Gaza Strip and West Bank, some were under Israeli occupation and hostile to the Israeli public and the Israeli state. In light of this situation, a unique approach and position of the Arab population in Israel have evolved toward the army and the police, although there are significant indications of a change in the attitudes of young people (Schafferman, 2008).

The integration is divided into three types. Cultural integration is when individuals from a culture adopt the core of another culture, such as its attitudes and celebrations, at the same time maintaining their own culture. Social integration is specifically the movement of minority groups such as ethnic minorities, refugees, and disadvantaged sections of society in mainstream societies (Kone, 2011). Political integration is integration by uniting, unifying, and organizing in a group of two or more units. Conversely, it represents 'centralization' (Hoppe, 2007).

According to (Smooha, 2011), there is a considerable gap in the patterns and the national rights, a cohesive value-oriented framework is lacking, the areas of tangency are limited, and there is inequality on the class-economic level and in control over positions of power. There are many focuses of tension between the Arab national minority and the state represented by the Jewish majority, with considerable reference to the social separation and the Israeli-Arab conflict that reinforce the ethnic status quo to a certain limit. The national separation increases the alienation between Jewish and Arabs, but it also prevents frictions and upholds the management of the cultures independent of one another.

Kanaaneh stated that several thousand Palestinian citizens of Israel currently volunteer to work in different branches of the Israeli 'security' forces.

Kanaaneh (2005) stated that several thousand Palestinian citizens of Israel currently volunteer to work in different branches of the Israeli 'security' forces.

Literature review

Smooha added that the Zionist state is unable to deal with its Arab citizens in the same way and with the same degree of equality as it treats its Jewish citizens, nor can it expect from its Arab citizens the amount of sympathy and loyalty it expects

from its Jewish citizens. The Arab minority is accused of dishonesty and loyalty to the state and is respected by the authorities. Arabs of Israel are Palestinians in their ethnic origins, language, culture, national consciousness, and history until 1948. They feel obligated toward Arab-Palestinian nationalism and linked to the fate of the Palestinian people. These harm the delicate fabric of relations between Jews and Arabs in the state. Moreover, the strong relationship between Israeli Arabs and the Palestinian people prevents their integration and cultural and social fusion in the Jewish majority.

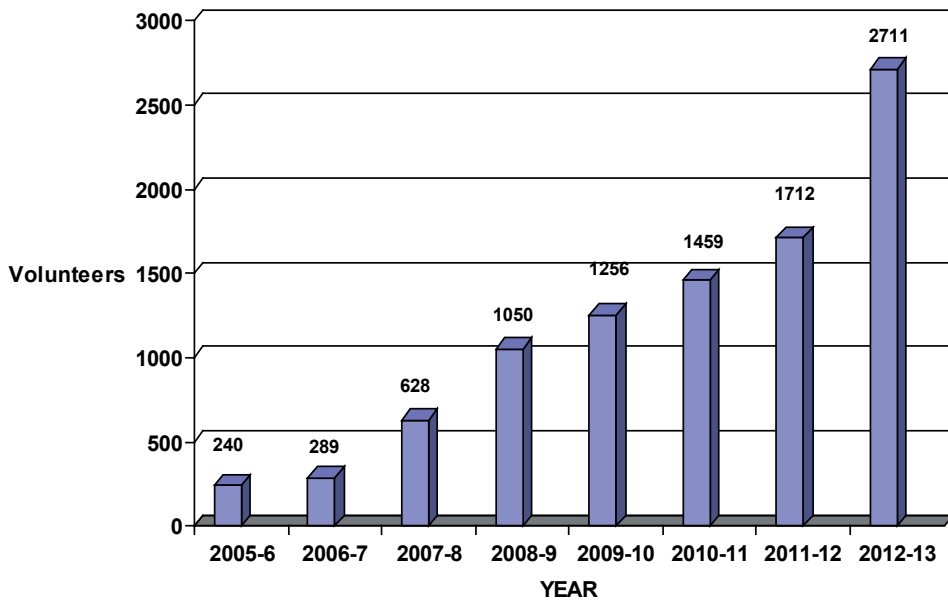

Fig. 1. Number of Arab Volunteers, 2005–2013

Source: Al Khateeb, 2012

In past years, the Arab public focused on the continuation of its physical existence and fought to integrate into Israeli society, with emphasis on the aspiration for a more just division than in the past of the material resources of the state. In recent years, more forces in Arab society see that this strategy, which is called the Al-Sumud strategy, is not enough and is even detrimental. These forces emphasize more strongly the cultural and national dimensions of the Jewish experience in Israel and see them to be the source of the dispossession of the Arabs, the discrimination against them, and their removal to the margins and do not differentiate between the policy of the division of resources and the structure of the power and cultural identity of the Jewish public in Israel (Jamal, 2005).

The position of the Arab public in Israel toward the performance of national service objects to this service for Arabs and strongly struggles against it. Public opinion surveys performed in the years 1994–2007 indicate the willingness of about one half of the respondents. However, there is a trend of the Arab youths to volunteer to the civil service in contrast to the stance of the Arab leadership. This has not changed over the years and is more pronounced when there is reference to the integration into the forces of the police and the military (Smootha, 2011).

Regarding national civil service among the Arab population, in 2012 2711 volunteers volunteered for service, constituting 17.3% of all volunteers (15,612 volunteers). Volunteering is for a year, and at the end the volunteer obtains the status of a soldier. According to the government, until 2009–2010 there was a lack of quality in the Arab environment, which meant that requests for volunteering were rejected because of the lack of suitable traits.

The attitudes of Arab youth and Arab leaders toward the civil service varied widely. Where most of the attitudes of young Arabs were positive and supportive, about 60% of the Arab public expressed their support for the civil service and 40% expressed their willingness to volunteer personally, while those who objected to the civil service were mainly afraid that the civil service would become compulsory military service (Smootha, 2011).

Integration concept of Muslim population

The present research, which focuses on the integration of the population of Muslim youths, has two main contributions on two main axes. The first axis addresses the theoretical contribution in which the present research is supposed to extend the existing knowledge in the field. The extension of the theoretical knowledge is supposed to be in the research of the population of minorities and the integration in the security forces in a general viewpoint, with focus on the integration of Arab Muslim youths in the ranks of the security forces. The second axis addresses the accumulation of research empirical knowledge in the field of the perceptions and positions of Muslim youths in the context of their joining the Israeli security forces.

It is possible to learn from the experiences of the integration of minorities in the security forces of other countries. The experience of the integration of minority populations in the security forces in the USA, Bulgaria, and Kosovo is presented in the following table.

Table 1. Integration of Minority Population in the Security Forces in the USA, Bulgaria, and Kosovo

Country	Beginning of the Integration	Integration Form
USA	1970s–1990s	<ol style="list-style-type: none"> 1. Integration of Blacks, Hispanics and women. 2. Recruits and officers and were unable to reach a higher rank than a colonel or navy officer. 3. By 2012, the US military had a higher percentage of women and ethnic minorities than any other NATO countries. (Schaub, Praden-Blach, Larsen, Larsen, 2012)
Bulgaria	1990s	<ol style="list-style-type: none"> 1. The armed forces were developed after the reform of democratic changes in Bulgaria as an institution. 2. The army provides “<i>conditions of equality</i>” based on the equal rights and duties of all members of the service. 3. The army integration provides a good opportunity for “<i>shared experiences</i>” that force employees to work and live 24 hours together and motivate teamwork. (Nikolov, 1996). 4. The high public confidence in the military as a nonpartisan national institution that Bulgarians consider to be of vital importance to the country, despite their ethnic, religious, and cultural backgrounds, is also an important factor in supporting the integration of minorities. (Yanakiev, 2006).
Kosovo	1990s	<ol style="list-style-type: none"> 1. The integration in Bulgaria was expressed after the Communist bloc fell at the beginning of the 1990s, when sweeping political and social processes occurred. (Haltiner, 1997). 2. The Serbian minority has had a negative attitude toward the force. 3. The Kosovo Security Force remains unpopular among the Serbian ethnic minority, not only because it is a crucial element in the State of Kosovo, but also because the majority of the security forces in Kosovo are derived from the Kosovo Liberation Army (KLA) which fought against the Serbian forces in the late 1990s. (Prelece, Rashiti, 2015).

Source: Schaub, Praden- Blach, Larsen & Larsen, 2012; Nikolov, 1996; Yanakiev, 2006; Haltiner, 1997; Prelece & Rashiti, 2015

Therefore, the integration of the Arab population, as a national minority population in the security forces, is not disconnected from the structure of the relations of majority and minority. The relationships between the Arab and the Jewish population in Israel are complicated. In addition, the infrastructure of the relationships between Arabs and Jews in Israel is shaky because of the many memories of the past and the little commonality in the present. There is a considerable gap between the patterns of culture and the national privilege, a value-oriented framework is lacking, and the areas of contact are limited and less significant than the areas of separation (Smootha, 2011).

The trend of the integration of the Arab population in the public space is deficient but is not similar to the trend of the integration in the security forces. These processes create tension based on relations of majority and minority, but the national separation increases the alienation between Jews and Arabs but also prevents friction and maintains the management of the culture independent from one another. Thus, one of the main arguments in this research study is that the history that is based on majority-minority relations in Israel created the tension that exists in it, when the Arab population in Israel finds it difficult to integrate into the security forces (Rodinski, 2014).

The division between Arabs and Jews is manifested in various areas and aspects of life, including organizations, values, beliefs, national identity, social and economic status, and attitudes about the nature of the state, the Israeli-Palestinian struggle, and other central subjects. These variations and conflicts increased after the defeat of the Arab minority in 1948. The clarification of the distinguishing characteristics of the minority is considered a good way to detect the division and separation. The Arabs are a minority in their homeland, having inhabited Palestine for centuries, while most of the Jews are from the first to the third generations of immigrants. Arabs have strong connections to the land and see themselves as the genuine and authentic holders of the land. However, based on historical, religious, national, and emotional relations, Jews have the same feeling (Smootha, 2010).

The Arabs are a national minority, in addition to an ethnic, religious, linguistic, and cultural minority. They are an inseparable part of the Palestinians and Arabs who lived in the borders before 1967, which are the borders of the actual State of Israel. Israeli Arabs are linked by language, culture, identity, history, collective memory, novels, and loyalty to Palestinian nationalism and Arabism (Smootha, 2010). These characteristics combine to make Arabs into a weak minority. Arabs do not marry Jews and seek to maintain a separate presence. The Jews did not put any pressure on them to accommodate them (Smootha, 2010).

Conversely, Salman pointed out that excluding Arabs from compulsory military service has fundamentally contributed to the policy of segregation and isolation against Arabs. The Israeli army in society is a center of convergence and interaction from which Israeli youth in general must graduate. The exclusion of Arabs has been and is used as a basic argument against discrimination, in the justification of denying Arabs equality in citizenship and denying them job opportunities (Salman, 1990).

The Arab population today constitutes about 20% of the population of Israel. 83.4% are Muslim, 8.3% are Christian, and 8.2% are Druse. More than one half (58.8%) of the Arab population lives in the North region, 18.7% live in the Jeru-

salem region, 11.5% live in the South region, and about 10.9% live in the Center region (Abu Asba, Rian-Jara, Abu Nasra, 2011). The number of Arab residents living in mixed cities was at the end of 2011 91,200 people and constituted about 11% of the residents (Araham, 2011). The term 'mixed' cities in Israel refers to cities where an Arab minority lives among a Jewish majority (Khoury, 2013).

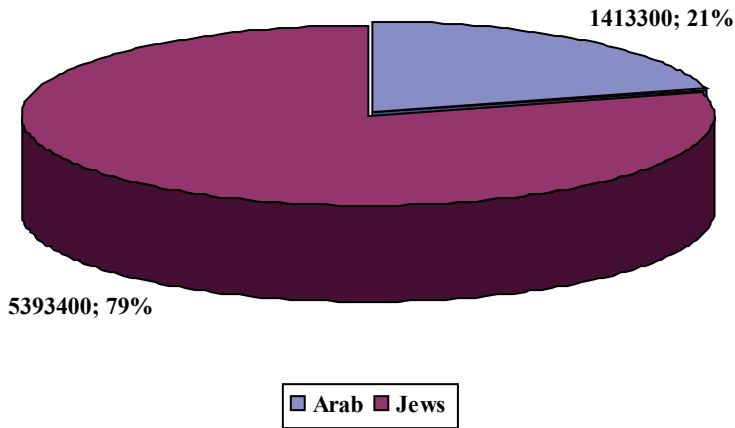

Fig. 2. The Arab Minority in Israel

Source: Suan, 2008

The approach of the Jewish majority to the Arab minority is characterized by alienation, reservations, and sense of threat. So, the Arab minority in Israel is accumulating feelings of frustration, deprivation, marginality, and exclusion. It should be noted that the Arab minority in Israel receives the individual rights customary in a democratic society but lacks the collective rights. The sense of a security threat in Israel results in negative perceptions toward the Arab minority (Suan, 2008).

Integration in Israeli society

In past years, the Arab public worked to ensure the continuation of its physical existence and fought for its integration in Israeli society while emphasizing the desire for a more just division than in the past of the material resources of the State. In recent years, more and more forces in Arab society see that this strategy, which can be called a coping strategy, is not enough and is even detrimental (Jamal, 2005).

Arab society is found in a process of transition, from traditionalism to modernity. Modernity as a concept is simply the advancement of society in technological,

social, and economic relations over a period of time (Stein, 2013), whereas traditionalism is defined as the behaviors and ideas that support customs, traditions, and ideas, rather than modern habits. Arab society still preserves uniqueness in its characteristics and especially in the structure of the traditional family, and the extended family remains the basic social unit in Arab society in Israel when the nuclear family is assimilated in and depends on it (Raya, 2014).

The link of the Israeli Arabs with the Palestinians and Arab nationality has greatly impacted the nature of the internal conflict between Arabs and Jews in Israel and its relationship to the conflict with the Palestinians in the areas of the Palestinian Authority. The ethnic origins, language, culture, and historical standpoint of Israeli Arabs were all congruous to their Palestinian equivalents until 1948. Thus, they are faithful to their Palestinian nationality, and many of them see their fate as one they share with the Palestinians (Schafferman, 2008). This situation creates tension between the national affiliation and the civilian affiliation and complexity in the identity of the Arabs in Israel, which obligates complex reference that distances from simplistic generalizations. Surveys conducted in the past three decades among the Arabs in Israel display the strengthening of the component of the Palestinian identity and the weakening of the support of the State of Israel as a Jewish State. These processes influence the Jewish public and strengthen their feeling of threat from the Arabs in Israel (Hativ, 2003).

The identity of the Arabs in Israel has two main components: the civilian component, which derives from the very status of the Arabs as citizens of the State of Israel, and the national component, which is the outcome of the national affiliation of the Arabs in Israel with the Arab world and the Palestinian nation. Regarding the question of the relationships between these components of the identity, one approach sees the strengthening of the weak national identity of the civilian identity and in contrast another approach maintains that although there is a conflict between these two components, the one component does not necessarily contradict the other (Schafferman, 2008).

Conclusion

The researcher concludes that in the future, we will witness a considerable number of Arab and Muslim youth in Israel who will integrate in the Israeli security forces and Israeli police due to economic circumstances, absence of national sentiment, and integration into Jewish culture and current society. Regarding the future, the results of this integration of the Muslim minority into the security forces will pro-

vide the youth with benefits in political, economic, and social terms, thus causing them to integrate or not to integrate into the security forces.

This research study, which examines the attitudes of the Arab recruits to the Israeli security forces, emphasizes the difference in the attitudes of the public of recruits. The analysis of this research findings emphasizes the uniqueness of the attitudes of the public of Arab recruits to the Israeli security forces.

To conclude, there is an increasing trend among the Arab youth in Israel to integrate into the Israeli security forces and Israeli Police.

Also, the researcher is doing a new article, which is searching this topic in a wider circle. In the future, the article will examine in a specific look the economic and the political side. Because the Palestinian- Israeli community needs more exposure for topics from this kind.

Bibliography

- Abraham Fund Initiative* (2011), <http://www.iataskforce.org/entities/view/71>.
- Abu Amer A. (2018), *Decline in the Percentage Supporting Coexistence Between Arabs and Jews in Israel*, <https://arabi21.com>, accessed: 8.03.2018.
- Abu Asba H., Hason S. (2004), *Jews and Arabs in Israel versus a Changing Reality: Problems, Trends, Scenarios, and Recommendation*, Jerusalem.
- Abu Asba H., Rian-Jara N., Abu Nasra M. (2013), Mental treatment in Arab Society in Israel: Between tradition and modernity, society and welfare, *Quarterly of Social Work* 34 (1), pp. 101–121.
- Al Khateeb A. (2012), *Data and Attitudes Regarding the National Civil Service of Arab Citizens in Israel*, Jerusalem.
- Amara M., Schnell I. (2004), Identity repertoires among Arabs in Israel, *Journal of Ethnic & Migration Studies*, (30), pp. 175–193.
- Carchavi-abach M. (2009), *The Basis of the Organization of the Hamula (Clan) and the Status of the Arab Woman*, Tel Aviv.
- Gidley B., Ali S. (2014), *Advancing Outcomes for All Minorities: Experiences of Mainstreaming Immigrant Integration Policy in the United Kingdom*, Brussels.
- Haj Yehia N. (2006), *Couplehood and parenting in Arab Society in Israel: Process of*, Doctoral Dissertation, Haifa.
- Haltiner K.W. (1997), *The Definite End of the Mass Army. An empirical analysis of the Western European armed forces at the end of 1990s*, Zurich.
- Hammad M. (2011), *Israeli Peace – The Settlement Strategy*, Beirut–Lebanon.
- Hativ H. (2003), *Report – State Committee for the Clarification of the Clashes between the Security Forces and the Citizens of Israel in the Month of October 2000*, Tel Aviv.
- Hoppe H. (2007), *Democracy the God that Failed: The Economics and Politics of Monarchy, Democracy, and Natural Order*, New Brunswick–London.
- Ilievski N. (2015), *The Significance of the Concept Multi-speed Europe as a Model for the Political Integration of the European Union*, Bitola.

- Jamal A. (2005), *On the Patterns of the Establishment of National Inequality in Israel, Society and Economy in Israel: A historical and contemporary look*, Jerusalem.
- Kanaaneh R.A. (2008), *Surrounded: Palestinian soldiers in the Israeli military*, Stanford.
- Kanaaneh R.A. (2005), Boys or men? Duped or made? Palestinian soldiers in the Israeli military, *The American Anthropological Association*, pp. 1425–1548.
- Khoury A. (2013), Palestinians in Palestinian Cities in Israel: A Settler Colonial Reality, *Jadal*, pp. 18.
- Kone S. (2011), *Is Economic Integration between Developing Countries a Singular Process?* Sejong.
- Kugelmann D. (2007), The protection of minorities and indigenous peoples respecting cultural diversity, *Max Planck Yearbook of United Nations Law, The Netherlands, 11*, pp. 233–263.
- Kuran T., Sandholm W. (2007), Cultural integration and its discontents, *The Review of Economic Studies*, vol. 75 no. 1, pp. 201–228.
- Levin Freeman Y. (2011), *To Grow Up and Be Gendered: The Emergence of the Paternal Identity among Youths*, Tel Aviv.
- Lvova E. (2004), *Integration of the Ukraine to the World's Economic System by Means of Special Investment Regimes*, Hamburg.
- Marshal S., Adams G. (1996), A Developmental Social Psychology of Identity: Understanding the Person-In-Context, *National Library of Medicine*, 19(5), pp. 429–42.
- Nikolov S. (1996), *Integration of the Ethnic Minorities in the Bulgarian Armed Forces*, Sofia
- Prelec M., Rashiti N. (2015), *Serb Integration in Kosovo after the Brussels Agreement*, BPRG Balkans Policy Research Group, Government of Switzerland & Government of Norway, https://www.academia.edu/17310893/Serb_Integration_in_Kosovo_After_the_Brussels_Agreement.
- Raya M. (2014), *Life after Divorce: The Experience of Educated Muslim Arab Women*, Haifa.
- Reches A. (1993), *The Arab Minority in Israel: Between Communism and Arab Nationalism*, Washington.
- Reches A. (2002), *The Elections for the 16th Knesset among the Arab Citizens in Israel: Program for the Research of Arab Politics in Israel*, Washington.
- Rodinski A. (2014), *The Arab Citizens of Israel at the Beginning of the 21st Century*, Tel Aviv.
- Salman R. (1990), The forgotten: Arab Palestine – 1948 – the stage of recovery from shock, *Journal of Palestine Studies* 1(2).
- Sbatah A. (2015), *What You Do Not Know about Arab Soldiers Working in the Israeli Army*, <https://www.sasapost.com/arabs-israel-army/>.
- Schafferman K. (2008), *Arab Identity in a Jewish and Democratic State*, Jerusalem.
- Schaub G., Praden-Blach F., Larsen E., Larsen J. (2012), *Diversity in the Danish Armed Forces*, Copenhagen.
- Smootha S. (2003), Relations between Arabs and Jews, *Journal of Citizenship in Israeli Society*, 1(1).
- Smootha S. (2010), *Arab-Jewish Relations in Israel – Alienation and Rapprochement*, Washington.
- Smootha S. (2010), *The Lost Decade of Arab-Jewish Relations: A Review of Index Findings between 2003 and 2009*, Haifa.
- Smootha S. (2010), *Measure of Jewish-Arab Relations in Israel for the Year 2010*, Tel-Aviv–Jaffa.
- Smootha S. (2011), *The National Civil Service for Arabs in Israel*, Haifa.
- Stein N. (2013), Development – a fight between modernity and traditionalism?, *hiiDunia: Broadening Global Development Discourse*, <http://www.hiidunia.com/2013/02/development-a-fight-between-modernity-and-traditionalism/>.
- Suan A. (2008), *Arab Muslim*, <http://www.politicsdaily.com/2010/05/29/soccer-racism-and-israels-unlikely-world-cup-hero-abbas-suan/>.
- Wattad M. (2011), I believe: Israeli Arabs – lost in a sea of identities, *Beijing Law Review* 2(1), pp. 1–7.
- Yanakiev Y. (2006), *Transforming the Bulgarian Armed Forces and the Challenges of Diversity in the Context of Modern Human Resources Management Policy Development*, Sofia.

Zaied Nujedat*

Nazareth Municipality, Israel

Mental health services for Syrian refugees in Europe. Critical review

KEYWORDS

mental health, Syrian refugees, refugee in EU

ABSTRACT

Nujedat Zaied, *Mental health services for Syrian refugees in Europe. Critical review*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 137–145, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.7

The purpose of this paper is to present background information about Syrian refugee mental health who arrived at Europe Union countries between 2015-2018 and provide statistics about prevalence to some mental health related issues. As well as illustrating the challenges and barrier to provide effective Syrian refugee mental health services. In addition, this paper presents some European countries experience in intervention program to improve mental health among Syrian refugee with providing examples about German and Jordan. This paper provided examples about some wide used programs in EU and middle East Countries that used to deal with refugee mental health issues such as STRENGTH program, PM+ and MHGAP. Many recommendations were suggested with focus on providing culture and language sensitive psychotherapy for refugee in EU countries.

Introduction

The Syrian crisis forced million to displace their homes to the surrounded countries the numbers indicates that around 12.5 million of Syrian citizens are displaced. This number shows that a significant number of the Syrian population in

* ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4738-3670>.

2011 influenced by the armed conflict that made them sought safety and protected life circumstances (Connor, Krogstad, 2016).

In June 2018, the published information shows that about (5,637,671) registered Syrian refugees, the majority of them have fled to Syria's neighboring countries and living in Turkey, Lebanon, Jordan, Iraq, Egypt, and North Africa (UNHCR, 2018). Also, there is about one million refugees moved to different part of European union countries since 2011. The data shows that around half a million of the refugees who arrived between 2011–2017 to Europe resettled in Germany to make it the fifth place of Syrian displaced population. In addition, Syrian refugees or asylum seekers arrived in many other parts in Europe such Sweden and Australia where received about (110,000 and 50,000) refugees respectively (UNHCR, 2018).

The refugee status impacts the high-income western hosting country in the same way that country hosting refugees beside Syria impacted. After-migration; there are several challenges that might face the refugees, including social engagement, dealing with prejudices and discrimination against them, changes and fluctuated in political attitude toward them, suffering from social isolation and loneliness, lack or limited working opportunities, children education disruption due to family instability factors and economic pressure due to low income (Kirmayer et al., 2011).

There is some evidence regarding the relationship between the mental health presenting issues and social integration. For instance, the limited social integration among refugees who are living in Switzerland shows a high negative correlation with the quality of health, impairment for daily function, as well as, manifestation for sever depression, anxiety and PTSD (Schick et al., 2016).

Furthermore, refugees unsure about the length to complete the procedure to gain permanent residential status in the hosting country. Besides; the refugees may go to multiple locations inside the same country to find a place that feel more comfortable and fit with his culture and religious background. Additionally, highly qualified Syrian professionals stressed by lack of recognition to their academic degrees and professional experience, when they relocated to European country (Robila, 2018).

Pre-immigration factors and mental health

Instable social and economical conditions that refugees and new arrival facing in new hosting countries, as well as, their previous trauma and life hardship they lived through and before arriving will be forming emotional factors that put them

at risk to develop some mental health conditions including posttraumatic stress disorder (PTSD), anxiety, depression, physical compliance and symptoms (Hassan, Ventevogel, Jefe-Bahloul, Barkil-Oteo, Kirmayer, 2016). The research shows that the prevalence of mental health conditions in war and conflict regions is estimated for each depression, and anxiety are 12.9%, and 7.6% respectively (Charlson et al., 2016). While the WHO (2017) reported that the depression among general is estimated 4.4%, and PTSD estimation is 3.3% (Stein et al., 2014) which means the war and conflicts regions have significant higher percentages of different kind of mental health conditions.

Post-immigration mental health

Importantly, the PTSD in refugee's population in Europe around (9%), while the estimation in the hosting countries (1–3%), this means the percentage is three times higher in the hosting countries. This result shows also evidence that the prevalence of PTSD is even higher in refugees who have been exposed to potentially traumatic experiences, child and adolescent refugees (Atwoli, Stein, Koenen, McLaughlin, 2015).

Furthermore, there are few researches focused on substance abuse among refugees in Europe and limited to four hosting countries (Germany, Italy, the Netherlands and the United Kingdom). The prevalence of substance use rate for alcohol-related disorders among refugees are similar to rate of host country populations at the time (World Health Organization, 2017).

Also, the systematic metaanalysis about refugees mental health conducted Bogic, Njoku, & Priebe, (2015) by listed the major conclusion about refugee mental in European countries which are:

- The rate of major depression among general population in Western countries and refugees are similar.
- The prevalence of PTSD among refugees is ten times higher comparing with same age a group in general populations. About (9%) of refugees suffering from PTSD, while the PTSD percentage increase to (11%) among children and adolescent.
- The prevalence of psychosis disorder among refugees estimated around (2%), this percentages are close to the rate of psychosis for general western population.
- Long stay (five years or more) in host country increase the rate of mental disorders among refugees.

Refugee mental health challenge in EU

Providing mental health services to refugees in Europe countries are challenged and limited to major factors which are according to Giacco, Matanov, Priebe, (2014).

- **Language barriers:** majority of refugees may have poor or limited command of the language of the hosted country. To receive many refugees, have a poor command of the language; in this case to receiving mental health services require assistance from interpreter during services. Also, the indirect communication between services provider and client may impact the consultation services negatively.
- **Client systems of belief:** the client comes from different system of beliefs and background about mental health services, which may create barriers to provide details and information for the mental health provider that influence the process of assessments and limit the chance to understand the client presenting issues accurately.
- **“Cultural expectations”** Culture plays a critical role in mental health expectation fields; thus, the client may build his own expectation based on his own culture reference point that might create discrepancy between the client expected and what mental health professional offer. That thing puts the diagnosis and treatment process into risk.
- **Building trust:** The trust related issue considers a heart of mental health services, in case of refugees; the lack of trust about services provider or the mental health system in country of origin will be one of limitation for the refugees to open and collaborate with mental health services provider. In addition, the refugees might be unfamiliar with the services that are provided by mental health care systems in hosted country. Moreover, the Syrian refugees created substantial challenges to European countries national health system, whereas, a little attention was given to the contribution of primary health systems in refugee’s transition and social integration, through providing enhanced care upon arrival.

Understanding refugees process systemically start from their own home countries would shed light on their pre-immigration mental health conditions as well as, learning about refugees transportation shows the degree of physical danger, emotional harm and life threaten conditions that the refugee have had gone through while crossing to hosting countries. Either by unsafe crowded boats through the sea, or traveling in the back of trucks and using unsafe routes through mountains (Bell, Zech, 2009). On the emotional side, they have left social and family ties

behind them in which limited the refugees supporting network. In addition, there is ascertain conditions children and youth were separated from their family due to war lost or death (Hebebrand et al., 2016). All the pervious loss and separation conditions have negative and painful impact on refugee mental health and integration in the new hosting countries.

In this paper there is some example for mental health services that offered to refuge in different European countries. Nicolai, Fuchs, von Mutius (2015) report about the challenge for health care system that accept Syrian refugees in Germany, through addressing issues related to cultural sensitivity to enable health care providers to understand their clients' needs through the recognition of cultural idioms of distress and coping strategies. As well as, the ways of expressing illness, and the norms organizing seeking help. In this case the health providers used the UN High Commissioner for Refugees to obtain understanding for Syrian refugees by developing a cross-culture relevant consultative education and services.

Mental health Intervention programs in EU

The experience of Charité University Hospital in Berlin could be a leading initiative about mental health for Syrian refugees in Jordan for three years. The same initiative now is replicated by Germany and led by the government efforts. The main initiative called CharitéHelp4Syria project (CH4S), served more than (1700) patients in three different locations in Jordan (Nicolai et al., 2015) The CH4S programme has four inter-related aims: the education of experts, psychological and psychiatric treatment, technology-based remote supervision and awareness campaigns. The main points learned from this experience are as following:

- 1) There are traumas beyond war experiences: about one-third outpatients in our Berlin clinic reported traumatic experiences that happen either in their home country or during migration and relocation.
- 2) There are disorders beyond PTSD: in all three treatment centres in Jordan, patients reported a broad range of psychiatric disorders resulting from traumatic experiences: one-fourth reported affective disorders and one-fourth had anxiety disorders, whereas PTSD accounted for only 15% of overall the cases.
- 3) Stigma prevents the use of mental health services. Patients often visited the outpatient clinics with somatic symptoms, which are more culturally accepted than mental health issues and preferred therapists of their peer group (e.g., Syrian psychologists). Thus, services in Germany and else-

where need to take these barriers into consideration by adopting a culturally sensitive approach and providing culturally accepted services and explanations of mental health disorders (Puchner et al., 2018).

There effort that guided by The European mental health systems recommend stepped-care and collaborative care models for common mental health symptoms in adults (Clark, 2011). The stepped-up model may consider a promising for scaling-up interventions for Syrian refugees by adapting a shorter form of CBT and/or problem-solving treatment (PST) as the first attempt to treat the client to go for more specialized intervention, which could be delivered by a trained lay-counselors. In Netherlands, as an example, the preventive psychosocial intervention has been delivered by peer-refugees in Dutch asylum centers (Kieft, Jordans, de Jong, Kamperman, 2008). Using stepped-care has a number of challenges such as the need for intense training and supervision, reduced the rate when it was applied with by volunteer and lay helpers (Murray et al., 2014). Additionally, the lay-counselor familiarity intervention materials with a little practical experience to integrate it with new techniques (Ventevogel, Spiegel, 2015).

Common intervention program in EU and middle

Another example about intervention programs that were offered for Syrian refugees in Europe are called EU STRENGTHS programme with aim to improve system responsiveness to mental health in Europe and Middle Eastern countries, through putting the adolescent and adult mental health services into community and primary care systems. Amsterdam University coordinated the STRENGTHS in the Netherland. There are many research and academic institutions involved in this program in addition to united nation agencies (UNHCR) and international agencies (International Medical Corps, the International Federation of Red Cross and Red Crescent Societies through its Reference Centre for Psychosocial Support). Furthermore, mental health not-profit-organizations like War Child Holland and War Trauma Foundation. The programme advisory board comprise from international experts, and mental health care experts in Refugees.

The effort also includes the WHO strategy that aims to reduce continuous stress among Syrians refugees. The WHO vision requires scalable evidence-based interventions that integrated within the communality and primary care system to help Syrian refugees reduce common mental disorders across Middle Eastern and European countries.

These programmes include Problem management Plus PM+ which was developed originally as face-to-face program for adult individuals, groups and smartphone users among young children adolescents. The refugees version of the programme is designed to deliver through a trained lay-counsellors including peer-refugees.

Both STENGTHS and PM+ programmes are implemented using psychosocial approaches and refugees peer to support reducing mental health disorder. While a clear and a consistence evidence about its effectiveness still under development; the need is still bigger than the international effort that has been invested until this day.

Conclusion and recommendation

In conclusion, the mental health indicators of the refugees show that some disorder such as depression and anxiety with national population rate, while the trauma is higher from three to four times than national population rate in Europe which means that the Syrian refugee is significantly traumatized. Moreover, despite the fact that mental health among Syrian Refugees is underserved in Europe there also, challenges and barriers that may limited the impact which means the significant proportion of the vulnerable refugees not served or they are not able to access continues mental health services in Europe.

Furthermore, the nature of the main WHO and Europe mental health programmes such as PM+, MHGab, STRENGTH were designed for general mental health purposes where the trauma is not the main component, thus there is concern about the emotional aspect of the trauma not to be addressed and acknowledged appropriately, especially the programs that are delivered in primary healthcare facilities or community center where there are limited number trained psychotherapist or clinical psychologist.

The following list of recommendations can be offer:

- Provide psychotherapy services by native Arabic speakers who understand the culture and emotional element of the trauma.
- Consider the emotional components of the trauma that is related to the lost and displacement experiences.
- It's critical to respond to the refugees need in timely manner before their mental health get complicated due to past traumas and current living conditions where there is possible marginalization and a little of integration.

Bibliography

- Atwoli L., Stein D.J., Koenen K.C., McLaughlin, K.A. (2015), Epidemiology of posttraumatic stress disorder: Prevalence, correlates and consequences, *Current Opinion in Psychiatry*, 28(4), pp. 307–311, <https://doi.org/10.1097/YCO.000000000000167>.
- Bell P., Zech E. (2009), Access to mental health for asylum seekers in the European Union. An analysis of disparities between legal rights and reality, *Archives of Public Health*, 67(1), pp. 30–44, <https://doi.org/10.1186/0778-7367-67-1-30>.
- Bogic M., Njoku A., Priebe S. (2015), Long-term mental health of war-refugees: a systematic literature review, *BMC International Health and Human Rights*, 15(1), <https://doi.org/10.1186/s12914-015-0064-9>.
- Charlson F.J., Flaxman, A., Ferrari, A.J., Vos T., Steel Z., & Whiteford H. A. (2016), Post-traumatic stress disorder and major depression in conflict-affected populations: an epidemiological model and predictor analysis, *Global Mental Health*, 3, <https://doi.org/10.1017/gmh.2015.26>.
- Clark D.M. (2011), Implementing NICE guidelines for the psychological treatment of depression and anxiety disorders: The IAPT experience, *International Review of Psychiatry*, 23(4), pp. 318–327, <https://doi.org/10.3109/09540261.2011.606803>.
- Connor P., Krogstad J.M. (2016), About six-in-ten Syrians are now displaced from their homes. Pew Research Center, *Pew Research Center*, (2011–2014), <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/06/13/about-six-in-ten-syrians-are-now-displaced-from-their-homes>.
- Giacco D., Matanov A., Priebe S. (2014), Providing mental healthcare to immigrants. *Current Opinion in Psychiatry*, 27(4), pp. 282–288, <https://doi.org/10.1097/ycp.0000000000000065>.
- Hassan G., Ventevogel P., Jefe-Bahloul H., Barkil-Oteo A., Kirmayer L.J. (2016), Mental health and psychosocial wellbeing of Syrians affected by armed conflict, *Epidemiology and Psychiatric Sciences*, 25(2), pp. 129–141, <https://doi.org/10.1017/S2045796016000044>.
- Hebebrand J., Anagnostopoulos D., Eliez S., Linse H., Pejovic-Milovancevic M., Klasen H. (2016), A first assessment of the needs of young refugees arriving in Europe: what mental health professionals need to know, *European Child and Adolescent Psychiatry*, 25(1), pp. 1–6, <https://doi.org/10.1007/s00787-015-0807-0>.
- Kieft B., Jordans M.J.d., de Jong J.T., Kamperman A.M. (2008), Paraprofessional counselling within Asylum Seekers' Groups in the Netherlands: transferring an approach for a non-western context to a European setting, *Transcultural Psychiatry*, 45(1), pp. 105–120, <https://doi.org/10.1177/1363461507088000>.
- Kirmayer L.J., Narasiah L., Munoz M., Rashid M., Ryder A.G., Guzder J., Pottie K. (2011), Common mental health problems in immigrants and refugees: General approach in primary care, *Cmaj*, 183(12), pp. 959–967, <https://doi.org/10.1503/cmaj.090292>.
- Murray L.K., Jordans M., Amin A.M., Bolton P., Cisalva I., Valle U., Thornicroft G. (2014), Dissemination and implementation of evidence based, mental health interventions in post conflict, low resource settings, *Intervention*, 12(Suppl 1), pp. 94–112, <https://doi.org/10.1097/WTF.0000000000000070>. Dissemination.
- Nicolai T., Fuchs O., von Mutius E. (2015), Caring for the wave of refugees in Munich, *New England Journal of Medicine*, 373(17), pp. 1593–1595, <https://doi.org/10.1056/nejmp1512139>.
- Puchner K., Karamagioli E., Pikouli A., Tsiamis C., Kalogeropoulos A., Kakalou E., Pikoulis E. (2018), Time to rethink refugee and migrant health in europe: Moving from emergency response to in-

- tegrated and individualized health care provision for migrants and refugees, *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 15(6), <https://doi.org/10.3390/ijerph15061100>.
- Robila M. (2018), Refugees and Social Integration in Europe, *United Nations Department of Economic and Social Affairs, (UNDESA) Division for Social Policy and Development, United Nat* (May), pp.1–17.
- Schick M., Zumwald A., Knopfli B., Nickerson A., Bryant R. A., Schnyder, U., Morina N. (2016), Challenging future, challenging past: The relationship of social integration and psychological impairment in traumatized refugees, *European Journal of Psychotraumatology*, 7, pp. 1–9, <https://doi.org/10.3402/ejpt.v7.28057>.
- Stein D.J., McLaughlin K.A., Koenen K.C., Atwoli L., Friedman M.J., Hill E.D., Kessler R.C. (2014), DSM-5 and ICD-11 definitions of posttraumatic stress disorder: Investigating “narrow” and “broad” approaches. *Depression and Anxiety*, 31(6), pp. 494–505, <https://doi.org/10.1002/da.22279>.
- Ventevogel P, Spiegel P, (2015), Psychological treatments for orphans and vulnerable children affected by traumatic events and chronic adversity in Sub-Saharan Africa, *JAMA – Journal of the American Medical Association*, 314(5), pp.511–512, <https://doi.org/10.1001/jama.2015.8383>.
- World Health Organization (2017), World Health Organization Report - Depression and Other Common Mental Disorders: Global Health Estimates, *World Health Organization*, pp. 1–24, <https://doi.org/CC BY-NC-SA 3.0 IGO>.

Lucyna Myszka-Strychalska*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Proaktywność versus poczucie skuteczności w procesie konstruowania kariery przez młodzież

KEYWORDS

proactivity, professional career,
self-efficacy in action, labour
market, youth

ABSTRACT

Myszka-Strychalska Lucyna, *Proaktywność versus poczucie skuteczności w procesie konstruowania kariery przez młodzież* [*Proactivity versus self-efficacy in the process of developing a career by the youth*]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 1(17) 2020, Poznań 2020, s. 147–162, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.8.1

The contemporary labour market is characterised by broadly understood flexibility which conditions the uncertainty of the professional situation of a person participating therein. One of the factors increasing their chances to have a successful career are not only relevant competences, qualifications and proactive behaviours to the benefit of their own development, but also their trust in their own abilities. In this article it has been attempted to confirm the thesis on the existence of co-dependence between the individual's proactivity and self-efficacy in the process of developing a professional career. To this end, a review of selected theoretical depictions on both, constructs and results of research explorations specifying mutual relations, was conducted. The observations made have both, theoretical and practical implications that are interesting in cognitive terms. The analysis thereof may prove to be especially important with regard to young people who are preparing to enter the labour market.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2973-1379>.

Wstęp

W myśl współczesnych koncepcji kariery to człowiekowi przypisuje się coraz większą odpowiedzialność za przebieg rozwoju zawodowego. Uznaje się go bowiem za podmiot planujący i zarządzający własną ścieżką zawodową. W tym kontekście, uzasadnione okazuje się poddawanie wnikliwemu oglądowi konstruktowi indywidualnej proaktywności (Griffin, Neal, Parker, 2007). Jednostka podejmująca działanie ukierunkowane na zmianę rzeczywistości zgodnie z perspektywą wyznaczoną przez przyszłe cele, aspiracje i potrzeby zawodowe, przyjmuje na siebie odpowiedzialność za oddziaływanie na proces tej zmiany, korzystając ze zgromadzonych przez siebie zasobów. Osoby proaktywne bywają też określane mianem podejmujących „inicjatywę personalną” (*personal initiative*) (Fay, Frese, 2001), „agenta zmian” (Bateman, Crant, 1993), „twórczego indywidualisty”, „innowatora roli” (Schein, 1971) czy też „podmiotów działających niezależnie” (Bańka, 2009). Sformułowania te wskazują na znaczący wpływ człowieka na przebieg kariery, co uwypukla jego podmiotową sprawczość i niezależność w tym obszarze.

Analiza konstruktowi proaktywności w odniesieniu do kariery zawodowej pozwala na poszerzenie perspektywy oglądu tej płaszczyzny ludzkiej aktywności o różnorodne czynniki mające dla niej znaczenie, zanim zostaną one w pełni definiowane bądź zmaterializowane. W teorii proaktywnego radzenia sobie człowiek postrzegany jest jako podmiot zdolny do podejmowania decyzji oraz działań w obliczu przewidywanych sytuacji. Kluczowym kryterium do identyfikacji proaktywnych zachowań jest zatem to, czy jednostka przewiduje, planuje i próbuje stworzyć przyszły wynik, który ma wpływ na nią lub środowisko (Grant, Ashford, 2008; Parker i in., 2006).

Konglomerat współczesnych przeobrażeń rynku pracy sprawia, iż proaktywność jednostki niejednokrotnie ma większe znaczenie dla przebiegu ścieżki jej kariery niż wsparcie udzielane młodzieży przez placówki edukacyjne czy też pracodawców zatrudniających nowych pracowników. Właściwość ta przyczynia się bowiem do samodzielnego podejmowania przez nią inicjatyw, które mogą przynieść korzystne rezultaty w przyszłości. Osoby adaptabilne charakteryzują się umiejętnością elastycznego funkcjonowania w rzeczywistości permanentnych przemian, co okazuje się korzystne dla ich kapitału kariery. Nieodzownym czynnikiem warunkującym pomyślny przebieg rozwoju zawodowego w niestabilnym świecie jest poczucie samoskuteczności w karierze, odpowiedzialne za wiarę człowieka w efektywne partycypowanie w przestrzeni rynku pracy. Przyglądanie się tej kategorii okazuje się znaczące w kontekście radzenia sobie podmiotu z wyzwania-

mi życia codziennego, w tym również związanymi z osiąganiem satysfakcji zawodowej, sukcesem w karierze czy też spostrzeganiem swojej osoby i kształtowaniem tożsamości.

Zrozumienie zależności pomiędzy proaktywnością jednostki a jej poczuciem skuteczności staje się zatem jednym z istotnych zadań nauk społecznych, w obszarze zainteresowań których plasują się zagadnienia związane z karierą zawodową oraz przygotowaniem młodych ludzi do aktywnego uczestnictwa w rynku pracy. Rozpoznanie tych konstruktów pozwoli „skuteczniej przewidywać to, jak ludzie się zachowają i jaki będzie skutek ich działania poprzez poznanie ich punktu widzenia na temat tego, jak oceniają swoje możliwości” (Bańka, 2004: 204).

Proaktywność w karierze

W kontekście rozważanej problematyki warto poddać bliższemu oglądowi teorię proaktywnego radzenia sobie, której autorami są niemieccy badacze Ralph Schwarzer i Steffen Taubert (1999). Ujęcie to wzbogaca wiedzę naukową z zakresu analizy procesów poznawczych i zachowania człowieka w sytuacjach trudnych i stresujących. Ze względu na to, iż koncentruje się na rozpoznawaniu czynników wzmacniających osiągnięcie celów przez jednostkę, jej zaangażowaniu i samodoskonaleniu, może okazać się pomocna przy rozpatrywaniu różnych sytuacji życiowych, w tym również związanych z aktywnością zawodową (zob. Ślebarska, 2017).

Zgodnie z założeniami wspomianej teorii proaktywne radzenie sobie „obejmuje autonomiczne i samodzielne stawianie sobie celów będących wyzwaniem i ich konsekwentną realizację (...) dotyczy samoregulacyjnych procesów osiągnięcia celu i stara się wyjaśnić, co motywuje ludzi do dążenia do ambitnych celów i angażowania się w samodoskonalenie” (Schwarzer, Taubert, 1999: 86). Jej twórcy wyraźnie akcentują, iż należy rozróżniać proaktywne radzenie sobie (*proactive coping*) od innych typów zachowania, takich jak: reaktywne radzenie sobie (*reactive coping*), antycypacyjne radzenie sobie (*anticipatory coping*) czy też prewencyjne radzenie sobie (*preventive coping*) (Schwarzer, Taubert, 2002). Podejścia reaktywne stosowane są przez jednostkę w sytuacji już zaistniałych wydarzeń i stanowią wypadkową jedynie jej reakcji w przypadku określonych okoliczności (zob. Albion, Fernie, Burton, 2005). W refleksji odnoszącej się do kariery zawodowej, wymagającej planowania oraz mającej dynamiczny i często nieprzewidywalny charakter, perspektywa ta jest niewystarczająca. Dlatego też teoria proaktywnego radzenia sobie przewiduje uwzględnianie w analizach przyszłych wyzwań podejmowanych przez podmiot z jego własnej inicjatywy.

Osoby proaktywne podejmują działania mające konstruktywne znaczenie dla przyjętej przez nich wizji przyszłości (zazwyczaj w perspektywie długoterminowej). Koncentrują się na gromadzeniu zasobów, które mogą okazać się pomocne w rozwoju osobistym, zaś wszelkie zagrożenia traktują w kategoriach wyzwań. Ludzie proaktywni skupiają się na zarządzaniu wyznaczonymi celami, których realizacja przyczyni się do poprawy jakości ich życia, a także zwiększy ich wydajność. Istotnym procesem poprzedzającym wszelkie działanie jednostki jest ocena poznawcza oraz rozpoznanie motywacji. W związku z tym, iż proaktywne radzenie sobie ma przede wszystkim charakter autoregulacyjny i ukierunkowany jest na osiągnięcie przyjętych założeń, ważny czynnik warunkujący jego powodzenie stanowi poczucie skuteczności działania (*self-efficacy*), rozumiane jako optymistyczne przekonanie o tym, iż można inicjować i utrzymywać trudne kierunki działania (Schwarzer, Taubert, 2002).

Schwarzer i Taubert akcentują, iż należy rozróżnić proaktywne zachowanie od proaktywnej postawy, która prezentowanym przez nich ujęciu rozumiana jest jako pewna dyspozycja, wrodzona skłonność człowieka. To właśnie postawa warunkuje proaktywne radzenie sobie, które oddziałuje na kształtowanie osobowości proaktywnej dookreślanej przez takie cechy, jak zaradność, odpowiedzialność, wartość i wizja. Zgodnie z takimi założeniami osoba proaktywna będzie przekonana o istnieniu wewnętrznych oraz zewnętrznych zasobów pozwalających na osiągnięcie przyjętego celu. Przyjmuje ona analityczne podejście do różnorodnych sytuacji, rozpatrując je w kategoriach swoich zobowiązań wobec przeszłych wydarzeń i realizacji zadań. W zdecydowanie większym stopniu koncentruje się na tych, które przyczyniają się do sprostania wyzwaniom w sposób zgodny z własnymi wartościami (Schwarzer, Taubert, 2002).

Warto w tym miejscu zaznaczyć, iż w opracowaniach poświęconych proaktywności pojawiają się analizy prezentujące ją zarówno jako cechę osobowości (Crant, 2000; Frese i in., 1996), jak i jako postawę ukierunkowaną na zmianę zasobów osobistych (Hobfoll, 2006). Augustyn Bańka podkreśla, iż niemożliwe jest całkowite rozróżnienie proaktywności jako cechy osobowości od proaktywności jako postawy zaangażowania, która wywoływana jest przez określone sytuacje i okoliczności (Bańka, 2009: 18). Należy bowiem zauważyć, że przejawianą przez jednostkę formę proaktywności z jednej strony warunkują jej predyspozycje, z drugiej zaś kontekst jej życia i presja środowiskowa. Dlatego też w niektórych ujęciach zachowania proaktywne są przedstawiane jako ciąg powiązanych ze sobą aktów i faz (Grant, Ashford, 2008), inne zaś koncentrują się na analizie wariacji zmiennych wynikowych oddziałujących na sukces zawodowy jednostki.

Wspomniany Augustyn Bańka (2009, 2015, 2016) rozważania na temat proaktywności sytuuje w perspektywie interakcyjnej. Badacz ten definiuje ją jako „intencjo-

nalne uruchamianie przez jednostkę działania w czasie rzeczywistym bez konkretnej intencji zrealizowania ostatecznego celu tu i teraz” (Bańka, 2015: 98). W niniejszym rozumieniu jej istotą jest przyświecająca człowiekowi chęć wywołania zmiany w otaczającej go rzeczywistości, która ma być pomocna w zachowaniu poczucia tożsamości, zaufania do siebie czy też efektywności podejmowanych przedsięwzięć. Dlatego też ze względu na nieocenioną rolę proaktywności w sytuacjach trudnych oraz towarzyszące jej refleksyjne zaangażowanie podmiotu, Bańka uznaje ją za formę zaradności i adaptacji do warunków nieprzewidywalnego świata (2015: 98).

W tak nakreślonej perspektywie uzasadnione jest analizowanie konstruktów proaktywności w odniesieniu do kariery zawodowej i współczesnego rynku pracy. Obok otwartości i elastyczności jest ona bowiem uznawana za jedną z cech dookreślających dojrzałość do kariery (Bańka, 2009). Proaktywność w tej sferze ludzkiej partycypacji będzie się zatem przejawiała w wysokim stopniu inicjacyjności w podejmowanych aktywnościach zawodowych, wykorzystywaniu nadarzających się szans na odniesienie sukcesu i efektywnym radzeniu sobie z trudnościami. Działania podejmowane przez osoby o wysokim stopniu proaktywności mogą korzystnie oddziaływać na zmiany całej organizacji. Za wyznaczniki proaktywnych zachowań w karierze przyjmuje się realizację celów wyznaczanych przez jednostkę oraz potrzeb związanych z jej osiągnięciami i aspiracjami (Fay, Frese, 2001; Frese, i in., 1997). Ich efektywność warunkowana jest przez ciągłą eksplorację środowiska, która dostarcza jej informacji niezbędnych do podejmowania decyzji i planowania kolejnych działań oraz umożliwia nawiązywanie nowych znajomości i budowanie sieci kontaktów z różnymi osobami tak zwanego networkingu. Proaktywność zwiększa subiektywne poczucie jednostki o odnoszeniu sukcesu w karierze. Prawdopodobnie ta wynika, z tego, iż osoby dbające o swój własny rozwój zawodowy niejednokrotnie wybierają te środowiska pracy, które charakteryzują się samodzielnością i możliwością samostanowienia, ponieważ ułatwia im to konstruowanie kariery w pożądanym kierunku (Seibert i in., 1999). Ponadto osoby proaktywne przejawiają wyższe zdolności adaptacyjne do nowych miejsc pracy i efektywnie dopasowują je do swoich potrzeb i możliwości (Ślebarska, 2017; Crant, 1995). Można zatem stwierdzić, iż świadomie i odpowiedzialnie monitorują przebieg swojej kariery oraz zarządzają swoim rozwojem.

Poczucie własnej skuteczności w konstruowaniu kariery

Wprowadzenie pojęcia poczucia własnej skuteczności (*perceived self-efficacy*) do nauk społecznych przypisywane jest Albertowi Bandurze (1977), który zajmował

się zagadnieniem modyfikacji ludzkich zachowań. Jego prace wykazały, iż wiara we własne możliwości przyczynia się do większego zaangażowania człowieka w realizowane przedsięwzięcia oraz korzystnie oddziałuje na osiągnięcia przez niego wyniki. Poczucie własnej skuteczności utożsamia się z subiektywnym przekonaniem jednostki, iż jest w stanie podejmować i kontrolować określone działania, innymi słowy jest to jej przeświadczenie o posiadanych kompetencjach, warunkowanych przez różne czynniki osobowe i sytuacyjne.

Definicja samoskuteczności, skonstruowana przez Bańkę, w myśl której jest ona „dokonywaną przez ludzi oceną zaufania do własnych zdolności organizowania i egzekwowania określonego kierunku aktywności, wymagającego realizowania różnego rodzaju działań na określonym poziomie sprawności, efektywności i wydajności” (Bańka, 2006: 82), zwraca uwagę na jeszcze jeden wymiar tego konstruktów. Wskazuje bowiem, iż jednostka wierząca we własne możliwości świadomie podejmuje działania ukierunkowujące je na osiągnięcie znanego sobie celu i decyduje o poziomie zaangażowania w jego realizację. Ma ona nadzieję na to, że przedsięwzięte aktywności pozwolą jej na przezwyciężenie potencjalnych sytuacji trudnych, które mają nastąpić w przyszłości (Maddux, Lewis, 1995).

Albert Bandura wyróżnia cztery źródła informacji warunkujące rozwój poczucia skuteczności u podmiotu, takie jak: doświadczenia związane z realizacją zamierzeń i odnoszeniem sukcesów, obserwowanie efektywności działań innych uczestników życia społecznego (modelowanie, doświadczenie zastępcze), perswazje słowne, czyli otrzymywane od otoczenia zachęty budujące przekonanie o posiadaniu kompetencji pozwalających na pomyślne wieńczenie przedsięwzięć, umiejętność radzenia sobie ze stresem i redukcji napięć emocjonalnych (Bandura, 2015: 87). Jednostka ciesząca się powodzeniem przez dłuższy czas nie traci poczucia skuteczności w sytuacji chwilowych porażek, bowiem mobilizują ją one do podejmowania wytrwałego wysiłku. Prawidłowość ta wynika z tego, iż siła motywacji i determinacja w wykonywanych czynnościach warunkowana jest przez zaufanie człowieka do siebie, nie zaś przez obiektywne czynniki sytuacyjne. Obserwacja sukcesów innych ludzi pozwala na nabieranie przekonania, że poradzi sobie w podobnych okolicznościach. W ten sposób zdobywa doświadczenie bez bezpośredniego uczestnictwa w nim. Kolejnym bodźcem wzmacniającym poczucie skuteczności podmiotu są informacje zewnętrzne na temat umiejętności, werbalizowane przez jego towarzyszy, które mogą okazać się pomocne w realizacji zadania. Znaczenie ich oddziaływania jest efektywniejsze, jeżeli zostaną one potwierdzone w rzeczywistości. Istotną rolę odgrywają także somatyczne i emocjonalne stany w ocenie własnych zdolności. Pozytywny nastrój oraz odporność na stres wzmacnia dostrzeganie

w sobie pokładów samoskuteczności, podczas gdy zły humor, ból i męczenie znacząco je osłabiają.

Samoskuteczność w karierze (*career self-efficacy*) jest rodzajem specyficznej samoskuteczności (Lent, Hackett, 1987; Betz, 1992; Bańka, 2016) związanym z zaufaniem jednostki do siebie w kwestii planowania, monitorowania i zarządzania własną ścieżką rozwoju zawodowego. Okazuje się ona niezwykle istotną właściwością dla młodzieży znajdującej się w okresie podwójnej tranzycji z okresu adolescencji do dorosłości oraz z edukacji na rynek pracy, ponieważ stanowi składową jej kapitału kariery, który nie pozostaje bez znaczenia dla kształtowania satysfakcjonującej przyszłości zawodowej (Turska, 2014). Pozwala ona podmiotowi postrzegać siebie jako osobę zdolną do podejmowania działań i osiągania celów, co motywuje do kontynuacji aktywności zawodowych i realizowania własnych aspiracji (Krauze, 2012). Osoby legitymujące się poczuciem skuteczności wykazują także wyższą satysfakcję z wykonywanej pracy i mają rzeczywiste osiągnięcia zawodowe (Klassen, Chiu, 2010).

Przyglądanie się konstruktwi poczucia samoskuteczności w karierze młodych ludzi ma wartość prognostyczną. W przypadku młodzieży uczącej się oddziałuje na ich zachowania związane z kształtowaniem własnej kariery takie jak wybór uczelni czy osiągnięcia edukacyjne (Lent, Hackett, 1987). Ponadto stopień zaufania jednostki do własnych kompetencji, przejawiany w początkowym okresie pracy zawodowej, pozwala przewidzieć jej awanse i sukcesy osiągnięte w późniejszym czasie (Cervone, 1997). Kategorię poczucia samoskuteczności w karierze można zatem wykorzystać nie tylko do oceny indywidualnych przekonań o szansach na pomyślne zwieńczenie wyznaczonego zadania, ale także jako miernik efektywności funkcjonowania w środowiskach pracy. W pewnym stopniu szacuje ona przygotowanie jednostki do wejścia na rynek pracy, dojrzałość do kariery zawodowej.

Warto wspomnieć, iż konstruktem uzupełniającym rozważania na temat wzajemnych powiązań pomiędzy samoskutecznością a proaktywnością w procesie konstruowania kariery zawodowej jest umiejscowienie kontroli. Przekonanie o własnej skuteczności koncentruje się na wierze w możliwość wywołania pewnych działań, zaś proaktywność związana jest z podejmowaniem aktywności ukierunkowanych na wywołanie zmian w środowisku, natomiast umiejscowienie kontroli stanowi przeświadczenie jednostki o tym, że określone starania przyniosą pożądane rezultaty. W kontekście kształtowania własnej kariery zawodowej istotne jest wzmacnianie kontroli wewnętrznej podmiotu, ponieważ warunkuje ona jego świadomość wpływania na przebieg wydarzeń, co skutkuje wyższą oceną szans na osiągnięcie sukcesu w działaniach, samodzielnym podejmowaniem decyzji i posiadaniem ambitnych aspiracji (Drwal, 1995). Ponadto wewnątrz umiejscowienie

kontroli, towarzyszące silnemu poczuciu samoskuteczności, wzmacnia umiejętności jednostki związane z radzeniem sobie w sytuacji trudnej (Bańka, 2016:10).

Podejmowany dyskurs implikuje dostrzeżenie powiązań proaktywności i poczucie samoskuteczności (w tabeli 1 zestawiono cechy charakterystyczne dla osób legitymujących się tymi właściwościami). Istotą działań proaktywnych jest intencjonalne kreowanie rzeczywistości. Podmiot ukierunkowany na realizację określonego celu będzie konsekwentnie dążył do jego urzeczywistnienia. W tak nakreślonej perspektywie można zauważyć nawiązanie do jego wiary we własne zdolności kontrolowania wydarzeń. Poczucie samoskuteczności oddziałuje na myśli, uczucia, motywację i nastawienie jednostki do zadań, co w konsekwencji warunkuje podejmowane przez nią decyzje i wyznaczane cele. Uznaje się je za czynnik determinujący zmianę zachowań na podstawie oceny sytuacji i skutkuje poszukiwaniem efektywnego sposobu radzenia sobie w nieznannej sytuacji (Maddux, Lewis, 1995). Wszystkie te właściwości są zaś niezwykle istotne w podmiotowym konstruowaniu kariery zawodowej. Poczucie zaufania do siebie stanowi jedną z cech osobowościowych zapobiegających bezdecyzyjności wynikającej z uwarunkowań instytucjonalnych bądź strukturalnych (edukacja, rynek pracy) oddziałujących korzystnie na rozwój proaktywności (Bańka, 2013).

Tabela 1. Cechy osoby proaktywnej i osoby mającej wysokie poczucie własnej skuteczności

Osoba proaktywna	Osoba mająca wysokie poczucie własnej skuteczności
<ul style="list-style-type: none"> • eksploruje środowisko w celu rozpoznania czynników umożliwiających jej osiągnięcie przyjętych założeń; • jej zdolności kształtowania środowiska przewyższają możliwości kształtowania jej zachowań przez środowisko; • jest zorientowana na zmianę, maksymalizację własnych osiągnięć, myśli przyszłościowo; • wymusza na środowisku funkcjonowanie zgodne z jej obecnymi potrzebami, mającymi znaczenie dla zdarzeń mających dopiero nastąpić w przyszłości; • dokonuje ewaluacji swoich działań i sama przejawia inicjatywę; • opracowuje nowe sposoby osiągania wyznaczonych celów, dostrzega możliwości; • charakteryzuje się świadomością ryzyka i odpowiedzialnością („odpowiedzialne zaangażowanie”; Morrison, Phelps; 1999), dlatego podejmuje różne próby działania (stosuje niestandardowe strategie); 	<ul style="list-style-type: none"> • trudne zadania postrzega w kategorii wyzwań, którym można poddać; • angażuje się w podejmowane aktywności; • stawia sobie ambitne cele i zmierza do ich realizacji; • charakteryzuje się wysokim poziomem determinacji w podejmowanych działaniach; • jej motywacja do działania w większym stopniu warunkowana jest przez własne przekonania niż obiektywne warunki sytuacyjne; • wiara w to, iż może osiągać wyznaczone cele, daje jej motywację do kontynuowania rozpoczętych przedsięwzięć; • przyczyn niepowodzeń dopatruje się w swoich niewystarczających staraniach, posiadanych informacjach lub zdolnościach (czynnikiem będącym w zasięgu ich kontroli); • jest przekonana o swoich możliwościach sprawowania kontroli w różnych sytuacjach, co redukuje jej odczuwanie stresu, czy też zmniejsza podatność na depresję;

<ul style="list-style-type: none"> • konsekwentnie trwa przy realizacji swoich planów, kreując sytuacje, które to umożliwiają; • stara się przewidywać trudności, które postrzega w kategorii wyzwań i podejmować środki zaradcze; • ma autentyczne osiągnięcia; • swoją postawą często oddziałuje na innych ludzi, różne procesy i wydarzenia; • często określana jest mianem: lidera, agenta zmiany, twórczego indywidualisty, innowatora roli. 	<ul style="list-style-type: none"> • ma umiejętność uczenia się nowych rzeczy; • poczucie samoskuteczności oddziałuje korzystnie na jej sposób myślenia o sobie, samoocenę.
--	---

Źródło: opracowanie własne na podstawie: Bateman, Crant, 1993; Crant, 1995; Fay, Frese, 2001; Bańka, 2016 (proaktywność); Bandura, 1998; Bańka, 2016 (poczucie samoskuteczności)

Egzemplifikacje badawcze – proaktywność w relacji do poczucia skuteczności

Kategorie osobowości proaktywnej, zachowań proaktywnych, poczucia własnej skuteczności stanowią zmienne obszernie eksplorowane w kontekście rozwoju zawodowego człowieka. Dociekania prowadzone w tym obszarze potwierdzają ich znaczącą wartość predykcyjną odnośnie osiągnięć jednostki w różnych strefach funkcjonowania, w tym także doświadczania sukcesów w karierze. Okazuje się, iż przekonanie o własnych predyspozycjach do realizacji zamierzonych celów poprawia funkcjonowanie zawodowe nauczycieli (Kowalczyk-Walędziak, 2012), jakością współpracy zespołowej (Łukasik, 2013) czy też osiągnięcia edukacyjne oraz adaptabilność zawodową podmiotu (Larose i in., 2006, Klimkowska, 2013). Analizy poświęcone proaktywności dowodzą zaś jej ścisłych związków z informacyjnym stylem tożsamościowym (Cybal-Michalska, 2013). Niniejsza zależność potwierdza posiadanie przez jednostki proaktywne pewnych cech osobowościowych, takich jak: otwartość na nowe doświadczenia, chęć poznawania siebie i otaczającego świata oraz autorefleksja. Osobliwość ich podmiotowej inicjatywy wyraża się w antycypacji i aktywnej kreacji przyszłości, co w przypadku młodzieży ma istotne znaczenie dla kształtowania własnego ja.

Ponadto badania związane z problematyką kariery zawodowej odnoszące się do konstruktów proaktywności oraz przekonania o własnej skuteczności pozwalają na dostrzeżenie wielu zależności pomiędzy zmiennymi o charakterze psychospołecznym. Przykładem są własne eksploracje prowadzone wśród młodzieży z zespołów szkół zawodowych¹. Domena proaktywności ogólnej, pozwalająca na

¹ Badania były prowadzone w wybranych szkołach zawodowych i technicznych w województwie wielkopolskim i kujawsko-pomorskim w 2015 roku metodą sondażu diagnostycznego. Grupa badawcza liczyła 697 respondentów (Myszka-Strychalska, 2016).

rozpoznanie podejmowanych przez nich zachowań proaktywnych na rzecz projektowania rozwoju zawodowego, jak i również kształtowania obrazu własnej osoby jako odpornej na niepowodzenia i elastycznej w działaniach, została zmierzona za pomocą Skali Proaktywności w Karierze autorstwa A. Bańki (2016). W kwestionariuszu wykorzystano dziesięć stwierdzeń odnoszących się do tego konstruktów. Z kolei w celu dokonania oceny poziomu samoskuteczności w działaniu posłużono się Skalą Poczucia Skuteczności Marii Urban (2008: 255). Skala ta składa się z sześciu stwierdzeń odnoszących się do pięciu poziomów, na których owa skuteczność może być reprezentowana. Analiza materiału empirycznego wskazała na wprost proporcjonalny wzrost poziomu poczucia samoskuteczności w działaniu w odniesieniu do wzrostu przejawianego przez badanych poziomu proaktywności ogólnej ($S; \rho = 0,267; p \leq 0,001$)².

Tabela 2. Zależność pomiędzy poziomem proaktywności ogólnej a samoskutecznością w działaniu badanej młodzieży

Poziom przejawianej samoskuteczności w działaniu	Proaktywność ogólna*
Bardzo niski	31,6000
Niski	42,4348
Średni	43,0659
Wysoki	47,0892
Bardzo wysoki	51,3152

Źródło: wyniki badań własnych

* Wartości podawane są w postaci średniej arytmetycznej wyników uzyskiwanych przez respondentów przejawiających dany poziom samoskuteczności w działaniu

Wyniki badań pozwoliły także na wykazanie istotnej statystycznie zależności w przypadku proaktywności ogólnej ($\chi^2 = 157,102; df = 36; p \leq 0,001$)³ oraz poczucia samoskuteczności w działaniu ($\chi^2 = 83,029; df = 24; p \leq 0,001$) a oceną szans na odniesienie sukcesu w karierze przez młodzież. Oznacza to, że im wyższy poziom zachowań proaktywnych w karierze, tudzież wiary we własne zdolności sprawcze w podejmowanych przedsięwzięciach przejawia respondent, tym wyżej ocenia

² W obliczeniach wykorzystano nieparametryczną korelację rangową Spearmana, badającą zależność pomiędzy zmiennymi (p – wartość podaje czy ta zależność jest statystycznie istotna). Za graniczny poziom istotności statystycznej przyjęto wartość $p \leq 0,05$, jaki powszechnie uznaje się w naukach społecznych. Dodatnia wartość tego współczynnika ukazuje, że wraz ze wzrostem poziomu samoskuteczności w działaniu, wzrasta tendencja do przejawiania zachowań proaktywnych.

³ Do wykazania tej zależności pomiędzy zmiennymi zastosowano test chi-kwadrat.

swoje szanse na sukces zawodowy, i odwrotnie – im niższy poziom proaktywności ogólnej oraz poczucia samoskuteczności w działaniu badanych, tym większy odsetek wskazań na kategorię „nie mam żadnych szans” w odniesieniu do perspektyw rozwoju zawodowego.

Otrzymane wyniki badań korespondują z innymi eksploracjami prowadzonymi w tym obszarze. Badania realizowane przez R. Schwarzera i S. Tauberta oraz Esther R. Greenglass (1999) wśród polskich i kanadyjskich respondentów dowodzą, iż proaktywne radzenie sobie jest pozytywnie skorelowane z samooceną i poczuciem skuteczności oraz negatywnie z wypaleniem zawodowym. Dalsze dociekania E.R. Greenglass ujawniły istotny statystycznie związek proaktywnego radzenia sobie i poczucia skuteczności z poczuciem sprawiedliwego traktowania w pracy (Greenglass, 2004: 147). Dodatkowych danych na ten temat dostarczają eksploracje Manfreda Diehla, Angelleni B. Semegon i Ralfa Schwarzera wskazujące, iż obie te zmienne są także powiązane z kontrolowaniem uwagi w dążeniu do celu i odpornością na dystraktory (Diehl i in., 2006). Z kolei eksploracje prowadzone wśród osób aktywnych zawodowo przez Antje Schmitt i jej współpracowników wykazały, iż osoby deklarujące wyższy poziom skuteczności w danym dniu pracy przejawiały też większą skłonność do działań proaktywnych (Schmitt i in., 2017). Niniejsze dane sugerują, iż pracodawcy zmierzający do zwiększenia zawodowej efektywności swoich pracowników powinni podejmować działania ukierunkowane na wzmacnianie ich wiary we własne możliwości. Nie bez znaczenia jest również promowanie zachowań przejawianych przez proaktywnych zatrudnionych, ponieważ zwiększa to ich zaangażowanie w wykonywaną pracę i optymalizuje ich środowiska pracy (Dikkers i in., 2010). Warto podkreślić, iż poziom odczuwanej skuteczności w działaniu determinuje jakość zachowań proaktywnych oraz prorozwojowych w karierze, które zazwyczaj zostają utrwalone w odniesieniu do określonej dziedziny zawodowej, w jakiej jednostka czuje się kompetentna (Betz, 2004).

Interesujących poznawczo spostrzeżeń dokonali Den Hartog i Frank Bel-schak (2012). Prowadzone przez nich badania wśród pracowników wskazały istotny związek między poczuciem samoskuteczności oraz zachowaniami proaktywnymi a zajmowanym stanowiskiem w firmie. Osoby zajmujące stanowiska kierownicze pozwalające na autonomiczne działanie, przejawiały zarówno zachowania proaktywne, jak i legitymowały się wysokim stopniem zaufania w stosunku do swoich możliwości realizacji zamierzeń. Natomiast pracownicy ze stanowisk charakteryzujących się niską autonomią co prawda prezentowali zachowania proaktywne, jednak dotyczyło to tylko tych osób, które ujawniały niskie poczucie samoskuteczności. Podobne zależności zauważono w przypadku samooceny i ocen pracowniczych.

Eksploatacje Majelle J. Albion, Lorelle J. Burton, Karen M. Fernie (2005) wśród australijskich osób bezrobotnych pozwoliły na stwierdzenie silnych korelacji między trzema zmiennymi: proaktywnym radzeniem sobie (*proactive coping*), postawą proaktywną (*proactive attitude*) oraz poczuciem samoskuteczności (*general self-efficacy*). Dostarczają one interesujących poznawczo spostrzeżeń dotyczących wieku badanych, który znacząco różnicował udzielane przez nich odpowiedzi. Osoby mające doświadczenie zawodowe częściej przejawiały postawę proaktywną i przekonanie o własnej skuteczności niż młodzież rozpoczynająca karierę zawodową. Oznacza to, iż osoby dorosłe dostrzegają potencjał w różnorodnych zmianach i czują się odpowiedzialne za swój rozwój zawodowy, co przekłada się na ich sposób myślenia o swoich umiejętnościach. Taki sposób percepcji rzadziej przejawiany jest przez ludzi młodych. Spostrzeżenie to ma istotne implikacje praktyczne. Zwraca uwagę na konieczność uwzględniania różnic wiekowych i wynikających z nich potrzeb podczas organizowania form pomocy dla bezrobotnych. Dla osób dorosłych ważne jest, aby rozpoznali i wykorzystali umiejętności, które zdobyli w czasie doświadczeń zawodowych. Z kolei osobom młodszym warto zapewnić szkolenia w zakresie konkretnych strategii radzenia sobie na rynku pracy, które prawdopodobnie zapewnią im pożądane rezultaty.

Warto wspomnieć jednak, iż istnieją badania poświęcone osobom bezrobotnym, wskazujące, że zdecydowanie istotniejszą rolę w poszukiwaniu pracy odgrywają czynniki zewnętrzne wobec jednostki, takie jak sytuacja ekonomiczna czy wsparcie społeczno-socjalne, niż czynniki psychologiczne, w tym również poczucie skuteczności (Kasprzak, 2000). Dłuższy okres pozostawania bez pracy przyczynia się do nabycia przez człowieka przekonania, iż ma niskie zdolności do znalezienia zatrudnienia. Co ciekawsze, badania podłużne prowadzone przez Mariolę Łagunę wykazały, iż osoby uczestniczące w szkoleniach ukierunkowanych na wzmocnienie ich wiary we własne możliwości co prawda wykazywały się większą wiarą w posiadany potencjał, jednak nie przekładało się to rezultaty w postaci otrzymania pracy (Łaguna, 2005).

Podsumowanie i wnioski

Proaktywność oraz poczucie samoskuteczności można rozważać jako komponenty postaw, orientacji tudzież cechy osobowości, ukierunkowujące zachowania młodzieży na realizację określonych aspiracji i celów w karierze. Spostrzeżenie to uprawnia do wysnucia konkluzji traktującej o tym, że motywacje jednostkowe wynikające z własnych potrzeb podmiotu będą stanowiły postawę aktywności młodych

ludzi. Oznacza to zatem, iż związek pomiędzy zaufaniem człowieka do własnej efektywności w osiąganiu zamierzeń a przejawianymi przez niego zachowaniami nie jest odległy. Prowadzenie eksploracji i analiz odnoszących się do poczucia samoskuteczności oraz proaktywności dotyczących młodzieży pozwoli na przewidywanie przebiegu ich rozwoju zawodowego w przyszłości.

Przypatrywanie się konstruktowi proaktywności w kontekście konstruowania kariery zawodowej przez człowieka wzbogaca niniejszy obszar analiz o aspekt pozytywne dążeń ludzkich, emocji, celów, poszukiwania korzyści i sensu w podejmowanych aktywności, jak i również poczucia skuteczności działania. Przekonanie jednostki o pomyślnym zwieńczeniu podejmowanych przedsięwzięć motywuje ją do oddziaływania na otaczającą rzeczywistość i wyznaczania kolejnych wyzwań, co w konsekwencji wzmacnia jej wiarę w posiadane umiejętności. W przedstawionym ujęciu istotną rolę odgrywają dwa czynniki: cel rozwojowy oraz czas. Koncentracja na realizacji przyjętych zamierzeń pozwala na podejmowanie działań zapobiegających niepowodzeniom. Tak nakreślona perspektywa buduje pomost pomiędzy teoriami proaktywnego radzenia sobie oraz teoriami działania i skutkuje włączaniem teorii proaktywności w poczet nowych teorii działania (Ratajczak, 2012). Spostrzeżenie to niesie ze sobą pewną wskazówkę metodologiczną, traktującą o tym, że we wszelkich badaniach dotyczących kategorii proaktywności i poczucia samoskuteczności należy wskazać określoną domenę behawioralną, w kontekście której będzie dokonywać się ich rozpoznania (Betz, Hackett, 2006).

Warto wzmacniać poczucie skuteczności działania i proaktywności już na etapie edukacji. Wymaga to stwarzania sytuacji pozwalających na rozwój kompetencji personalnych poprzez interakcje ze środowiskiem i innymi ludźmi, podejmowanie działań wynikających z odgrywania różnych ról i konfrontacji z potencjalnymi zagrożeniami (Bańka, 2015: 100). Jest to zadanie trudne, wymagające organizacji niestandardowych szkoleń i sytuacji. Kształtowanie postawy proaktywnej u młodych ludzi oraz wzmacnianie ich poczucia skuteczności działania może przynosić pożądane efekty w kwestii profilaktyki zjawiska bezdecyzyjności kariery (*career indecisiveness*), które jest ich coraz częstszą reakcją jednostki na nieprzewidywalność współczesności (Bańka, 2014).

Zaniechanie działań ukierunkowanych na wzmacnianie wiary młodzieży we własne umiejętności związane z kształtowaniem ścieżki rozwoju zawodowego może skutkować obniżeniem ich aspiracji edukacyjno-zawodowych, niepełnym wykorzystywaniem posiadanych zasobów, trudnością w podejmowaniu decyzji czy problemami związanymi z realizowaniem ról społecznych (Krauze, 2012: 124). W zabiegach zmierzających do kształtowania zaufania człowieka w swoją zdolność kontrolowania wydarzeń istotna jest znajomość oddziałujących na ich przebieg

procesów psychologicznych: poznawczych (sposób percepcji zdarzeń, tworzenie scenariuszy przebiegu sytuacji, wybór strategii działania), motywacyjnych (formułowanie znaczącego dla jednostki celu, oczekiwany wynik), afektywnych (ustosunkowanie do wydarzeń, emocje jako źródło informacji) i selekcji (szacowanie własnych możliwości w odniesieniu do sytuacji) (Bandura, 1993; Łukasik, 2013: 55–58). Nie bez znaczenia będzie zatem doskonalenie u młodzieży kompetencji myślenia analitycznego, pozyskiwania informacji na temat otoczenia i siebie, planowania długodystansowego, rozpoznawania i nazywania własnych przeżyć oraz realnej oceny własnych predyspozycji do podejmowania różnego rodzaju działań.

Proaktywność i poczucie samoskuteczności młodzieży wzmacniają jej odpowiedzialne zaangażowanie w proces konstruowania kariery. Stanowią czynniki istotnie powiązane z motywacją do działania, która, pobudzając tkwiący w niej potencjał sprawczy, oddziałuje na efektywność wykonywanych zadań, radzenia sobie z nimi czy tworzenia ambitnych planów rozwoju zawodowego. Ich kształtowanie u młodych ludzi stanowi zatem jedno z podstawowych zadań edukacyjnych.

Bibliografia

- Albion M.J., Fernie K.M., Burton L.J. (2005), Individual differences in age and self-efficacy in the unemployed, *Australian Journal of Psychology*, 57(1), s. 11–19.
- Bandura A. (1993), Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning, *Educational Psychologist*, 28(2), s. 117–148.
- Bandura A. (1994), Self-efficacy, [w:] V.S. Ramachandran (red.), *Encyclopedia of Human Behavior* t. 4, s. 71–81, New York.
- Bandura A. (2015), *Teoria społecznego uczenia się*, Warszawa.
- Bańka A. (2006), *Poradnictwo transnacionalne. Cele i metody międzykulturowego doradztwa karier*, Warszawa.
- Bańka A. (2007), *Psychologiczne doradztwo karier*, Poznań.
- Bańka A. (2009), Proaktywność – inencjonalne konstruowanie przyszłości i uprzedzające osiągnięcie celów personalnych poprzez doświadczanie codzienności, [w:] H. Wrona-Polańska, W. Czerniawska, L. Wrona (red.), *Szkice o ludzkim poznawaniu i odczuwaniu*. Kraków.
- Bańka A. (2013), Zaufanie do siebie w procesie konsolidacji statusu dorosłości: Konstrukcja i charakterystyka psychometryczna Skali Samoskuteczności w Karierze, *Czasopismo Psychologiczne*, 19(2), s. 281–301.
- Bańka A. (2014), Bezdecyzyjność jako psychospołeczny wzór tranzycji do dorosłości: Konstrukcja Skali Decyzyjności Kariery, *Czasopismo Psychologiczne*, 20(2), s. 237–246. DOI: 10.14691/CPJ.20.2.305.
- Bańka A. (2015), Intencjonalne konstruowanie przyszłości i wyprzedzające realizowanie celów: walidacja Skali Proaktywności Ogólnej, *Czasopismo Psychologiczne*, 21 (1), s. 97–115.
- Bańka A. (2016a), *Poczucie samoskuteczności. Konstrukcja i struktura czynnikowa Skali Poczucia Samoskuteczności w Karierze Międzynarodowej*, Poznań–Warszawa.

- Bańka A. (2016b), *Proaktywność a tryby samoregulacji. Podstawy teoretyczne, konstrukcja i analiza czynnikowa Skali Zachowań Proaktywnych w Karierze*, Poznań–Warszawa.
- Bateman T.S., Crant J.M. (1993), The proactive component of organizational behavior, *Journal of Occupational Behavior*, 14, s. 103–118.
- Betz N.E. (1992), Counseling uses of career self-efficacy theory, *Career Development Quarterly*, vol. 41, nr 1, s. 22–26.
- Betz N.E. (2004), Contributions of self-efficacy theory to career counseling: a personal perspective, *Career Development Quarterly*, vol. 52, nr 4, s. 340–353.
- Betz N.E., Hackett G. (2006), Career self-efficacy theory: back to the future, *Journal of Career Assessment*, 14 (1), s. 3–11.
- Cervone D. (1997), Social-cognitive mechanisms and personality coherence: self-knowledge, situational beliefs, and cross-situational coherence in perceived self-efficacy, *Psychological Science*, vol. 8, s. 43–50.
- Crant J.M. (1995). The proactive personality scale and objective job performance among real estate agents, *Journal of Applied Psychology*, 80, s. 532–537.
- Crant J.M. (2000), Proactive behavior in organizations, *Journal of Management*, 26 (3), s. 435–462.
- Diehl M., Semegon A.B., Schwarzer R. (2010), Assessing attention control in goal pursuit: A component of dispositional self-regulation, *Journal of Personality Assessment*, vol. 86, nr 3, s. 306–317.
- Dikkers J.S.E., Jansen P. G.W., de Lange A.H., Vinkenburgh C.J., Kooij D. (2010), Proactivity, job characteristics, and engagement: a longitudinal study, *Career Development International*, vol. 15, nr 1, s. 59–77.
- Drwal R.L. (1995), Poczucie kontroli jako wymiar osobowości – podstawy teoretyczne, techniki badawcze i wyniki badań, [w:] R.L. Drwal (red.), *Adaptacja kwestionariuszy osobowości. Wybrane zagadnienia i techniki*, Warszawa, s. 199–227.
- Fay D., Frese M. (2001). The concept of personal initiative: An overview of validity studies, *Human Performance*, 14(1), s. 97–124.
- Frese M., Fay D., Hillburger T., Leng K., Tag A. (1997), The concept of personal initiative: Operationalization, reliability and validity in two German samples, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 70, s. 139–161.
- Frese M., Kring W., Soose A., Zempel J. (1996), Personal initiative at work: Differences between East and West Germany, *Academy of Management Journal*, 39, s. 37–63.
- Grant A.M., Ashford S.J. (2008), The dynamics of proactivity at work, *Research in Organizational Behavior*, 28, s. 3–34.
- Greenglass E.R. (2004), Różnice wynikające z ról płciowych, wsparcie społeczne i radzenie sobie ze stresem, [w:] H. Sęk, R. Cieślak (red.), *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, Warszawa.
- Greenglass E.R., Schwarzer R., Taubert S. (1999), *The Proactive Coping Inventory (PCI): A multidimensional research instrument*, <http://www.psych.yorku.ca/greenglass/>.
- Griffin M.A., Neal A., Parker S.K. (2007), A new model of work role performance: Positive behavior in uncertain and interdependent contexts, *Academy of Management Journal*, 50(2), s. 327–347.
- Hartog D.N., Belschak F.D. (2012), When does transformational leadership enhance employee proactive behavior? The role of autonomy and role breadth self-efficacy, *Journal of Applied Psychology*, 97(1), s. 194–202.
- Hobfoll E. (2006), *Stres, kultura i społeczność*, Gdańsk.
- Kasprzak E. (2000), Osobowość młodych bezrobotnych a sukces i porażka na rynku pracy, *Czasopismo Psychologiczne*, vol. 6, nr 1–2, s. 55–61.

- Klassen R., Chiu M.M. (2010), Effects on teachers' self-efficacy and job satisfaction: Teacher gender, years of experience, and job stress, *Journal of Educational Psychology*, vol. 102, nr 3, s. 741–756.
- Klimkowska K. (2013), *Orientacja na sukces zawodowy studentów kończących studia translatorskie*, Lublin.
- Kowalczyk-Wałędziak M. (2012), *Poczucie sprawstwa społecznego pedagogów. Studium teoretyczno-empiryczne*, Kraków.
- Krauze E. (2012), Poczucie samoskuteczności studentów w karierze (komunikat z badań), *Problemy Profesjologii*, nr 1, s. 121–134.
- Larose S., Ratelle C.F., Guay F., Senécal C., Harvey M. (2006), Trajectories of science self-efficacy beliefs during the college transition and academic and vocational adjustment in science and technology programs, *Educational Research and Evaluation*, vol. 12, nr 4, s. 373–393.
- Lent R.W., Hackett G. (1987), Career self-efficacy: Empirical status and future directions, *Journal of Vocational Behavior*, vol. 30, nr 3, s. 347–382.
- Łaguna M. (2005), Spostrzeganie własnej skuteczności i koncepcja Ja u osób bezrobotnych. Możliwości modyfikacji poprzez działania edukacyjne, *Psychologia Rozwojowa*, vol. 10, nr 1, s. 69–78.
- Łukasik I.M. (2013), *Poczucie własnej skuteczności we współpracy z grupą. Eksperyment pedagogiczny w przestrzeni akademickiej*, Lublin.
- Maddux J.E., Lewis J. (1995), Self-efficacy and adjustment. Basic principles and issues, [w:] J.E. Maddux (red.), *Self-efficacy, Adaptation and Adjustment: theory, research and application*, New York, s. 37–68.
- Morrison E.W., Phelps C.C. (1999), Taking charge at work: Extra role efforts to initiate workplace change, *Academy of Management Journal*, 42, s. 403–419.
- Myszka-Strychalska L. (2016), *Orientacje zawodowe młodzieży z zespołów szkół zawodowych*, Poznań.
- Parker S.K., Williams H.M., Turner N. (2006), Modeling the antecedents of proactive behavior at work, *Journal of Applied Psychology*, vol. 91, nr 3, s. 636–652.
- Ratajczak Z. (2012), Przedsiębiorczość w kontekście ogólnej teorii działania, [w:] Z. Ratajczak. *Przedsiębiorczość. Źródła i uwarunkowania psychologiczne*, Warszawa, s. 13–26.
- Schein E. (1971), The individual, the organization, and the career: a conceptual scheme, *The Journal of Applied Behavioral Science*, vol. 7, nr 4, s. 401–426.
- Schmitt A., Belschak F.D., Den H., Deanne N. (2017), Feeling vital after a good night's sleep: The interplay of energetic resources and self-efficacy for daily proactivity, *Journal of Occupational Health Psychology*, vol. 22, nr 4, s. 443–454.
- Schwarzer R., Taubert S. (1999), Radzenie sobie ze stresem: wymiary i procesy, *Promocja Zdrowia, Nauki Społeczne i Medycyna*, nr 17, s. 72–92.
- Schwarzer R., Taubert S. (2002), Tenacious goal pursuits and striving toward personal growth: Proactive coping, [w:] E. Frydenberg (red.), *Beyond Coping: Meeting Goals, Visions and Challenges*, London, s. 19–35.
- Seibert S.E., Crant J.M., Kraimer M.L. (1999), Proactive personality and career success, *Journal of Applied Psychology*, vol. 84, nr 3, s. 416–427.
- Ślebarska K. (2017), *Droga do pracy. Proaktywne radzenie sobie a poszukiwanie zatrudnienia i adaptacja do nowego miejsca pracy*, Katowice.
- Turska E. (2014), *Kapitał kariery ludzi młodych. Uwarunkowania i konsekwencje*, Katowice.
- Urban M. (2008), *Indywidualizm i kolektywizm w świadomości młodzieży. Studium psychologiczno-polityczne*, Warszawa.

Lucyna Myszka-Strychalska*

Adam Mickiewicz University, Poznań

Proactivity versus self-efficacy in the process of developing a career by the youth

KEYWORDS

proactivity, professional career, self-efficacy in action, labour market, youth

ABSTRACT

Myszka-Strychalska Lucyna, *Proactivity versus self-efficacy in the process of developing a career by the youth*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 163–178, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.8.2

The contemporary labour market is characterised by broadly understood flexibility which conditions the uncertainty of the professional situation of a person participating therein. One of the factors increasing their chances to have a successful career are not only relevant competences, qualifications and proactive behaviours to the benefit of their own development, but also their trust in their own abilities. In this article it has been attempted to confirm the thesis on the existence of co-dependence between the individual's proactivity and self-efficacy in the process of developing a professional career. To this end, a review of selected theoretical depictions on both, constructs and results of research explorations specifying mutual relations, was conducted. The observations made have both, theoretical and practical implications that are interesting in cognitive terms. The analysis thereof may prove to be especially important with regard to young people who are preparing to enter the labour market.

Introduction

In line with contemporary career conceptions, a human is attributed with more and more responsibility for the course of professional development. He or she is,

* ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2973-1379>.

in fact, considered to be an individual who is planning and managing their own career path. In this context, it seems justified to subject the construct of individual proactivity to in-depth analysis (Griffin, Neal, Parker, 2007). An individual who undertakes an activity aimed at changing the reality in compliance with the perspective set by future objectives, aspirations and professional needs, assumes the responsibility for influencing this process of change by using to this end accumulated resources. Proactive persons are also described as taking “personal initiative” (Fay, Frese, 2001), “agent of changes” (Bateman, Crant, 1993), “creative individualist”, “innovator of a role” (Schein, 1971), or “individuals acting independently” (Bańka, 2009). These expressions indicate the person’s significant impact on the course of their career, which underlines their subjective agency and independence in this area.

The analysis of the proactivity construct with regard to the professional career allows extending the perspective of analysing this area of human activity with inclusion of various important factors before they are fully defined or materialised. In the theory of proactive coping, a human is perceived as an entity able to make decisions and take actions in the face of predictable situations. Therefore, a key criterion to identify proactive behaviours is whether the individual predicts, plans and attempts to create a future result, which has an impact on them or on the environment (Grant, Ashford, 2008; Parker et al., 2006).

As a consequence of the conglomerate of contemporary transformations of the labour market, proactivity of an individual is often much more important for the course of their career path than support provided to the youth by educational institutions or employers who employ new employees. This characteristic does, in fact, contribute to taking independent initiatives that can generate beneficial results in the future. Adaptable persons are characterised with the ability to flexibly function in the reality of permanent transformations, which proves to be beneficial for their career capital. Career self-efficacy responsible for the person’s belief in effective participation in the labour market is an inseparable factor conditioning successful course of professional development in the unstable world. Observing this category proves to be of a significant importance in the context of the individual’s coping with challenges of everyday life, including those related to professional satisfaction, successful career, as well as self-perception and shaping identity.

Therefore, understanding dependency between the individual’s proactivity and self-efficacy becomes one of the crucial tasks of social sciences, the area of interest of which encompasses issues related to the professional career and preparing youth to active participation in the labour market. Recognition of these constructs

will allow “more effectively predict how people will behave and what will be the result of their actions by learning about their point of view on how they assess their abilities” (Bańka, 2004: 204).

Proactivity in career

In the context of the discussed subject matter, it is worth conducting a more in-depth analysis of the theory of proactive coping by German researchers Ralph Schwarzer and Steffen Taubert (1999). This depiction enriches the scientific knowledge in the scope of the analysis of cognitive processes and human behaviours in difficult and stressful situations. Since it focuses on recognising factors reinforcing achieving objectives by the individual, their engagement and self-development, it may prove to be helpful in recognising various life situations, including those related to the professional activity (see Ślebarska, 2017).

- In accordance with the assumptions of the aforementioned theory, proactive coping “includes autonomous and independent setting of challenging objectives and consequent implementation thereof (...) concerns self-regulatory processes of achieving objectives and strives to explain what motivates people to pursue ambitious objectives and engage in self-development” (Schwarzer, Taubert, 1999: 86). Creators of this theory explicitly underline that proactive coping should be distinguished from other types of behaviours, such as: reactive coping, anticipatory coping, or preventive coping (Schwarzer, Taubert, 2002). Reactive approaches are applied by an individual in the situation of already existing events and constitute a product of their reaction only in the case of specific circumstances. (See: Albion, Fernie, Burton, 2005). In the reflection referring to the professional career requiring planning and of dynamic and often unpredictable character, this perspective is insufficient. Therefore, the theory of proactive coping provides for taking into consideration in the analysis of future challenges taken up by the individual on their own initiative.

Proactive persons undertake activities of constructive significance for the vision of the future adopted by them (usually in the long-term perspective). They focus on collecting resources that may prove to be helpful in personal development, whereas, they treat any threats in categories of challenges. Proactive people concentrate on managing set objectives, implementation of which will contribute to the improvement of the quality of their lives and increase their productiveness. Cognitive assessment and identification of motivation constitute crucial processes

preceding any activities undertaken by the individual. Due to the fact that proactive coping is primarily of auto-regulatory character and is aimed at achieving adopted assumptions, self-efficacy, understood as optimistic belief that one can initiate and maintain difficult directions of activity, constitutes an important factor conditioning success thereof. (Schwarzer, Taubert, 2002)

R. Schwarzer and S. Taubert stress that proactive behaviour should be distinguished from proactive attitude, which, in the conception presented by them, is understood as a certain disposition, inherent human tendency. This attitude conditions proactive coping that influences shaping proactive personality specified by such features as resourcefulness, responsibility, values and vision. In accordance with such assumptions, a proactive person is convinced of the existence of internal and external resources that allow achievement of the set objectives. They take an analytical approach to various situations and consider them in categories of their own obligations to future events and execution of tasks. They are decidedly more focused on the latter which contributes to meeting challenges in a manner compliant with their own values (Schwarzer, Taubert, 2002).

It is worth stressing here that compilations on proactivity include analysis presenting it as both, a personality feature (Crant, 2000; Frese et al., 1996) and as an attitude directed at changing personal resources (Hobfoll, 2006). Augustyn Bańka underlines that it is impossible to completely distinguish proactivity as a personality feature from proactivity as an attitude of engagement, which is triggered by specific situations and circumstances (Bańka, 2009: 18). It should be, in fact, noticed that on the one hand, the form of proactivity of an individual is conditioned by his or her predispositions and on the other hand, by the context of his or her life and pressure of the environment. Therefore, in some depictions, proactive behaviours are presented as a series of related acts and phases (Grant, Ashford, 2008), whereas, others are concentrated on the analysis of variations of output variables influencing the individual's professional success.

The aforementioned A. Bańka (2009; 2015; 2016) situates deliberations on proactivity in interactive perspective. This researcher defines it as "the individual's intentional activation of activity in real time without the specific intention of immediate implementation of the final objective" (Bańka, 2015: 98). In compliance with this understanding, the essence thereof consists in the human's willingness to change the surrounding environment, which is to be helpful in maintaining the sense of identity, trust in oneself or effectiveness of undertaken ventures. Thus, due to the invaluable role of proactivity in difficult situations and accompanying reflective engagement of the individual, A. Bańka considers it as a form of resourcefulness and adaptation to the conditions of an unpredictable world (Bańka, 2015: 98).

In thus outlined perspective it is justified to analyse the construct of proactivity with regard to the professional career and the contemporary labour market. Apart from openness and flexibility, it is considered to be one of the features specifying maturity to career (Bańka, 2009). Thus, proactivity in this sphere of human participation will be manifested in the high level of initiatory approach in undertaken professional activities, using emerging opportunities to succeed and effective coping with difficulties. Activities undertaken by persons with a high level of proactivity can have a beneficial impact on the changes to the whole organisation. Measures of proactive behaviours in career are considered to be achievement of objectives set by the individual and needs related to their achievements and aspirations (Fay, Frese, 2001; Frese et al., 1997). Efficacy thereof is conditioned by the continuous exploration of the environment which provides information necessary to make decisions and plan another activities, as well as is useful in meeting new people and building a group of contacts with various persons, the so-called: networking. Proactivity increases the individual's subjective sense of succeeding in career. This regularity results from the fact that persons who take care of their own professional development often choose working environments characterised with independence and the possibility of self-determination, since it facilitates constructing their career in the desired direction (Seibert et al., 1999). Moreover, proactive persons show higher abilities to adapt to new workplaces and effectively adjust them to their needs and abilities (Ślebarska, 2017; Crant, 1995). Therefore, it can be stated that they are consciously and responsibly monitoring the course of their career and managing their development.

Self-efficacy in career construction

Introduction of the concept of perceived self-efficacy to social sciences is attributed to Albert Bandura (1977), who dealt with the issue of modification of human behaviours. His works proved that belief in one's own abilities contributes to bigger engagement in executed projects and beneficially impacts achieved results. Self-efficacy is identified with the individual's subjective belief that he or she is able to undertake and control specific activities, in other words, it is a conviction of own competences conditioned by various personal and situational factors.

Definition of self-efficacy constructed by A. Bańka, according to which it is "the conducted assessment of trust in their own abilities of organising and enforcing a specific direction of activity requiring execution of various activities at a specific level of proficiency, effectiveness and productivity" (Bańka, 2006: 82), draws

attention to one more dimension of this construct. In fact, it indicates that the individual, who believes in their own abilities, consciously undertakes actions aimed at the achievement of specific objectives and decides on the level of engagement in implementation thereof. The individual hopes that the undertaken activities will allow them to overcome potentially difficult situations that are to happen in the future (Maddux, Lewis, 1995).

A. Bandura distinguishes four sources of information conditioning the development of the individual's self-efficacy, such as: experiences related to the achievement of goals and successes, observing effectiveness of activities undertaken by other social life participants (modelling, substitute experience), verbal persuasions, that is, incentives obtained from the environment that develop the belief of having competences allowing successful completion of ventures, the ability to manage stress and reduce emotional tensions (Bandura, 2015: 87). The individual who enjoys prosperity for a long period of time does not lose self-efficacy in the situation of temporary failures, since such failures motivate them to continue to make an effort. This regularity results from the fact that the power of motivation and determination in performed activities is conditioned by the person's trust in oneself and not objective situational factors. Observation of other people's successes allows the person to form a belief that he or she will be able to cope in similar circumstances. Thus, they gain experience without direct participation. Another stimulus reinforcing the individual's self-efficacy constitutes external information on the skills he or she has verbalised by his companions, which may turn out helpful in the execution of the task. The significance of their influence is more effective if confirmed with facts. An important role in the assessment of own abilities is also played by the somatic and emotional condition. A positive mood and resilience to stress enhance noticing in oneself reserves of self-efficacy, whereas, a bad mood, pain and exhaustion – decrease it significantly.

Career self-efficacy is a type of specific self-efficacy (Lent, Hackett, 1987; Betz, 1992; Bańka, 2016) related to the individual's trust in oneself with regard to planning, monitoring and managing their own path of professional development. It proves to be an exceptionally important characteristic for youth in the period of double transition from adolescence to adulthood and from education to the labour market, as it constitutes a component of their career capital which is of some significance for shaping a satisfactory professional future (Turska, 2014). It allows the individual to perceive oneself as a person able to undertake activities and achieve objectives, which motivates them to continue professional activities and achieve their own aspirations (Krauze, 2012). Additionally, persons identifying themselves

with self-efficacy indicate higher satisfaction with performed work and have actual professional achievements (Klassen, Chiu, 2010).

Observing the construct of self-efficacy in the youth's careers has its prognostic value. In the case of studying the youth, it impacts their behaviours related to shaping their own career, such as the selection of a university or educational achievements (Lent, Hackett, 1987). Furthermore, the level of the individual's trust in their own competences is manifested at the initial period of professional work, it allows predicting his or her promotions and successes achieved at a later time (Cervone, 1997). Thus, the category of career self-efficacy can be used not only to assess individual beliefs regarding chances to successfully complete the set task, but also as a measure of effectiveness of functioning in work environments. To a certain degree, it estimates the individual's preparation to enter the labour market, maturity to professional career.

It is worth mentioning that the construct supplementing deliberations on mutual relations between self-efficacy and proactivity in the process of constructing professional career consists in locating the control. While the conviction of own efficacy concentrates on the belief in the ability to trigger certain activities, whereas, pro-activity is related to undertaking activities aimed at triggering changes in the environment, location of control constitutes the individual's conviction that specific efforts will produce desired results. In the context of shaping their own professional career, it is important to reinforce the individual's internal control, as it conditions their awareness of influencing the course of events, which results in a higher assessment of chances to achieve success in activities, making decisions independently and having ambitious aspirations (Drwal, 1995). Moreover, the internal location of control accompanying strong self-efficacy reinforces the individual's skills related to coping in a difficult situation (Bańka, 2016: 10).

The discussed discourse implies noticing mutual relations between proactivity and self-efficacy (features characteristic for persons identifying with such properties have been compiled in the table). An intentional creation of reality constitutes the essence of proactive activities. The individual focused on the achievement of a specific objective will consequently pursue implementation thereof. In thus outlined perspective, the reference to belief in their own abilities to control events can be successfully noticed. Self-efficacy influences the individual's thoughts, feelings, motivation and attitude to tasks, which, in consequence conditions made decisions and set objectives. They are considered to be a factor determining the change in behaviours on the grounds of the assessment of the situation and results in searching for an effective way of coping in an unknown situation (Maddux, Lewis, 1995). All of these properties are exceptionally important in subjective construction of a professional

career. Self-trust constitutes one of the personality features preventing indecision resulting from institutional or structural (education, labour market) conditions that have a favourable impact on the development of proactivity (Bańka, 2013).

Table 1. Characteristics of a proactive person and a person with high self-efficacy

Proactive person	Person with high self-efficacy
<ul style="list-style-type: none"> • explores the environment in order to recognise factors allowing them to achieve adopted assumptions; • their abilities to shape the environment exceed the possibilities of shaping their behaviours by the environment; • is change-oriented, focused on the maximisation of own achievements, they are forward-looking; • forces the environment to function in compliance with their current needs, significant for events that are to happen in the future; • evaluates their activities and take initiative; • develops new ways of achieving set objectives, notice opportunities; • is characterised with risk awareness and responsibility (“responsible engagement”; Morrison and Phelps; 1999), therefore, they make various attempts at actions (they use non-standard strategies); • consequently implements their plans by creating situations facilitating it; • tries predicting difficulties, which they consider to be challenges and they try taking preventive measures; • has actual achievements; • often influences other people, various processes and events with their attitude; • - is often defined as: a leader, agent of change, creative individualist, innovator of the role. 	<ul style="list-style-type: none"> • perceives difficult tasks as challenges that can be managed; • engages in taking actions; • sets ambitious objectives and aims for implementation thereof; • is characterised with high level of determination in undertaken activities; • their motivation to act is to a larger extent conditioned by own beliefs than objective situational conditions; • the belief that they can achieve set objectives motivates them to continue started ventures; • discerns reasons for failures in their insufficient efforts, possessed information or skills (factors that are under their control); • is convinced of their own ability to have control in various situations, which reduces their stress or lowers susceptibility to depression; • has the skill to learn new things; • - self-efficacy has a positive impact on their way of thinking about themselves, self-assessment.

Source: own study on the basis of: Bateman, Crant (1993), Crant (1995), Fay, Frese (2001), Bańka (2016) (proactivity); Bandura (1998), Bańka (2016) (self-efficacy)

Research exemplifications – proactivity in relation to self-efficacy

Categories of a proactive personality, proactive behaviours, self-efficacy constitute variables broadly explored in the context of professional development. The

research conducted in this area confirms their significant predictive value with regard to the individual's achievements in various spheres of functioning including experiencing successes in career. It turns out that the conviction of own predispositions to achieve set objectives improves professional functioning of teachers (Kowalczyk-Wałędziak, 2012), the quality of teamwork (Łukasik, 2013), or educational achievements and professional adaptability of an individual (Larose et al., 2006; Klimkowska, 2013). Whereas, analyses devoted to pro-activity prove its close relations with information style of identity (Cybal-Michalska, 2013). This dependency confirms having certain personality features by proactive individuals, such as: openness to new experiences, willingness to learn about oneself and the surrounding world and auto-reflection. Peculiarity of their subjective initiative is demonstrated in the anticipation and active creation of the future, which, in the case of youth, is of crucial significance for shaping self.

Furthermore, the research related to the issue of professional career and referring to the construct of pro-activity, as well as beliefs in self-efficacy allow noticing many correlations between psycho-social variables. An example of which is given by own explorations conducted among the youth from complexes of vocational schools.¹ The domain of general proactivity allowing recognition of proactive behaviours to the benefit of projecting professional development, as well as shaping the image of self as a person resilient to failures and flexible in activities, was recognised with the Scale of Career Proactivity by A. Bańka (2016). 10 statements referring to this construct were used in the questionnaire. Whereas, in order to assess the level of self-efficacy in action the Scale of Self-Efficacy by M. Urban (2008: 255) was used. This scale is made of 6 statements referring to five levels at which this efficacy can be represented. Whereas, in order to assess the level of self-efficacy in action the Scale of Self-Efficacy by M. Urban (2008: 255) was used. This scale is made of 6 statements referring to five levels at which this efficacy can be represented. The analysis of the empirical material indicated the directly proportional increase in the level of self-efficacy in action with regard to the increase in the level of respondents' general proactivity ($S; \rho = 0,267; p \leq 0.001$).²

¹ The studies were conducted in selected vocational and technical schools in the territory of the Greater Poland Voivodship and Kuyavian-Pomeranian Voivodship in 2015 with the diagnostic survey method. The study group consisted of 697 respondents. (See: Myszka-Strychalska, 2016).

² The Spearman nonparametric rank correlation studying the dependence between variables (p-value indicates, whether this dependence is statistically significant) was used in calculation. $P \leq 0.05$ value, which is commonly recognised in social sciences, was assumed as the limit level of statistical significance. The positive value of this coefficient shows that the tendency to act proactively increases along with the increase in the level of self-efficacy.

Table 2. Correlation between the level of general proactivity and self-efficacy in action of the studied youth

The level of self-efficacy in action	General proactivity ³
Very low	31.6000
Low	42.4348
Medium	43.0659
High	47.0892
Very high	51.3152

Source: results of own studies

Results of studies also allowed indicating a statistically significant correlation in the case of general proactivity ($\chi^2 = 157.102$; $df = 36$; $p \leq 0.001$)⁴ and self-efficacy in action ($\chi^2 = 83.029$; $df = 24$; $p \leq 0.001$) and the assessment of chances to succeed in career by the youth. It means that the higher the respondent's level of proactive behaviours in career, as well as belief in their own causal abilities in undertaken ventures, the higher he or she assesses own chances of professional success and vice versa; the lower the respondent's level of general proactivity and self-efficacy in action, the higher percentage of indicating the category "I have no chances" with regard to the perspectives of professional development.

Obtained results of studies correspond with other explorations conducted in the same area. The research conducted by R. Schwarzer, S. Taubert and E.R. Greenglass (1999) among Polish and Canadian respondents proves that proactive coping is positively correlated with self-assessment and self-efficacy, and negatively with professional burnout. Further studies conducted by E.R. Greenglass disclosed a highly significant relation of proactive coping and self-efficacy with the sense of just treatment at work (Greenglass, 2004: 147). Additional data on this topic is provided by explorations conducted by Manfred Diehl, Angellena B. Semegon and Ralf Schwarzer indicating that both variables are also related to controlling attention in pursuing objectives, as well as resistance to distractors (Diehl et al., 2006). Whereas, explorations conducted among professionally active persons by Antje Schmitt and her co-workers indicated that persons declaring a higher level of efficacy on a given working day also demonstrated higher inclination to proactive activities (Schmitt et al., 2017). This data suggests that employers intending to increase professional effectiveness of their employees should undertake measures

³ Values are given in the form of an arithmetic mean of results obtained by respondents showing a given level of self-efficacy.

⁴ Chi-squared test was used to prove this dependency between variables.

aimed at reinforcing belief in their own abilities. It is also important to promote behaviours of proactive employees, as it increases their engagement in the performed work and optimises their working environments (Dikkers et al., 2010). It is worth underlining that the level of noticeable efficacy in activity determines the quality of proactive and pro-developmental behaviours in career which are usually strengthened with reference to a specific professional field, in which the individual feels competent (Betz, 2004).

Den Hartog and Frank Belschak made some observations which are interesting in cognitive terms (2012). The research conducted by them among employees indicated a significant relation between self-efficacy and proactive behaviours, and the position held in the company. Persons holding managerial positions allowing autonomous actions were characterised with proactive behaviours and identified with a high level of trust in their ability to achieve set objectives. Whereas, employees holding positions characterised with low autonomy, did present proactive behaviours, however, it concerned only persons who disclosed low self-efficacy. Similar correlations were noticed in the case of self-assessment and employee assessments.

Explorations conducted by Majella J. Albion, Lorelle J. Burton, Karen M. Fernie (2005) among Australian unemployed persons allowed stating strong correlations between three variables: proactive coping, proactive attitude and general self-efficacy. They present cognitively interesting observations concerning the age of the respondents, which had a significant impact on answers given by the respondents. Persons with professional experience more often presented a proactive attitude and belief in self-efficacy than the youth starting their professional career. It means that adults notice potential in various changes and feel responsible for their professional development, which is manifested in their manner of thinking about their skills. Such manner of perception is less often shown by the youth. This observation has significant practical implications. It underlines the necessity of taking into consideration age differences and related needs while organising forms of support for the unemployed. For adults it is important to recognise and use their skills, which they obtained during their professional experience. Whereas, younger persons should be provided with trainings in the scope of specific strategies of coping in the labour market, which will probably produce desirable results.

However, it is worth mentioning that there are studies on the unemployed in the labour market indicating that a decidedly more important role in searching for a job is played by external factors such as the economic situation or existing social support than psychological factors, including self-efficacy (Kasprzak, 2000). A longer period of unemployment results in acquiring by a person a conviction

that he or she has low abilities to find employment. What is more interesting, longitudinal studies conducted by M. Łaguna proved that persons participating in trainings aimed at reinforcing their belief in their own abilities did, in fact, show more faith in their potential, however, it did not result in getting a job (Łaguna, 2005).

Summary and conclusions

Proactivity and self-efficacy can be considered as components of attitudes, orientations, as well as personality features that direct the youth's behaviours at the achievement of specific aspirations and objectives in career. This observation gives grounds for the conclusion that individual motives resulting from own needs will constitute the basis of activity of the youth. Therefore, it means that the relation between the person's trust in their own effectiveness in achieving objectives and his or her behaviours, is not distant. Conducting explorations and analyses concerning self-efficacy and proactivity of the youth will allow predicting the course of their professional development in the future.

Observation of the proactivity construct in the context of constructing professional career enriches this area of analyses with the aspect of positive human efforts, emotions, aims, searching for benefits and sense in undertaken activities, as well as self-efficacy of actions. The individual's belief in successful completion of undertaken ventures motivates them to influence the surrounding environment and set new challenges, which, in consequence, reinforces their belief in possessed skills. Two factors play a significant role in the presented depiction: the development objective and time. Concentration on the achievement of set objectives allows undertaking measures preventing failures. Thus outlined perspective builds a bridge between theories of proactive coping and theories of actions and results in the inclusion of the theory of proactivity in the list of new theories of actions (Ratajczak, 2012). This observation entails a certain methodological hint that in all studies on categories of proactivity and self-efficacy a specific behavioural domain should be indicated, in the context of which such categories will be recognised (Betz, Hackett, 2006).

It is worth reinforcing self-efficacy and proactivity as soon as at the level of education. It requires creating situations allowing development of personal competences through interactions with the environment and other people, taking actions resulting from fulfilment of various roles and confrontation with potential threats (Bańka, 2015: 100). It is a difficult task which requires organisation of non-stand-

ard trainings and situations. Shaping the youth's proactive attitudes and reinforcing their self-efficacy can produce desired results in the scope of the prevention of career indecisiveness, which is more and more often an individual's reaction to the unpredictability of contemporary times (Bańka, 2014).

Neglecting actions aimed at reinforcing the youth's belief in their own skills related to shaping the path of professional development can result in lowering their educational and professional aspirations, incomplete use of held resources, difficulties with making decisions or issues related with fulfilment of social roles (Krauze, 2012: 124). With regard to the procedures aimed at shaping the person's trust in their ability to control events, it is important to know psychological processes influencing the course thereof, such as: cognitive processes (the manner of perceiving events, developing scenarios of the course of action, selecting action strategies), motivational processes (formulating an objective that is important for the individual, expected result) affective processes (attitude to events, emotions as a source of information) and selection processes (estimation of own abilities with regard to the situation) (Bandura, 1993; Łukasik, 2013: 55–58). Therefore, it will be important to develop the youth's competences of analytical thinking, obtaining information on the environment and self, long-term planning, recognising and naming own feelings and realistic assessment of own predispositions to take various actions.

Proactivity and self-efficacy of the youth reinforce their responsible engagement in the process of constructing a career. They constitute factors significantly related to motivation to act, which, by stimulating their causative potential, influences effectiveness of performed tasks, coping with them or creating ambitious plans of professional development. Thus, shaping them at the youth constitutes one of the basic educational tasks.

Bibliography

- Albion M.J., Fernie K.M., Burton L.J. (2005), Individual differences in age and self-efficacy in the unemployed, *Australian Journal of Psychology*, 57(1), pp. 11–19.
- Bandura A. (1993), Perceived self-efficacy in cognitive development and functioning, *Educational Psychologist*, 28(2), pp. 117–148.
- Bandura A. (1994), Self-efficacy, [in:] V.S. Ramachaudran (ed.), *Encyclopedia of Human Behavior* vol. 4, pp. 71–81, New York.
- Bandura A. (2015), *Teoria społecznego uczenia się*, Warszawa.
- Bańka A. (2006), *Poradnictwo transnacionalne. Cele i metody międzykulturowego doradztwa karier*, Warszawa.
- Bańka A. (2007), *Psychologiczne doradztwo karier*, Poznań.

- Bańka A. (2009), Proaktywność – inencjonalne konstruowanie przyszłości i uprzedzające osiągnięcie celów personalnych poprzez doświadczanie codzienności, [in:] H. Wrona-Polańska, W. Czerniawska, L. Wrona (eds.), *Szkice o ludzkim poznawaniu i odczuwaniu*, Kraków.
- Bańka A. (2013), Zaufanie do siebie w procesie konsolidacji statusu dorosłości: Konstrukcja i charakterystyka psychometryczna Skali Samoskuteczności w Karierze, *Czasopismo Psychologiczne*, 19, 2, pp. 281–301.
- Bańka A. (2014), Bezdecyzyjność jako psychospołeczny wzór tranzykcji do dorosłości: Konstrukcja Skali Decyzyjności Kariery, *Czasopismo Psychologiczne*, 20, 2, pp. 237–246. DOI: 10.14691/CPPJ.20.2.305.
- Bańka A. (2015), Intencjonalne konstruowanie przyszłości i wyprzedzające realizowanie celów: walidacja Skali Proaktywności Ogólnej, *Czasopismo Psychologiczne*, 21, 1, pp. 97–115.
- Bańka A. (2016a), *Poczucie samoskuteczności. Konstrukcja i struktura czynnikowa Skali Poczucia Samoskuteczności w Karierze Międzynarodowej*, Poznań–Warszawa.
- Bańka A. (2016b), *Proaktywność a tryby samoregulacji. Podstawy teoretyczne, konstrukcja i analiza czynnikowa Skali Zachowań Proaktywnych w Karierze*, Poznań–Warszawa.
- Bateman T.S., Crant J.M. (1993), The proactive component of organizational behavior, *Journal of Occupational Behavior*, 14, pp. 103–118.
- Betz N.E. (1992), Counseling uses of career self-efficacy theory, *Career Development Quarterly*, vol. 41, is. 1, pp. 22–26.
- Betz N.E. (2004), Contributions of self-efficacy theory to career counseling: a personal perspective, *Career Development Quarterly*, vol. 52, is. 4, pp. 340–353.
- Betz N.E., Hackett G. (2006), Career self-efficacy theory: back to the future, *Journal of Career Assessment*, 14(1), pp. 3–11.
- Cervone D. (1997), Social-cognitive mechanisms and personality coherence: self-knowledge, situational beliefs, and cross-situational coherence in perceived self-efficacy, *Psychological Science*, vol. 8, pp. 43–50.
- Crant J.M. (1995). The proactive personality scale and objective job performance among real estate agents, *Journal of Applied Psychology*, 80, pp. 532–537.
- Crant J.M. (2000), Proactive behavior in organizations, *Journal of Management*, 26, 3, pp. 435–462.
- Diehl M., Semegon A.B., Schwarzer R. (2010), Assessing attention control in goal pursuit: A component of dispositional self-regulation, *Journal of Personality Assessment*, vol. 86, is. 3, pp. 306–317.
- Dikkers J.S.E., Jansen P. G.W., de Lange A.H., Vinkenburgh C.J., Kooij D. (2010), Proactivity, job characteristics, and engagement: a longitudinal study, *Career Development International*, vol. 15, no. 1, pp. 59–77.
- Drwal R.L. (1995), Poczucie kontroli jako wymiar osobowości – podstawy teoretyczne, techniki badawcze i wyniki badań, [in:] R.L. Drwal (ed.), *Adaptacja kwestionariuszy osobowości. Wybrane zagadnienia i techniki*, Warszawa, pp. 199–227.
- Fay D., Frese M. (2001). The concept of personal initiative: An overview of validity studies, *Human Performance*, 14(1), pp. 97–124.
- Frese M., Fay D., Hillburger T., Leng K., Tag A. (1997), The concept of personal initiative: Operationalization, reliability and validity in two German samples, *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 70, pp. 139–161.
- Frese M., Kring W., Soose A., Zempel J. (1996), Personal initiative at work: Differences between East and West Germany, *Academy of Management Journal*, 39, pp. 37–63.

- Grant A.M., Ashford S.J. (2008), The dynamics of proactivity at work, *Research in Organizational Behavior*, 28, pp. 3–34.
- Greenglass E.R. (2004), Różnice wynikające z ról płciowych, wsparcie społeczne i radzenie sobie ze stresem, [in:] H. Sęk, R. Cieślak (eds.), *Wsparcie społeczne, stres i zdrowie*, Warszawa.
- Greenglass E.R., Schwarzer R., Taubert S. (1999), *The Proactive Coping Inventory (PCI): A multidimensional research instrument*, <http://www.psych.yorku.ca/greenglass/>.
- Griffin M.A., Neal A., Parker S.K. (2007), A new model of work role performance: Positive behavior in uncertain and interdependent contexts, *Academy of Management Journal*, 50(2), pp. 327–347.
- Hartog D.N., Belschak F.D. (2012), When does transformational leadership enhance employee proactive behavior? The role of autonomy and role breadth self-efficacy, *Journal of Applied Psychology*, 97(1), pp. 194–202.
- Hobfoll E. (2006), *Stres, kultura i społeczność*, Gdańsk.
- Kasprzak E. (2000), Osobowość młodych bezrobotnych a sukces i porażka na rynku pracy, *Czasopismo Psychologiczne*, 6, 1–2, pp. 55–61.
- Klassen R., Chiu M.M. (2010), Effects on teachers' self-efficacy and job satisfaction: Teacher gender, years of experience, and job stress, *Journal of Educational Psychology*, vol. 102(3), pp. 741–756.
- Klimkowska K. (2013), *Orientacja na sukces zawodowy studentów kończących studia translatorskie*, Lublin.
- Kowalczyk-Wałędziak M. (2012), *Poczucie sprawstwa społecznego pedagogów. Studium teoretyczno-empiryczne*, Kraków.
- Krauze E. (2012), Poczucie samoskuteczności studentów w karierze (komunikat z badań), *Problemy Profesjologii*, no. 1, pp. 121–134.
- Larose S., Ratelle C.F., Guay F., Senécal C., Harvey M. (2006), Trajectories of science self-efficacy beliefs during the college transition and academic and vocational adjustment in science and technology programs, *Educational Research and Evaluation*, vol. 12, is. 4, pp. 373–393.
- Lent R.W., Hackett G. (1987), Career self-efficacy: Empirical status and future directions, *Journal of Vocational Behavior*, vol. 30, is. 3, pp. 347–382.
- Łąguna M. (2005), Spostrzeżenie własnej skuteczności i koncepcja Ja u osób bezrobotnych. Możliwości modyfikacji poprzez działania edukacyjne, *Psychologia Rozwojowa*, 10/1, pp. 69–78.
- Łukasik I.M. (2013), *Poczucie własnej skuteczności we współpracy z grupą. Eksperyment pedagogiczny w przestrzeni akademickiej*, Lublin.
- Maddux J.E., Lewis J. (1995), Self-efficacy and adjustment. Basic principles and issues, [in:] J.E. Maddux (ed.), *Self-efficacy, Adaptation and Adjustment: theory, research and application*, New York, pp. 37–68.
- Morrison E.W., Phelps C.C. (1999), Taking charge at work: Extra role efforts to initiate workplace change, *Academy of Management Journal*, 42, pp. 403–419.
- Myszka-Strychalska L. (2016), *Orientacje zawodowe młodzieży z zespołów szkół zawodowych*, Poznań.
- Parker S.K., Williams H.M., Turner N. (2006), Modeling the antecedents of proactive behavior at work, *Journal of Applied Psychology*, 91(3), pp. 636–652.
- Ratajczak Z. (2012), Przedsiębiorczość w kontekście ogólnej teorii działania, [in:] Z. Ratajczak. *Przedsiębiorczość. Źródła i uwarunkowania psychologiczne*, Warszawa, pp. 13–26.
- Schein E. (1971), The individual, the organization, and the career: a conceptual scheme, *The Journal of Applied Behavioral Science*, vol. 7, is. 4, pp. 401–426.
- Schmitt A., Belschak F.D., Den H., Deanne N. (2017), Feeling vital after a good night's sleep: The interplay of energetic resources and self-efficacy for daily proactivity, *Journal of Occupational Health Psychology*, vol. 22(4), pp. 443–454.

- Schwarzer R., Taubert S. (1999), Radzenie sobie ze stresem: wymiary i procesy, *Promocja Zdrowia, Nauki Społeczne i Medycyna*, 17, pp. 72–92.
- Schwarzer R., Taubert S. (2002), Tenacious goal pursuits and striving toward personal growth: Proactive coping, [in:] E. Frydenberg (ed.), *Beyond Coping: Meeting Goals, Visions and Challenges*, London, pp. 19–35.
- Seibert S.E., Crant J.M., Kraimer M.L. (1999), Proactive personality and career success, *Journal of Applied Psychology*, 84(3), pp. 416–427.
- Slebarska K. (2017), *Droga do pracy. Proaktywne radzenie sobie a poszukiwanie zatrudnienia i adaptacja do nowego miejsca pracy*, Katowice.
- Turska E. (2014), *Kapitał kariery ludzi młodych. Uwarunkowania i konsekwencje*, Katowice.
- Urban M. (2008), *Indywidualizm i kolektywizm w świadomości młodzieży. Studium psychologiczno-polityczne*, Warszawa.

Celina Kamecka-Antczak*

Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu

Szkolna kultura polityczna. Czym jest i jak ją badać?

KEYWORDS

school political culture, school culture, school as an organisation, civic competences

ABSTRACT

Kamecka-Antczak Celina, *Szkolna kultura polityczna. Czym jest i jak ją badać?* [School political culture. What is it and how to study it?]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 179–197, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.9.1

The article is an attempt to create a new category in the study of the school, which is school political culture. Theoretical meta-analysis was used. In the first part, the author explains why she asks about school political culture. Based on the assumption that the school is an organisation, it justifies applying the tools of political culture to its study. The school as an organisation is a separate system of activity, with clearly defined goals, a specific division of labour among members of the school community and connectivity between elements with a certain degree of formalisation and hierarchy of power. A comparison of elements of the school's organisation with the basic elements of the political system is presented. The second part introduces the criteria that the theory of political culture should meet to become a theory that can be applied in school space. A meta-analysis of selected concepts of political culture: Gabriel Almond, Vilfredo Pareto and Zbigniew Blok (based on the developed criteria) allowed the selection of a leading theory. The results of meta-analysis are the subject of the third part of the article. The initial adaptation of the selected theory leading to the school specificity is a contribution to further scientific work on the development of a research tool allowing the classification of school political culture: of individual students, as well as the one dominating in the group.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8476-9738>.

Wprowadzenie

Celem artykułu jest próba odpowiedzi na pytanie: czy kategorię kultury politycznej możemy zastosować do badania szkoły, a jeśli tak, to na jakiej koncepcji kultury politycznej się oprzeć? Pojęcia „szkoła” i „kultura polityczna” są niezwykle szerokie i trudne do precyzyjnego zdefiniowania. Termin „kultura polityczna” sam składa się z kolejnych dwóch trudno definiowalnych pojęć: „kultura” i „polityka”. Wprowadza to wiele wątpliwości i obaw, czy łączenie tych dwóch zagadnień nie sprowadzi badacza na manowce. Z pewnością zastosowanie uporządkowanego podejścia metodologicznego, jakim jest metaanaliza teoretyczna, pozwoli znacząco ograniczyć kłopoty z tym związane.

Kultura polityczna jest – w bardzo ogólnym ujęciu – zbiorem przekonań i działań uczestników danego systemu politycznego względem tego systemu. Jej zakres obejmuje idee, wartości, normy polityczne, nawyki, tradycje, wzory zachowań politycznych, emocje wobec faktów politycznych i kryteria ich oceny (Sarnacki, 2016). Klasyczne koncepcje kultury politycznej dotyczą poziomu państwowego, pytają o stosunek obywateli do elementów systemu politycznego danego państwa i determinanty tego stosunku. W zależności od koncepcji będziemy szukać przejawów kultury politycznej w wypowiedziach (por. Almond, Verba, 1963) i/lub działaniach (por. Blok, 2009) członków danej zorganizowanej politycznie społeczności. Determinantów kultury politycznej będziemy szukać w posiadanej przez jednostki wiedzy, wyznawanym przez nie systemie wartości czy właśnie w systemie organizacji państwa, wyznaczającym każdemu uczestnikowi realne pole działania. Niektóre koncepcje kultury politycznej biorą pod uwagę tylko systemy demokratyczne (por. Ferejohn, Rakove, Riley, 2001). Inne dają możliwość pytania o kulturę polityczną w różnych, także niedemokratycznych systemach. Wyznaczając cechy zachowań wzorowego obywatela, koncepcje kultury politycznej niekiedy mogą stawać się narzędziem politycznej indoktrynacji. Pytając o determinanty tych zachowań, mogą tworzyć wzory systemów idealnych. Kwestią sporną pozostaje wartościowanie typów kultury politycznej. Niektórzy autorzy (por. de Lazari, 2016) uznają za uzasadnione pytanie o istnienie kultury politycznej danej społeczności lub jej brak. Definiują oni kulturę polityczną jako kulturę jednostek wykazujących się obywatelską aktywnością.

Kulturę polityczną możemy badać całościowo jako dominującą w danym społeczeństwie oraz w danej grupie społecznej czy organizacji. Wówczas pytać możemy o kulturę polityczną pracowników danej korporacji czy studentów itp. Założonym celem mojej pracy jest poznanie szkolnej kultury politycznej i ustalenie sposobów jej badania. Przy czym pytam tu nie o dominującą kulturę polityczną

uczniów względem polityki państwa, a o możliwość zastosowania koncepcji kultury politycznej w przestrzeni szkolnej. Pytam o kulturę polityczną zastaną w danej szkole i tworzoną względem jej własnej wewnętrznej organizacji. Zadaję pytanie: jak badać tak zdefiniowaną kulturę polityczną szkoły? Czy ideę kultury politycznej możemy zastosować do specyfiki szkolnej?

Interpretując szkołę w perspektywie organizacyjnej, można przyrównać ją do instytucji, która rządzi się własnymi prawami i regułami, wytwarza wspólny produkt oraz dotyczy ludzi połączonych więzami instytucjonalnymi (por. Dymara, 2009). Chcąc zrozumieć szkolną rzeczywistość, nie można odrywać jej od kultury ogólnej, której szkoła jest częścią, jak i pomijać faktu, że jako organizacja tworzy ona swoją własną kulturę wewnętrzną, którą zastajemy, wchodząc do szkoły (Dernowska, Tłuściak-Deliowska, 2015). Zastosowanie do badania szkoły optyki kultury politycznej wymaga postawienia pytań: Czy szkoła jest zorganizowana politycznie? Czy system zarządzania nią (jako organizacją) zbliżony jest do systemu politycznego, służącego zarządzaniu państwem? Szukając odpowiedzi na te pytania, przyjrano się podstawowym elementom systemu politycznego (por. Zieliński, 1999; Podolak, Żmigrodzki, 2013) i spróbowano odnaleźć je w systemie organizacji szkoły:

- 1) współzależna społeczność, składająca się z grup o interesach zbieżnych i sprzecznych – szkolna społeczność ma wspólne cele, składa się z tak zwanych grup o interesach zbieżnych i sprzecznych, takich jak chociażby uczniowie, rodzice, nauczyciele, z których każda może być dodatkowo wewnętrznie złożona;
- 2) organizacje, które poprzez wywieranie wpływu oraz zdobywanie i sprawowanie władzy reprezentują interesy tych grup – w szkole rolę tę odgrywają przedstawiciele samorządu uczniowskiego, rada rodziców, rada szkoły, a także na przykład koła aktywności pozalekcyjnej;
- 3) instytucje władzy państwowej mające monopol uwzględniania interesów grupowych, dysponujące zarówno narzędziami perswazji, jak i przymusu oraz przemocy – tym elementem będzie dyrekcja szkoły, rada pedagogiczna(?);
- 4) normy formalne i zwyczajowe regulujące wzajemne relacje i funkcjonowanie wszystkich części składowych systemu oraz ideologie i strategie polityczne – w przypadku szkół będą to normy ustalane zewnętrznie w rozporządzeniach właściwego ministra oraz normy wewnętrzne zawarte w statucie szkoły i innych wewnątrzszkolnych aktach prawnych;
- 5) instytucje i organizacje międzynarodowe, których członkiem jest lub może zostać państwo lub partia – funkcję tego elementu pełnić może na przykład

uczestnictwo szkoły w europejskiej sieci współpracy, programie wymiany uczniowskiej itp.

Jeśli powyższa analogia zostanie uznana za uprawnioną, to zasadne stanie się pytanie o szkolną kulturę polityczną. Idąc dalej tym tokiem myślenia, by zdefiniować kulturę polityczną szkoły, należy odnieść się do gotowej koncepcji kultury politycznej. Znajdziemy ich bardzo wiele i z pewnością nie każda da się zastosować do specyfiki szkolnej. Dokonując przeglądu literatury, zauważyć można, że współcześnie tworzone koncepcje kultury politycznej są nawiązaniem, próbą re-interpretacji czy operacjonalizacji koncepcji klasycznych. Sięgając do ich źródeł, analizie należy poddać koncepcje stworzone przez klasyków: Gabriela Almonda we współpracy z Binghamem G. Powellem (1975) i Sidneyem Verbą (1963), oraz Vilfreda Pareta (1935/2017), który – choć pisał o typach myślenia politycznego, nie zaś wprost o samej kulturze politycznej – w tym nurcie myślenia może być interpretowany (por. Bäcker, 2005). Biorąc pod uwagę fakt, że kultura polityczna, nie pozostaje obojętna wobec szerszego kontekstu kulturowego danego kraju, warto zwrócić uwagę także na koncepcje rodzime. W tej kategorii bezsprzecznie najszerzej koncepcje kultury politycznej rozwinął Zbigniew Blok (2005; 2009).

Znalezienie odpowiedniej dla specyfiki szkoły koncepcji kultury politycznej wymagało opracowania kryteriów, jakie powinny zostać przez tę koncepcję spełnione. Pomogły one znaleźć taką, która może zostać poddana dalszej adaptacji i zastosowana do rozważań nad szkołą jako organizacją o określonych właściwościach. Tymi kryteriami są warunki:

- 1) ogólności: wybrana koncepcja powinna tak interpretować ustrój polityczny, by dał się zaadoptować do systemu organizacyjnego szkoły lub po prostu uwzględnił możliwość zastosowania na poziomach niższych niż państwo-naród;
- 2) szczegółowości: wybrana koncepcja powinna obejmować pełen zakres możliwych przejawów kultury politycznej (subiektywnych i obiektywnych, materialnych i niematerialnych) oraz dostrzegać związki między nimi;
- 3) specyfikacji: wybrana koncepcja powinna wskazywać konkretne elementy kultury politycznej i posiadać kryteria rozróżniania (ale nie wartościowania) poszczególnych typów kultury politycznej, uwzględniając inne niż demokratyczny ustroje;
- 4) relacji dwukierunkowej: wybrana koncepcja powinna zauważać wpływ kultury politycznej na struktury polityczne oraz wpływ struktur politycznych na kulturę polityczną;
- 5) relacyjności: wybrana koncepcja powinna uwzględniać miejsce i relacje kultury politycznej w kulturze ogólnej;

6) operacjonalizacji: wybrana koncepcja powinna dawać możliwość empirycznego zastosowania.

Każdej koncepcji należy zadać jednakowe pytania badawcze, aby sprawdzić, czy spełnia powyższe warunki:

- 1) w jakich kategoriach opisuje kulturę polityczną?
- 2) jakie dostrzega determinanty kultury politycznej?
- 3) jaka jest funkcja kultury politycznej?
- 4) w jakiej relacji do kultury ogólnej pozostaje kultura polityczna?
- 5) jaką typologię kultur politycznych proponuje?
- 6) jakie wprowadza kryteria ich weryfikacji?

Wybrana koncepcja pozwoli określić zakres przedmiotu badań, który zostanie zaadoptowany do specyfiki szkolnej. Tym samym pozwoli stworzyć definicję szkolnej kultury politycznej, a dzięki warunkowi operacjonalizacji umożliwi także opracowanie narzędzia badawczego do klasyfikacji jej typów. Poniżej zaprezentowano kolejno wyniki przeprowadzonej analizy dla koncepcji: Gabriela Almonda we współpracy z Binghamem G. Powellem (1975) oraz Sidneyem Verbą (1963), Vilfreda Pareto (1935/ 2017) w interpretacji Romana Bäckera (2005) oraz Zbigniewa Bloka (2005; 2009).

Koncepcja kultury politycznej Gabriela Almonda, Bingham G. Powella i Sidneya Verby

1) W jakich kategoriach opisana jest kultura polityczna?

W rozumieniu autorów kultura polityczna to „psychologiczne orientacje w stosunku do społecznych obiektów” (Almond, Verba, 1963: 14). Przedmiotem badań nad kulturą polityczną są tu więc postawy członków danego systemu politycznego wobec obiektów politycznych (Almond, Powel, 1966: 53). Postawy i orientacje polityczne tworzą potencjalne możliwości polityczne, skłonności do określonego zachowania się i przez to wpływają na funkcjonowanie samego systemu politycznego (Sobolewski, 2001: 130).

2) Jakie są determinanty kultury politycznej?

Autorzy zwracają uwagę przede wszystkim na determinanty wewnętrzne. Wskazują trzy podstawowe elementy postawy: wiedzę, emocje i oceny. Zróznicowane orientacje: poznawcza (zależna od posiadanej wiedzy), oceniająca (odnosząca się do systemu wartości) i afektywna (bazująca na własnych emocjach) – impli-

kują różne zachowania jednostek w tych samych rolach w systemie politycznym (Almond, Powel, 1975: 577). Indywidualne wiedza, emocje i oceny tworzą możliwości polityczne, skłonności do określonego zachowania się i przez to wpływają na funkcjonowanie samego systemu politycznego (Sobolewski, 2001: 130). Jednocześnie zależą od oddziaływania tego systemu: posiadana wiedza bierze się z nauki i doświadczeń, oceny bazują na zinternalizowanym systemie wartości przekazywanym w najbliższym środowisku, w panującej ideologii czy w przekazie medialnym.

3) Jaka jest funkcja kultury politycznej?

W swoich pracach autorzy nie kryli aprobaty dla demokratycznych rządów. Jako cel stawiali sobie opisanie postaw korzystnych dla systemu demokratycznego, odnosząc się do centralnego kryterium szeroko rozumianej postawy partycypacyjnej. W swoich badaniach, biorąc pod uwagę tylko społeczności demokratyczne, tworzyli model idealny – kulturę obywatelską – wskazując na taką jej funkcję, jak podtrzymywanie i rozwój demokracji. Zwracali uwagę na zależność dwukierunkową typu kultury politycznej od panującego systemu politycznego oraz stabilności panującego systemu politycznego od dominującego typu kultury politycznej (Sobolewski, 2001: 130).

4) W jakiej relacji do kultury ogólnej pozostaje kultura polityczna?

W pismach Almonda i współautorów trudno znaleźć wnikliwe i dogłębne rozważania nad tym, czym jest polityka. Zakładają oni raczej jej potoczne rozumienie apriori.

Odróżnienie między kulturą polityczną a bardziej ogólnym systemem kultury społeczeństwa jest analityczne. Polityczna kultura jest integralnym aspektem kultury bardziej ogólnej, a system politycznych przekonań jednostki jest tylko częścią całości jego przekonań. Co więcej, podstawowe przekonania i wzory wartości kultury, które nie mają odniesienia do szczególnych politycznych obiektów – zwykle odgrywają istotną rolę w tworzeniu kultury politycznej. (Verba, 1956: 521)

Kultura polityczna postrzegana jest w perspektywie antropologicznej jako wyodrębniona część kultury ogólnej. Przymiotnik „polityczna” zawęży po prostu pole badań (całej kultury) do jej zakresu obejmującego stosunki polityczne społeczności, eliminując, dla celów badań, inne niepolityczne aspekty kultury danej grupy.

5) Jaką typologię kultur politycznych proponuje koncepcja?

Na podstawie prowadzonych badań autorzy wyodrębnili trzy typy idealne kultury politycznej:

- zaściankowa. Charakteryzuje się małym zainteresowaniem zagadnieniami politycznymi i małą aktywnością polityczną – uznaną za postawę właściwą względem systemu politycznego. Społeczeństwo nie przypisuje sobie żadnej roli w procesach politycznych, nie dostrzega także znaczenia, jakie polityka ma dla życia jednostek. Zaściankowa kultura polityczna jest zamknięta na kontakty ze światem zewnętrznym, często opiera się na stereotypach;
- podporządkowana. Charakteryzuje się uległością rządzących wobec rządzących. Społeczeństwo, pomimo że ma wiedzę na temat podmiotów politycznych i świadomość swojego znaczenia w systemie, nie dostrzega potrzeby angażowania się w politykę, uznając, że zadanie to należy do elity władzy. Charakteryzuje się biernością w kształtowaniu życia publicznego, brakiem zrozumienia tego, jak procesy polityczne wpływają na życie jednostek;
- uczestnicząca. Charakteryzuje społeczeństwo, w którym istnieją ukształtowane i ustabilizowane przekonania na temat roli polityki w modelowaniu życia poszczególnych grup i jednostek. Społeczeństwo cechuje duża aktywność społeczna, świadomość możliwości, jakie niesie aktywny udział w życiu politycznym (Almond, Verba, 1963).

Kultura polityczna danego społeczeństwa jest w rzeczywistości zawsze mieszanym różnych typów – o ogólnej ocenie decyduje typ dominujący. Opisana przez autorów kultura obywatelska (*civic culture*) jest typem mieszanym z przewagą dominacji kultury uczestniczącej i zachowanymi włączonymi w nią elementami typów kultury podporządkowanej i zaściankowej. Jest to typ kultury najbliższy ideałowi, charakterystyczny dla systemów amerykańskich i brytyjskich (Wiatr, 1999).

6) Jakie są kryteria weryfikacji w badaniach typów kultury politycznej?

Almond i Verba przeprowadzili szerokie badania porównawcze postaw politycznych ludności pięciu krajów: Stanów Zjednoczonych, Wielkiej Brytanii, Niemiec, Włoch i Meksyku. W studium *Civic Culture, Political Attitudes and Democracy in Five Nations* wymieniali pytania, na jakie należy odpowiedzieć, by opisać i scharakteryzować kulturę polityczną danej grupy społecznej:

- co uczestnicy wiedzą na temat swojego narodu, systemu politycznego, historii, jaki jest ich stosunek emocjonalny do narodu?
- co uczestnicy wiedzą o instytucjach politycznych, o grze politycznej, przywódcach, jakie żywią wobec nich uczucia?
- co uczestnicy wiedzą o mechanizmach polityki, o procesach podejmowania decyzji politycznych, jak postrzegają ważne wydarzenia polityczne, na przykład wybory, jak je oceniają?
- jak uczestnik widzi swoją osobę i położenie w systemie politycznym, jakie emocje towarzyszą kontaktom z systemem? (Almond, Verba, 1963: 50).

Współcześnie koncepcji tej zarzuca się jednak „przeterminowanie się” wartości eksplanacyjnej. Zaproponowane przez Almonda i Verbę badania bazowały na porównywaniu typu pożądanego kultury obywatelskiej oraz jej dwóch ułomnych wersji: podporządkowanej i zaściankowej. Obracając się cały czas w kręgu społeczeństw demokratycznych, autorzy w badaniach oceniali ich oddalenie od ideału. Współcześnie trudno jest jednak zaobserwować społeczności demokratyczne o typach dominujących zaściankowym lub poddańczym. Koncepcja ta nie daje już więc możliwości empirycznego zastosowania w badaniach porównawczych (Blok, Pająk-Patkowska, 2016: 26).

Typy myślenia społecznego Vilfreda Pareta a typologia kultur politycznych

Poniżej opisana koncepcja typologii kultur politycznych została stworzona przez Romana Bäckera (2005) na podstawie zmodyfikowanej typologii myśli politycznej wywodzącej się z klasyfikacji typów myślenia społecznego opisanych przez Vilfreda Pareta (1994).

1) W jakich kategoriach opisana jest kultura polityczna?

Typy myślenia społecznego Pareto wyprowadza z trzech sposobów komunikowania się między ludźmi:

- komunikacja dla wiedzy: oparta na logice analitycznej i weryfikowalności twierdzeń lub w swojej antynomii na quasi-nauce bez dbania o logikę i rzetelność ostatecznych rezultatów wyводу. Celem tego myślenia społecznego jest tworzenie modelu prawdy, dostarczenie poczucia pewności i trwałości;
- komunikacja dla zaspokojenia residuów (Pareto, 1994: 165), własnych potrzeb i aspiracji. Realizuje się ona poprzez myślenie mityczne wytwarzające derywacje, czyli przekonania i sądy, które mają pozwolić na jednoczesne

realizowanie residuów i podtrzymanie więzi społecznych. Realizowania własnych potrzeb w sposób akceptowalny przez grupę społeczną. Myślenie mityczne pozwala zaspokoić potrzeby bezpieczeństwa i tożsamości. Może przyjmować formę religii, ideologii lub myślenia plemiennego (współcześnie postplemiennego) (Bäcker, 2005: 98–99);

- komunikacja z potrzeby więzi społecznej. Realizuje się ona w myśleniu komunikacyjnym określanym jako „bla bla” lub plotki. Celem jest tu wyłącznie zaspokojenie potrzeby przynależności poprzez podtrzymanie więzi społecznych. Antynomią myślenia komunikacyjnego jest myślenie wegetatywne, gdzie jedynym celem jednostki jest bezpośrednie i jak najszybsze zaspokojenie własnych potrzeb życiowych, najczęściej biologicznych (Pareto, 1994).

Każdy z powyższych typów myślenia łączy się z wzorcem osobowościowym. Roman Bäcker wyprowadza z nich typ myślenia politycznego i typy kultury politycznej. Myślenie polityczne ma tu charakter świadomościowy, pełni funkcję buforu. Kulturę polityczną zaś możemy opisywać w kategorii działania – reakcji na bodziec polityczny – zależnej od charakterystyki tego buforu, jakim jest myślenie polityczne. Przedmiotem badań nad kulturą polityczną byłyby więc obserwowalne działania: jednostek, grup, partii, rządzących i rządzonych, a nie ich deklaracje.

2) Jakie są determinanty kultury politycznej?

Typ kultury politycznej jest zdeterminowany sposobami myślenia społecznego i wzorcami osobowościowymi, pozostając z nimi kompatybilnym w taki sposób, że wzorec osobowy człowieka wpływa na jego typ myślenia społecznego, co implikuje typ kultury politycznej, jaki przedstawia (Bäcker, 2005: 102). Pareto pokazuje, jak silne i nieracjonalne są motywy działań społecznych. Wprowadza pojęcie residuów jako odwiecznych dyspozycji motywacyjnych istniejących w naturze ludzkiej i zakorzenionych w instynktach, emocjach oraz namiętnościach obecnych nawet w wysoce abstrakcyjnych, tworzonych przez „czysty” intelekt teoriach (Pareto, 1994: 165). Każda struktura polityczna propaguje przy tym konkretne wzorce osobowościowe, jednak efektywność ich przejmowania przez jednostki zależna jest od predyspozycji indywidualnych (Bäcker, 2005: 101).

3) Jaka jest funkcja kultury politycznej?

W interpretacji Romana Bäckera kultura polityczna jest ogniwem, które spaja cechy osobowościowe i odpowiadający im typ myślenia społecznego ze światem wiedzy, uczuć i woli politycznej (Bäcker, 2005: 102).

4) W jakiej relacji do kultury ogólnej pozostaje kultura polityczna?

Pareto opisuje typy myślenia społecznego, które opiera na sposobach komunikowania się między ludźmi, zdeterminowane przez trzy kryteria: wiedzę, chęć zaspokojenia własnych potrzeb i aspiracji oraz potrzebę więzi społecznej (Pareto, 1994: 165). Z takiego ogólnego ujęcia, opartego na pewnych charakterystycznych cechach natury ludzkiej, Roman Bäcker wyprowadził najpierw typy myślenia politycznego, a następnie typy kultur politycznych. Typ kultury politycznej jest więc kompatybilny z szerszym kontekstem, z danym typem myślenia oraz z wzorcem osobowości, który determinuje wszystkie sfery społecznego działania, nie tylko polityczną. Warto zauważyć także, że typologia Pareta i Bäckera jest niezależna od systemu demokratycznego. Część opisanych typów kultury politycznej charakterystyczna jest dla niedemokratycznych społeczeństw/grup, część może przejawiać się zarówno w demokratycznych, jak i niedemokratycznych systemach.

5) Jaką typologię kultur politycznych proponuje koncepcja?

Analizując koncepcje Vilfreda Pareta, Roman Bäcker wyprowadza z niej następujące typy kultury politycznej:

- **wegetatywny.** Jednostka o tym typie kultury postrzega świat tylko przez pryzmat własnych korzyści i strat, nie biorąc pod uwagę możliwych konsekwencji. Cechuje się wysokim poziomem konformizmu i brakiem zasad. Jest zdolna do wszystkich działań, które w danym momencie uzna za pożyteczne dla siebie. W systemach demokratycznych jednostka taka będzie prezentować postawę wycofania, jednakże może łatwo aktywizować się, zachęcona materialnymi korzyściami. W systemach totalitarnych jednostka będzie aktywnie (biurokratycznie) podporządkowana, nie wykazując żadnych zachowań buntowniczych (Bäcker, 2005: 102–103);
- **postrybalny.** Jednostki o tym typie kultury dążą do realizacji grupowych korzyści kosztem otoczenia społecznego. Normy społeczne traktują relatywnie w zależności od tego, czy dotyczą one „swoich”, czy „obcych”. Jest to typ, który może wystąpić we wszystkich rodzajach systemów politycznych, najczęściej jednak w autorytarnych strukturach władzy (częściej na poziomie lokalnym niż narodowym) (Bäcker, 2005: 103);
- **trybalny.** Jednostki o tym typie kultury odporne są na działanie procesów modernizacyjnych. Opierają się na przekazywanych pokoleniowo wzorach postępowania wobec i w ramach struktur władzy, zarówno wewnątrz danej grupy, jak i na zewnątrz. Przekazywane rytuały bazują na biało-czarnych,

schematycznych wyobrażeniach o świecie. Jest to typ prezentowany w XX wieku przez mafię włoską (Bäcker, 2005: 103);

- zracjonalizowano-mityczny. Jednostki o tym typie kultury charakteryzują się umiejętnością łączenia interesów indywidualnych z grupowymi. Podejmują próby ich jednoczesnego realizowania. Kultura ta oparta jest na jednoczesnym myśleniu ideologicznym lub religijnym i logice arystotelesowskiej. Warunkiem podstawowym jest tu postawa tolerancji, uznanie odmienności i prawa do podmiotowości innych osób. Walka polityczna postrzegana jest jako gra o wyniku zero-jedynkowym. Jest to kultura charakterystyczna dla społeczeństwa otwartego (Popper, 1987). Porównywana może być z kulturą obywatelską społeczeństwa demokratycznego (Bäcker, 2005: 103–104);
- fundamentalistyczny. Jest to kultura społeczności, która w gwałtownie zmieniającym się, modernizującym się społeczeństwie dąży do utrzymania tradycyjnych wzorców życia społecznego. Ten typ kultury ma charakter kontrkulturacyjny, niekiedy natywistyczny. Powstaje pod silnym wpływem współczesnych derywacji wykorzystujących na przykład zasoby frazeologiczne religii uniwersalistycznych czy też tradycyjne wzorce zachowań politycznych (Bäcker, 2005: 104);
- totalitarny. Jej rdzeniem jest gnoza polityczna. Jednostka o takim typie kultury wzrasta najlepiej w kontekście kultury wegetatywnej lub posttrybalnej. Charakteryzuje się rewolucjonistycznym lub hiperaktywistycznym wzorcem osobowości (Bäcker, 2005: 104).

6) Jakie są kryteria weryfikacji w badaniach typów kultury politycznej?

Dla koncepcji socjologicznej Vilfreda Pareta właściwa jest metoda obserwacji zachowań, aktywności i działań będących przedmiotem badań nad kulturą polityczną. Niektórzy autorzy zauważają jednakże w niej pewne niejasności, dotyczące definiowania residuów tak istotnych w kwalifikacji typów myślenia społecznego i typów kultury politycznej. W dziele Pareta znajdziemy wiele niespójnych interpretacji tego pojęcia. W jednym miejscu utożsamia je z instynktem (Pareto, 1994: 165), w innym z uczuciem (Pareto, 1994: 204). Jednocześnie twierdzi, że residua co prawda są pośrednio związane z uczuciami i instynktem, ale jednocześnie są czymś innym, bo to „uczucia wyrażane są poprzez rezydua” (Pareto, 1994: 169). Wyjaśniając przyczyny obserwowalnych zachowań, nie możemy zatem odnieść się do obiektywnie poznawalnych elementów rzeczywistości, a jedynie do intuicyjnych kategoryzacji. Pareto tłumaczy każde działanie (a więc także działanie poli-

tyczne) odpowiednią kombinacją residuów. Jeśli zatem nie mamy spójnej definicji residuów, nie mamy w istocie możliwości weryfikacji koncepcji tego autora (Szczepański, 1961: 298).

Koncepcja kultury politycznej Zbigniewa Bloka

1) W jakich kategoriach opisana jest kultura polityczna?

Kultura polityczna traktowana jest w koncepcji Zbigniewa Bloka jako filtr modyfikujący różne systemowe bodźce, takie jak przymus, autorytet, manipulacja, propaganda czy reklama, i prowadzący do konkretnych zachowań politycznych będących przedmiotem obserwacji badacza. Należy zatem do sfery świadomościowej. Jest częścią świadomości społecznej, świadomości jednostkowej, która pozwala na eliminowanie, porządkowanie według ważności czy modyfikowanie swoich zachowań oraz decyzji politycznych oraz modelowanie ról społecznych/politycznych zarówno rządzących, jak i rządzonych (Blok, 2005: 52).

2) Jakie są determinanty kultury politycznej?

Autor wyróżnia cztery bazowe moduły struktury świadomości wchodzące w zakres kultury politycznej. Są to:

- idee, wartości i normy polityczne – zinternalizowane i podzielane oraz świadomie odrzucone;
- nawyki, tradycje i wzory polityczne, wspomagające system polityczny i niewspomagające systemu politycznego;
- emocje wobec podmiotów i przedmiotów polityki – pozytywne i negatywne;
- kryteria oceny faktów, zjawisk i procesów politycznych, preferujące interesy społeczności, grupy społecznej i jednostki (Blok, 2005: 53).

Określanie typu kultury politycznej jednostki to ustalenie, w jakim miejscu znajduje się jednostka w rozpisanej przestrzeni skrajnych determinantów dla każdej z tych płaszczyzn. Miejsce to zależy od zinternalizowanych wartości, norm i idei, przeżytych doświadczeń życiowych, doświadczanych uwarunkowań historycznych, warunków klimatyczno-geograficznych czy ekonomicznych życia.

3) Jaka jest funkcja kultury politycznej?

Ten sam bodziec polityczny w zależności od charakteru filtra spowoduje odmienne reakcje. Oddziaływanie bodźca generuje więc pewną pulę możliwych zachowań politycznych i możliwych sposobów myślenia o polityce. Z tego zbioru tylko nie-

które możliwe reakcje przepuszczane są przez filtr „kultury politycznej”, zależnej od charakteru filtra. Zachowania uznane za niepożądane, niestosowne, niegodne itp. są eliminowane. Następnie te, które przechodzą, zostają uporządkowane według wyznaczonej przez charakter filtra hierarchii ważności (Blok, 2009: 100). Funkcją kultury politycznej jest więc „wyeliminować, zmodyfikować lub uporządkować zachowania polityczne oraz decyzje” (Blok, 2009: 101).

4) W jakiej relacji do kultury ogólnej pozostaje kultura polityczna?

Autor nie odwołuje się wprost do korelacji kultury politycznej z kulturą ogólną. Przywołuje definicje kultury Antoniny Kłoskowskiej. Ujmuje ona kulturę jako wieloaspektową całość, w której wyróżnić możemy warstwę:

- zinternalizowanych norm, wzorów i wartości tkwiącą w świadomości ludzi;
- działań będących wyrazem zinternalizowanych norm wzorów i wartości;
- wytworów i obiektów stających się przedmiotem kulturowych działań;
- typów myślowych, na przykład język (Kłoskowska, 1981: 108–117).

Zbigniew Blok wielokrotnie podkreśla możliwość poszerzania wymienionego zakresu determinant kultury politycznej postrzeganej, zdaje się, jako zinternalizowana warstwa świadomości ludzi wywodząca się z kultury ogólnej (Blok, 2009: 89).

5) Jaką typologię kultur politycznych proponuje koncepcja?

Autor operacjonalizuje każdy z czterech elementów składowych świadomości, określając i definiując cztery podstawowe moduły kultury politycznej i wyznaczając dla każdego z nich punkty skrajne – wymiary. W ten sposób w module pierwszym, tworzonym przez idee, wartości i normy polityczne, wyróżnić można wymiary:

- indywidualizm–kolektywizm (prymat dobra jednostki nad dobrem grupy i odwrotnie);
- wolność–równość (prymat swobody działania lub prymat równego traktowania);
- sprawiedliwość–niesprawiedliwość (traktowanie innych ludzi w taki sam sposób na podstawie takich samych kryteriów moralnych lub traktowanie różnych ludzi w różny sposób na podstawie przypadkowych kryteriów).

Moduł drugi tworzą nawyki, tradycje i wzory polityczne. Proponowane przez autora wymiary dla tego modułu to:

- demokracja–totalitaryzm (stosunek obywateli do rozwiązań demokratycznych);
- tolerancja–nietolerancja (postrzeganie odmienności i stosunek do obcych);
- elitaryzm–egalitaryzm (stosunek do hierarchii w strukturach społecznych).

Moduł trzeci to emocje wobec polityki, tworzą go wymiary:

- zgoda–walka (postawa ugodowa postrzegana jako ważne dobro społeczne kontra nastawienie rywalizacyjne, dążenie do konfrontacji);
- patriotyzm–kosmopolityzm (przywiązanie do własnego państwa lub jego brak i poczucie przynależności do szerszej wspólnoty);
- fundamentalizm–nihilizm (opieranie się na zakotwiczonych w świadomości ideach kontra całkowity relatywizm wartości i idei);
- woluntaryzm–fatalizm (postrzeganie decyzyjnego wpływu podmiotu na kształt dziejów lub jego brak);
- pesymizm– optymizm (postrzeganie przebiegu wydarzeń w sposób negatywny lub pozytywny).

Ostatni moduł (czwarty) tworzą oceny polityki, czyli stosowane przez społeczeństwo kryteria oceny działań podmiotów politycznych. Możemy wyróżnić tu wymiary:

- sprawiedliwe–niesprawiedliwe (działania przestrzegające kryteriów oceniających lub je łamiące);
- efektywne–skuteczne (działania osiągające efekt przy najmniejszych kosztach lub działania osiągające efekt bez względu na koszty);
- zobiektywizowane–uznaniowe (ocena na podstawie jasno określonych lub przypadkowych kryteriów);
- racjonalne–irracjonalne (ocena oparta na precyzyjnych kryteriach versus ocena zależna od stanu emocjonalnego jednostki) (Blok, 2005: 116–118).

Z tak zoperacjonalizowanych pojęć Blok tworzy mapę typologii kultury politycznej, pozwalającą umieścić indywidualnie każdą jednostkę na 10-punktowej skali między skrajnościami każdego z wymiarów wszystkich założonych modułów. Daje też możliwość wyliczenia średniej istotnej dla określenia typu dominującego. Autor uwzględnia możliwość dalszej empirycznej rozbudowy pojęcia kultury politycznej o kolejne moduły (na przykład postawy wobec aktywności politycznej), jak również pogłębionej analizy tylko jednego wybranego przez badacza wymiaru. Dodatkowo każdy z modułów może być rozbudowany o kolejne dychotomie w zależności od przyjętych założeń metodologicznych i teoretycznych. Dzięki czemu badacz może sam poszerzać siatkę typologiczną, jednakże zawsze w pewnym sztywnym, sprawdzalnym schemacie.

6) Jakie są kryteria weryfikacji w badaniach typów kultury politycznej?

Koncepcja omawia dokładnie kolejne etapy operacjonalizacji i weryfikacji: precyzyjne zdefiniowanie modułów kultury i dychotomicznych pojęć, przełożenie ich na język zrozumiały dla osób badanych, zapisując je w formie opiso-

wego przedstawienia krańców danej skali, przeprowadzenie badań pilotażowych, zebranie danych z badań właściwych. Na podstawie zaproponowanych badań empirycznych można ustalić, w jakim miejscu w przestrzeni skrajnych czynników determinujących moduły kultury znajduje się jednostka. Według wyprowadzonego wzoru można określić jej zindywidualizowany typ kultury politycznej. Dopiero wówczas, mając ustalone, kto jest nośnikiem kultury politycznej i w jakim czasie można dokonywać uogólnień, tworzy się typy idealne czy modele.

Tabela 1. Porównanie analizowanych koncepcji kultury politycznej zgodnie z postawionymi pytaniami analitycznymi

Kryteria analizy	G. Almond	V. Parero	Z. Blok
Kategorie opisu kultury politycznej	psychologiczna orientacja; przedmiot badań: postawy.	reakcja na bodziec polityczny; przedmiot badań: działania/zachowania.	filtr między bodźcem a reakcją; przedmiot badań: zachowania.
Determinanty kultury politycznej	wiedza, emocje, oceny.	wzorzec osobowy + typ myślenia społecznego.	<ul style="list-style-type: none"> • idee, wartości normy, • nawyki, tradycje, wzory, • emocje, • kryteria oceny.
Funkcje kultury politycznej	podtrzymanie i rozwój demokracji.	ogniwo spajające cechy osobowościowe, typ myślenia społecznego i świat polityki.	eliminowanie, porządkowanie, modyfikowanie zachowań i decyzji politycznych.
Relacja kultury politycznej do kultury ogólnej	kultura polityczna jako wyodrębniona (zawężona) część kultury ogólnej.	kultura polityczna to jeden z aspektów szerszego kontekstu działań społecznych determinowanych przez wzorzec osobowy i typ myślenia.	kultura polityczna wywodzi się z kultury ogólnej.
Typologia kultury politycznej	<ul style="list-style-type: none"> • zaściankowa, • podporządkowana, • uczestnicząca. <p>* typologia stworzona do badań systemów demokratycznych pozwala określać odległość kultury dominującej od ideału partycypacyjnego.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • wegetatywna, • posttrybalna, • trybalna, • zrjonalizowana-mityczna, • fundamentalizmu, • totalitarna. <p>* typologia obejmuje systemy demokratyczne i niedemokratyczne.</p>	<p>typologia przedstawiona w przestrzeniach skrajnych czynników determinujących poszczególne moduły i ich zakresy jest precyzyjna, ale otwarta i zindywidualizowana.</p> <p>*nie ma powiązania z systemami politycznymi.</p>

Kryteria weryfikacji	wywiady dotyczące wiedzy, emocji i ocen respondentów; badania porównawcze.	obserwacja zachowań/ działań/aktywności	kwestionariusz samooceny w ramach podstawowych czterech modułów świadomości na 10-stopniowej skali + obserwacja zachowań.
-----------------------------	--	---	---

Źródło: opracowanie własne

Podsumowując dokonaną analizę oraz zestawienie przedstawione w tabeli, można stwierdzić, co następuje. Warunek pierwszy: ogólności, czyli takiej interpretacji systemu politycznego, by dał się zastosować na poziomie niższym niż państwo-naród, spełniają koncepcje Bloka i Pareta. Koncepcja Pareta wyjściowo dotyczyła myślenia społecznego, co może ułatwiać jej zastosowanie w przestrzeni szkolnej, korzystając z adaptacji Romana Bäckera dla tych wymiarów życia społecznego, które mają charakter polityczny (zgodnie z funkcją kultury politycznej jako spoiwa). Koncepcja Bloka, ze względu na otwartość schematu typologii dla indywidualnego badacza, dopuszcza mówienie o kulturze politycznej na różnych poziomach złożoności społecznej: grupy społecznej, narodu, społeczeństw złożonych zależnie od przyjętych założeń teoretycznych i metodologicznych.

Wszystkie trzy koncepcje spełniają warunek szczegółowości, obejmując cały zakres wszelkich możliwych przejawów kultury politycznej. Kryteria rozróżniania poszczególnych typów kultury są w nich antynomiczne. Przy czym w koncepcji Pareta brak jest jasności definicji, przede wszystkim wprowadzonych przez autora residuów, które w różnych momentach tekstu mają inną interpretację. Takie rozmycie definicyjne będzie z pewnością przeszkodą w adaptacji koncepcji do warunków szkolnych. Klasyfikacje Almonada oraz Bloka oparte są na rozłącznych, biegunowo zdefiniowanych typach idealnych (Almond) czy też skrajnych (Blok). Warto przytoczyć jednak zarzut kierowany do koncepcji stworzonej przez Almonda jako odwołującej się tylko do systemów demokratycznych, nieobejmującej zachowań politycznych innych społeczności, szczególnie spoza kręgu społeczeństw kultury łacińskiej (Bäcker, 2005: 97).

Wszystkie koncepcje spełniają warunek relacyjności i biorą pod uwagę warunek relacji dwukierunkowej (uwzględniając takie procesy, jak internalizacja, socjalizacja, doświadczenia życiowe: historyczne, społeczne czy gospodarcze), choć koncepcja Almonda zdaje się niedostatecznie uwzględniać możliwe procesy społeczne i psychologiczne zachodzące pomiędzy deklaracją postaw a faktycznym zachowaniem jednostek. Autor w swoich badaniach bierze pod uwagę deklaracje, a nie działania. Wszystkie koncepcje wskazują na konkretne elemen-

ty kultury politycznej i podają jej typy. Jednakże tylko koncepcja Bloka całkowicie unika warunku niewartościowania. Koncepcja Almonda jako wzorowy przedstawia typ kultury partycypacyjnej, określając oddalenie od niego pozostałych typów idealnych i faktycznych. Koncepcja Pareta sugeruje jako pożądany typ kultury racjonalno-mitycznej. Zarówno u Almonda, jak i u Pareta typy kultury politycznej mają charakter typów idealnych. Autorzy najpierw dokonali badań, a następnie na ich podstawie opracowali pewne typy idealne – modele kultury. Blok proponuje podejście odwrotne. Najpierw operacjonalizuje każdy z czterech elementów składowych świadomości kultury politycznej, wyznaczając na nich punkty skrajne. Następnie z tak zoperacjonalizowanych pojęć tworzy mapę typologii kultury politycznej, pozwalającą umiejscowić jednostkę między skrajnościami przypisanymi dla każdej kategorii, każdego elementu. W ten sposób mamy możliwość wydzielenia bardzo wielu typów kultury politycznej. Każdy jest zindywidualizowany oraz może być indywidualnie modyfikowany, rozszerzany przez badacza. Biorąc pod uwagę zakres oraz możliwość adaptacji do mniejszych społeczności i systemów ich politycznej organizacji (np. szkoły), pasująca wydaje się zarówno koncepcja Pareta (wraz z adaptacją Romana Bäcker-a), jak i Zbigniewa Bloka. Jednakże uwzględniając ostatni warunek – operacjonalizacji – należy wybrać koncepcję Zbigniewa Bloka, gdyż, jak wskazywano już powyżej, koncepcja Pareta niesie pewne utrudnienia interpretacyjne, przez co nie daje się precyzyjnie zoperacjonalizować.

W wyniku metaanalizy teoretycznej jako wiodącą – w najwyższym stopniu spełniającą wyznaczone kryteria – wybrano zatem koncepcję kultury politycznej Zbigniewa Bloka (2005; 2009). Daje ona możliwość indywidualnego określenia typu kultury politycznej każdej jednostki poprzez umiejscowienie jej na 10-punktowej skali każdego z wymiarów wszystkich założonych modułów wraz z możliwością wyliczenia średniej istotnej dla określenia typu dominującego. Nie bazuje na typach idealnych, dzięki czemu unika wartościowania. Takie podejście, dające precyzyjny i sztywny, ale otwarty schemat, sprawdzi się podczas adaptacji na różnych poziomach społecznej złożoności, której organizacja przybiera formę polityczną.

Autor koncepcji zaznacza istotną kwestię dotyczącą przejścia do etapu formułowania pojęć zrozumiałych dla osoby badanej. Proponuje konkretne formuły pytań wywiadu, zaleca badania pilotażowe mające na celu weryfikację rozumienia pojęć abstrakcyjnych. W kontekście zastosowania koncepcji kultury politycznej na poziomie szkoły kwestia ta przypomina o konieczności takiego sformułowania pytań wywiadu, aby wskazywały wyraźnie na stosunek do systemu szkolnego. I tak na przykład dla modułu pierwszego, który tworzą idee, wartości i normy polityczne, autor wyróżnia trzy podstawowe wymiary:

- indywidualizm–kolektywizm, określający preferencję dobra jednostki nad dobrem ogółu i odwrotnie;
- wolność–równość, określający prymat wartości swobody działania nad równym traktowaniem i odwrotnie;
- sprawiedliwość–niesprawiedliwość, określający konieczność traktowania ludzi w taki sam sposób na podstawie jednakowych kryteriów lub w różny sposób na podstawie przypadkowych kryteriów.

Dla przedstawionych wymiarów stworzyć możemy, zgodnie z wytycznymi autora koncepcji, zrozumiałe dla badanych twierdzenia w formie opisowego przedstawienia krańców danej skali. Dla poziomu społeczności szkolnej mogłyby to być na przykład:

W mojej szkole najważniejsze jest dla mnie, bym mógł realizować własne pasje i dbać o swój interes (indywidualizm). W szkole należy pamiętać o dobru grup, do których należymy (klasa, koło zainteresowań), czasem trzeba zrezygnować z własnych celów (kolektywizm).

Ważne jest dla mnie poczucie, że wszyscy uczniowie są sprawiedliwie traktowani (sprawiedliwość). Nie jest dla mnie ważny sposób traktowania innych uczniów z mojej szkoły (niesprawiedliwość).

W szkole najważniejsze jest, aby uczniowie mieli swobodę działania w różnych obszarach (wolność). W szkole najważniejsze jest, aby została zachowana równość w różnych obszarach (równość).

I dalej podobnie dla kolejnych modułów, realizując sformułowane przez Marię Dudzikową założenie:

(...) kulturę szkoły stanowi zespół idei, poglądów, zasad i praktyk szkoły, które w jawny lub ukryty sposób oddziałują na rozwój osoby i zmianę społeczną, zarówno w czasoprzestrzeni szkoły, jak i w jej bezpośrednim i pośrednim otoczeniu. Na tak pojmowaną kulturę szkoły składają się kultury jej podmiotów powiązanych interakcyjnie: nauczycieli, uczniów, „niepedagogicznych” pracowników szkoły oraz rodziców. Swój niewątpliwy udział mają tu także zjawiska i procesy o zasięgu lokalnym, regionalnym i globalnym. (Dudzikowa, Bochno, 2016: 6)

Bibliografia

- Almond G., Powell G.B. (1966), *Comparative Politics: a Developmental Approach; an analytic study*, Boston.
- Almond G., Powell G.B. (1975), *Kultura polityczna*, [w:] W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (red.), *Elementy teorii socjologicznych*, Warszawa.

- Almond G., Verba S. (1963), *The Civic Culture, Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton.
- Bäcker R. (2005), Typy myślenia społecznego Vilfredo Pareto a typologia kultur politycznych, [w:] Z. Blok (red.), *Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad kulturą polityczną*, Poznań.
- Blok Z. (2009), *O polityczności, polityce, politologii*, Poznań.
- Chmaj M., Żmigrodzki M. (1996), *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin.
- de Lazari A. (2016), Czy brak kultury też jest kulturą, [w:] A. Sarnacki (red.), *Kultura polityczna jako przedmiot badań*, Kraków.
- Dernowska U., Tłuściak-Delikowska A. (2015), *Kultura szkoły. Studium teoretyczno-empiryczne*, Kraków.
- Dymara B. (2009), *Dziecko w świecie edukacji*, Kraków.
- Dudzikowa M., Bochno E. (2016), Wprowadzenie do serii „Kultura Szkoły”, [w:] M. Dudzikowa, S. Jaskulska (red.), *Twierdza. Szkoła w metaforze militarnej. Co w zamian?*, Warszawa.
- Ferejohn J., Rakove J., Riley J. (2001), *Constitutional Culture and Democratic Rule*, Cambridge.
- Kłoskowska A. (1981), *Socjologia kultury*, Warszawa.
- Pareto V. (2017 [1935]), *The Mind and Society*, New York.
- Podolak M., Żmigrodzki M. (2013), System polityczny i jego klasyfikacje, [w:] M. Żmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska (red.), *Współczesne systemy polityczne*, Warszawa.
- Sarnacki A. (2016), Wstęp, [w:] A. Sarnacki (red.), *Kultura polityczna jako przedmiot badań*, Kraków.
- Sobolewski M. (2001), *Pisma niezbrane i rozproszone*, Kraków.
- Szczepański J. (1961), *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Warszawa.
- Wiatr J.J. (1999), *Socjologia polityki*, Warszawa.
- Wildawski A. (1995), Kulturowa teoria przywództwa, [w:] J. Szczupaczyński (wyb.), *Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z socjologii polityki*, Warszawa.
- Verba S. (1965), Comparative political culture, [w:] L. Pye, S. Verba (red.), *Political Culture and Political Development*, New York.
- Zieliński E. (1999), *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa.

Celina Kamecka-Antczak*

Nicolaus Copernicus University in Toruń

School political culture. What is it and how to study it?

KEYWORDS

school political culture, school culture, school as an organisation, civic competences

ABSTRACT

Kamecka-Antczak Celina, *School political culture. What is it and how to study it?*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 199–217, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.9.2

The article is an attempt to create a new category in the study of the school, which is school political culture. Theoretical meta-analysis was used. In the first part, the author explains why she asks about school political culture. Based on the assumption that the school is an organisation, it justifies applying the tools of political culture to its study. The school as an organisation is a separate system of activity, with clearly defined goals, a specific division of labour among members of the school community and connectivity between elements with a certain degree of formalisation and hierarchy of power. A comparison of elements of the school's organisation with the basic elements of the political system is presented. The second part introduces the criteria that the theory of political culture should meet to become a theory that can be applied in school space. A meta-analysis of selected concepts of political culture: Gabriel Almond, Vilfredo Pareto and Zbigniew Blok (based on the developed criteria) allowed the selection of a leading theory. The results of meta-analysis are the subject of the third part of the article. The initial adaptation of the selected theory leading to the school specificity is a contribution to further scientific work on the development of a research tool allowing the classification of school political culture: of individual students, as well as the one dominating in the group.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0001-8476-9738>.

Introduction

The objective of the article is an attempt at answering the question: can the category of political culture be applied to studying schools, and if so, which concept of political culture should be chosen as a basis? The concepts of “school” and “political culture” are uniquely broad and difficult to define precisely. The concept of “political culture” itself is made up of two further terms that are difficult to define, namely “culture” and “politics”. This introduces many doubts and fears as to whether the fusion of these two concepts would not lead the researcher astray. Surely, the use of the structured methodological approach of the theoretical meta-analysis shall allow one to broadly avoid any sort of related difficulties.

Political culture – in a very general sense – is a collection of convictions and actions of participants of a certain political system with respect to that system. Its scope covers ideas, values, political standards, customs, traditions, models of political behaviour, emotions with respect to political facts and criteria for their assessment (Sarnacki, 2016). Classical concepts of political culture apply to the state level, they ask about the attitude of the citizens towards components of the political system of a given state and about the determining factors for this attitude. Depending on the concepts, we shall be looking for signs of political culture in statements (conf. Almond, Verba, 1963) and/or actions (conf. Blok, 2009) of the members of a particular politically organised community. Determining factors of political culture shall be sought in the knowledge held by individuals, the value system adhered to by them or specifically in the system of organisation of a state, providing every participant with a real field of action. Some concepts of political culture consider only democratic systems (conf. Ferejohn, Rakove, Riley, 2001). Others provide the capacity to ask about political culture in other, non-democratic systems as well. Determining the properties of behaviour of the model citizen, concepts of political culture may at times become a tool of political indoctrination. Asking about the determining factors of such behaviour, they may develop patterns for ideal systems. The valuation of the types of political culture remains a point of dispute. Certain authors (conf. de Lazari, 2016) consider it valid to ask about the existence of the political culture within a certain community or the lack of such a culture. They define political culture as the culture of individuals characterised by civic activity.

Political culture may be studied as a whole, as dominant within a certain society, and as dominant within a specific social group or organisation. At that time, we may ask about the political culture of employees within a specific corporation or

political culture of students, etc. The assumed objective is getting to know school political culture and determining the modes of its analyses. In this regard, I ask not about the dominant political culture of pupils with respect to state polity, but about the possibility of application of political culture concepts within the space of school. I ask about the political culture found at a given school and developed with respect to its own internal organisation. I ask the question: How to study a school's political culture thus defined? Can the idea of political culture be applied to the specifics of a school?

Interpreting school in the organisational perspective, it can be compared to any institution that is governed by its own laws and regulations, produces a common product and applies to people connected by institutional bonds (conf. Dymara, 2009). Wanting to understand school society, it may not be detached from culture in general, of which the school is a part; nor may be omitted the fact that as an organisation, it develops its own internal culture that we meet upon entering the school (Dernowska, Tłuściak-Deliowska, 2015). The use of tools of political culture with respect to a school requires the following questions to be posed: Is the school organised politically? Is the system of management of the school (as an organisation) similar to a political system used to manage the state? Looking for answers to these questions, a look was taken at the basic components of the political system (conf. Zieliński, 1999; Podolak, Żmigrodzki, 2013), attempting to find them within the school's organisation system:

- 1) an interdependent community, made up of groups of similar and contrary interests – the school community has common interests, it is composed of so-called groups of similar and contrary interests, e. g. pupil groups, parents, teachers, with each of these additionally being internally complex;
- 2) organisations, which through execution of influence and the acquisition and exercising of power represent the interests of these groups – at school this role is played by representatives of the student body, the parents' council, the school council, possibly e. g. extracurricular activity clubs;
- 3) state institutions holding monopoly to consider group interests, having at their disposal both tools of persuasion as well as those of compulsion and power – such bodies being the school management, the teachers' council(?);
- 4) formal standards and customs governing mutual relations and the functioning of all constituent components of the system as well as political ideologies and strategies – in case of schools, these shall be externally determined norms based on the regulations of the relevant minister and internal standards included in the school bylaws and other internal school legal acts;

- 5) international institutions and organisations, the state or party is or may become a member – this component can refer to e. g. the school's membership in an European network of cooperation, a pupil exchange programme etc.

If the above analogy is considered to be valid, then the question about the school's political culture also becomes valid. Following this line of thinking, in order to define a school's political culture, one must refer to the ready concept of political culture. A great multitude of such concepts may be found, and certainly, not every one of them may be applied to the specifics of a school. Analysing available literature, one may not that concepts of political culture created contemporaneously refer back or attempt to reinterpret or operationalise classical concepts. When looking at sources, analysed must be concepts created by classics: Gabriel Almond together with Bingham G. Powell (1975) and Sidney Verba (1963), and Vilfredo Pareto (1935/2017), who – despite having written about types of political thought, and not directly about political culture itself – may be interpreted within the same line of thinking (conf. Bäcker, 2005). Considering the fact that political culture does not remain indifferent against the broader cultural context of a specific country, one should note domestic Polish concepts as well. In this concept it was doubtless Zbigniew Blok (2005, 2009) who develop the concepts of political culture most broadly.

In order to find the concept of political culture most suited for the specifics of the school required the development of criteria to be fulfilled by such a concept. They helped to find the governing concept that may be subjected to further adaptation and applied to considerations about the school as an organisation having specific properties. These criteria are:

- 1) Generality: The selected concept should interpret the political system in such a way that it could be adapted to the organisational system of the school or that it would just consider the possibility of utilisation at levels lower than state-nation;
- 2) Detail focus: The selected concept should encompass the entire scope of possible forms of political culture (subjective and objective, material and intangible ones) and see the relations between them;
- 3) Specific attention: The selected concept should indicate specific components of political culture and use criteria to discern (but not value) the individual types of political culture, considering other systems than democracy;
- 4) Bilateral relations: The selected concept should not the influence of political culture on political structures and the influence of political structures on political culture;

- 5) Relationality: The selected concept should consider the position and relations of political culture within general culture;
- 6) Operationalisation: The selected concept must yield the possibility of applying it empirically.

Each concept should be asked the same research questions in order to test whether it fulfils the above conditions:

- 1) What categories are used to describe political culture?
- 2) Which determining factors of political culture are noted?
- 3) What is the function of political culture?
- 4) What is the relationship between of political culture and culture in general?
- 5) What is the proposed typology of political cultures?
- 6) Which criteria of verification does it introduce?

The selected head concept should determine the scope of the subject of study to be adopted to fit the specifics of the school. At the same time, it shall allow the development of the definition of the school political culture, and thanks to the condition of operationalisation, it shall also allow the determination of the research tool used to classify its types. Below are presented the results of the analysed analysis for the following concepts: By Gabriel Almond together with Bingham G. Powell (1975) and Sidney Verba (1963), by Vilfredo Pareto (1935/2017) as interpreted by Roman Bäcker (2005) and by Zbigniew Blok (2005; 2009).

The concept of political culture by Gabriel Almond, Bingham G. Powell and Sidney Verba

1) What categories are used to describe political culture?

The authors see political culture as “psychological orientations with respect to social objects” (Almond, Verba, 1963: 14). The subject of study of political culture here are the attitudes of members of the given political system against objects of politics (Almond, Powell, 1966: 53). Political attitudes and orientations create potential political capacity for certain behaviour, and thus influence the functioning of the political system itself (Sobolewski, 2001: 130).

2) Which are the determining factors of political culture?

The authors note primarily external determining factors. They indicate three fundamental components of the attitude: knowledge, emotions and grades. Varied orientations: cognitive (dependent on the knowledge held) – evaluating

(referring to the value system) and affective (based on own emotions) – imply various modes of behaviour by individuals in the same roles within the political system (Almond, Powell, 1975: 577). Individual knowledge, emotions and grades create potential political capacities, tendencies towards specific behaviour, thus influencing the operation of the political system itself (Sobolewski, 2001: 130). At the same time, they are dependent on the influence of this system: one's knowledge stems from learning and experiences, grades are based on an internalised value system conveyed within one's environment, the leading ideology or the media message.

3) What is the function of political culture?

In their work, the authors did not hide their approval for democratic governance. They determined to describe attitudes favourable for the democratic system, referring to the central criterion of the broadly understood participative attitude. In their work, considering only democratic societies, they created the ideal model – civic culture – indicating those of its functions like the support for and development of democracy. They noted the bilateral dependence of the type of political culture on the prevalent political system and the stability of the prevalent political system on the dominant type of political culture (Sobolewski, 2001: 130).

4) What is the relationship between of political culture and culture in general?

It is difficult to find thorough analyses of what politics is in the writings of Almond and his partners. They rather assume its common understanding *a priori*.

The differentiation between political culture and a more general social culture system is analytical. Political culture is an integral aspect of more general culture, and the system of an individual's political convictions is only a part of the entirety of their convictions. Moreover, the fundamental convictions and patterns of cultural values that do not refer to particular political objects – usually play a significant role in the development of political culture. (Verba, 1956: 521)

Political culture is perceived in the anthropological perspective as a separate part of general culture. The adjective “political” simply narrows the field of research (on culture as a whole) to its scope covering a community's political relations, eliminating, for the purpose of research, other non-political aspects of a given group's culture.

5) What typology of political cultures does the concept propose?

On the basis of the conducted research, the authors determined between three ideal types of political culture:

- narrow-minded political culture; it is characterised by low interest in issues of politics and limited political activity – described to be the right attitude towards the political system. Society does not assign any role to itself in political processes, it also does not see the meaning that politics has on individuals' lives. Narrow-minded political culture is closed to contacts with the outside world and is frequently based on stereotypes;
- subordinate political culture. It is characterised by subservience towards those in power. Despite society having knowledge on political entities and awareness of its significance in the system, it does not see the need to engage in politics, believing that this task lies with the elites of government. It is characterised by passivity in the development of public life, a lack of understanding of how political processes influence individuals' lives;
- participative political culture. Characterises a society with developed and stable convictions on the role of politics in the shaping of the lives of individual groups and individuals. Society is characterised by a high level of social activity, the awareness of opportunities brought about by active participation in political life (Almond, Verba, 1963).

The political culture of a society is in truth always a mix of various types – with the dominant type determining the assessment as a whole. Civic culture described by the authors is a mixed type, with prevalence of dominance of the participative culture and the retained and included components of types of subordinate and narrow-minded culture. This is a type of culture closer to the ideal, characteristic for systems of the United States and Britain (Wiatr, 1999).

6) What are the criteria of verification in the study of types of political culture?

Almond and Verba have conducted broad comparative studies of political attitudes of the societies of five countries: The United States, the United Kingdom, Germany, Italy and Mexico. The study "Civic Culture, Political Attitudes and Democracy in Five Nations" lists the questions to be asked to describe and characterise the political culture of a specific social group:

- what do participants know about their nation, political system, history, what is their emotional attitude towards the nation?
- what do they know about political institutions, the political game, leaders, what are their feelings towards them?

- what do they know about mechanisms of politics, political decision processes, what is their perception of significant political events, such as elections, how to they assess them?
- how does the participant see themselves and their position within the political system, what are the emotions accompanying contact with the system? (Almond, Verba, 1963: 50).

Contemporaneously, this concept is accused of “expiry” of the explanatory value. The studies suggested by Almond and Verba were based on comparisons of the sought type of civic culture and its two crippled versions: the subordinate and narrow-minded ones. Remaining within the circle of democratic societies, the authors evaluated their detachment from the ideal. Contemporaneously, however, it is difficult to see democratic societies with the dominant types being the narrow-minded or subordinate type. Hence, this concept does not provide the capacity of empirical application in comparative studies any more (Blok, Pająk-Patkowska, 2016: 26).

Types of social thinking by Vilfredo Pareto and the typology of political cultures

The following concept of typology of political cultures was created by Roman Bäcker (2005) on the basis of the modified typology of political thought stemming from the classification of the types of social thinking described by Vilfredo Pareto (1994).

1) What categories are used to describe political culture?

Pareto derives the types of political thinking from the three modes of communication between people:

- communication for knowledge: based on analytical logic and verifiability of statements or, in the opposite, on quasi-science without care for logic and the reliability of the final results of a statement. The objective of this social thinking is the development of a model of truth, the provision of the feeling of certainty and permanence;
- communication for the satisfaction of residuals (Pareto, 1994: 165), own needs and aspirations. It is effected through mythical thinking creating derivations, or convictions and judgements, which should allow one to both exercise residuals and support social bonds. Exercising own needs in a manner acceptable by the social group. Mythical thinking allows the satisfaction of the needs of security and identity. It can take on the forms of religion, ide-

ology or tribal thinking (contemporaneously post-tribal thinking) (Bäcker, 2005: 98–99);

- communication for want of social bonds. It is effected through communicative thinking described as “blah blah” or hearsay. The objective is purely the satisfaction of the need to belong by supporting social bonds. The opposite of communication thinking is vegetative thinking, whereby the sole objective of an individual is direct and fastest satisfaction of its own life needs, in particular biological ones (Pareto, 1994).

Each of the above types of thinking is related to a personality model. Roman Bäcker derives from them the type of political thinking and (...) types of political culture. Political culture is a thing of awareness, and plays the role of a buffer. Political culture may be described in the category of action-reaction to the political stimulus – dependent on the characteristics of this buffer that is political thinking. The subject of studies on political culture would hence be observable actions: of individuals, groups, parties, those exercising governance and those being governed, and not their declarations.

2) Which are the determining factors of political culture?

The type of political culture is determined by modes of social thinking and by personality models, remaining compatible with them as follows: one’s personal model influences their type of social thinking, implying the type of political culture that they represent (Bäcker, 2005: 102). Pareto shows, how strong and how irrational are the motives of social activity. He introduces the concept of residuals as eternal motivational dispositions existing in human nature and rooted in instincts, emotions and passions present even in highly abstract theories created by “pure” intellect (Pareto, 1994, p. 165). Every political structure promotes specific personal patterns, however, the efficiency of their takeover by individuals depends on individual dispositions (Bäcker, 2005: 101).

3) What is the function of political culture?

As interpreted by Roman Bäcker, political culture is the link that binds properties of personality, the relevant type of social thinking, with the world of knowledge, feelings and political will (Bäcker, 2005: 102).

4) What is the relationship between of political culture and culture in general?

Pareto describes types of social thinking based on modes of communication between people as being determined by three criteria: knowledge, the will to satisfy

own needs and aspirations and the need of social bonds (Pareto, 1994: 165). From this general perspective, based on certain characteristic properties of human nature, Roman Bäcker first derived types of political thinking and then types of political cultures. The type of political culture is thus compatible with the broader context, with a specific type of thinking and with the personality model that determines all spheres of social activity, not just the political. It is worth noting that the typology by Pareto and Bäcker is independent from the democratic system. Some of the described types of political culture are characteristic for non-democratic societies/ groups, some may come to shine both in democratic as well as non-democratic systems.

5) What typology of political cultures does the concept propose?

Analysing the concepts of Vilfredo Pareto, Roman Bäcker derives the following types of political culture from them:

- vegetative type of political culture. The individual representing this type of culture perceives the world only from the perspective of their own profits and losses, not considering possible, future consequences. They are characterised by a high degree of conformism and a lack of rules. They are able to do anything that it would consider advantageous for themselves at any given moment. In democratic systems, such an individual will represent an attitude of withdrawal, however, may be easily activated encouraged by material advantages. In totalitarian systems, the individual will be active (bureaucratically) subordinated, not showing any type of rebellious behaviour (Bäcker, 2005: 102–103);
- post-tribal type of political culture. Individuals representing this type of culture strive to achieve advantages for the group at the expense of the social environment. They treat social standards relatively, depending on whether they apply to “us” or “them”. This type may be found in all kinds of political systems, however, most commonly in authoritarian governance structures (more frequently at the local than at the state level) (Bäcker, 2005: 103);
- tribal type of political culture. Individuals representing this type of culture are resistant to upgrade processes. They rely on modes of behaviour towards and within governance structures passed down by generations, both within a given group as well as with respect to the outside. The conveyed rituals rely on white and black, schematic perceptions of the world. This type was represented in the 20th century by the Italian mafia (Bäcker, 2005: 103);

- rationalised-mythical political culture type. Individuals representing this type of culture are characterised by the skill to fuse individual interests with group interests. They make attempts at exercising them simultaneously. This culture is based on coincident ideological or religious thinking and Aristotelian knowledge. The fundamental condition is the basis of tolerance, appreciation of difference and the right to subjectivity of others. Political struggle is perceived as a game with the result being one or zero. This culture is characteristic for the open society (Popper, 1987). It may be compared to the civic culture of the democratic society (Bäcker, 2005: 103–104);
- fundamentalist political culture type. This is a community of cultures which struggles, within a rapidly changing, developing society, strives to maintain traditional patterns of social life. This type of culture is counterculturalist, nativist at times. It emerges under the strong influence of contemporary derivations utilising e. g. the phraseological resources of universalist religions or traditional political behaviour models (Bäcker, 2005: 104);
- totalitarian type of political culture. Its core is political gnosis. An individual representing this type of culture rises best in the context of vegetative or post-tribal culture. It is characterised by a revolutionist or hyperactivist personality model (Bäcker, 2005: 104).

6) What are the criteria of verification in the study of types of political culture?

The concept of Vilfredo Pareto is a sociological one, best used together with the method of observation of behaviour, activities and actions that are the subject of study of political culture. Some authors, however, note certain ambiguities in the concept of Pareto concerning the definition of residuals so significant in the qualification of types of social thinking and political culture. The work by Pareto includes many disjointed interpretations of this concept. At one point, he likens this to instinct (Pareto, 1994: 165), elsewhere with feeling (Pareto, 1994: 204). At the same time, he believes that residuals, even if indirectly related to feelings and instinct, are at the same time dissimilar from them because “feelings are expressed through residuals” (Pareto, 1994: 169). Explaining the causes of observed behaviour, one cannot refer to objectively analysable components of reality, but only to intuitive categorisations. Pareto explains all activities (including political activities) by a relevant combination of residuals. Hence, if one does not have a common definition of residuals, one does is actually not able to verify the concepts of this author (Szczepański, 1961: 298).

The concept of political culture by Zbigniew Blok

1) What categories are used to describe political culture?

Within the concept of Zbigniew Blok, political culture is treated as a filter modifying various systemic stimuli such as: compulsion, authority, manipulation, propaganda or advertising and leading to specific political behaviour being the subject of study through the researcher's observations. Political culture thus belongs to the sphere of consciousness. It is a part of social awareness, individual awareness, which allows the elimination, prioritisation or modification of own behaviour and political decisions as well as modelling societal/ political roles, both in those exercising power as well as those being governed (Blok, 2005: 52).

2) Which are the determining factors of political culture?

The author determines between four basic modules of the structure of awareness making up the scope of political culture. These are:

- political ideals, values and norms – internalised and shared as well as consciously rejected;
- political habits, traditions and models (–) supporting the political system and not supporting the political system;
- emotions towards the subjects and objects of politics – positive and negative ones;
- criteria of assessment of political facts, phenomena and processes (–) preferring the interest of society as a whole, the interest of social groups and the interests of individuals (Blok, 2005: 53).

The determination of the type of political culture of an individual is the determination, where the individual is located within the described space of extreme determining factors for each of these planes. This position is dependent on the internalised values, norms and ideas, past life experience, experienced historical conditions, climate and geographic conditions or the economic conditions of life.

3) What is the function of political culture?

The same political stimulus, depending on the character of the filter, causes different reactions. The influence of the stimulus hence generates a certain pool of possible political behaviour patterns and possible modes of thinking about politics. Only certain possible reactions from this pool are processed by the filter of "political culture", dependent on the character of the filter. Behaviour considered to be unwanted, unsuitable, unworthy, etc., is eliminated. Subsequently, the be-

haviour that makes it through is ordered according to the priority hierarchy as determined by the character of the filter (Blok, 2009: 100). It is thus a function of political culture to “eliminate, modify or order political behaviour and decisions” (Blok, 2009: 101).

4) What is the relationship between of political culture and culture in general?

The author does not directly refer to the correlations of political culture with culture in general. He recalls the definitions of Antonina Kłoskowska. She considers culture to be a multi-aspectual whole, within which we may determine the following:

- the layer of internalised norms, patterns and values found within human conscience;
- the layer of activities being the expression of internalised norms, patterns and values;
- the layer of products and objects becoming the subject of cultural activity;
- the layer of thought types, e.g. language (Kłoskowska, 1981: 108–117).

Zbigniew Blok stresses on multiple occasions the possibility of expansion of the indicated scope of determining factors of political culture perceived it seems, as the internalised layer of human conscience stemming from general culture (Blok, 2009: 89).

5) What typology of political cultures does the concept propose?

The author operationalises each of the four constituent components of conscience, determining and defining the four fundamental modules of political culture, and describing for each of these the end points (–) dimensions. In this manner, within the first module, created by political ideas, values and norms, the following dimensions can be determined:

- individualism-collectivism (the priority of the good of the individual over the good of the group, and vice versa);
- freedom-equality (the priority of the freedom of action or the priority of equal treatment);
- justice-injustice (treating others the same way on the basis of the same moral criteria or treating others differently on the basis of random criteria).

The second module is made up by political habits, traditions and models. The dimensions for this module suggested by the author are:

- democracy-totalitarianism (the attitude of citizens towards democratic solutions);

- tolerance-intolerance (perception of difference, otherness, and attitude towards others);
- elitism-egalitarianism (the attitude towards hierarchy in social structures).

The third module describes emotions towards politics, it is made up of the following dimensions:

- agreement-struggle (attitude of agreement perceived as an important social good versus an attitude of rivalry, the striving for confrontation);
- patriotism-cosmopolitanism (attachment to one's own country or its lack and the feeling of attachment to a broader community);
- fundamentalism-nihilism (basing oneself on ideas embedded in conscience and entire relativism of values and ideas);
- voluntarism-fatalism (perception of the decisive influence of an individual on history or lack thereof);
- pessimism-optimism (perceiving events in a negative or positive manner).

The last (fourth) module is made up of assessment of politics, or the criteria used by society to evaluate the actions of subjects of politics. In this regard one can discern between the following dimensions:

- just-unjust (actions following the criteria of assessment or violating them);
- efficient-effective (actions achieving the effect at lowest cost or actions achieving the effect irrespective of costs);
- objectivised-discretionary (assessment on the basis of clearly defined or random criteria);
- rational-irrational (assessment based on precise criteria versus assessment dependent on an individual's emotional condition) (Blok, 2005: 116–118).

Blok creates out of concepts thus operationalised a typology map of political culture, allowing him to place an individual on a ten-point scale between the extremes of every dimension for all the assumed modules. This yields the possibility of calculation of the mean significant for the purpose of determination of the dominant type. The author considers the possibility of further empirical expansion of the concept of political culture by further modules (e.g. attitudes towards political activity) as well as of a thorough analysis of just one dimension chosen by the researcher. In addition, each module can be expanded to include further dichotomies depending on the assumed methodological and theoretical assumptions. Thanks to this, the researcher may of their own accord expand the typological matrix, however, always adhering to a certain rigid, testable system.

6) What are the criteria of verification in the study of types of political culture?

The concept describes precisely the subsequent stages of operationalisation and verification: the precise definition of the modules of culture and the concept dichotomies, translating them into a language understandable by the studied persons, recording them in the form of a descriptive representation of the ends of the scale, the execution of pilot studies, the collection of data from the study proper. On the basis of the suggested empirical data, it may be determined, where within the space of extreme factors determining the modules of culture can an individual be located. According to the derived formula, its individual type of political culture may be determined. It is only then, having determined who is the carrier of political culture and when, can generalisations be derived, with ideal types or models being created.

Summarising the analysis and the compilation in the table, one can conclude as follows. Condition one: Generality, meaning, such an interpretation of the political system so that it could be applied at a level lower than state-nation, is fulfilled by the concepts of Blok and Pareto. The concept of Pareto initially concerned itself with social thinking, possibly simplifying its application in school space using the adaptation by Roman Bäcker for these dimensions of social life that are political in character (according to the function of political culture as a vehicle). The concept by Blok, due to the openness of the scheme of typologies for the individual researcher, allows discussion of political culture on various levels of social complexity: for the social group, the nation, for complex societies, depending on the assumed theoretical and methodological assumptions.

All three concepts fulfil the condition of detail, covering the entire scope of all possible signs of political culture. The criteria of differentiation between various types of political culture are antinomic within them. In this regard, the concept of Pareto lacks clarity of definition, in particular the *residuals* introduced by the author, which, in various parts of the text, are interpreted differently. Such blurring of definitions will certainly hinder adaptation of the concept to school conditions. The classifications by Almond and Blok are based on divisible, boundary-defined ideal types (Almond), or by extremes (Blok). However, it is worthwhile to quote the fault voiced against the concept developed by Almond, as referring only to democratic systems, not considering the political behaviour of other communities, in particular those outside of the sphere of societies of Latin culture (Bäcker, 2005: 97).

Table 1. The comparison between the analysed concepts of political culture in line with the analytical questions put forward

Analysis criteria	G. Almond	V. Pareto	Z. Blok
Descriptive categories of political culture	Psychological orientation. Subject of study: attitudes.	Reaction to the political impulse. Subject of study: actions/behaviour.	Filter between stimulus and reaction. Subject of study: Behaviour.
Determining factors of political culture	Knowledge, emotions, grades.	Personal role model + type of social thinking.	<ul style="list-style-type: none"> • ideas, values, norms; • habits, traditions, customs; • emotions; • assessment criteria.
Functions of political culture	Support for and development of democracy.	Link binding traits of personality, the type of social thinking and the world of politics.	Elimination, ordering, modification of political behaviour and decisions.
Relation between the political culture and general culture	Political culture as a separate (narrower) part of general culture.	Political culture is an aspect of a broad context of social activity determined by the personal model and type of thinking.	Political culture is derived from culture in general.
Typology of political culture	<ul style="list-style-type: none"> • narrow-minded; • subordinate; • participatory. <p>* typology created for the study of democratic systems allows the determination of the distance between the dominant culture and the participative ideal.</p>	<ul style="list-style-type: none"> • Vegetative; • post-tribal; • tribal; • rationalised-mythical; • fundamentalist; • totalitarian. <p>* the typology spans democratic and non-democratic systems.</p>	<p>The typology presented in the space of extreme factors determining the individual modules and their ranges is precise yet open and individualised.</p> <p>*No relation to political systems.</p>
Verification criteria	<ul style="list-style-type: none"> • interviews concerning knowledge, emotions and respondent assessments. Comparative studies. 	<ul style="list-style-type: none"> • observation of behaviour/ activities/ activity. 	Self-assessment questionnaire as part of four basic awareness modules along a 10-level scale + behaviour observation.

Source: own work

All concepts fulfil the condition of relationality and consider the condition of the bidirectional relation (taking into account such processes as internalisation, socialisation, past life experience: historic, social or economic ones). Even though the concept of Almond seems to insufficiently consider possible social and psychological processes taking place between the statement of attitudes and the actual

behaviour of individuals; in his research, the author considers statements, not actions. All concepts indicate specific components of political culture and indicate their types. However, only the concept by Blok completely avoids the condition of non-valuation. The concept of Almond presents the type of participative culture to be the model one, describing the distance of the other ideal as well as actual types from it. The concept of Pareto suggests the rational-mythical culture type to be the desired one. Both for Almond and Pareto, the types of political culture are characterised as being ideal. The authors first performed their research, and then, on this basis, developed certain ideal types – models of culture. Blok suggests a different approach. He first operationalises each of the four constituent components of political culture, determining for them boundary points, and then, using concepts operationalised in this way, he creates a map of typologies of political culture, allowing the placement of an individual between extremes assigned to every category, to every component. We are thus able to distinguish between a great number of types of political culture. Every one of them is individualised and may be individually modified, expanded by the researcher. Considering the scope and the possibility of adaptation for smaller communities and their systems of political organisation (e.g. schools), both the concept of Pareto (with its adaptation by Roman Bäcker) as well as the concept of Zbigniew Blok seem fitting. However, considering the ultimate condition, that of operationalisation, it is the concept of Zbigniew Blok that must be chosen, because, as already indicated above, the concept of Pareto brings about certain interpretational difficulties, hence, it cannot be precisely operationalised.

The results of the theoretical metaanalysis indicated that the leading concept of political culture – fulfilling the determined criteria to the greatest extent – is the one by Zbigniew Blok (2005; 2009). The concept proposed by him provides the possibility of individual determination of the type of political culture of each individual through its placement along a ten-point scale of every dimension of all the assumed modules, along with the possibility of calculation of the mean significant for the determination of the dominant type. It is not based on ideal types, hence, it avoids valuation. Such an approach yielding a precise and rigid yet open scheme shall prove itself during an adaptation on various levels of social complexity, the organisation of which would gain a political form.

The author of the concept notes the significant issue concerning the shift to the stage of formulation of concepts understandable for the person being analysed. He suggests specific formulae of interview questions, recommends pilot studies aimed at verifying the comprehension of abstract terms. Within the concept of usage of the concept of political culture at the school level, this issue reminds

one of the additional need of wording the interview questions in such a way so that they would clearly indicate the relation towards the school system. Hence, for instance, for the first module, composed of political ideas, values and norms, the author distinguishes between three fundamental dimensions:

- individualism-collectivism, determining the preference of the good of the individual over the general good, and vice versa;
- freedom-equality, determining the priority of freedom of action over equal treatment, and vice versa;
- justice-injustice, determining the need to treat people the same way on the basis of the same criteria, or differently, on the basis of random criteria.

We can create, for the presented dimensions, in line with the guidelines of the author of the concept, statements comprehensible for the analysed persons in the form of a descriptive representation of the boundaries of a given scale. For the school community this could be e.g.:

- *At my school, it is most important for me to follow my own passions and take care of my business (individualism). At school, one needs to keep in mind the good of groups we belong to (class, circle of interests), sometimes one has to forgo one's objectives (collectivism).*
- *It is important for me to feel that all pupils are treated justly (justice). The way other pupils from my school are treated is not important to me (injustice).*
- *At school, it is most important for pupils to be able to freely act in various areas (freedom). At school, it is most important for equality to be maintain in various areas (equality).*

And so forth, in a similar manner for all the other modules, to implement the assumption as worded by Maria Dudzikowa that

(...) a school's culture is a set of ideas, attitudes, rules and practices of a school, which, in a covert or overt way, influence an individual's development and social change, both within the time-space of the school as well as in its direct and indirect vicinity. A school's culture perceived as such is composed of the cultures of its subjects interactively bound with it: teachers, pupils, the "non-paedagogical" staff of the school and the parents. Local, regional and global processes doubtless come into play here as well. (Dudzikowa, Bochno, 2016: 6)

Bibliography

- Almond G., Powell G.B. (1966), *Comparative Politics: a Developmental Approach; an analytic study*, Boston.
- Almond G., Powell G.B. (1975), Kultura polityczna, [in:] W. Derczyński, A. Jasińska-Kania, J. Szacki (eds.), *Elementy teorii socjologicznych*, Warszawa.

- Almond G., Verba S. (1963), *The Civic Culture, Political Attitudes and Democracy in Five Nations*, Princeton.
- Bäcker R. (2005), Typy myślenia społecznego Vilfredo Pareto a typologia kultur politycznych, [in:] Z. Blok (ed.), *Teoretyczne i metodologiczne problemy badań nad kulturą polityczną*, Poznań.
- Blok Z. (2009), *O polityczności, polityce, politologii*, Poznań.
- Chmaj M., Żmigrodzki M. (1996), *Wprowadzenie do teorii polityki*, Lublin.
- de Lazari A. (2016), Czy brak kultury też jest kulturą, [in:] A. Sarnacki (ed.), *Kultura polityczna jako przedmiot badań*, Kraków.
- Dernowska U., Tłuściak-Delikowska A. (2015), *Kultura szkoły. Studium teoretyczno-empiryczne*, Kraków.
- Dymara B. (2009), *Dziecko w świecie edukacji*, Kraków.
- Dudzikowa M., Bochno E. (2016), Wprowadzenie do serii "Kultura Szkoły", [in:] M. Dudzikowa, S. Jaskulska (eds.), *Twierdza. Szkoła w metaforze militarnej. Co w zamian?*, Warszawa.
- Ferejohn J., Rakove J., Riley J. (2001), *Constitutional Culture and Democratic Rule*, Cambridge.
- Kłoskowska A. (1981), *Socjologia kultury*, Warszawa.
- Pareto V. (2017 [1935]), *The Mind and Society*, New York.
- Podolak M., Żmigrodzki M. (2013), System polityczny i jego klasyfikacje, [in:] M. Żmigrodzki, B. Dziemidok-Olszewska (eds.), *Współczesne systemy polityczne*, Warszawa
- Sarnacki A. (2016), Wstęp, [in:] A. Sarnacki (ed.), *Kultura polityczna jako przedmiot badań*, Kraków.
- Sobolewski M. (2001), *Pisma nieznanne i rozproszone*, Kraków.
- Szczepański J. (1961), *Socjologia. Rozwój problematyki i metod*, Warszawa.
- Wiatr J.J. (1999), *Socjologia polityki*, Warszawa.
- Wildawski A. (1995), Kulturowa teoria przywództwa, [in:] J. Szczupaczyński (wyb.), *Władza i społeczeństwo. Antologia tekstów z socjologii polityki*, Warszawa.
- Verba S. (1965), Comparative political culture, [in:] L. Pye, S. Verba (eds.), *Political Culture and Political Development*, New York.
- Zieliński E. (1999), *Nauka o państwie i polityce*, Warszawa.

Michał H. Chruszczewski*

Uniwersytet Warszawski

Nuda i jej typologie

KEYWORDS

boredom, typologies of boredom

ABSTRACT

Chruszczewski Michał H., *Nuda i jej typologie* [*Boredom and its typologies*]. Kultura – Społeczeństwo – Edukacja nr 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 219–233, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.10.1

Boredom is a very interesting issue that persists in our contemporary day and age. It is not easy to define it in a positive sense (by listing its properties, which constitute a presence of something, rather than a lack of something), as it has vastly differentiated causes and symptoms. The paper presents a variety of types of boredom identified from various points of view in the humanities and social sciences. According to the author, two of these typologies are particularly convincing. The first introduces the division into the state and a trait of boredom, while the latter – describing only the state of boredom in terms of arousal and affect – postulates the existence of neutral, calibrating, searching, reactant and apathetic boredom. These typologies have been juxtaposed with others, with their similarities and differences identified and indicated.

Czym jest nuda? „czczością umysłu niewiedzącego co czynić” – jak napisał w *Panu Podstolim* Ignacy Krasicki (1994: 131), „owocem smętnego braku ciekawości” – jak ujął to w jednym z (czterech) wierszy pod tytułem *Spleen* Charles Baudelaire (1991: 199), a może wynikiem konfliktu wewnętrznego, upośledzeniem żywotności bądź skutkiem monotonnej pracy, jak twierdzili pierwsi badacze¹ tego zjawiska?

* ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3584-8680>.

¹ Czyli Émile Tardieu (1904), Hudson A. Davies (1926) i Joseph E. Barmack (1939).

Nuda – istota i definicje

Odpowiedź na pytanie o naturę nudy, zjawiska skądinąd powszechnego, nierzadko potocznie uważanego za banalne, jest – w świetle ustaleń współczesnej nauki – **zaskakująco złożona**. Przeczuwali to już dawniej filozofowie, pisząc o nieokreśloności nudy (de Jaucourt, 1755, za: Markowski, 1999a: 292) albo określając ją tautologicznie (Kierkegaard, 1976: 39). Współcześnie zwraca się uwagę na między innymi takie składniki lub wyznaczniki nudy, jak: niskie pobudzenie, nieprzyjemność, subiektywna powtarzalność, poczucie działania w warunkach ograniczeń (Geiwitz, 1966: 594), brak motywacji wewnętrznej i brak wyzwań (Csikszentmihalyi, 1975: 49), negatywny nastrój związany z brakiem działania i poczuciem pustki (Gurycka, 1977). Środowiskowe uwarunkowania nudy, czyli mało stymulujące środowisko², podkreślali William L. Mikulas i Stephen J. Vodanovich (1993: 3). Robert Plutchik (1980: 158) zdefiniował nudę jako łagodną postać wstrętu. Bertrand Russell (1980: 1167) uznał ją za koniunkcję słabo nasilonego afektu negatywnego i znikomego pobudzenia. Z kolei Anna B. Hill i Robert E. Perkins (1985: 236) znajdowali nudę owocem innej koniunkcji: subiektywnie przeżywanej monotonii oraz frustracji potrzeb. Natomiast według badaczy zorientowanych poznawczo niemożność podtrzymania uwagi jest kluczowym rysem nudy (Cheyne, Carriere i Smilek, 2006: 580). O braku zainteresowania połączonym z motywacją do unikania tego, co wywołało nudę, pisali Reinhard Pekrun, Thomas Goetz, Lia M. Daniels, Robert H. Stupnisky i Raymond P. Perry (2010: 533). Carlo Maggini (2005) konstatował zmienność pobudzenia w nudzie (obniżone pobudzenie korowe, wzmożone pobudzenie sympatycznego pnia autonomicznego układu nerwowego), pogorszenie pracy uwagi, wzrost tendencji do poszukiwania doznań oraz podkreślał znaczenie pracy mózgowego układu nagrody. O pogorszeniu uwagi w nudzie w połączeniu z doświadczanym stresem pisała też Colleen Merrifield (2014: 30). O nudzie w kontekście braku poczucia sensu pisali między innymi: filozoficznie Lars Svendsen (2005: 30), pedagogicznie Krzysztof J. Szmidt (2013: 59), psychologicznie Wijnand A.P. van Tilburg i Eric R. Igou (2012: 182) i socjologicznie Barbara A. Misztal (2016: 112). Jest interesujące, że nudę częściej ujmuje się w kategoriach negatywnych: braku zaangażowania, braku znaczenia, braku stymulacji itd. aniżeli w kategoriach pozytywnych (posiadania jakichś atrybutów). Świadczy to o trudności uchwycenia jej istoty. Stąd Elizabeth S. Goodstein (2005) w tytule swojej książki nazwała nudę „**doświadczeniem bez jakości**”.

² Jakkolwiek wskazywał na to już w XVIII wieku encyklopedysta Louis de Jaucourt, zob. Markowski, 1999a.

Przyczyny i objawy nudy

Nuda bierze się zwykle z niedostymulowania, lecz może przejawiać się reakcjami świadczącymi zarówno o stanie niskiego pobudzenia korowego, jak i wysokiego pobudzenia w autonomicznym układzie nerwowym. Istnieją biologiczne podstawy nudy (w tym genetyczne i biochemiczne), lecz co najmniej tak samo ważne są jej symptomy psychologiczne i fenomenologiczne. W nudzie tkwi duża siła motywująca do zmiany położenia (a nawet rozwiązań twórczych), lecz jeśli taka zmiana się nie uda lub okaże się niemożliwa, to prawdopodobne staną się reakcje depresyjne. Dotyczy to tak ludzi, jak i wielu (bardziej zaawansowanych ewolucyjnie) zwierząt. Indywidualna podatność na nudę zwiększa szansę jej przeżywania. W warunkach szkolnych i w pracy zawodowej odczuwane znużenie wchodzi w systemowe relacje z innymi własnościami podmiotu oraz właściwościami środowiska, co prowadzi często do pogorszenia funkcjonowania oraz obniżenia dobrostanu psychicznego.

Próby syntezy wiedzy o zjawisku nudy oferują: Shelley A. Fahlman (2008, patrz też: Fahlman, Mercer-Lynn, Flora i Eastwood, 2013), Patricia L. Baratta i Jeffrey R. Spence (2018) oraz Andreas Elpidorou (2018). Dwie pierwsze propozycje sformułowano na podstawie wyników zaawansowanych analiz statystycznych prowadzonych w związku z konstruowaniem kwestionariuszy do pomiaru nudy. Elpidorou dokonał zaś bardziej racjonalnego niż empirycznego (choć koniec końców bazującego na wynikach badań) uporządkowania stanu wiedzy o nudzie. Najmniej złożony obraz kreślą Baratta i Spence: ich zdaniem nuda jest układem negatywnego pobudzenia o małej sile, nieuważności i niezaangażowania. Według Fahlman i jej współpracowników jest ona właściwością, na którą składa się pięć skorelowanych dodatnio komponentów: niezaangażowanie, nieuważność, odbiór upływu czasu (postrzeganego jako przewlekający się), wysoka stymulacja (rozdrażnienie, podenerwowanie) oraz niska stymulacja (przygnębianie). Zdaniem Elpidorou stan nudy obejmuje:

- niezadowolenie ze *status quo*, wycofanie własnego zaangażowania w środowisko;
- poczucie ograniczenia nakładanego na aktywność podmiotu;
- problemy z koncentracją uwagi;
- zwykle niskie, lecz niekiedy wysokie pobudzenie, zmianę sposobu percepcji czasu;
- deficyt znaczenia i poczucie, że wymogi sytuacji, w której się znajdujemy, są nieodpowiednie (nazbyt wysokie lub za niskie);
- specyficzną ekspresję cielesno-motoryczną (czyli pochylenie tułowia, podpieranie głowy ręką, mała ekspansywność przestrzenna i słaba dynamika ruchów);

- tło psychofizjologiczne (w tym specyficzną aktywność kory przedczołowej grzbietowo-bocznej).

Poza opisanymi wyżej istnieje też nuda rozumiana jako względnie trwała dyspozycja, która zwiększa prawdopodobieństwo doświadczania w życiu stanów znużenia (zob. na przykład Farmer, Sundberg, 1986: 14).

Typologiczne klasyfikacje nudy

Interesującym i oryginalnym podejściem teoretycznym do zjawiska nudy jest **ujęcie typologiczne**. Typologie nudy, postulując istnienie odrębnych, swoistych i względnie stabilnych sposobów nudzenia się, próbują wychwycić i utrwalić jakościowe różnice w jej przeżywaniu – doświadczenia rzekomo bez jakości. Tym samym istotnie pogłębiają naszą wiedzę o tym doświadczeniu czy zjawisku. Typologii nudy jest wiele. Można zaryzykować stwierdzenie, że ich w różnorodności odzwierciedla się do pewnego stopnia różnorodność ujęć definicyjnych. Omówienie typologii nudy to zasadniczy cel tego artykułu.

Znane typologie nudy cechuje rozpiętość liczby wyróżnianych kategorii w przedziale **od dwóch do pięciu**. Niektóre typologie powstały wskutek obserwacji i myślenia racjonalnego, inne mają podstawy w badaniach empirycznych i statystycznej analizie danych. Formułowano też propozycje żartobliwe, lokujące się na pograniczu filozofii i literatury pięknej. Wszystkie typologie coś nowego wnoszą, choć w nierównym stopniu. Warto wspomnieć, że – niejako w kontrapozycji do typologii – istnieje też **idea nudy jednolitej**, niepodzielnej. W szczególności Wendell O'Brien (2014: 243) głosił tę ideę, argumentując na gruncie analizy filozoficznej wspieranej deklaracją osobistej niewiary w nudę egzystencjalną. Jego zdaniem w jednej ogólniejszej idei nudy da się odnaleźć wszystkie wyróżniane przez innych teoretyków typy, będące różnymi realizacjami tej samej kategorii. Najczęściej pisano jednak o dwóch rodzajach nudy. Spójrzmy zatem na typologie dualistyczne.

Psychoanalityk Ralph R. Greenson (1953: 18) wyróżnił dwa typy nudy: **apatyczną**, która powstaje wskutek zablokowania celów popędowo-instynktownych, oraz z **podenerwowaniem**, która powstaje w wyniku doświadczania porażek i frustracji. W nudzie dochodzić ma do wycofania energii popędowej ze świata zewnętrznego (Greenson, 1949: 299). Współbrzmi to z tym, co współcześnie nazywane jest wycofaniem zaangażowania w środowisko. Jerome Neu (1998: 163) odróżnił nudę **endogenną**, o przyczynach wewnątrzosobniczych, niezależną od środowiska, od nudy **egzogennej** (reaktywnej), środowiskowej, wywołanej sy-

tuacją. Znać w tym podziale analogię do depresji o przyczynach wewnątrzpsychicznych bądź przyczynach lokujących się w środowisku życia. Neu stwierdził, że Greenson pomijał nudę reaktywną, gdyż skoncentrowany był na nudzie chronicznej, potencjalnie psychopatologicznej, i własnościach osobowości, które do niej predysponowały.

Dobrze znanym zjawiskiem w psychologii jest **dualizm cechy i stanu**. Dotyczy to na przykład lęku, aprobaty społecznej, ale też i nudy. Nuda jako stan odpowiadałaby tutaj nudzie egzogennej, zaś nuda jako cecha – endogennej. W szczegółowych ujęciach nudy-cechy dostrzegalne są istotne różnice pomiędzy badaczami. Zdaniem Marvinina Zuckermana (Zuckerman, Eysenck, Eysenck, 1978: 140) osoby **wrażliwe na nudę** poszukują doznań niemal za wszelką cenę, natomiast według Richarda F. Farmera i Normana D. Sundberga (1986: 11) osoby **podatne na nudę** raczej są smutne, przybite, zmartwione niż impulsywnie szukające przygód w imię walki z nudą. Farmer i Sundberg kreślą więc pełniejszy zarys nudy niż Zuckerman. Widzą w niej coś więcej niżli głód wrażeń z niedostymulowania. Statystycznym odbiciem różnic treściowych wrażliwości na nudę i podatności na nią jest słaba korelacja: $r = 0,25$ stosownych skal (ZBS Zuckermana i BPS Farmera i Sundberga) mierzących te dwie własności. Dowodzi to braku trafności zbieżnej i skłania do myślenia o różnicach u podstaw teoretycznych obu skorelowanych zmiennych (Farmer i Sundberg, 1986: 10). Mówi się też o nudzie **długotrwałej** bądź **chwilowej** (patrz na przykład: Winter, 2012: 33) lub **zależnej od sytuacji** albo **niezależnej od sytuacji** (Todman, 2003: 147, por. Flakus i Palt, 2016: 121). Nuda endogenna, długotrwała, będąca trwałą cechą jednostki, więc niezależna od sytuacji, łączona jest z pojęciem nudy-cechy i może wykazywać związki z zaburzeniami psychicznymi, podczas kiedy nuda reaktywna, chwilowa, więc zależna od sytuacji, uważana jest za coś zwykłego, nieinterpretowanego klinicznie, i łączona jest z pojęciem nudy-stanu. Podobnie uważał Otto Fenichel (1951: 359) odróżniając nudę **patologiczną** od **normalnej** (niepatologicznej), a także Tadeusz Gadacz (2002), który przeciwstawił nudzie **egzystencjalnej** nudę **bezczynności**. Magdalena Bizior-Dombrowska (2016: 82–83) przypomina rozróżnienie pisarza Gustave’a Flauberta na nudę pospolitą i nowoczesną (zob. Flaubert, 1881/1955; por. Svendsen, 2005: 42). Nuda pospolita jest reaktywna, sytuacyjna i tak dalej, nuda nowoczesna przypomina endogenną, a nawet egzystencjalną. Najprawdopodobniej jednak nie każda nuda długotrwała (nowoczesna) osiąga głębię – a może raczej: pustkę – nudy egzystencjalnej. Ta ostatnia byłaby nadzwyczaj wzmocnionym przypadkiem nudy długotrwałej, niezależnej od sytuacji, endogennej, której rysem charakterystycznym jest doświadczanie nico-

ści i utraty sensu, a także całkowity brak satysfakcji z własnego życia. W dodatku nuda egzystencjalna to specyficznie europejska konstrukcja kulturowa³. A skoro tak, wzmacnia to moje zastrzeżenie.

Niemal wszystkie dotąd przedstawione dwukategorialne typologie nudy były wariacjami na ten sam temat. Wyjątkiem jest podział Greensona, w dwóch obocznych postaciach (mogących przechodzić jedna w drugą w przebiegu znudzenia): nudy apatycznej i nudy z podenerwowaniem, ujmujący nadrzędny typ nudy-cechy (nudy patologicznej). Ciekawą zbieżnością jest to, że statystyczne badania struktury wewnętrznej podatności na nudę rozumianej zgodnie z koncepcją Farmerra i Sundberga dały wynik w postaci dwóch czynników: stymulacji zewnętrznej i wewnętrznej. Ten pierwszy wyraża się (w nudzie sfrustrowaną) potrzebą różnorodności i odmiany, nadto postrzeganiem środowiska jako mało pobudzającego. Ten drugi określany jest przez niezdolność dostarczenia sobie wystarczającej stymulacji, niemożność znalezienia czy stworzenia sobie ciekawego zajęcia. Czynniki stymulacji zewnętrznej wykazuje podobieństwo do nudy z podenerwowaniem, zaś czynnik stymulacji wewnętrznej pokrewny jest nudzie apatycznej.

Radykalnie odmienny dwupodział nudy wprowadził B. Russell (1970), pisząc o nudzie **ogłupiającej** i nudzie **owocującej**. Niedostatek aktywności życiowej prowadzi do tej pierwszej, natomiast unikanie leków (zwłaszcza ich nienadużywanie) ma prowadzić do nudy owocującej. Autor uważał, że życie pozbawione wrażeń i przeżyć nudzi w sposób ogłupiający, z drugiej strony życie wypełnione bez reszty ekscytacją wymaga dostarczania sobie coraz mocniejszych bodźców. A to ostatecznie wyczerpuje. Ci więc, którzy nie tkwią w marazmie, ale też którzy nie są zależni od kolejnej dawki pobudzenia, unikając przestymulowania, mogą się nudzić. W swojej nudzie dochodzą niekiedy do ciekawych wniosków lub intrygujących pomysłów. Takie jest autorskie wyjaśnienie idei nudy owocującej. Co więcej, proces twórczy, zdaniem B. Russella, wymaga, ażeby twórca doznał najpierw spokoju, powtarzalności i nudy⁴.

³ Badania międzykulturowe nudy w ogóle są bardzo rzadkie (Ng, Liu, Chen, Eastwood, 2015; w odniesieniu do struktury czasu: Vodanovich, Watt, 1999). Tym większej wagi nabiera klasyczna już praca Sundberga, Latkina, Farmerra i Saouda (1991), w której analizowano wyniki w kwestionariuszu podatności na nudę BPS pochodzące od studentów z Australii, Hongkongu, Libanu i Stanów Zjednoczonych. Najwyższe natężenie podatności na nudę stwierdzono u Libańczyków. Libańską część badania wykonano w roku 1983, czyli podczas wojny domowej. Przypuszczalnie zdiagnozowano wówczas nudę z depriacji i alienacji, wycofanie się z aktywniejszego życia jako reakcję obronną w odpowiedzi na wiele skrajnie złych doświadczeń życiowych. Tak mniej więcej interpretowali własne wyniki autorzy badania.

⁴ Bezczywność w charakterze katalizatora produktywności intelektualnej rozpoznał w XVI wieku, zresztą z nieskrywanym własnym zaskoczeniem, Michel de Montaigne. Wyraził to w ósmym

Trzy typy nudy opisał w swojej książce Seán D. Healy (1984). Pierwszym jest codzienna **sytuacyjna nuda**, związana z monotonią. Drugim jest **wszechogarniająca nuda**, czyli nuda jako stała właściwość (cecha, dyspozycja) przypominająca romantyczny *l'ennui*. Najgorsza jest jednak **hipernuda** bądź też *l'ennui moderne*. Świat zaczyna być w niej odbierany jako niewystarczający, niejako udaremniający istnienie. Treścią hipernudy jest doświadczenie bezradności i samotności, krach ambicji, planów i dążeń, a w związku z tym przytłoczeniem porażającą nicością – poczucie niemożliwości postawienia sobie jakiegokolwiek celu w życiu. Cel ten byłby zresztą bez żadnych szans powodzenia, jednak ważniejsze jest to, że w hipernudzie świat nie oferuje niczego, do czego dążenie byłoby trudem wartym podjęcia. Trzeci rodzaj nudy wskazuje, według Healy'ego, nie tyle na patologię indywidualną, ile na kulturową. Przyczyną hipernudy ma być dezintegracja kultury (cywilizacji), która – w procesie dziejowym rozciągniętym na kilka stuleci – przestała w końcu zapewniać ludziom zrozumiały i sensowny układ odniesienia dla ich poczynań. A to wskutek zmierzchu idei Boga jako gwaranta ładu, niewiary w możliwość transcendencji, rozpadu pojęć prawdy i podmiotu (trwającego długo, lecz przyspieszonego dyskursem postmodernistycznym). W konsekwencji mamy upadek autorytetów, zanik pamięci historycznej, radykalny sceptycyzm i nihilizm. Na tym podłożu, zdaniem autora, rozwijają się lęk, alienacja, przemoc, wandalizm, uzależnienia. Struktura „ja” jest wytworem kultury, a zatem dysocjacja kultury musi się odzwierciedlać dysocjacją „ja” (Healy, 1984). Można zaryzykować twierdzenie, że hipernuda nie jest daleka od anomii.

Inny trójpodział nudy przynosi nam w literaturze pięknej Milan Kundera (1997/2001) w szóstym rozdziale *Tożsamości*. Podczas spaceru morskim brzegiem bohater książki, obserwując ludzi, przypomina sobie własną prywatną teorię nudy **biernej** (sytuacyjnej), **czynnej** i **zbuntowanej**. Ogólnie mówiąc, nuda pojawia się na styku istnienia i czasu (co zresztą jest cokolwiek heideggerowskie). Dziewczyna czekająca na przystanku w pobliżu plaży, mechanicznie podrygująca w samotnym tańcu i ziewająca, personifikuje nudę bierną. Nudę czynną „uprawiają” zaś mężczyźni bawiący się puszczaniem latawców. Oddają się bowiem bezproduktywnemu hobby. Młodzież zajmująca się wandalizmem (podpalaniem samochodów, rozbijaniem szyb na wystawach sklepowych) odsyła zaś czytelnika do pojęcia nudy zbuntowanej. Myślę, że nuda czynna jest zabijaniem czasu w sposób społecznie dopuszczalny a zbuntowana – niedopuszczalny. Według Bizior-Dombrowskiej (2016: 85–86) typologia Kundery jest jedną z bardziej osobliwych w literaturze; wspomniana ba-

rozdziale pierwszego tomu *Prób* (Montaigne, 2009 [1580], t. 1, s. 94) słowami: „duch niezatrudniony buja ciągle od jednej myśli do drugiej”.

daczka rozważała też mnogie nawiązania w *Tożamości* Kundery do *Mdłości* Jean-Paula Sartre'a (jak chociażby morski pejzaż). Za to Svendsen (2005: 41) nie znalazł odkrywczych walorów w rozróżnieniach Kundery: uznał je za niewnoszące nic poza tym, że z nudą można sobie radzić aktywnie albo pasywnie. Według Svendsena udział autora *Tożamości* nie ujmuje jakościowo różnych form nudy, toteż odrzucił go na rzecz czterokategorialnej typologii Martina Doehlemanna.

Socjolog Doehlemann (1991, za: Svendsen, 2005: 41–42) proponuje bowiem wyodrębnienie nudy: **sytuacyjnej, z przesyty, egzystencjalnej i twórczej**. Nudę sytuacyjną i egzystencjalną już przybliżyłem. Nadmiar treści określonego typu bądź powtarzanie tego samego doświadczenia owocuje (zapewne wskutek nieślusznego uogólnienia) nudą z przesyty. W jej wyniku ma się poczucie, że wszystko jest banalne, bez większego znaczenia. Nudę twórczą wyróżnia zaś jej rezultat, nie treść: powstanie twórczej idei lub dzieła. A zatem nuda jest twórcza, o ile skutecznie skłania nudzącego się człowieka do zrobienia czegoś nowego i zarazem wartościowego.

Nudą w kontekście zawodowym zajęli się Fred Mael i Steve Jex (2015), psychologowie organizacji i pracy. Stwierdzili oni istnienie nudy epizodycznej *versus* chronicznej oraz nudy sytuacyjnej *versus* globalnej. Te binarne podziały nakładają się, Mael i Jex (2015: 137) przyjęli więc, że są cztery typy nudy: **epizodyczna sytuacyjna, chroniczna sytuacyjna, epizodyczna globalna i chroniczna globalna**. Czynnikiem wzbudzającym nudę epizodyczną sytuacyjną może być jakieś zdarzenie (na przykład spotkanie z kimś i nieciekawa rozmowa), czynność (konkretne, mało atrakcyjne zadanie do wykonania) lub zmiany psychofizjologiczne w organizmie (skutkujące wahnięciem nastroju). Nuda tego typu jest przelotna. Nuda sytuacyjna, lecz chroniczna, rozciąga się nad niektórymi sferami życia, ma charakter trwały (kogoś kompletnie nudzi praca zawodowa, lecz nie nudzi się on w życiu prywatnym). Doświadczając jednocześnie nudy we wszystkich sferach swego życia, lecz na szczęście krótkotrwale, doznalibyśmy nudy epizodycznej globalnej. Niemniej, doznania takie częściej byłyby udziałem osób o większej indywidualnej podatności na nudę (za co odpowiadają różnice indywidualne, na przykład w zakresie cech temperamentu i osobowości). Ostatnia kategoria to nuda chroniczna globalna, najbardziej dokuczliwa i groźna. Jest to nuda, która zagarnęła wszystkie obszary życia i trwa przewlekle. Współwystępuje nierzadko z depresją, samotnością, rezygnacją, poczuciem klęski (skądinąd nieraz trafnym). Według Maela i Jexa czwarty, najgorszy typ nudy coraz częściej dotyka współczesnego człowieka. Dzieje się tak między innymi wskutek procesów gospodarczych, które – mniej więcej od połowy lat 90. XX wieku – wymuszają na wielu ludziach podejmowanie pracy poniżej ich kwalifikacji, bo innej dla nich nie ma (Mael, Jex, 2015: 152). Autorzy

wskazują też w tym kontekście na rewolucję telekomunikacyjną (Internet, telefony komórkowe nowych generacji, inne urządzenia) i przeładowanie informacyjne, które przyniosła. Odkąd na masową skalę ludzie zaczęli cierpieć na zakłócenia pracy uwagi, odtąd mają większą łatwość nudzenia się (przez niemożność wytrwałej koncentracji).

Istnienie czterech kompletnie odmiennych typów nudy postulował polonista i teoretyk literatury o zainteresowaniach filozoficznych, Michał P. Markowski (1999b), wyróżniając nudę **metafizyczną**, **towarzyską**, **samotności** i **komunikacyjno-literacką**. Autor twierdzi, że w swojej typologii ujawnia postaci nudy istniejące już u schyłku XVIII wieku. Przez nudę metafizyczną rozumie on świat bez Boga lub wypełniony jedynie ludzkimi pragnieniami. Jest ona оголоceniem, spustoszeniem, moralnym i duchowym upadkiem, z którego człowiek sam (czyli bez zawierzania Bogu) się nie podniesie. Nie inaczej opisywał to dawniej Blaise Pascal. Z kolei nuda towarzyska jest światem bez samotności lub ciągle z tymi samymi ludźmi. Jest to jak gdyby nuda salonowa, zmora ciągnących się niemal wiekiuście pustych rozmów. Nuda nieskończonego popołudnia u księżnej, tylko, niestety, takiej, której brak walorów Oriany de Guermentes (a i nikt w rodzaju barona de Charlus nie przyszedł... znikąd żadnej atrakcji, pozostaje więc nawykowe stadne kłapanie dziobem *pour passer le temps*). Nuda samotności jest, dla kontrastu, światem bez Innego, bez szansy na autentyczne spotkanie. Brak drugiego człowieka uniemożliwia wprowadzenie we własne istnienie różnicowania, co oznacza trwanie w niezmiernie przykrym stanie osamotnienia. Oczywiście, że w pustce nie sposób nawiązać jakiegokolwiek relacji międzyludzkiej. W nudzie towarzyskiej ludzie byli, lecz brak było autentycznej relacji; w nudzie samotności ludzi nie ma, więc nie ma przestrzeni dla dowolnej między nimi więzi. Najbardziej oryginalna, moim zdaniem, w tym wyliczeniu nuda komunikacyjno-literacka gęstnieje nad światem bez fikcji lub styranizowanym jedną narracją. Brak narracji (fikcji) skazuje na nudę, gdyż ludzie od tysiącleci po to właśnie opowiadają sobie historie, aby się (między innymi) nie nudzić. Natomiast jedna totalizująca narracja, całość monopolizująca części, negacja emancypacji (i koszmar postmodernistów), prowadzi do nudy przez swoją nieodmienność, wyłączność, więc powtarzalność, ostatecznie – przewidywalność. Opowieść tego typu prędzej czy później zrobi się nudna.

Pięciokategorialną typologię nudy Thomasa Goetza i współpracowników (2014) wyróżnia na tle pozostałych bardzo staranna podbudowa empiryczna i użycie zaawansowanych technik statystycznej analizy danych. Początkowo Goetz i Anne C. Frenzel (2006, za: Goetz i in., 2014: 403) wyróżnili metodami jakościowymi cztery typy nudy, później wzbogacone o typ piąty (Goetz i in., 2014: 408). Zależnie od okoliczności zewnętrznych nuda jednego typu może przechodzić w nudę innego typu, za-

tem w doświadczeniu każdego człowieka łatwo odnaleźć różne typy nudy, ale któryś z nich jest przeżywany wyraźniej częściej, stając się swoistą indywidualną dominantą. Przypuszczalnie bowiem istnieje jednostkowa, najpewniej częściowo wytwarzana na poziomie osobowości, tendencja nudzenia się w specyficzny sposób. W ogólności zarówno zmienne czynniki środowiska, jak i względnie stałe czynniki indywidualne rzutują na częstość nudzenia się i sposób. W badaniach autorów udział wzięła młodzież ze szkół średnich i studenci. Ich zadaniem było wyobrażenie sobie kogoś, kto się nudzi, i opisanie jego samopoczucia a ponadto przypomnienie sobie nudnej lekcji lub wykładu. Następnie respondenci odpowiadali na pytania o to, jakie mieli myśli, kiedy się nudzili, co chcieliby wtedy robić innego i jakie mieli wówczas doznania somatyczne. Pytano więc o poznawczy, motywacyjny i fizjologiczny aspekt stanu nudy. Teoretycznym układem odniesienia porządkującym rozmaite i nie zawsze ze sobą zgodne relacje uczestników badania ustanowiono znany w psychologii dwuwymiarowy model nastroju Jamesa A. Russella (1980: 1163–1164), operujący pojęciami siły pobudzenia oraz przyjemności. Zidentyfikowany przez badaczy stan, któremu właściwe było niskie pobudzenie i lekko pozytywny afekt, nazwano nudą **obojętną** (*indifferent*). Jest to coś pokrewnego zrelaksowaniu lub pogodnemu znużeniu z domieszką wycofania do wewnątrz. Przypomnijmy sobie przy tej okazji, że w nudzie spada aktywność fal β , związanych z pracą uwagi, a być może wzrasta aktywność fal α , związanych z relaksem. Stan o wyższym, lecz nadal niewysokim pobudzeniu, acz lekko negatywnym kolorycie afektywnym, odpowiadać ma nudzie **skalującej** (ang. *calibrating*; przynaję: tłumaczenie nastrocza trudności). Dochodzi w niej do błędzenia myślami; zarazem nie wie się dokładnie, czym chciałoby się zająć, choć wie się, że czymś innym niż jest się zajęty. Wykazuje się więc umysłową gotowość do zmiany sytuacji (na mniej nudną), ale bez czynienia rzeczywistych starań. Znacznie wyższe pobudzenie i bardziej negatywny afekt opisuje nudę **poszukującą** (*searching*). Jest ona dojmująco przykra, pojawia się w niej nerwowość i czynne szukanie bardziej atrakcyjnego zajęcia. Najwyższy poziom pobudzenia w połączeniu z bardzo negatywnym afektem określają nudę **reaktancyjną** (*reactant*). W stanie tym znajdujemy niepokój, agresję, uporczywe myślenie o dużo miłszych zajęciach czy sytuacjach. Nuda reaktancyjna jest bardzo nieprzyjemna i rodzi silną tendencję do jej unikania poprzez zmianę sytuacji na inną oraz wystrzegania się w przyszłości konkretnych osób, które skojarzymy z doprowadzeniem nas do takiego stanu (na przykład nauczycieli lub wykładowców). Piąty typ nudy, wyodrębniony po latach dalszych badań tychże autorów na podstawie analizy profilów latentnych⁵, to nuda **apatyczna**

⁵ Analiza profilów latentnych (ukrytych) to odmiana analizy klas latentnych (ukrytych). Metoda ma ten sam cel, co analiza skupień (lecz jest trudniejsza), czyli podzielenie zbiorowości obiektów (tu: ludzi) na grupy tak, aby obiekty wewnątrz każdej grupy były jak najbardziej do siebie podobne

(*apathetic*). Cechuje się ona najsilniejszym afektem negatywnym (większym nawet niż w nudzie reaktancyjnej) i jednocześnie bardzo niskim pobudzeniem. Rezultaty badań Goetza i współpracowników (2014: 411) z udziałem uczniów i studentów pokazały, że najwyższy poziom złości i lęku, a najniższy poziom poczucia dobrostanu psychicznego i satysfakcji z życia występował u osób, które, nudząc się, doznawały przede wszystkim nudy reaktancyjnej. Najbardziej pozytywny profil wyników w zakresie miar jakości życia odnotowano zaś u młodzieży szkolnej i akademickiej, doświadczającej głównie nudy obojętnej. Natomiast dominacja nudy apatycznej w całości przeżywanego doświadczenia nudzenia się wiązała się ze względnie niskimi wskaźnikami emocjonalności pozytywnej, złości i lęku. Nuda apatyczna, zdaniem autorów, łączy się przede wszystkim ze smutkiem, wyuczoną bezradnością i depresją. Empirycznie wykazane jakościowe różnice w sposobach nudzenia się wraz z zakotwiczoną w ogólnie uznanym teoretycznym modelu nastroju, klasyfikacją typów nudy jest jednym z ważniejszych nowszych osiągnięć w badaniach nad nudą.

Typologie nudy w ujęciu porównawczym

Analiza porównawcza tych typologii nudy, zgodnie z którymi istnieją trzy lub cztery jej rodzaje, winna być przeprowadzona z uwzględnieniem wiedzy o typologiach binarnych. Jest to cokolwiek trudne, w znacznej mierze dlatego, że owe typologie pochodzą z rozmaitych dziedzin. Typologia Kundery to literatura piękna i zapewne głównym celem napisania przez niego książki nie było wzbogacenie naukowej wiedzy o nudzie. Koncepcje Healy'ego i Markowskiego, zaliczając się do humanistyki, wiele zawdzięczają studiom historyczno-literacko-filozoficznym. Typologia Doehlemanna jest wyrazem myśli socjologicznej, natomiast typologia Maela i Jexa powstała w obszarze psychologii. Tym, co najbardziej oczywiste, jest uznawanie przez teoretyków istnienia nudy sytuacyjnej; piszą o niej Healy, Doehlemann, Mael i Jex oraz Kundera (pod mianem biernej). Nuda towarzysząca Markowskiego przypomina swoisty (społeczny) rodzaj nudy sytuacyjnej, tyle że w natężeniu doprowadzonym do ekstremum (Mael i Jex nazwaliby ją nudą chroniczną sytuacyjną). Wydaje mi się, że jest to zarazem szczególny przypadek Doehlemannowskiej nudy z przesyty. Nuda czynna Kundery też chyba wpisuje się w nudę sytuacyjną, będąc przyjemniejszym sposobem radzenia sobie z nią niż pasywne oczekiwanie na coś. Zdaniem Maela i Jexa byłaby to nuda epizodyczna sytuacyj-

(tu: pod względem sposobu przeżywania nudy szacowanym na dwóch wymiarach nastroju), a zarazem pomiędzy grupami – jak najbardziej do siebie niepodobne.

na. Nudę jako cechę niezależną od sytuacji, patologiczną, znajdziemy u Healy'ego (jako tak zwaną wszechogarniającą), u Doehlemanna (jako egzystencjalną) oraz u Maela i Jexa (jako globalną: sytuacyjną lub chroniczną). Częściowo odpowiada jej u Markowskiego nuda metafizyczna, ale też nuda samotności (przewlekła nuda nie musi nosić znamion osobistej tragedii w wymiarze filozoficznym, może być dyskomfortem bardziej psychologicznym). Hipernuda oraz nuda komunikacyjno-literacka muszą pozostać klasami same dla siebie. Niemniej hipernuda ma cechy nudy egzystencjalnej, inaczej: chronicznej globalnej, w końcu nazywa się ją też *l'ennui moderne*, tylko akcentowany jest w niej znacznie mocniej pesymistycznie ujęty kontekst przemian cywilizacyjnych niżli problemy indywidualne. Do nudy twórczej mam krytyczny stosunek, nie dlatego, abym negował kreatywny potencjał nudy, lecz dlatego, że twórczość postrzegam jako możliwe rozwiązanie problemu wyjścia z nudy, a nie biorę jej za nudę jako taką. Poza tym sam Doehlemann nie oznaczył w żaden sposób specyfiki tego stanu, definiując go wyłącznie przez dobre (to jest kreatywne) skutki. To skłania do myślenia, że różne typy nudy można twórczo przezwyciężyć. Zatem nudzie twórczej jako osobnej kategorii brakuje w mojej opinii racjonalnych podstaw. Doceniam natomiast dostrzeżenie przez Doehlemanna tego, że z nudy rodzi się niekiedy kreatywność. Kunderowską nudę zbuntowaną można prawdopodobnie wyjaśniać frustracją i odnajdywać w niej domieszkę nudy-cechy, a nawet jeden z symptomów hipernudy, aczkolwiek wandalizm czy zamieszki z udziałem młodzieży nie są wyłącznie kwestią psychopedagogiczną, ale też socjologiczną, ekonomiczną i polityczną.

Niezależnie od środowiskowo i charakterologicznie uwarunkowanych pre-dylekcji do nudzenia się na określonej modłę wydaje się, że w typologii, której głównymi autorami są Goetz i Frenzel, zawarta jest sugestia sytuacyjnej dynamiki procesu. Otóż, jak przypuszczam, nuda obojętna, skalująca, poszukująca i reaktancyjna mogą być interpretowane jako kolejne fazy nudzenia się. W każdej fazie jest możliwe przerwanie tego stanu (choć w nudzie obojętnej brak ku temu motywacji); jeśli do tego jednak nie dojdzie, z biegiem czasu człowiek może wchodzić w kolejną fazę, czyli doświadczać coraz to mocniejszej nudy. Nawet nudę apatyczną można tu na końcu dodać jako przypadek załamania w sytuacji stresowej. Nuda reaktancyjna szczególnie dobrze (poszukująca też, tylko słabiej) wpisuje się w Greensonowską nudę z podenerwowaniem, zaś nuda apatyczna tożsama byłaby jego nudzie apatycznej. Jest to też sposób całościowego rozwiązania problemu pobudzenia w nudzie. Warto na koniec dodać, że osoby podatne na nudę, te o wysokim natężeniu nudy-cechy, częściej, dłużej i mocniej przeżywają nudę, więc prawdopodobnie częściej od innych męczą się w stanie nudy reaktancyjnej lub apatycznej. Chociaż w szczególnie sprzyjających nudzie warunkach środowisko-

wych da się pewnie wywołać nudę reaktacyjną, a może nawet apatyczną, u osób generalnie mniej podatnych. Osobną kwestią jest nuda obojętna, w istocie przeżywana w nastroju pozytywnym, kiedy wiadomo, że powszechnie nuda uchodzi za emocję negatywną. Być może więc to, co autorzy nazwali nudą obojętną, wcale nie jest nudą.

Zamiast podsumowania

Teoretycy, badacze, filozofowie i artyści byli autorami licznych w sumie typologii nudy, przy czym najwięcej argumentów przemawia za dwiema z nich: dwukategorialną i pięciokategorialną. Dwupodział nudy to rozbitcie jej na sytuacyjnie uwarunkowany stan (zabarwiony podenerwowaniem albo apatią odpowiednio do rodzaju i wysokości pobudzenia) oraz dyspozycyjnie uwarunkowaną cechę. Typologia pięciokategorialna nie stoi w opozycji do dwukategorialnej, gdyż operuje na poziomie aktualnie doświadczanego stanu rozpatrywanego na wymiarze pobudzenia oraz (nie)przyjemności. Hipotetyczne związki pięciokategorialnej typologii nudy z cechą nudy naszkicowałem powyżej.

Różnorodność ujęć nudy da się w pewnym stopniu uporządkować i lepiej zrozumieć, kiedy wielość form nudy będziemy postrzegali w kontekście wielości jej przyczyn (od cywilizacyjnych po biochemiczne). W ciągu ostatnich kilkunastu lat trwają intensywne prace nad tworzeniem i doskonaleniem kwestionariuszy mierzących różne aspekty nudy. W uproszczeniu można powiedzieć, że tworzone są ogólne bądź kontekstowo specyficzne miary nudy-cechy bądź nudy-stanu. Te dwupodziały się krzyżują. Zatem otrzymujemy jeszcze jedną czterokategorialną typologię, *implicite* przyjmowaną przez autorów skal pomiarowych, a rozpoznaną przez Vodanovicha (2003: 569–570; Vodanovich, Watt, 2015: 3). Jest ona dość podobna do tej Maela i Jexa (2015: 137). Z pewnością nauka nie powiedziała jeszcze w tej dziedzinie ostatniego słowa. Cóż... nuda niekoniecznie jest nudna.

Bibliografia

- Baratta P.L., Spence J.R. (2018), Capturing the noonday demon: development and validation of the State Boredom Inventory, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, nr 27, s. 477–492.
- Barmack J.E. (1939), A definition of boredom: a reply to mr. Berman, *The American Journal of Psychology*, nr 52, s. 467–471.
- Baudelaire Ch. (1991), *Kwiaty zła*, Kraków.

- Bizior-Dombrowska M. (2016), *Romantyczna nuda. Wielka nostalgia za niczym*, Toruń.
- Cheyne J.A., Carriere J.S.A., Smilek D. (2016), Absent-mindedness: lapses of conscious awareness and everyday cognitive failures, *Consciousness and Cognition*, nr 15, s. 578-592.
- Csikszentmihalyi M. (1975), *Beyond Boredom and Anxiety*, San Francisco.
- Davies A.H. (1926), Discussion on the physical and mental effects of monotony in modern industry, *The British Medical Journal*, nr 2, s. 472-479.
- Elpidorou A. (2018), The bored mind is a guiding mind: toward a regulatory theory of boredom, *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, nr 17, s. 455-484.
- Fahlman S.A. (2008), *Development and Validation of the Multidimensional State Boredom Scale*, manuscript of a PhD dissertation, York University, York (Canada), [http://www.todmanpsychology.org/resources/Development%20and%20validation%20of%20the%20multidimensional%20state%20boredom%20scale%20\(diss.\)%20\(Fahlman,%202009\).pdf](http://www.todmanpsychology.org/resources/Development%20and%20validation%20of%20the%20multidimensional%20state%20boredom%20scale%20(diss.)%20(Fahlman,%202009).pdf), dostęp: 1.05.2014.
- Fahlman S.A., Mercer-Lynn K.B., Flora D.B., Eastwood J.D. (2013), Development and validation of the Multidimensional State Boredom Scale, *Assessment*, nr 20, s. 68-85.
- Farmer R., Sundberg N.D. (1986), Boredom proneness - the development and correlates of a new scale, *Journal of Personality Assessment*, nr 50, s. 4-17.
- Fenichel O. (1951), On the psychology of boredom, [w:] D. Rapaport (red.), *Organization and Pathology of Thought: selected sources*, New York, s. 349-361.
- Flakus M., Palt Ł. (2016), Psychologicznie o nudzie – teorie i modele nudy, *Stan Rzeczy. Teoria Społeczna. Europa Środkowo-Wschodnia*, nr 2, s. 119-138.
- Flaubert G. (1955), *Bouvard i Pécuchet*, trans. W. Rogowicz, Warszawa.
- Gadacz T. (2002), *O umiejętności życia*, Kraków.
- Geiwitz P.J. (1966), Structure of boredom, *Journal of Personality and Social Psychology*, nr 3, s. 592-600.
- Goetz T., Frenzel A.C., Hall N.C., Nett U.E., Pekrun R., Lipnevich A.A. (2014), Types of boredom: an experience sampling approach, *Motivation and Emotion*, nr 38, s. 401-419.
- Goodstein E.S. (2005), *Experience without Qualities: boredom and modernity*, Stanford.
- Greenson R.R. (1949), The psychology of apathy, *The Psychoanalytic Quarterly*, nr 18, s. 290-302.
- Greenson R.R. (1953), On boredom, *Journal of the American Psychoanalytic Association*, nr 1, s. 7-21.
- Gurycka A. (1977), *Przeciw nudzie. O aktywności*, Warszawa.
- Healy S.D. (1984), *Boredom, Self, and Culture*, Cranbury.
- Hill A.B., Perkins R.E. (1985), Towards a model of boredom, *British Journal of Psychology*, nr 76, s. 235-240.
- Kierkegaard S. (1976), *Albo-albo*, przeł. J. Iwaszkiewicz (t. 1), K. Toeplitz (t. 2), Warszawa.
- Krasicki I. (1994), *Pan Podstoli*, Olsztyn.
- Kundera M. (2001), *Tożsamość*, przeł. M. Bieńczyk, Warszawa.
- Mael F., Jex M. (2015), Workplace boredom: an integrative model of traditional and contemporary approaches, *Group & Organization Management*, nr 40, s. 131-159.
- Maggini C. (2005), Psychobiology of boredom, *CNS Spectrums*, nr 5, s. 24-27.
- Markowski M.P. (1999a), Lennui: ułamek historii, [w:] P. Czaplinski, P. Śliwiński (red.), *Nuda w kulturze*, Poznań, s. 290-316.
- Markowski M.P. (1999b), *Anatomia ciekawości*, Kraków.
- Merrifield C. (2014), *Toward a model of boredom: investigating the psychophysiological, cognitive, and neural correlates of boredom*, manuscript of a PhD dissertation, University of Waterloo, Waterloo (Canada), <https://core.ac.uk/download/pdf/144147639.pdf>, dostęp: 20.02.2019.

- Mikulas W.L., Vodanovich S.J. (1993), The essence of boredom, *Psychological Record*, nr 43, s. 3–12.
- Misztal B.A. (2016), The ambiguity of everyday experience: between normality and boredom, *Qualitative Sociology Review*, nr 12, s. 100–119.
- Montaigne M. de (2009), *Próby*, przeł. T. Boy-Żeleński, Warszawa.
- Neu J. (1998), *Boring from within: endogenous versus reactive boredom*, [w:] W.F. Flack Jr., J.D. Laird (red.), *Emotions in Psychopathology. Theory and research*, New York-Oxford, Oxford University Press, Inc., s. 158–170.
- Ng A.H., Liu Y., Chen J., Eastwood J. (2015), Culture and state boredom: a comparison between European Canadians and Chinese, *Personality and Individual Differences*, nr 75, s. 13–18.
- O'Brien W. (2014), Boredom, *Analysis*, nr 74, s. 236–244.
- Pekrun R., Goetz T., Daniels L.M., Stupnisky R.H., Perry R.P. (2010), Boredom in achievement settings: exploring control-value antecedents and performance outcomes of a neglected emotion, *Journal of Educational Psychology*, nr 102, s. 531–549.
- Plutchik R. (1980), *Emotions: a psychoevolutionary synthesis*, New York.
- Russell B. (1970), *The Conquest of Happiness*, London.
- Russell J.A. (1980), A circumplex model of affect, *Journal of Personality and Social Psychology*, nr 39, s. 1161–1178.
- Sundberg N.D., Latkin C.A., Farmer R.F., Saoud J. (1991), Boredom in young adults: gender and cultural comparisons, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, nr 22, s. 209–223.
- Svendsen L. (2005), *A Philosophy of Boredom*, London.
- Szmidt J.K. (2013), Nuda jako problem pedagogiczny, *Teraźniejszość - Człowiek - Edukacja*, nr 16, s. 55–69.
- Tardieu E. (1904), *Znudzenie. Studium psychologiczne*, przeł. M. Massonius, Warszawa.
- Tilburg W.A.P. van, Igou E.R. (2012), On boredom: lack of challenge and meaning as distinct boredom experiences, *Motivation and Emotion*, nr 36, s. 181–194.
- Todman M. (2003), Boredom and psychotic disorders: cognitive and motivational issues, *Psychiatry*, nr 66, s. 146–167.
- Vodanovich S.J. (2003), Psychometric measures of boredom: a review of literature, *The Journal of Psychology*, nr 137, s. 569–595.
- Vodanovich S.J., Watt J.D. (1999), The relationship between time structure and boredom proneness: an investigation within two cultures, *The Journal of Social Psychology*, nr 139, s. 143–152.
- Vodanovich S.J., Watt J.D. (2015), Self-report measures of boredom: an updated review of the literature, *The Journal of Psychology*, nr 150, s. 196–228.
- Winter R. (2012), *Nuda w kulturze rozrywki. Poradnik*, przeł. Z. Kasprzyk, Kraków.
- Zuckerman M., Eysenck S.B.G., Eysenck H.J. (1978), Sensation seeking in England and America: cross-cultural, age, and sex comparisons, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, nr 46, s. 139–149.

Michał H. Chruszczewski*

University of Warsaw

Boredom and its typologies

KEYWORDS

boredom, typologies of boredom

ABSTRACT

Chruszczewski Michał H., *Boredom and its typologies*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 235–249, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.10.2

Boredom is a very interesting issue that persists in our contemporary day and age. It is not easy to define it in a positive sense (by listing its properties, which constitute a presence of something, rather than a lack of something), as it has vastly differentiated causes and symptoms. The paper presents a variety of types of boredom identified from various points of view in the humanities and social sciences. According to the author, two of these typologies are particularly convincing. The first introduces the division into the state and a trait of boredom, while the latter – describing only the state of boredom in terms of arousal and affect – postulates the existence of neutral, calibrating, searching, reactant and apathetic boredom. These typologies have been juxtaposed with others, with their similarities and differences identified and indicated.

What is boredom? “The idleness of the mind which knows not what to do” as Ignacy Krasicki wrote in his *Pan Podstoli* (1994: 131)? “The fruit of glum indifference” as Charles Baudelaire (1991: 199) put it in one of his four *Spleen* poems? Or perhaps the result of an internal conflict, an impairment of vitality or the effect of monotonous work as the first researchers of this phenomenon claimed?¹

* ORCID <https://orcid.org/0000-0002-3584-8680>.

¹ That is Émile Tardieu (1904), Hudson A. Davies (1926) and Joseph Barmack (1939).

Boredom, its essence and definitions

The answer to the question about the nature of boredom, a phenomenon that is quite common, often commonly considered trivial, is **surprisingly complex** in light of the findings of contemporary science. This was already an issue noted in the past by philosophers, who wrote about the indefiniteness of boredom (de Jaucourt, 1755, after: Markowski, 1999a: 292) or by defining it tautologically (Kierkegaard, 1976: 39). Nowadays, we draw attention to components or determinants of boredom such as low agitation, unpleasantness, subjective repetitiveness, sense of acting in conditions of limitations (Geiwitz, 1966: 594), lack of internal motivation and lack of challenges (Csikszentmihalyi, 1975: 49), negative mood related to lack of action and sense of emptiness (Gurycka, 1977). The environmental conditions of boredom, such as non-stimulating environment,² were emphasised by William L. Mikulas and Stephen J. Vodanovich (1993: 3). Robert Plutchik (1980: 158) defined boredom as a mild form of disgust. James A. Russell (1980: 1167) considered it to be a conjunction of a mildly intense negative affect and negligible agitation. In turn, Anna B. Hill and Robert E. Perkins (1985: 236) believed boredom to be the fruit of a different conjunction: subjectively experienced monotony and frustration of needs. According to researchers oriented towards cognitive sciences, the inability to maintain attention is a key feature of boredom (Cheyne, Carriere, Smilek, 2006: 580). Lack of interest combined with motivation to avoid what caused boredom was mentioned by scholars such as Reinhard Pekrun, Thomas Goetz, Lia M. Daniels, Robert H. Stupnisky and Raymond P. Perry (2010: 533). Carlo Maggini (2005) noted the variability of stimulation in boredom (decreased cortical stimulation, increased stimulation of the sympathetic trunk of the autonomic nervous system), worsening of attention, increased tendency to seek sensations and stressed the importance of the cerebral reward system. Colleen Merrifield (2014: 30) also wrote about the worsening of attention in boredom combined with experienced stress. In the context of a lack of sense of meaning, boredom was described by many scholars – Lars Svendsen (2005: 30) from the philosophical standpoint, Krzysztof J. Szmidt (2013: 59) from the teaching standpoint, Wijnand A. van Tilburg and Eric R. Igou (2012: 182) from the psychological standpoint, and Barbara A. Misztal (2016: 112) took it on from sociological perspective. What is interesting is the fact that boredom is more often put in negative categories – lack of engagement, lack of meaning, lack of stimulation, rather than in positive

² This was pointed out in the 18th century by encyclopaedist Elisabeth de Jaucourt, see: Markowski, 1999a.

categories, with some attributes. This shows the difficulty of capturing its essence. Hence Elisabeth S. Goodstein (2005) in the title of her book referred to boredom as “**Experience Without Qualities**”.

Causes and symptoms of boredom

Boredom usually comes from understimulation; however, it may also manifest itself in reactions that indicate both a state of low cortical excitation and high excitation in the autonomic nervous system. There are biological bases of boredom (including genetic and biochemical), but its psychological and phenomenological symptoms are equally as important. Boredom is a great motivating force to change one's position or come up with creative solutions, but if such a change fails or proves to be impossible, then depressive reactions are likely to occur. This applies to both humans and many evolutionally advanced animals. Individual proneness to boredom increases the chance of experiencing a state of boredom. In school conditions, as well as in professional work, boredom is systematically linked to the other properties of the subject and the environment, often leading to a deterioration in functioning and mental well-being.

Attempts to synthesize knowledge about boredom are offered by Shelley A. Fahlman (2008, see also: Fahlman, Mercer-Lynn, Flora and Eastwood, 2013), Patricia L. Baratta and Jeffrey R. Spence (2018) and Andreas Elpidorou (2018). The first two proposals are based on the results of advanced statistical analyses carried out in connection with the creation of questionnaires for measuring boredom. Elpidorou, on the other hand, has made a more rational, rather than empirical (although ultimately based on study results) elaboration on the state of knowledge about boredom. The least complex picture of boredom is drawn by Baratta and Spence: in their opinion, boredom is a system of negative arousal with little power, carelessness and lack of engagement. According to Fahlman and her associates, boredom is a property that is made up of five positively correlated components: lack of engagement, lack of attention, perception of the passage of time (perceived as long and stalled), high stimulation (irritation, nervousness) and low stimulation (depression). According to Elpidorou, the state of boredom includes dissatisfaction with the *status quo*; withdrawal of one's own involvement in one's surroundings; feeling of limitation imposed on the subject's activity; problems with focus; usually low, but sometimes high stimulation; change in the way one perceives time; a deficit of meaning and a feeling that the requirements of the situation in which one finds themselves are inadequate (too high or too low); specific bodily-motor expression (such as inclination of the trunk, resting one's head on one's hand, low spatial expansion and poor dynamics of move-

ment); psychophysiological background (including specific activity of the dorsal/lateral prefrontal cortex). Apart from the state of boredom described above, there is also boredom understood as a relatively permanent disposition that increases the probability of experiencing the states of boredom in life (see for example Farmer and Sundberg, 1986: 14).

Typological classifications of boredom

An interesting and original theoretical approach to the phenomenon of boredom is **the typological approach**. By postulating the existence of separate, peculiar and relatively stable ways of being bored, the typologies of boredom try to capture and consolidate the qualitative differences in the experience of boredom - an experience that is supposedly without qualities. Thus, they significantly deepen our knowledge of this experience or phenomenon. There are many typologies of boredom. One might even say that their diversity reflects, to some extent, the diversity of the approaches to its definition. Discussion of the typology of boredom is the main aim of this paper.

The known typologies of boredom are characterised by a range of **two to five** categories of boredom specified by them. Some typologies are based on observation and rational thinking, others are based on empirical studies and statistical analysis of data. There were also some humorous proposals, located on the borderline of philosophy and fiction. All typologies bring something new, though not to the same extent. It is worth noting that - as though in contrast to typology - there is also **the idea of boredom being uniform**, indivisible. In particular, Wendell O'Brien (2014: 243) proclaimed this idea arguing on the basis of philosophical analysis supported by a declaration of personal disbelief in existential boredom. He was of the opinion that in one more general idea of boredom it is possible to find all types distinguished by other theorists, constituting different manifestations of the same category. Most often, however, two kinds of boredom were brought up. Let us then take a closer look at the dual typologies.

Psychoanalyst Ralph Greenson (1953: 18) distinguished two types of boredom: **apathetic**, which is brought about by blocking the drive and instrumental goals, and **agitated**, that is brought about by experiencing failures and frustration. Boredom is a state of a withdrawal of the driving force from the outside world (Greenson, 1949: 299). This is consistent with what is nowadays called the withdrawal of environmental engagement. Jerome Neu (1998: 163) distinguished **endogenous** boredom, with intra-personal causes, independent of the environment, from **exogenous** (reactive), environmental boredom, caused by the situation. This

is somewhat similar to depression with internal causes or causes stemming from the living environment. Neu stated that Greenson omitted reactive boredom due to the fact that he focused on chronic boredom, potentially psychopathological, and the personality traits that could predispose the individual to said boredom.

A well-known phenomenon in psychology is the **dualism of trait and state**. This applies, for example, to anxiety, social approval, but also to boredom. Boredom as a state would correspond to exogenous boredom, while boredom as a trait would correspond to endogenous boredom. In the detailed depiction of boredom-as-a-trait, significant differences of approaches adopted by individual researchers become apparent. According to Marvin Zuckerman (Zuckerman, Eysenck and Eysenck, 1978: 140) people sensitive to **boredom** look for sensations at any cost, while according to Richard F. Farmer and Norman D. Sundberg (1986: 11) people **susceptible to boredom** tend to be sad, depressed, worried, rather than impulsively looking for adventures in the name of fighting boredom. In other words, Farmer and Sundberg outline boredom more comprehensively than Zuckerman. They see boredom as something more than a hunger for experiences stemming from understimulation. The statistical reflection of the differences in content between vulnerability to boredom and proneness to boredom is a weak correlation: $r = 0.25$ of the relevant scales (Zuckerman's ZBS and Farmer and Sundberg's BPS) measuring the two properties. This proves a lack of convergent accuracy and makes one think about differences in the theoretical basis of both correlated variables (Farmer and Sundberg, 1986: 10). There is also talk of **long-lasting** and **temporary** boredom (see for example: Winter, 2012: 33) as well as boredom that is **situational** and **independent of the situation** (Todman, 2003: 147, cf. Flakus and Palt, 2016: 121). Endogenous boredom, which is a permanent trait of an individual, which means that it is independent of the situation, is associated with the notion of boredom-as-a-trait and may exhibit links with mental disorders, while reactive, temporary boredom – dependent on the situation – is considered to be something ordinary, not interpreted clinically and is associated with the notion of boredom-as-a-state. Similarly, Otto Fenichel (1951: 359) distinguished **pathological** boredom from **normal** (non-pathological) boredom, while Tadeusz Gadacz (2002) contrasted **existential** boredom with **idleness**. Magdalena Bizior-Dombrowska (2016: 82–83) recalls the distinction made by Gustave Flaubert between common boredom and modern boredom (see: Flaubert, 1881/1955; cf.: Svendsen, 2005: 42). Common boredom is reactive, situational and so on, modern boredom resembles the endogenous and even existential one. Most probably, however, not every long-term (modern) boredom reaches the depth – or rather the emptiness – of existential boredom. The latter would be an unusually intense case of long-term boredom, independent of the situation, endogenous, characterised by ex-

periencing nothingness and loss of meaning as well as a total lack of satisfaction with one's own life. In addition, existential boredom is a specifically European cultural construct.³ As such, it reinforces my objection.

Almost all the dual typologies of boredom presented thus far were variations on the same subject. The exception is the division presented by Greenson, in two heterogeneous forms (which can go from one form to the other in the course of boredom): apathetic boredom and agitated boredom, which are covered by the superior type of boredom-as-a-trait (pathological boredom). An interesting coincidence is that statistical studies of the internal structure of proneness to boredom understood according to Farmer and Sundberg's concept have resulted in two factors: external and internal stimulation. The former is expressed in the (frustrated in the state of boredom) need for diversity and variety, and also in the perception of the environment as hardly stimulating. The latter is defined by the inability to provide sufficient stimulation, inability to find or create an interesting activity. The external stimulation factor is similar to boredom with irritation, while the internal stimulation factor is related to apathetic boredom.

A radically different division of boredom was introduced by Bertrand Russell (1970) writing about **stupefying** boredom and **fruitful** boredom. The lack of life activity leads to stupefying boredom, while avoiding medication (especially being free from abuse) is supposed to lead to fruitful boredom. The author believed that life devoid of impressions and experiences is boring in a stupefying way; on the other hand, life filled with excitement requires more and more powerful stimuli, which is ultimately exhausting. In other words, those who are not stuck in apathy, but who are not dependent on the next dose of stimulants, can get bored while avoiding overstimulation. In their boredom they sometimes come to interesting conclusions or intriguing ideas. This is the author's explanation of the idea of fruitful boredom. Moreover, the creative process according to B. Russell requires that the creator first experiences peace, repetition and boredom.⁴

³ Intercultural research on boredom in general is sparse (Ng, Liu, Chen and Eastwood, 2015; with regard to the structure of time: Vodanovich and Watt, 1999). The already classic work by Sundberg, Latkin, Farmer and Saund (1991), which analysed the results of the BPS boredom proneness questionnaire filled in by students from Australia, Hong Kong, Lebanon and the United States, is even more important. The highest degree of proneness to boredom was found in the Lebanese. The Lebanese arm of the study was carried out in 1983, during the civil war. At that time, the study probably diagnosed boredom of deprivation and alienation, withdrawal from a more active life as a defensive response to many extremely bad life experiences. This is more or less how the authors of the study interpreted their own results.

⁴ In the 16th century, de Michel Montaigne recognised inactivity as a catalyst of intellectual productivity, which frankly surprised him. This was expressed in the eighth chapter of the first volume of his *Essays* (Montaigne, 1580/2009, vol. 1, p. 94), saying: "a bored mind is always moving from one thought to another."

Seán D. Healy described three types of boredom in his book (1984). The first one is everyday **situational boredom**, associated with monotony. The second is **overwhelming boredom** as a constant characteristic, disposition, resembling the Romantic *l'ennui*. But the worst of them is **hyperboredom** or *l'ennui moderne*. In this state, the individual perceives the world as insufficient, as if thwarting existence. The content of hyperboredom is the experience of helplessness and loneliness, the collapse of ambitions, plans and aspirations, and therefore the overwhelming nothingness – the feeling of being unable to set any goal in life. This goal would be without any chance of success, but what is more important is that in the state of hyperboredom, the world offers nothing that would be worth the effort. According to Healy, the third kind of boredom is not so much about individual pathology as about cultural one. The cause of hyperboredom is the disintegration of culture (civilisation), which - in a historical process stretching over several centuries - finally ceased to provide people with an understandable and meaningful reference system for their actions. This is due to the twilight of the idea of God as the guarantor of order, disbelief in the possibility of transcendence, disintegration of the concepts of truth and subject (which lasted for a long time, but was accelerated by postmodern discourse). As a result, we witness the collapse of authorities, the disappearance of historical memory, radical scepticism and nihilism. According to the author, this is the breeding ground for fear, alienation, violence, vandalism, addictions. The structure of the “self” is a product of culture, and therefore the dissociation of culture must reflect the dissociation of the “self” (Healy, 1984). One could risk claiming that hyperboredom is not far from anomie.

Another division of boredom was presented by Milan Kundera (1997/2001) in the sixth chapter of his *Identity*. During a walk along the seashore, the book's protagonist remembered his own private theory of **passive** (situational), **active** and **rebellious** boredom. Generally speaking, boredom appears at the junction of existence and time (which, by the way, is somewhat Heideggerian). A girl waiting at a stop near the beach, who mechanically dances alone and yawns, personifies passive boredom. Active boredom is practised by men playing with kites. They are giving in to an unproductive hobby. The young people involved in vandalism (setting fire to cars, breaking shop windows) personify the notion of rebellious boredom. The author believes that active boredom is tantamount to spending time in a socially acceptable way, while rebellious boredom refers to the same, but in an unacceptable way. According to Bizior-Dombrowska (2016: 85–86), the typology proposed by Kundera is one of the most peculiar in literature; the scholar also considered multiple references to Jean-Paul Sartre's *Nausea* in Kundera's *Identity*

(for example, the maritime landscape). On the other hand, Svendsen (2005: 41) did not find any revealing qualities in Kundera's distinctions – he considered them to bring nothing new, except for the fact that boredom can be dealt with actively or passively. According to Svendsen, the division proposed by the author of *Identity* does not qualitatively capture different forms of boredom, so he rejected it in favour of Doehlemann's four-category typology.

Sociologist Martin Doehlemann (1991, after: Svendsen, 2005: 41–42) proposes distinguishing **situational** boredom, boredom **stemming from excess**, **existential** boredom and **creative** boredom. The paper has already outlined the situational and existential boredom. The excess of content of a specific type or repetition of the same experience results (probably due to an unjustified generalisation) in boredom stemming from excess. It makes one feel like everything is trivial, devoid of much meaning. Creative boredom is distinguished by its result, not its content: the creation of a creative idea or work. Thus, boredom is creative, as long as it effectively induces a bored person to do something new and valuable.

Boredom in the professional context was dealt with by Fred Mael and Steve Jex (2015), organisation and work psychologists. They found the existence of episodic boredom, which stands in opposition to chronic boredom, as well as situational and global boredom. These binary divisions overlap, thus Mael and Jex (2015: 137) posit that there are four types of boredom: **episodic situational**, **chronic situational**, **episodic global** and **chronic global**. A factor causing episodic situational boredom may be an event (for example, meeting someone and having an uninteresting conversation), an activity (a specific, unattractive task to perform) or psycho-physiological changes in the body (resulting in mood swings). This kind of boredom is evanescent. Situational chronic boredom extends over certain areas of life, being their permanent fixture (it happens for example when a person is completely bored with their professional work, but not bored with private life). At the same time, experiencing boredom in all areas of our lives, but fortunately for a short time would amount to global episodic boredom. However, such sensation would be more likely to be experienced by people with a higher individual proneness to boredom (which is due to individual differences, for example in terms of temperament and personality traits). The last category is chronic global boredom, most damaging and dangerous. It is a boredom that has seized all areas of life in a lasting way. It is often accompanied by depression, loneliness, resignation, a sense of defeat – which is sometimes apt. According to Mael and Jex, the fourth and worst type of boredom is increasingly affecting humanity in modern times. This is due, among other things, to the economic processes which have been forcing many people to work below their

qualifications, because there are no other jobs for them, since at least mid-1990s (Mael and Jex, 2015: 152). In this context, the authors also point to the telecommunications revolution (Internet, innovative mobile phones, other devices) and the information overload it has brought. Since people began to suffer from attention deficit disruptions on a massive scale, they have been more likely to get bored (by not being able to keep focused).

The existence of four completely different types of boredom was postulated by Michał P. Markowski (1999b), a Polish scholar and literary theoretician with philosophical interests, distinguishing **metaphysical** and **social** boredom, boredom stemming from **loneliness**, as well as **communication and literary** boredom. The author claims that in his typology he reveals types of boredom already existing at the end of the 18th century. By metaphysical boredom he means a world without God or filled only with human desires. Metaphysical boredom is the emptiness, desolation, moral and spiritual fall from which the humanity cannot rise alone (that is, without trusting God). That is also what Blaise Pascal postulated back in his day. In turn social boredom is a world without solitude or with the same people all the time. It is like a salon boredom, a nightmare of an eternity of empty and idle conversations. The boredom of an infinite afternoon at the Duchess, but unfortunately one that lacks the qualities of Oriana de Guermantes (and no one like Baron de Charlus came... thus, there are no attractions whatsoever, meaning that all that remains is the habitual talking for *passer le temps*). The boredom stemming from loneliness is, by contrast, a world without the Other, without a chance for an authentic encounter. The lack of another human being makes it impossible to introduce diversity into one's own existence, which means being in an extremely unpleasant state of loneliness. It is apparent that in the emptiness it is impossible to establish any human relationship. In social boredom there were people, but there was no authentic relationship; in boredom stemming from loneliness, there are no people, so there is no space for any bond between them. The most original type, the communication and literary boredom thickens over a world without fiction or under the boot of tyranny of a single narrative. Lack of narration (fiction) leads to boredom, because people have been telling themselves stories for millennia to avoid boredom (among other things). In turn, a single total narrative, the entirety that monopolises the individual parts, the negation of emancipation (and the nightmare of postmodernists), leads to boredom due to its invariability, exclusivity, thus repetitiveness, and finally – predictability. Sooner or later this kind of story will get boring.

The five-category typology of boredom proposed by Goetz et al. (2014) is distinguished from the others by a very careful empirical foundation and the use of

advanced techniques of statistical data analysis. Initially Goetz and Anne C. Frenzel (2006, after: Goetz et al., 2014: 403) distinguished four types of boredom, but later decided to add the fifth type (Goetz et al., 2014: 408). Depending on external circumstances, boredom of one type may turn into boredom of another type, so it is easy to find different types of boredom in every person's experience, but often one of them is experienced clearly more often becoming a kind of individual dominant. There is probably an individual, probably partially stemming from one's personality, tendency to get bored in a specific way. In general, both variable environmental factors and relatively constant individual factors influence the frequency and manner of one's boredom. The authors' study involved secondary school students and university students. Their task was to imagine someone who was bored and describe their mood, as well as to recall a boring class or lecture. Then the respondents answered questions about what they had in mind when they were bored, what they would like to do and what somatic experiences they had then. Thus, the questions asked about the cognitive, motivational and physiological aspect of boredom. J. Russell's two-dimensional mood model (1980: 1163–1164) using the concepts of arousal power and pleasure was selected as the theoretical reference system organising the various and not always compatible accounts of the study participants. The condition identified by the researchers, which was characterised by low agitation and slightly positive affect was referred to as **indifferent** boredom. This feeling resembles a state of relaxation or happy fatigue with a touch of withdrawal. Let us recall that in the state of boredom the activity of β -waves, related to focus is lowered, while the activity of α -waves, related to relaxation, may be going up. The state with a higher but still low agitation, yet slightly negative affect is supposed to correspond to **calibrating** boredom. This type of boredom leads to being lost in thoughts, yet people who experience it do not know exactly what they would like to do – they only know that they want to do something else. Thus, it is characterised by a mental readiness to change the situation (to a less boring one), but without making real efforts to do so. Much higher agitation and a more negative affect describe **searching** boredom, which is significantly unpleasant, characterised by nervousness and active searching for a more attractive activity. The highest level of agitation combined with a very negative affect determine **reactant** boredom. In this state, we can see anxiety, aggression, persistent thinking about much nicer activities or situations. Reactant boredom is very unpleasant and gives rise to a strong tendency to avoid it by changing the situation to another one and avoiding specific people, who people associate with getting them into this state (for example teachers or lecturers). The fifth type of boredom, identified after

years of further research by the scholars, based on the analysis of latent profiles⁵ is *apathetic* boredom. It is characterised by the strongest negative affect (even greater than in reactant boredom) and at the same time very low agitation. The results of study by Goetz et al. (2014: 411) involving students showed that the highest level of anger and anxiety and the lowest level of mental well-being and satisfaction with one's life was found in people who primarily experienced reactant boredom. The most positive profile of results in terms of quality of life measures was recorded in school and university students experiencing mainly indifferent boredom. On the other hand, the dominance of apathetic boredom in the whole experience of boredom was associated with relatively low rates of positive emotions, anger and anxiety. According to the authors, apathetic boredom is associated primarily with sadness, learned helplessness and depression. The empirically demonstrated qualitative differences in boredom, together with the classification of types of boredom, based on a generally recognised theoretical model of mood, is one of the most important among the latest achievements in boredom research.

Typologies of boredom in comparative terms

A comparative analysis of these typologies of boredom, according to which there are three or four types of boredom, should be carried out while taking into account the knowledge of binary typologies. This, however, poses a number of difficulties. This is largely because these typologies come from different fields. Kundera's typology is fiction and the main purpose of the book was hardly to provide scientific insights into boredom. Healy's and Markowski's concepts, which belong to the humanities, owe a lot to historical, literary and philosophical studies. Doehlemann's typology is a manifestation of sociological thought, while Mael's and Jex's typology was developed in the field of psychology. What is the most apparent is the fact that theoreticians recognise situational boredom – the list includes Healy, Doehlemann, Mael and Jex, as well as Kundera (who referred to it as passive boredom). Markowski's social boredom resembles a specific (social) kind of situational boredom, but with an extreme intensity (Mael and Jex would refer to it as chronic situational boredom). It seems to me that it is also

⁵ Latent profile analysis is a variation of latent class analysis. The method has the same purpose as cluster analysis (however, it is more difficult), namely to divide the group of objects (or people in this case) into groups so that the objects assigned to each group are as similar to each other as possible (here: in terms of the way of experiencing boredom estimated on the basis of two dimensions of mood), and at the same time to make each group as dissimilar from the other ones as possible.

a special case of Doehlemann's boredom stemming from the excess. Kundera's active boredom also fits in with situational boredom as a more pleasant way of dealing with boredom, rather than passively waiting for something to happen. In the typology proposed by Mael and Jex, it would be a case of episodic situational boredom. Boredom as a situation-independent, pathological trait can be found in the typology proposed by Healy (who referred to it as overwhelming), Doehlemann (as existential), and Mael and Jex (as situational or chronic global). In Markowski's case, this somewhat resembles both metaphysical boredom, as well as boredom stemming from loneliness (chronic boredom does not have to be a personal tragedy in the philosophical dimension, it can be a more psychological discomfort). Hyperboredom, as well as communication and literary boredom remain their own classes. Nevertheless, hyperboredom has certain characteristics of existential boredom, in other words: chronic global boredom, after all, it is also called *l'ennui moderne*; however, it puts a much stronger emphasis on the pessimist nature of civilisation transformation, rather than individual problems. I have a critical attitude towards creative boredom, not because I deny the creative potential of boredom, but because I see creativity as a possible solution to the problem of curbing boredom, instead of seeing it as boredom in itself. What is more, Doehlemann himself did not in any way define the specificity of this condition, only specifying the good (that is, creative) effects only. This makes one think that different types of boredom can be overcome in a creative manner. Thus, creative boredom as a separate category lacks a rational basis in my opinion. However, I appreciate Doehlemann's recognition of the fact that boredom sometimes leads to creativity. Kundera's rebellious boredom can probably be explained by frustration and one of the symptoms of hyperboredom, as well as some elements of boredom-as-a-trait. However, vandalism or riots involving young people are not only a psychological and pedagogical issue, but also a sociological, economic and political one.

Regardless of the environmental and characteristically conditioned predispositions to be bored in a particular way, it seems that the typology suggested by Goetz and Frenzel offers a suggestion of situational dynamics of the process. I suppose that indifferent, calibrating, searching and reactant boredom can be interpreted as successive phases of boredom. In each phase it is possible to break this state (although in indifferent boredom there is no motivation to do so), but if this does not happen, over time a person can enter the next phase, and thus experience more and more powerful boredom. Even apathetic boredom can be added here at the end as a case of breakdown in a stressful situation. Reactant boredom is particularly well suited to Greenson's agitated boredom, just like

searching boredom to a certain extent, while apathetic boredom would be tantamount to Greenson's concept by the same name. It is also a way of comprehensively solving the problem of agitation in boredom. To sum up, it is worth adding that people prone to boredom, those with high levels of boredom-as-a-trait, experience boredom more often, longer and more strongly, so they probably experience reactive or apathetic boredom more often than others. Although under particularly boredom-promoting environmental conditions, reactive boredom, and perhaps even apathetic boredom, can probably be induced in people who are generally less prone to such phenomena. Another issue is indifferent boredom, experienced in a positive mood, when it is known that boredom is commonly regarded as a negative emotion. Perhaps what the authors called indifferent boredom is not boredom at all.

Instead of a summary

Theoreticians, researchers, philosophers and artists have been the authors of numerous typologies of boredom, and the majority of arguments are in favour of two of them: two-category and five-category ones. A two-category typology of boredom divides it into a situational condition (with some agitation or apathy, depending on the manner and extent of agitation) and a dispositionally conditioned trait. The five-category typology does not stand in opposition to the two-category typology, as it operates at the level of the currently experienced state, based on the arousal and pleasure, or lack thereof. The hypothetical relationships of the five-category typology of boredom with boredom-as-a-trait were outlined above.

The variety of approaches to boredom can be to a certain extent ordered and better understood when the multiplicity of forms of boredom is seen in the context of the multiplicity of its causes (from civilisational to biochemical). Over the last dozen or so years, we have been witnessing intensive work on creating and improving questionnaires measuring various aspects of boredom. In simple terms, one could say that general or contextually specific measures of boredom-as-a-trait or boredom-as-a-state are being developed. These two divisions cross each other. Thus, we come at another four-category typology, *implicitly* accepted by the authors of the measurement scales and recognised by Vodanovich (2003: 569–570; Vodanovich, Watt, 2015: 3), quite similar to the one proposed by Mael and Jex (2015: 137). I am quite certain that science has not yet said the last word in this field, which brings us to the conclusion that boredom is not necessarily boring.

Bibliography

- Baratta P.L., Spence J.R. (2018), Capturing the noonday demon: development and validation of the State Boredom Inventory, *European Journal of Work and Organizational Psychology*, no. 27, pp. 477–492.
- Barmack J.E. (1939), A definition of boredom: a reply to mr. Berman, *The American Journal of Psychology*, no. 52, pp. 467–471.
- Baudelaire Ch. (1991), *Kwiaty zła*, Kraków.
- Bizior-Dombrowska M. (2016), *Romantyczna nuda. Wielka nostalgia za niczym*, Toruń.
- Cheyne J.A., Carriere J.S.A., Smilek D. (2016), Absent-mindedness: lapses of conscious awareness and everyday cognitive failures, *Consciousness and Cognition*, no. 15, pp. 578–592.
- Csikszentmihalyi M. (1975), *Beyond Boredom and Anxiety*, San Francisco.
- Davies A.H. (1926), Discussion on the physical and mental effects of monotony in modern industry, *The British Medical Journal*, no. 2, pp. 472–479.
- Elpidorou A. (2018), The bored mind is a guiding mind: toward a regulatory theory of boredom, *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, no. 17, pp. 455–484.
- Fahlman S.A. (2008), *Development and Validation of the Multidimensional State Boredom Scale*, manuscript of a PhD dissertation, York University, York (Canada), [http://www.todmanpsychology.org/resources/Development%20and%20validation%20of%20the%20multidimensional%20state%20boredom%20scale%20\(diss.\)%20\(Fahlman,%20202009\).pdf](http://www.todmanpsychology.org/resources/Development%20and%20validation%20of%20the%20multidimensional%20state%20boredom%20scale%20(diss.)%20(Fahlman,%20202009).pdf), accessed: 1.05.2014.
- Fahlman S.A., Mercer-Lynn K.B., Flora D.B., Eastwood J.D. (2013), Development and validation of the Multidimensional State Boredom Scale, *Assessment*, no. 20, pp. 68–85.
- Farmer R., Sundberg N.D. (1986), Boredom proneness – the development and correlates of a new scale, *Journal of Personality Assessment*, no. 50, pp. 4–17.
- Fenichel O. (1951), On the psychology of boredom, [in:] D. Rapaport (ed.), *Organization and Pathology of Thought: selected sources*, New York, pp. 349–361.
- Flakus M., Palt Ł. (2016), Psychologicznie o nudzie – teorie i modele nudy, *Stan Rzeczy. Teoria Społeczna. Europa Środkowo-Wschodnia*, no. 2, pp. 119–138.
- Flaubert G. (1955), *Bouvard i Pécuchet*, trans. W. Rogowicz, Warszawa.
- Gadacz T. (2002), *O umiejętności życia*, Kraków.
- Geiwitz P.J. (1966), Structure of boredom, *Journal of Personality and Social Psychology*, no. 3, pp. 592–600.
- Goetz T., Frenzel A.C., Hall N.C., Nett U.E., Pekrun R., Lipnevich A.A. (2014), Types of boredom: an experience sampling approach, *Motivation and Emotion*, no. 38, pp. 401–419.
- Goodstein E.S. (2005), *Experience without Qualities: boredom and modernity*, Stanford.
- Greenson R.R. (1949), The psychology of apathy, *The Psychoanalytic Quarterly*, no. 18, pp. 290–302.
- Greenson R.R. (1953), On boredom, *Journal of the American Psychoanalytic Association*, no. 1, pp. 7–21.
- Gurycka A. (1977), *Przeciw nudzie. O aktywności*, Warszawa.
- Healy S.D. (1984), *Boredom, Self, and Culture*, Cranbury.
- Hill A.B., Perkins R.E. (1985), Towards a model of boredom, *British Journal of Psychology*, no. 76, pp. 235–240.
- Kierkegaard S. (1976), *Albo-albo*, trans. J. Iwaszkiewicz (vol. 1) and K. Toeplitz (vol. 2), Warszawa.
- Krasicki I. (1994), *Pan Podstoli*, Olsztyn.
- Kundera M. (2001), *Tożsamość*, trans. by M. Bieńczyk, Warszawa.

- Mael F., Jex M. (2015), Workplace boredom: an integrative model of traditional and contemporary approaches, *Group & Organization Management*, no. 40, pp. 131–159.
- Maggini C. (2005), Psychobiology of boredom, *CNS Spectrums*, no. 5, pp. 24–27.
- Markowski M.P. (1999a), Lennui: ułamek historii, [in:] P. Czaplinski, P. Śliwiński (eds.), *Nuda w kulturze*, Poznań, pp. 290–316.
- Markowski M.P. (1999b), *Anatomia ciekawości*, Krakow.
- Merrifield C. (2014), *Toward a model of boredom: investigating the psychophysiological, cognitive, and neural correlates of boredom*, manuscript of a PhD dissertation, University of Waterloo, Waterloo (Canada). [retrieved on from: <https://core.ac.uk/download/pdf/144147639.pdf>, accessed: 20.02.2019.
- Mikulas W.L., Vodanovich S.J. (1993), The essence of boredom, *Psychological Record*, no. 43, pp. 3–12.
- Misztal B.A. (2016), The ambiguity of everyday experience: between normality and boredom, *Qualitative Sociology Review*, no. 12, pp. 100–119.
- Montaigne, M. de (2009), *Próby*, trans. T. Boy-Żeleński, Warszawa.
- Neu J. (1998), Boring from within: endogenous versus reactive boredom, [in:] W.F. Flack Jr., J.D. Laird (eds.), *Emotions in Psychopathology. Theory and research*, New York-Oxford, Inc., pp. 158–170.
- Ng A.H., Liu Y., Chen J., Eastwood J. (2015), Culture and state boredom: a comparison between European Canadians and Chinese, *Personality and Individual Differences*, no. 75, pp. 13–18.
- O'Brien W. (2014), Boredom, *Analysis*, no. 74, pp. 236–244.
- Pekrun R., Goetz T., Daniels L.M., Stupnisky R.H., Perry R.P. (2010), Boredom in achievement settings: exploring control-value antecedents and performance outcomes of a neglected emotion, *Journal of Educational Psychology*, no. 102, pp. 531–549.
- Plutchik R. (1980), *Emotions: a psychoevolutionary synthesis*, New York.
- Russell B. (1970), *The Conquest of happiness*, London.
- Russell J.A. (1980), A circumplex model of affect, *Journal of Personality and Social Psychology*, no. 39, pp. 1161–1178.
- Sundberg N.D., Latkin C.A., Farmer R.F., Saoud J. (1991), Boredom in young adults: gender and cultural comparisons, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, no. 22, pp. 209–223.
- Svendsen L. (2005), *A Philosophy of Boredom*, London.
- Szmidt J.K. (2013), Nuda jako problem pedagogiczny, *Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja*, no. 16, pp. 55–69.
- Tardieu E. (1904), *Znudzenie. Studyum psychologiczne*, trans. M. Massonius, Warszawa.
- Tilburg W.A.P. van, Igou E.R. (2012), On boredom: lack of challenge and meaning as distinct boredom experiences, *Motivation and Emotion*, no. 36, pp. 181–194.
- Todman M. (2003), Boredom and psychotic disorders: cognitive and motivational issues, *Psychiatry*, no. 66, pp. 146–167.
- Vodanovich S.J. (2003), Psychometric measures of boredom: a review of literature, *The Journal of Psychology*, no. 137, pp. 569–595.
- Vodanovich S.J., Watt J.D. (1999), The relationship between time structure and boredom proneness: an investigation within two cultures, *The Journal of Social Psychology*, no. 139, pp. 143–152.
- Vodanovich S.J., Watt J.D. (2015), Self-report measures of boredom: an updated review of the literature, *The Journal of Psychology*, no. 150, pp. 196–228.
- Winter R. (2012), *Nuda w kulturze rozrywki. Poradnik*, trans. Z. Kasprzyk, Kraków.
- Zuckerman M., Eysenck S.B.G., Eysenck H.J. (1978), Sensation seeking in England and America: cross-cultural, age, and sex comparisons, *Journal of Consulting and Clinical Psychology*, no. 46, pp. 139–149.

Kamila Słupska*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Aktywizowanie społeczności lokalnej (przesłanki teoretyczne i przykłady dobrych praktyk „odradzania się” idei aktywnego sąsiedztwa)

KEYWORDS

local community, activation,
potential, neighbourhood,
initiatives

ABSTRACT

Słupska Kamila, *Aktywizowanie społeczności lokalnej (przesłanki teoretyczne i przykłady dobrych praktyk „odradzania się” idei aktywnego sąsiedztwa)* [Activating the local community (theoretical grounds and examples of good practices of the revival of the idea of active neighbourhood)]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 251–263, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.11.1

This paper focuses on the issue of activating the local community, including its conditions and manifestations, and putting strong emphasis on the category of community potential, which is a multifaceted and dynamic phenomenon, contributing to changes in various areas of social life. Particular attention was paid to neighbourhood activity and its stimulation, including related initiatives, the importance of which was highlighted, while selected examples of good practices, implemented both within projects, organised campaigns, as well as spontaneous individual actions were brought up.

Społeczność lokalna – kontekst aktywizacji i rozwoju (wprowadzenie)

Kategoria „Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnej”, w skrócie AiRSL (*community development*), opisywana przez Zbigniewa T. Wierzbickiego jako subdyscypli-

* ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4203-8544>.

na miasta i wsi oraz pedagogiki społecznej, obejmuje szereg zagadnień (Wierzbicki, 1987: 313). Można ją analizować, biorąc pod uwagę cztery aspekty:

- proces (z dominującą kategorią zmiany);
- metodę (wykorzystane sposoby działania i ich efektywność);
- program (zadania do realizacji, określenie najważniejszych kierunków, najczęściej odnoszących się do continuum – od jednorazowych, bądź sporadycznych akcji, przez tworzenie trwalszych struktur, po akcje/struktury wymagające znacznego wysiłku);
- ruch społeczny (zbiorowe przedsięwzięcie, które w swej istocie służy ustaleniu nowego porządku) (Wierzbicki, 1973: 24–26).

Kwestia ta już kilkadziesiąt lat temu zyskała na znaczeniu z dwóch zasadniczych powodów: narastających procesów dezorganizacji i dezintegracji społecznej, a także indywidualizacji życia, sprzężonej z instytucjonalizacją i segmentacją społeczeństwa oraz uświadomienia sobie, iż sam wzrost gospodarczy nie wystarczy, gdyż ważna jest również działalność społeczna. Stąd też trzy istotne elementy AiRSL-u to: uczestnictwo ludzi, ich zaangażowanie, partycypacja; „samozarządzanie” (dobrowolny udział, wysiłek jednostek, wzajemna pomoc); „społeczna zmiana” (służąca poprawie warunków życia mieszkańców). U podstaw leży tu przekonanie, iż przemian środowiska powinni dokonywać członkowie społeczności lokalnej, którzy bez przymusu, ale z własnej woli biorą w tym udział i to właśnie oni, w przypadku braku chęci lub pewnych umiejętności, wykazując postawę bierną, mogą stać na przeszkodzie rozwojowi. Dlatego tak istotna jest dbałość o ich prospołeczne przygotowanie, a także o odpowiednie formułowanie celów i projektowanie działań, by się z nimi identyfikowali (odpowiedź na potrzeby mieszkańców, uwzględnianie ich realnych możliwości) (Wierzbicki, 1987: 317–320).

Te założenia i towarzyszące im przesłania są cały czas aktualne. Tym bardziej warto z wnikliwością przyglądać się, w jakim zakresie (w jakim wymiarze) są implementowane obecnie, czyli nałożyć na nie realia współczesnego funkcjonowania, które to wcale „łatwe” – w opisywanym kontekście – nie jest. Tym samym, na co zwraca uwagę Robert D. Putnam, analizując sytuację Stanów Zjednoczonych, odtworzenie kapitału społecznego nastęrcza określone trudności.

Kurczenie się wspólnot (...) odbywało się po cichu i podstępnie. Zauważamy jego skutki w napięciach i pęknięciach naszego prywatnego życia oraz w degradacji naszego życia publicznego, jednak najpoważniejsze skutki przypominają starą zagadkę: „Czego brakuje na tym obrazku?”. Osłabiony kapitał społeczny przejawia się w rzeczach, które znikły niemal niezauważone – sąsiedzkie przyjęcia i spotkania z przyjaciółmi, bezrefleksyjna uprzejmość wobec obcych, wspólne dążenie do dobra publicznego raczej niż samotne poszukiwanie dóbr prywatnych. (Putnam, 2008: 653–654)

Jednocześnie lokalizm zaczął się odradzać, a w jego terażniejszej postaci, na co zwraca uwagę Andrzej Radzewicz-Winnicki,

(...) oprócz nostalgicznej tęsknoty za egzystencją w tradycyjnych strukturach tego typu społeczności, dostrzec można również zręby ideologii pragmatyzmu. Jej przejawem staje się podkreślanie waloru pożytku wynikającego z racji czynnego uczestnictwa jednostki w takiej strukturze oraz artykułowanie potencjalnych możliwości korzystania z wszelkich zasobów (zarówno materialnych, jak i ludzkich) pozostających do dyspozycji w środowisku lokalnym. (Radzewicz-Winnicki, 2008: 415)

Organizowanie i rozwój społeczności lokalnej, ukierunkowane na przekształcanie, czyli wywoływanie zmiany społecznej, przynoszącej poprawę funkcjonowania narażonych na zjawisko wykluczenia albo już nim dotkniętych społeczności, czyli zmianę jakości życia mieszkańców (Bąbska, Jordan, 2014: 46), okazują się istotnym nurtem w pomocy społecznej. Nową odsłonę jej aktywnej postaci stanowią: „docenienie roli wspólnot w rozwiązywaniu problemów, tworzenie programów i projektów odwołujących się do idei solidaryzmu społecznego, pracy na potencjałach ludzi i idei *empowermentu*” (Skrzypczak, 2014: 7), który w modelu OSL jest opisywany poprzez pięć wzajemnie się uzupełniających i przenikających wymiarów: spójność, upodmiotowienie, wpływ, angażowanie, kooperacja (Bąbska, Dudkiewicz, 2014: 12).

Aktywizowanie społeczności lokalnych jawi się zatem jako niezwykle ważne i złożone zadanie, gdyż odnosi się do istotnych sfer życia (jednostek i zbiorowości). Temu zagadnieniu właśnie poświęcony jest niniejszy artykuł, w którym autorka analizuje przesłanki teoretyczne, związane z wiodącym zagadnieniem, odwołując się między innymi do szerokiej kategorii potencjału społeczności lokalnej oraz przywołuje wybrane przykłady dobrych praktyk, realizowanych w środowisku, dotyczących między innymi działań organizatora społeczności oraz wzmacniania relacji sąsiedzkich. Podkreślając raz jeszcze wieloaspektowość problematyki, uwagę koncentruje jedynie na wybranych, ale istotnych zarówno z pedagogicznego, jak i ogólnospołecznego punktu widzenia, kwestiach.

Potencjał społeczności lokalnej

Społeczność lokalna może występować i jako podmiot aktywizujący, i jako cel aktywizacji. Z tą pierwszą sytuacją mamy do czynienia wówczas, gdy charakteryzują ją więzi mające określoną siłę, moc i jakość (między innymi poczucie tożsamości i wspólnoty, rozpoznawalność jej członków, podejmowanie przez nich określonych

ról i zadań), co buduje kapitał społeczny, a to z kolei sprzyja podejmowaniu różnorodnych wyzwań, będących odpowiedzią na pojawiające się potrzeby. Ta druga sytuacja z kolei występuje wtedy, gdy tej „głębszej” lokalności brakuje, co ma miejsce głównie w środowiskach miejskich, a spowodowane jest na przykład budowaniem dzielnic-sypialni, często pozbawionych przestrzeni, wokół których społeczności lokalne mogłyby się organizować. Często powodem jest też niski poziom zaufania społecznego i tendencja mieszkańców do izolowania się. Wśród podmiotów aktywizujących wymienić należy: samorząd (dysponujący zarówno aparatem ustawodawczym, jak i wykonawczym), lokalne przedsiębiorstwa (i ich działania na „arenie wewnętrznej”, jak i oddziaływania na społeczność); organizacje pozarządowe (koncentrujące się i na wspieraniu merytorycznym, czy materialnym, i na rozwiązywaniu konkretnych problemów, i na umożliwianiu rozwijania pasji); szkołę (która w kontekście aktywizacji odgrywa potrójną rolę: stosowanie w edukacji metod aktywizujących, realizacja projektów aktywizujących, wytwarzanie kapitału społecznego); parafię (wraz z działaniami religijnymi i pozareligijnymi); rodzinę (pełniącą funkcję pośrednika między jednostką a społecznością lokalną, będącą jednocześnie lustrem problemów, z jakimi zmagają się społeczności); podmioty związane z handlem (lokalne sklepy, galerie handlowe) (Schindler, 2010: 170–188). Wszystkie one, wchodząc w skład lokalnego systemu, mogą wzmocniać ogólną „sprawność” społeczności, włączając się w jej aktywne funkcjonowanie i stanowiąc jeden z elementów tworzących jej potencjał.

Potencjał społeczności jest zjawiskiem dynamicznym i wielowymiarowym. Powinien być zatem analizowany z uwzględnieniem owej złożoności. Ma określone, występujące oczywiście z różnym natężeniem i zmieniające się (co powoduje, iż może być pozyskiwany albo tracony) cechy:

- poczucie tożsamości, związane ze wspólnotą wartości, norm i wizji; odnosi się do bliskości między mieszkańcami; typ i stopień tego poczucia mogą być zróżnicowane, na przykład oparte na więziach emocjonalnych lub instrumentalnych;
- zaangażowanie (odpowiedzialność, jaką jednostki, grupy, organizacje ponoszą za to, co ma miejsce w danej społeczności);
- umiejętność rozwiązywania problemów (przekładanie zaangażowania na działanie);
- dostęp do zasobów (ekonomicznych, ludzkich, materialnych, politycznych, tkwiących zarówno wewnątrz, jak i na zewnątrz).

Działa poprzez różne podmioty:

- jednostki (kapitał ludzki i przywództwo sprawowane przez liderów, czyli umiejętności, wiedza, zasoby mieszkańców i ich zaangażowanie na rzecz społeczności lokalnej);

- organizacje (przywoływane wyżej) (podmioty grupowe, czyli lokalne instytucje, na przykład przedsiębiorstwa, usługodawcy, lokalne oddziały większych instytucji, na przykład szkoły, obiekty handlowe, mniejsze grupy zorganizowane, na przykład wspólnoty mieszkaniowe, kluby osiedlowe), w których, w opisywanym kontekście, wiodące są umiejętności związane z realizowanymi przez nie funkcjami w odpowiedzi na potrzeby społeczności, czyli wchodzenie tym samym kompatybilnie w całościowy system lokalny, połączony także z szerszymi systemami (co już wyżej zostało zaakcentowane);
- sieci (relacje między ludźmi, grupami nieformalnymi oraz sformalizowanymi organizacjami), z różniącymi się wewnątrz nich więziami.

Wypełnia określone funkcje (normatywne i/lub specjalistyczne): planowanie, podejmowanie decyzji, kierowanie; produkcja dóbr i usług; upowszechnianie informacji; organizowanie i rzecznictwo, służące mobilizacji mieszkańców do wspólnego działania. Tym celom służą również interwencje strategiczne:

- przywództwo (koncentracja na liderach);
- rozwój organizacyjny (wzmacnianie istniejących organizacji albo tworzenie nowych);
- organizowanie się społeczności (angażowanie poszczególnych interesariuszy);
- współpraca organizacji (rozwój relacji i partnerstw).

Efekt jest zatem kształtowany przez wpływy otoczenia (mikro- i makrostrukturalne): bezpieczeństwo, pewność miejsca zamieszkania, gęstość kontaktów towarzyskich, struktura szans, ruchy migracyjne, dynamika stosunków między rasami i klasami, podział władzy i zasobów. Pomyślny przebieg to wzrost potencjału społeczności oraz inne (wymierne) rezultaty w postaci lepszych usług, większego wpływu na podmioty podejmujące decyzje, czy też dobrobytu materialnego (Chaskin, Brown, Venkatesh, Vidal, 2007: 37 i in.).

Budowanie potencjału społeczności przyczynia się więc do zmian w wielu obszarach polityki społecznej, a wśród nich wymienić można za Stevem Skinnerem: efektywne świadczenie usług publicznych, zrównoważony rozwój¹, rewitalizację i przedsiębiorczość, regenerację społeczeństwa obywatelskiego, spójność społeczną, silne społeczności. Proces budowania potencjału w grupach działających w społecznościach można zorganizować, co podkreśla autor, na bazie czterech kluczowych kategorii:

¹ Cechujący się: wielopodmiotowością, wielopoziomowością i wielokapitałowością. „Używane do rozwoju lokalnego powinny być wszystkie lokalne kapitały z triady społecznej, tzn. kapitał społeczny, środowiskowy i gospodarczy” (Wolski, 2016: 91).

- umiejętności (wspomagających aktywizację i działania społeczności, by ich członkowie podejmowali różnorakie role, odnajdywali się jako wolontariusze, członkowie organizacji, sąsiedzi, liderzy itd.);
- organizacji (i jej wsparcie, na przykład w sytuacji kryzysu w grupie, zapotrzebowania na nową strukturę organizacyjną, konieczności poprawy sposobu pracy);
- zaangażowania (działania, nauka i zmiany dotyczące tego, jak poszczególne jednostki udzielają się w społeczności oraz w jaki sposób grupy i sieci społecznościowe angażują ludzi i przyczyniają się do lokalnego podejmowania decyzji);
- równości (równych szans, różnorodności i spójności) (Skinner, 2014: 17 i n.).

Inicjatywy sąsiedzkie

Poczucie posiadania sieci oparcia, zakorzenienia stanowi istotny punkt wyjścia do rozwoju inicjatywy sąsiedzkiej. Na pytanie zadane przez Karola Mojkowskiego: „Kim w zasadzie jest sąsiad? Czy to każda osoba, która mieszka na moim osiedlu czy w bloku?”, Paweł Jordan odpowiedział: „Ja wolę mówić w tej sytuacji o «świadomym sąsiedzie», «aktywnym sąsiedzie» czy po prostu «dobrym sąsiedzie». Taki sąsiad to mieszkaniec dbający o swoje otoczenie. Myślący o przestrzeni wspólnej w kategoriach «przestrzeni do dbania»” (Mojkowski, 2012: 10).

W tradycyjnym, agrarno-wiejskim świecie sąsiedztwo było ewidentną formą kooperacji, wiązało się z oczywistością wzajemnego wsparcia. Fundament stanowiła wspólnota położenia życiowego mieszkańców i ich zależność od siebie. Jednak przeobrażenia, związane między innymi ze zniesieniem ekonomicznych przymusów i wzajemnej paranteli, spowodowały, że relacje społeczne mogą rozwinąć się też na innej niż dotychczas podstawie. „Nie jest się już egzystencjalnie skazanym na sąsiadów, można dokonywać wyboru swych relacji oraz je autonomicznie kształtować. Tym samym osłabieniu ulega takie jednoznaczne przestrzenne odniesienie sąsiedztwa, to znaczy, że może ono istnieć tylko wtedy, gdy ludzie mieszkają w znacznej fizycznej bliskości wobec siebie wzajemnie” (*Sąsiedztwa i mikroorganizacje...*, 2009: 20). Zyskują na znaczeniu sieci społecznych powiązań, ma miejsce inscenizowanie sąsiedztw (gdzie bazę stanowi wspólny styl życia, a kontekst ma ściśle określony przestrzenny charakter; wspólnoty mieszkaniowe², eksperymen-

² Magdalena Szczepańska podkreśla: „Można przypuszczać, że rosnąca liczba wspólnot mieszkaniowych przyczyni się do zmiany postaw Polaków wobec najbliższego otoczenia oraz sposobów

ty osiedlowe, czyli organizowanie określonych aktywności, na przykład opieka nad dziećmi, transport). „Sąsiedztwo więc nie zanika, ale przybiera nowe formy. Wcześniej było ono kwestią głównie przestrzenną, która musiała zostać społecznie zorganizowana, zaś obecnie w coraz większym stopniu opiera się ono na społecznej bliskości, która się przestrzennie organizuje” (*Sąsiedztwa i mikroorganizacje...*, 2009: 22–24). Procesy globalizacyjne, powszechny rozwój komunikacji elektronicznej, mobilność (społeczna i geograficzna), zwłaszcza mieszkańców dużych miast, ich różnorodność spowodowały, iż można „wybierać kontakty społeczne nie w oparciu o bliskość przestrzenną, lecz wspólny interes czy wartości” (Toruńczyk-Ruiz, Winiarska, 2018: 20). Jednocześnie, co podkreślają Sabina Toruńczyk-Ruiz i Aleksandra Winiarska, nie zaniknęły głosy świadczące o istotności sąsiedztwa, gdzie podkreśla się jego funkcje (wsparcie, antidotum na poczucie alienacji, podnoszenie poziomu jakości życia, bezpieczeństwo) (Toruńczyk-Ruiz, Winiarska, 2018: 21).

Według wyników badań CBOS Polacy w zdecydowanej większości (89%) nie unikają sąsiadów i kontaktów z nimi, ale jednocześnie 65% przyznaje się do dystansu w tych relacjach. Zachowują się zatem poprawnie, ale nie nawiązują zbyt bliskich kontaktów. Można mówić więc o okazjonalnych i raczej konwencjonalnych relacjach sąsiedzkich (CBOS, 2017).

Obecnie należy więc niejako przypominać o walorach sąsiedztwa, czyli odkrywać na nowo coś, co wpisuje się od zawsze w koloryt życia zbiorowego, ale co przez lata ulegało przeobrażeniom, będącym odbiciem wyżej sygnalizowanych zmian społecznych.

W jaki sposób obecnie objawia się aktywność sąsiedzka (spontaniczna, czy też wyzwalana albo kierowana)? Wspólne spacerowanie, dyskusje, oglądanie wystaw, podwórkowe plenery, festyny, warsztaty, sąsiedzkie kino, imprezy taneczne, sąsiedzka uczta... – oto niektóre propozycje. Mogą mieć one różnorodne podstawy: kultura, edukacja, sport, stricte pomoc. Ale też często ewoluują, rozszerzając zakres podejmowanych działań. I to pod wpływem ich uczestników, którzy – choć na początku nieśmiało i powoli – całkiem sprawnie „biorą sprawy w swoje ręce”, czując się wreszcie „gospodarzami” przestrzeni (i fizycznie, i mentalnie), mającymi moc sprawczą. A to jest najlepszy dowód na to, iż idea „współlicia” jest cały czas żywa. Warto w tym miejscu przywołać kilka przykładów, stanowiących świadectwo udanych inicjatyw.

funkcjonowania w nim”. Ale dodaje: „Pojawiają się jednak wątpliwości, czy takie zaangażowanie można nazwać obywatelskim?” (Szczepańska, 2018: 12).

Jedną z nich jest projekt polegający na realizacji interwencji artystycznych na podwórkach (Wrocław). Artyści, animatorzy, projektanci i architekci, działając w danym miejscu, współpracują z mieszkańcami. „Celem jest próba obudzenia świadomości odpowiedzialności za przestrzeń tak ludziom bliską, a jednak «niczyją» – porzuconą, nieutrzymaną”. Jednocześnie – obudzenia potencjału w mieszkańcach – zachęcenie ich do aktywności. Chodzi o dotarcie z działaniami artystycznymi wprost do odbiorców (często do tej pory jedynie potencjalnych) oraz o spotkania odbiorców bezpośrednio z artystami. „Działania artystyczne i animacyjne mają zmieniać oblicza podwórek, oddalonych od centrum miasta i jednocześnie epicentrum wydarzeń kulturalnych”. Te interwencje mają uświadomić mieszkańcom ich siłę sprawczą, to, że mogą mieć znaczący wpływ na swoje otoczenie. Nie chodzi tylko o przeobrażenia związane z wyglądem i infrastrukturą ich podwórka, ale przede wszystkim o zmiany, jakie mają szansę zająć w nich samych (Romaszkan, 2016: 5).

Ciekawą propozycją są na przykład „Międzypokoleniowe spotkania sąsiedzkie” – cykl spotkań w ramach projektu „Wrocław — wejście od podwórza”. W trakcie kilku miesięcy pracy ze społecznością odbyło się szereg dyskusji z urzędnikami, aktywistami miejskimi, artystami, poświęconych tematom istotnym dla mieszkańców, a dotyczących: ich praw, zieleni miejskiej, budżetu obywatelskiego, historii kina, rady osiedla, tworzenia stowarzyszenia, porządku i bezpieczeństwa na osiedlu. Program realizowano z zastosowaniem metody partycypacyjnej, biorąc pod uwagę potrzeby i wnioski mieszkańców (Kalita, 2016: 18).

Bardzo pomocni w aktywizowaniu środowiska lokalnego i także „odradzaniu się” sąsiedzkości okazują się organizatorzy społeczności lokalnej (często będący pracownikami sektora pomocy społecznej), realizujący jednocześnie trzy zadania: animatora, który pobudza do aktywności (społeczności, grupy, jednostki), wspiera oddolne inicjatywy, organizatora sieci społecznych, który między innymi wskazuje, jak korzystać z potencjału instytucji społecznych, podtrzymuje sieci komunikacji i współpracy między podmiotami, lokalnego planisty, który między innymi może reprezentować mieszkańców na szerszym forum oraz pomagać im osiągać wyznaczone cele, uczestniczy w procesie planowania projektów, programów aktywizacji, strategii rozwiązywania problemów społecznych (Bąbska, Dudkiewicz, 2014: 18). Standard organizowania społeczności lokalnych prowadzony przez Miejski Ośrodek Pomocy Społecznej realizowany był na przykład na jednym z osiedli w Katowicach. Organizatorka społeczności lokalnej poznała potrzeby mieszkańców, ustaliła, co jest dla nich najważniejsze, czego brakuje i co chcieliby zmienić w pierwszej kolejności. Okazało się, iż pierwszorzędne znaczenie ma plac zabaw. Ponieważ bolączką tego osiedla były problemy związane z nadmiernym pićciem

alkoholu, zajęto się też tym tematem i zaczęto promować trzeźwy styl życia. Do akcji włączyły się instytucje i organizacje pozarządowe. Kiedy machina lokalnej aktywności już ruszyła, okazało się, że wiele rzeczy można zrobić. Powstało boisko do siatkówki, klub osiedlowy, utworzono stowarzyszenie. Jak mówią sami mieszkańcy: „Dużo się zmieniło w mentalności ludzi, w postrzeganiu otoczenia, środowiska”. Inna inicjatywa to Warszawa i Sąsiedzkie Spotkania Podwórkowe, w których brali udział mieszkańcy, pracownicy dzielnicowej czytelnicy, policjanci, radni, pracownicy ośrodków wsparcia. Wcześniej organizatorka społeczności lokalnej, rozmawiając z mieszkańcami, dowiedziała się, iż bardzo ich niepokoi stan bezpieczeństwa na podwórkach, ulicach, klatkach schodowych, a także to, że młodzież „snuje się” po zakończonych lekcjach i nie wie, co ze sobą zrobić. Stąd właśnie pomysł na integrację, gdyż: „Jeśli środowisko nie będzie się znać, to dbanie o bezpieczeństwo nie przyniesie oczekiwanego efektu”. W ramach tych działań powstała również Drabina Marzeń, czyli miejsce, w którym mieszkańcy mogą przypinać kartki z zapisanymi przez siebie potrzebami, oczekiwaniami. Oczywiście, jedne się uda zrealizować, inne nie, ale dialog stał się faktem (*Polskie podwórka*, 2013).

Kolejnym przykładem (gdzie wszystko zaczęło się od projektu artystycznego, a skończyło na dużym przedsięwzięciu społecznym i współpracy mieszkańców z wieloma podmiotami) jest niezwykle interesująca akcja „Jeż”, realizowana w ramach wspomnianego już wyżej projektu „Wrocław – wejście od podwórza”. Początek to próba aktywizowania mieszkańców z udziałem siedmiometrowego jeża (dmuchanej maskotki, składającej się z kilkunastu odrębnych części), przygotowanego przez animatorkę kultury Izę Rutkowską, która zaproponowała szereg zajęć i dla młodszych, i dla starszych. Dzieci bardzo chętnie w nich uczestniczyły (czytanie bajek, oglądanie animacji, warsztaty plastyczne itd., zawsze z motywem jeża w roli głównej). Po roku od tego wydarzenia, z inicjatywy animatorki, dzieci – w ramach wyjazdu wakacyjnego – wraz z jeżem pojechały do Ośrodka Rehabilitacji Jeży w Kłodzku. Projekt zaowocował też między innymi konkursem dla mieszkańców, w którym mogli oni zgłaszać swoje propozycje działań, mające zmienić, ulepszyć, „ożywić” zamieszkały przez nich teren. Chętni przez około miesiąc przychodzili i nagrywali swoje pomysły w odpowiednio do tego przygotowanym miejscu. Następnie wszystkie je wyświetlono na wielkim ekranie i przystąpiono do głosowania. Oglądając nagrania, wiele osób spostrzegło, iż właściwie się nie zna mimo zamieszkiwania w tak bliskim sąsiedztwie. Największą popularność zdobyła propozycja utworzenia kompleksu rekreacyjno-sportowego, która okazała się niemożliwa do realizacji w wyznaczonym terminie. Sąsiedzi podjęli jednak decyzję o połączeniu wszystkich pomysłów i zorganizowali festyn, podczas którego wspólnie przygotowali ozdoby świąteczne i udekorowali choinkę. Postanowiono

złożyć projekt nie tylko kompleksu rekreacyjno-sportowego, ale również obejmujący całe podwórko, w budżecie obywatelskim (nastąpiła współpraca z urzędnikami i Wrocławską Rewitalizacją). Od tego dnia podwórko zyskało nieformalne miano: „Podwórko im. Wszystkich Mieszkańców”³.

Innym przykładem, skoncentrowanym na działaniach pomocowych, jest inicjatywa „Sąsiedzi sąsiadom”, która ma na celu zbudowanie długoterminowej sąsiedzkiej sieci wspierania osób starszych i schorowanych, w myśl zasady: „Nie zamykajmy się na drugiego człowieka”⁴. Idea ta odwołuje się do potencjału samopomocy sąsiedzkiej. On wydaje się ważny z co najmniej dwóch powodów: możliwość aktywizacji społecznej seniorów, których stan zdrowia pozwala na włączenie się w takie działania, oraz więziotwórczy charakter tej formy wsparcia, co ma istotne znaczenie w relacjach międzypokoleniowych i wewnątrzpokoleniowych. „Oddolne działania samopomocowe są najbardziej tradycyjną i utrwaloną praktyką wspierania osób starszych. Wsparcie to może mieć jednak również inną formę – regularnej, zakontraktowanej przez gminę sąsiedzkiej usługi” (Koziarek, Sobiesiak-Penszko, 2015: 6).

Okazuje się, iż czasami pomysł może zacząć „żyć własnym życiem” i spowodować zbliżanie do siebie sąsiadów, chociaż na początku taki zamiar niekoniecznie był deklarowany i w ogóle brany pod uwagę. Chodzi o minibiblioteczki. Pierwszy drewniany domek Amerykanin Todd Ball zbudował na pamiątkę zmarłej mamy, nauczycielki i miłośniczki książek. Postawił go w miejscu skrzynki na listy na swoim podwórku. Miał przypominać szkołę, w której ona pracowała. Wewnątrz umieścił ulubione książki mamy, aby każdy, kto ją znał i pamięta, mógł je wziąć i przeczytać. Przyjaciele i sąsiedzi zaczęli odwiedzać minibibliotekę, przynosili własne egzemplarze, rozmawiali o pomysły. Okazało się, iż jest to sposób na podtrzymywanie tradycji czytania drukowanych książek i możliwość zrzeszania się ludzi o zbliżonych zainteresowaniach, nawiązywania nowych znajomości, zawierania przyjaźni i integracji sąsiadów⁵.

Agnieszka Matan w jednej z audycji radiowych na temat stosunków sąsiedzkich w XXI wieku powiedziała, iż mamy do czynienia z modą na lokalność. A to, co buduje integrację sąsiedzką, to na pewno wspólny cel, jakiś konkretny (*Jak wyglądają stosunki sąsiedzkie w XXI wieku?*). W ciągu ostatnich lat na znaczeniu

³ Informacje pochodzą ze strony: <http://izarutkowska.com/2018/09/14/przykladowy-projekt/>, dostęp: 30.05.2019.

⁴ Informacje pochodzą ze strony: <http://www.gotowidopomocy.pl/aktualnosci/sasiedzi-sasiadom-pomoz-seniorom-na-powislu-i-solcu/>, dostęp: 30.05.2019.

⁵ Informacje pochodzą ze strony: <https://kampaniespoleczne.pl/domki-dla-ksiazek/>, dostęp: 30.05.2019.

i popularności zyskał także Dzień Sąsiada. Jest on inicjatywą European Federation of Local Solidarity (EFLS), która rozprzestrzeniła się już w bardzo wielu krajach i jest realizowana co roku w maju (ostatni wtorek). Idea wywodzi się z Paryża, a w Polsce po raz pierwszy świętowano sąsiedzkość w 2007 roku. Z założenia ma to być działanie oddolne. „To nie impreza zrobiona «dla ludzi» a «z i przez ludzi», (Matan, Kopińska, 2010a: 37), co wyłamuje się ze schematu «organizator–odbiorca». Wraz z implementacją pomysłu na rodzimy grunt nastąpiło ożywienie skutkujące nawiązaniem współpracy z podmiotami, które „zazwyczaj stanowiły autonomiczne części sąsiedztwa i skupiały się na wykonywaniu swoich głównych zadań”, czyli z lokalnymi sklepami, kawiarniami, bibliotekami, domami kultury.

Kawiarnie i domy kultury to miejsca skupiające ludzi, często samych sąsiadów z jednej ulicy. Dlaczego nie wykorzystać tego potencjału do budowy silniejszych relacji międzysąsiedzkich? (...) A przecież skoro już sąsiedzi znajdują się na wspólnej, i, co ważne, neutralnej przestrzeni (...), dlaczego nie wykorzystać tego do wspólnej pracy nad ożywianiem reszty społeczności i poprawiania jakości naszego życia w danej okolicy? (Matan, Kopińska, 2010b: 45, 47)

Idea aktywnego sąsiedztwa ma zatem walory nie do przecenienia. Wysiłek wkładany w jej urzeczywistnianie zawsze się opłaca, gdyż: „Sąsiedztwo to wielkie pole do nauki prospołecznych postaw obywatelskich, codzienna szkoła obywatelskości (...) wyrastająca z poczucia odpowiedzialności, dbałości o kogoś obok, tworzenia społeczności sąsiedzkiej, w której pewne zasady są ustalone odgórnie, ale inne są już dobrowolnie kształtowane przez samych mieszkańców” (Jordan, Konarzewska, 2015: 151).

Zakończenie

Agnieszka Naumiuk i Michał Bron Jr, analizując znaczenie budżetu partycypacyjnego, podkreślają:

Wspólnoty miejsca i ludzi nie da się „stworzyć”. Jest ona budowana w codziennym uczeniu się, doświadczaniu i podejmowanych działaniach. Wiele jeszcze potrzeba usprawnień, dużo jest niedogodności, frustracji oraz braku odpowiednich badań na ten temat, jednak dla pedagogów inspiracją może być między innymi to, że część osób w uczestnictwie społecznym dostrzega swoją rolę i znaczenie, praktykuje na minipoletku lokalnym swoją sprawczość, samodzielność i niezależność – realizuje w praktyce indywidualne i zbiorowe prawa jako osoba nieobojętna na to, jak się żyje wokół. W tym dążeniu spotyka innych, uczy się od nich i wpływa na nich. (Naumiuk, Bron Jr, 2017: 51)

Przywołane przykłady są świadectwem tego, iż inicjatywy sąsiedzkie, wydobywając potencjał mieszkańców i bazując na nim, „odświeżają” koloryt miejsca zamieszkania. A zwrot ku lokalności odbywa się na wielu płaszczyznach: i codziennych działań, często bardzo nieformalnych, i przeobrażeń w aktywnościach liderów, i modyfikacji strategii promocyjnych. Nie zawsze przynosi od razu widoczne trwałe rezultaty, czasami wymaga zaangażowania długoterminowego, niekiedy wielokrotnego powtarzania drobnych akcji, zachęcania, przekonywania, udowadniania, że warto, powtarzania zaproszeń do współpracy, bowiem barier (i tych wewnętrznych, i zewnętrznych) nie brakuje... Ale zawsze ma sens, gdyż pozwala na rozwój postaw twórczych i czynnych (zob. również: Segiet, Słupska, 2018). Działania aktywizujące społeczności lokalne mogą być inicjowane przez różnorodne podmioty i osoby. Czasami mieszkańcy potrzebują zachęty, by spróbować, zacząć, kontynuować... Czasami nie do końca wierzą w moc sąsiedztwa, ale już po pierwszych poczynionych krokach widzą, że „to się sprawdza”. Dlatego, żeby zakończyć cytatem z rozmów sąsiedzkich: „Ludzie może myśleli, że nikt nie chce się integrować, spotykać, a okazało się, że chcą i jest ich więcej (...)” (Konarzewska, Kujawa, 2015: 9).

Bibliografia

- Bąbska B., Dudkiewicz M. (2014), Czym jest usługa Organizowania Społeczności Lokalnej (OSL)? [w:] M. Dudkiewicz, B. Bąbska, A. Skowrońska, *Organizowanie społeczności lokalnej – usługa społeczna*, Warszawa.
- Bąbska B., Jordan P. (2014), Organizator społeczności lokalnej jako refleksyjny praktyk, [w:] T. Kaźmierczak, B. Bąbska, P. Jordan, M. Dudkiewicz, M. Mendel, M. Popłońska-Kowalska, *Organizator społeczności lokalnej – refleksyjny praktyk*, Warszawa.
- CBOS (2017), *Relacje sąsiedzkie*. No. 146/2017, red. R. Boguszewski, https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_146_17.PDF, dostęp: 29.05.2019.
- Chaskin R.J., Brown P., Venkatesh S., Vidal S. (2007), Budowanie potencjału społeczności lokalnej, trans. K. Kubin, I. Rybka, [w:] T. Kaźmierczak (red.), *Zmiana w społeczności lokalnej. Szkice o kapitale społecznym w praktyce społecznej i nie tylko*, Warszawa.
<http://izarutkowska.com/2018/09/14/przykladowy-projekt/>, dostęp: 30.05.2019.
<http://www.gotowidpomocy.pl/aktualnosci/sasiedzi-sasiadom-pomoz-seniorom-na-powislu-i-solcu/>, dostęp: 30.05.2019.
<https://kampaniespoleczne.pl/domki-dla-ksiazek/>, dostęp: 30.05.2019.
- Jak wyglądają stosunki sąsiedzkie w XXI wieku?*, <https://www.polskieradio.pl/8/404/Artykul/1625589>, Jak-wygladaja-stosunki-sasiedzkie-w-XXI-wieku, dostęp: 4.06.2019.
- Jordan P., Konarzewska A. (2015), Edukacja w kierunku dobrego sąsiedztwa, [w:] R. Krenz, S. Mocalek, B. Skrzypczak (red.), *Efekt motyla. Scenariusze rozwoju sektora społecznościowego w Polsce*, Warszawa.

- Kalita D. (2016), Sąsiedzkość jako narzędzie pracy z mieszkańcami [w:] D. Kalita (red.), *Międzypokoleniowe spotkania sąsiedzkie – przewodnik dla mieszkańców*, Wrocław.
- Konarzewska A., Kujawa O. (2015), *Rozmówki sąsiedzkie*, Warszawa.
- Koziarek M., Sobiesiak-Penszko P. (2015), *Jak dobrze mieć sąsiada. Od pomocy sąsiedzkiej do sąsiedzkich usług opiekuńczych*, Warszawa.
- Matan A., Kopińska K. (2010a), Szansa dla warszawskiego podwórka, czyli o budowaniu sąsiedzkich więzi w stolicy, *Animacja Życia Publicznego. Analizy i rekomendacje*, nr 1–2.
- Matan A., Kopińska K. (2010b), Wykorzystujemy zasoby, czyli kilka słów o lokalnej współpracy, *Animacja Życia Publicznego. Analizy i rekomendacje*, nr 3.
- Mojkowski K. (2012), Droga do sąsiada – rozmowa z Pawłem Jordanem, animatorem ruchu sąsiedzkiego, [w:] P. Henzler (red.), *Aktywni mieszkańcy. Inicjatywy sąsiedzkie w praktyce*, Warszawa.
- Naumiuk A., Bron M. Jr (2017), Budżet partycypacyjny w kształtowaniu wspólnej przestrzeni lokalnej – potencjał edukacyjny i inspiracje pedagogiczne, *Pedagogika Społeczna*, nr 3 (65).
- Polskie podwórka* (2013), *Gazeta Wyborcza*, 31 października, dodatek.
- Putnam R.D. (2008), *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, przeł. P. Sadura, S. Szymański, Warszawa.
- Radzewicz-Winnicki A. (2008), *Pedagogika społeczna w obliczu realiów codzienności*, Warszawa.
- Romaszkan N. (2016), *Wstęp*, [w:] D. Kalita (red.), *Międzypokoleniowe spotkania sąsiedzkie – przewodnik dla mieszkańców*, Wrocław.
- Sąsiedztwa i mikroorganizacje w polskiej przestrzeni społecznej – próba diagnozy i rekomendacje* (2009), Warszawa.
- Schindler J. (2010), Konteksty aktywizowania społeczności lokalnych, [w:] B. Lewenstein, J. Schindler, R. Skrzypiec (red.), *Partycypacja społeczna i aktywizacja w rozwiązywaniu problemów społeczności lokalnej*, Warszawa.
- Segiet K., Słupska K. (2018), Inicjatywy i ruchy sąsiedzkie, *Pedagogika Społeczna*, nr 4 (70).
- Skinner S. (2014), *Silniejsze społeczności. Jak budować potencjał społeczności i sektora publicznego*, przeł. A. Unterschuetz, Warszawa.
- Skrzypczak B. (2014), *Wstęp do serii ABS* [w:] B. Bąbska, M. Rymśa, *Organizowanie społeczności lokalnej – metodyka pracy środowiskowej*, Warszawa.
- Szczepańska M. (2018), Lokalna aktywność obywatelska – czynniki, pułapki, zróżnicowanie. O wzorach zaangażowania charakterystycznych dla wspólnot mieszkaniowych, *Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica*, 64.
- Toruńczyk-Ruiz S., Winiarska A. (2018), Sąsiedztwo i różnorodność: perspektywa międzynarodowa, [w:] A. Górny, S. Toruńczyk-Ruiz, A. Winiarska (red.), *Po sąsiedzku z różnorodnością. Interakcje w miejskich przestrzeniach lokalnych z perspektywy różnych grup mieszkańców*, Warszawa.
- Wierzbicki Z.T. (1973), Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnych, [w:] Z.T. Wierzbicki (red.), *Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnych*, Wrocław.
- Wierzbicki Z.T. (1987), Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnych i środowiskowych, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, nr 3.
- Wolski A. (2016), Społeczność lokalna w objęciach globalizacji, [w:] D. Chojecki, E. Pierzchała, J. Wróblewska-Jachny (red.), *Tradycje i przyszłość badań nad społecznościami lokalnymi w naukach społecznych*, Racibórz.

Kamila Słupska*

Adam Mickiewicz University, Poznań

Activating the local community (theoretical grounds and examples of good practices of the revival of the idea of active neighbourhood)

KEYWORDS

local community, activation,
potential, neighbourhood,
initiatives

ABSTRACT

Słupska Kamila, *Activating the local community (theoretical grounds and examples of good practices of the revival of the idea of active neighbourhood)*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 265–277, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.11.2

This paper focuses on the issue of activating the local community, including its conditions and manifestations, and putting strong emphasis on the category of community potential, which is a multifaceted and dynamic phenomenon, contributing to changes in various areas of social life. Particular attention was paid to neighbourhood activity and its stimulation, including related initiatives, the importance of which was highlighted, while selected examples of good practices, implemented both within projects, organised campaigns, as well as spontaneous individual actions were brought up..

Local community – context of activation and development (introduction)

The category of “local community activation and development,” also referred to as “community development,” described by Zbigniew T. Wierzbicki as a sub-discipline

* ORCID <https://orcid.org/0000-0003-4203-8544>.

of the city and countryside, as well as social pedagogy, covers a number of issues (Wierzbicki, 1987: 313). It can be analysed from the point of view of four aspects: – the process (with the dominant category of change), – the methodology (the methods of action used and their effectiveness), – the programme (tasks to be carried out, definition of key directions, most often pertaining to the continuum, spanning from one-off or occasional actions, through the construction of more permanent structures, to campaigns and structures requiring considerable effort), – the social movement (a collective undertaking which in its essence serves to establish a new order) (Wierzbicki, 1973: 24–26). The analysed issue garnered some considerable attention several decades ago for two main reasons: the growing processes of social disorganisation and disintegration, as well as the individualisation of life, coupled with the institutionalisation and segmentation of society, as well as the realisation that economic growth alone is not enough, since social activism is also equally important. Hence the three essential elements of community development constitute the participation of people and their involvement, engagement, “self-management” – which refers to voluntary participation, individual effort, mutual assistance; as well as “social change” – improvement of the living conditions of residents. All community development is based on the conviction that change in a given community should be brought about by members of said local community who get involved without being forced to do so, of their own volition, and who may hinder the development if they are unwilling to take part, devoid of certain skills, or expressing a passive attitude. That is why it is so important to take care of their pro-social preparation, as well as to properly formulate goals and design activities, so as to ensure that all parties can take ownership of them – by responding to the residents’ needs, taking into account their actual capabilities (Wierzbicki, 1987: 317–320).

These foundations and the accompanying messages remain valid and actual. It is all the more worthwhile to take a careful look at the extent to which they are implemented now by superimposing the reality of contemporary functioning, which is hardly “easy” in the presented context. Thus, as Robert D. Putnam points out in his analysis of the situation in the United States, the restoration of social capital is difficult due to a number of reasons.

The shrinkage of the communities (...) took place quietly and deceitfully. We notice its effects in the tensions and cracks in our private lives and in the degradation of our public life, but the most serious effects resemble an old puzzle: ‘What’s missing in this picture?’ Weakened social capital manifests itself in the things that have vanished almost unnoticed – neighbourhood parties and get-togethers with friends, unreflective kindness of strangers, the shared pursuit of the public good rather than a solitary quest for private goods. (Putnam, 2008: 653–654)

At the same time, we started seeing the revival of localism, and in its current form – as Andrzej Radziewicz-Winnicki points out –

(...) apart from the nostalgic longing for existence in traditional structures of this kind of a community, one can also see the foundations of pragmatic ideology. It is manifested by emphasising the value of the benefits resulting from the active participation of an individual in such a structure and articulating potential opportunities to use all resources (both material and human) available in the local environment. (Radziewicz-Winnicki, 2008: 415)

Organising and developing the local community with the aim of its transformation or bringing about a social change to improve the functioning of communities exposed to the phenomenon of exclusion or already affected by it, or in other words, changing the quality of life of residents (Bąbska, Jordan, 2014: 46) turn out to be a key area in social welfare. A new manifestation of its active form comprises: “appreciating the role of communities in solving problems, creating programmes and projects referring to the idea of social solidarity, working on people’s potential and the idea of *empowerment*” (Skrzypczak, 2014: 7), which is described in the OSL model by five mutually complementary and permeating dimensions – cohesion, empowerment, impact, involvement, cooperation (Bąbska, Dudkiewicz, 2014: 12).

Activating local communities therefore appears to be an extremely important and complex task, since it touches upon important spheres of life of both individuals and communities. This is the subject of this paper, in which the author analyses theoretical grounds pertaining to the issue at hand, referring, among others, to a broad category of local community potential, and recalling selected examples of good practices, implemented in the communities, concerning activities of the community organisers and strengthening of neighbourly relations. While pointing out the multi-faceted nature of the presented issue, the author focuses only on selected issues, which are important from both the pedagogical and social point of view.

Local community potential

The local community can act as an activating entity, as well as the goal of activation. The former situation occurs when it is characterised by bonds with a certain strength, power and quality (including a sense of identity and community; the recognition of its members; undertaking specific roles and tasks by them), which contributes to building social capital, and this in turn promotes the undertaking of

various challenges in response to emerging needs. The latter situation in turn occurs when this “deeper” locality is missing, which mainly happens in urban communities, and which is caused by phenomena such as building sleeping districts with no space local communities to form around, a low level of public trust; a tendency to isolate. The list of activating entities includes local government, which has a legislative and executive apparatus, local businesses and their activities in the “internal arena,” as well as their impact on the community; non-governmental organisations, which focus on and provide substantive or material support, as well as solve specific problems, enabling the development of passion; schools, which play a triple role in the context of activation x using activation methods in education, implementation of activation projects and the production of social capital; local parishes, with their religious and non-religious activities; families, which are intermediaries between the individual and the local community, while mirroring the problems faced by the community, as well as entities related to trade (local shops, shopping malls) (Schindler, 2010: 170–188). All of them, being part of the local system, can strengthen the overall “fitness” of the community by engaging in its active functioning and being one of the elements that create its potential.

The potential of a community is a dynamic and multifaceted phenomenon, which is why it should be analysed while taking this complexity into account. It has certain characteristics, occurring naturally with different intensity and changing (which means that it can be acquired or lost):

- a sense of identity, pertaining to a community of values, norms and visions; the concept refers to the closeness between the residents; the type and degree of this sense may vary, for example based on emotional or instrumental ties;
- engagement, or the sense of ownership that individuals, groups, organisations have when it comes to the events taking place in the community;
- ability to solve problems, or translating commitment into action;
- access to resources, which includes economic, human, material, political, internal and external resources.

It is exhibited by various entities:

- individuals, or the human capital and leadership exercised by leaders, which comprises the skills, knowledge, resources of the residents and their commitment to the local community;
- organisations (referred to above), which constitute group entities, local institutions, such as companies, service providers; local branches of larger institutions, including schools, commercial facilities; smaller organised groups, such as housing communities, local clubs, which – in the context

described above – focus on skills related to their functioning in response to the community’s needs. thus ensuring compatibility with the comprehensive local system, connected with broader systems (which has already been pointed out above);

- networks, or relationships between people, informal groups and formalised organisations, characterised by different ties within them.

It fulfils specific functions (normative and/or specialised): planning, decision making, management; production of goods and services; dissemination of information; organisation and advocacy to mobilise citizens for joint action. These purposes are also served by strategic interventions:

- leadership – focus on leaders;
- organisational development – reinforcing existing organisations or creation of new ones;
- organisation of communities – involving individual stakeholders;
- cooperation between organisations – development of relations and partnerships.

The effect is thus shaped by environmental influences (micro- and macro-structural) – security, certainty of place of residence, density of social contacts, structure of opportunities, migration movements, dynamics of relations between races and classes, division of power and resources. If successful, the community potential grows, along with a number of other measurable results in the form of better services, greater influence on decision-makers, or material well-being (Chaskin, Brown, Venkatesh, Vidal, 2007: 37 et seq.).

Community capacity building therefore contributes to change in many areas of social policy, including – according to Steve Skinner – effective public service delivery; sustainable development,¹ revitalisation and entrepreneurship; regeneration of civil society; social cohesion; strong communities. The process of capacity building in groups operating in communities can be organised, as the author emphasises, based on four key categories:

- building skills (supporting the activation and activities of the community so that its members take on different roles, participate as volunteers, members of their organisations, neighbours, leaders, etc.);
- building organisations (and supporting said organisations in various situations, for example in the case of a crisis within the group or the need for a new organisational structure or improving the way of working);

¹ Characterised by: multisubjectivity, multidimensional and multi-capital nature. “All local capital from the social triad, namely the social, environmental and economic capital, should be used for local development” (Wolski, 2016: 91).

- building commitment (activities, learning and change about how individuals are involved in the community and how social groups and networks involve people and contribute to local decision making),
- building equality (equal opportunities, diversity and cohesion) (Skinner, 2014: 17 et seq.).

Neighbourhood initiatives

The sense of having a support network and taking root is an important starting point for the development of a neighbourhood initiative. The question asked by Karol Mojkowski: “Who’s a neighbour? Is it every person who lives in my estate or in the block of flats?” Paweł Jordan replied: “I prefer to talk about a ‘conscious neighbour’, an ‘active neighbour’ or just a ‘good neighbour’ in this situation. Such a neighbour is a resident who cares about their surroundings, and thinks about common space in terms of ‘space to care for’” (Mojkowski, 2012: 10).

In the traditional, agrarian-rural world, the neighbourhood was an obvious form of cooperation, associated with mutual support. It was founded on the community of life situation of the residents and their mutual dependence on each other. However, the transformations, including the abolition of economic coercion and mutual relationships led to social relations developing on a different basis than before. “One is no longer existentially condemned to coexist with their neighbours, one can freely choose their relations and shape them autonomously. Thus, such an unambiguous spatial reference of the neighbourhood is also weakened, in that it may only exist if people live in near physical proximity of each other” (*Sąsiedztwa i mikroorganizacje...*, 2009: 20). The importance of social networks is growing, the staging of neighbourhoods is taking place, on the basis of a shared lifestyle and the context has a strictly defined spatial nature; housing communities,² housing estate experiments, organising specific activities, such as child care or transport). “Thus, the neighbourhood does not disappear - instead, it takes on new forms. Previously, it was mainly a spatial issue that had to be socially organised, and nowadays it is increasingly based on social proximity that is spatially organised” (*Sąsiedztwa i mikroorganizacje...*, 2009: 22–24). Globalisation processes, the widespread development of electronic communication, mobility (social and geographical), espe-

² Magdalena Szczepańska points out: “It can be assumed that the growing number of housing communities will contribute to changing the attitudes of Poles towards their immediate environment and the ways they function in it.” She also adds: “However, there are doubts about whether such involvement can be called civic.” (Szczepańska, 2018: 12).

cially concerning the residents of large cities, as well as their diversity have made it possible to “choose social contacts based not on spatial proximity, but on common interest or values” (Toruńczyk-Ruiz, Winiarska, 2018: 20). At the same time, as Sabina Toruńczyk-Ruiz and Aleksandra Winiarska point out, voices indicating the importance of the neighbourhood, which highlight its functions (support, antidote to the feeling of alienation, raising the quality of life, safety) gradually disappeared (Toruńczyk-Ruiz, Winiarska, 2018: 21).

According to the results of CBOS study, the vast majority of Poles (89%) do not avoid their neighbours and contacts with them, but at the same time 65% admit to keeping their distance in these relations. In other words, they behave properly, but they avoid making these contacts too personal. Thus, we can speak of occasional and rather conventional neighbourly relations (CBOS, 2017).

Nowadays, one should highlight the positive qualities of the neighbourhood, or in other words, rediscover something that has always been a part of collective life, but which has undergone transformations over the years, a reflection of the social changes signalled above.

How does neighbourly activity now manifest itself? Is it spontaneous, triggered or guided?

Walking together, debating, watching exhibitions, backyard plein airs, festivals, workshops, neighbourhood cinema, dance parties, neighbourhood feast... – these are only some suggestions. They can have a variety of bases: culture, education, sport, neighbourhood assistance and support. However, they often evolve, expanding the scope of their activities, often under the influence of their participants, who – although at first shyly and slowly – quite skilfully “take matters into their own hands,” feeling at last to be the “hosts” of the space (both physically and mentally), having the power of causation. That is the best proof that the idea of “coexistence” is still alive. It is worth bringing up a few examples that point to successful initiatives.

One of them is a project that involves the implementation of artistic interventions in backyards (Wrocław). Artists, animators, designers and architects, who are active in a given place, cooperate with residents. “The aim is to try to awaken the awareness of responsibility for a space so close to people, which is treated as no man’s land of sorts – abandoned, unmaintained.” At the same time, the aim here is to awaken the potential in the residents and to encourage them to be active. The idea is to reach the (often only potential) audience directly with artistic activities and to let the viewers meet directly with the artists. “The aim of the artistic and animation activities is to change the face of the backyards, often far from the city centre, and yet serving as the epicentre of cultural events.” These

interventions are intended to make the residents aware of their driving force, that they can have a significant impact on their surroundings. It is not only about the transformations connected with the appearance and infrastructure of their backyard, but above all about the changes they have a chance to make (Romaszkan, 2016: 5).

One of the more interesting propositions are the “Intergenerational Neighbourhood Meetings” – a series of meetings taking place as part of the “Wrocław – entrance from the backyard” project. Over the course of several months of working with the community, a series of discussions took place with officials, city activists, as well as artists, devoted to topics important to the residents, concerning: their rights, urban greenery, civic budget, history of the cinema, the housing estate council, establishing an association, order and safety in the estate. The programme was carried out using a participatory method, taking into account the needs and conclusions of residents (Kalita, 2016: 18).

Local community organisers (often employees of the social welfare sector), who simultaneously perform three tasks, turn out to be very helpful in activating the local communities and revival of the neighbourhood. These tasks, or roles, include: – an animator who stimulates the activities of communities, groups and individuals, supports grassroots initiatives; – a social network organiser, who, among other things, shows how to use the potential of social institutions, maintains communication and cooperation networks between entities; – a local planner who, among other things, can represent residents on a wider forum and help them achieve their goals, participates in the process of planning projects, activation programs, as well as strategies for solving social problems (Bąbska, Dudkiewicz, 2014: 18). The standard of community organisation run by the Municipal Social Welfare Centre was implemented, among other places, in one of the housing estates in Katowice. The local community organiser got to know the needs of the residents, determined what was most important to them, what was missing and what they would like to change in the first place. It turned out that the playground was of primary importance. Since the problems related to excessive alcohol consumption were one of the issues faced by the residents of the housing estate, this topic was also addressed and a sober lifestyle was promoted. The campaign was joined by institutions and non-governmental organisations. When the local activities had already started, it turned out that a lot of things could be done. A volleyball field, a housing estate club and an association were established. As the locals themselves say: “Much has changed in people’s mentality, in their perception of their surroundings and the environment.” Another initiative was held in Warszawa in the form of Neighbourhood Backyard Meetings, in which residents, employees of the

district's reading room, policemen, councillors, as well as employees of support centres took part. Earlier, the local community organiser talked to the residents and found out that they were very concerned about the safety of their backyards, streets, staircases, as well as about the fact that the youth just loiters after school and they do not know what to do with their time. Hence the idea of integration, because: "If the people do not know each other, then taking care of safety will not have the desired effect." Within the framework of these activities, the Dream Ladder – a place where residents can clip pieces of paper with their needs and expectations – was established. Of course, some will be implemented, while others will not, but dialogue has become a fact (*Polskie podwórka*, 2013).

Another example (where it all started with an artistic project and ended with a large social undertaking and cooperation of residents with many entities) is an extremely interesting "Hedgehog" campaign, carried out as part of the aforementioned "Wrocław – entrance from the backyard" project. It all started with an attempt to activate the residents with a seven-metre-long hedgehog (a blow-up mascot consisting of a number of separate parts), prepared by culture animator Iza Rutkowska, who proposed a series of activities for both the younger and the older residents. Children were very eager to participate in the proposed activities (reading fairy tales, watching animations, art workshops and many more – all hedgehog-themed). A year later, on the initiative of an animator, the children went on a holiday trip with the hedgehog to the Hedgehog Rehabilitation Centre in Kłodzko. The project also resulted in a competition for residents, as part of which they could submit their proposals for actions to change, improve and revive the areas they lived in. For about a month, the participants could come and record their ideas in a place prepared for this purpose. Then all of them were displayed on the big screen and the voting started. While watching the recordings many people noticed that they do not know each other, despite living in such a close proximity. The most popular was the proposal to create a sports and recreation complex, which proved to be impossible to carry out on time. However, the neighbours made a decision to combine all the ideas and organised a fair, during which they prepared Christmas decorations and decorated the Christmas tree together. The decision was made to submit a project, not only for the recreation and sports complex, but also for the entire backyard, as part of the civic budget – this involved cooperation with city officials and the Wrocław Revitalisation. Since that day, the backyard has gained an informal name: The Backyard of All Residents.³

³ Information from: <http://izarutkowska.com/2018/09/14/przykladowy-projekt/>, accessed: 30.05.2019.

Another example, focused on assistance activities, was the “From Neighbours to Neighbours” initiative, which aims at building a long-term neighbourhood support network for older and sick people, in line with the principle: “Let us not forget about the other person.”⁴ The idea refers to the potential of self-help in the neighbourhood. It seems to be important for at least two reasons: the possibility of social activation of seniors whose health condition allows them to engage in such activities and the bond-forming nature of this form of support, which is important in intergenerational and intra-generational relations. “Bottom-up self-help activities are the most traditional and established practice of supporting older people. However, this support may also take another form – a regular neighbourhood service contracted by the municipality” (Koziarek, Sobiesiak-Penszko, 2015: 6).

It turns out that sometimes an idea can start to “live its own life” and bring its neighbours closer together, although at the beginning such an intention was not necessarily declared and taken into account at all. This happened in the case of mini-libraries. The first small wooden house was built by an American, Todd Ball, in memory of his deceased mother, a teacher and a book lover. He put it in place of a letterbox in his yard. It was supposed to resemble the school where she worked. Inside, he put his mother’s favourite books so that anyone who knew and remembered her could take and read them. Friends and neighbours started to visit the mini-library, brought their own books, talked about the idea. It turned out that this was a good way to keep the tradition of reading printed books alive and an opportunity to bring people with similar interests together, make new acquaintances, make friends and integrate neighbours.⁵

Agnieszka Matan, in one of the radio programmes about neighbourly relations in the 21st century, said that being local is now becoming fashionable, and that the thing that builds neighbourly integration is certainly a specific, common goal. (*Jak wyglądają stosunki sąsiedzkie w XXI wieku?*) The Neighbour’s Day has also gained in importance and popularity in recent years. It is an initiative of the European Federation of Local Solidarity (EFLS), which has already spread in many countries and is carried out every year on the last Tuesday of May. The idea comes from Paris, and Poland celebrated its neighbourhood for the first time in 2007. It is supposed to be a bottom-up activity. “It is not an event made ‘for the people’ but instead ‘of the people’ and ‘by the people’” (Matan, Kopińska, 2010a: 37), which breaks the mould of the ‘organiser-receiver’ scheme. With the implementation of the idea in Poland, there was a revival resulting in the establishment of cooperation with enti-

⁴ Information from: <http://www.gotowidopomocy.pl/aktualnosci/sasiedzi-sasiadom-pomoz-seniorom-na-powislu-i-solcu/> accessed: 30.05.2019.

⁵ Information from: <https://kampaniespoleczne.pl/domki-dla-ksiazek/> [retrieved on: 30.05.2019]

ties that “usually constituted autonomous parts of the neighbourhood and focused on performing their main tasks” – local shops, cafés, libraries, community centres.

Cafés and community centres are places where people, often neighbours from the same street, come together. Why not use this potential to build stronger neighbourly relations? (...) And yet, since the neighbours are already in a common, and more importantly neutral, space (...) why not use it to work together to revive the rest of the community and improve the quality of our life in the area?. (Matan, Kopińska, 2010b: 45 and 47)

The idea of an active neighbourhood therefore has advantages that cannot be overestimated. The effort to make it happen always pays off, because: “Neighbourhood is a great field for learning pro-social civic attitudes, an everyday school of citizenship (...) growing out of a sense of responsibility, caring for another person living next door, creating a neighbourhood community where certain rules are imposed, but others are already voluntarily shaped by the residents themselves” (Jordan, Konarzewska, 2015: 151).

Conclusions

In their analysis of a participatory budget, Agnieszka Naumiuk and Michał Bron Jr point out that:

A community of places and people cannot be ‘created.’ It is built out of everyday learning, experience and action. There is still much need for improvement, there are many inconveniences, frustrations and a lack of relevant research on the subject, but educators can be inspired by the fact that some people see their role and importance in social participation, they practice their agency, autonomy and independence on a local scale, putting into practice their individual and collective rights as a person who is not indifferent to the surrounding life. In this quest, they meet others, learn from them and influence them. (Naumiuk, Bron Jr, 2017: 51)

The cited examples are testimony to the fact that neighbourhood initiatives, by bringing out the inhabitants’ potential and based on it, revive and change the places where people live, while the turn towards being more local takes place on many levels – everyday activities, often very informal, transformations in leaders’ activities, and modifications to promotional strategies. It does not always bring visible and lasting results immediately, sometimes it requires long-term commitment, sometimes repeated small actions, encouraging, convincing, proving that it is worth it, repeating invitations to cooperate, because there are many barriers

(both internal and external). However, it always makes sense because it allows for the development of creative and active attitudes (see also: Segiet, Słupska, 2018). Activities that aim at the revival of local communities can be initiated by a variety of actors and individuals. Sometimes people need encouragement to try, to start, to continue. Sometimes they do not quite believe in the power of the neighbourhood, but after the first steps they see that it simply works. To conclude, I would like to bring up a quote from the neighbourhood talks: “People may have thought that no one wants to integrate, meet, and it turned out that they want it and that there are more of them (...)” (Konarzewska, Kujawa, 2015: 9).

Bibliography

- Bąbska B., Dudkiewicz M. (2014), Czym jest usługa Organizowania Społeczności Lokalnej (OSL)? [in:] M. Dudkiewicz, B. Bąbska, A. Skowrońska, *Organizowanie społeczności lokalnej – usługa społeczna*, Warszawa.
- Bąbska B., Jordan P. (2014), Organizator społeczności lokalnej jako refleksyjny praktyk, [in:] T. Kaźmierczak, B. Bąbska, P. Jordan, M. Dudkiewicz, M. Mendel, M. Popłońska-Kowalska, *Organizator społeczności lokalnej – refleksyjny praktyk*, Warszawa.
- CBOS (2017), *Relacje sąsiedzkie*. No. 146/2017, ed. R. Boguszewski., https://cbos.pl/SPISKOM.POL/2017/K_146_17.PDF, accessed: 29.05.2019.
- Chaskin R.J., Brown P., Venkatesh S., Vidal S. (2007), Budowanie potencjału społeczności lokalnej, trans. K. Kubin, I. Rybka, [in:] T. Kaźmierczak (ed.), *Zmiana w społeczności lokalnej. Szkice o kapitalu społecznym w praktyce społecznej i nie tylko*, Warszawa.
<http://izarutkowska.com/2018/09/14/przykladowy-projekt/>, accessed: 30.05.2019.
<http://www.gotowidopomocy.pl/aktualnosci/sasiedzi-sasiadom-pomoz-seniorom-na-powislu-i-solcu/>, accessed: 30.05.2019,
<https://kampaniespoleczne.pl/domki-dla-ksiazek/>, accessed: 30.05.2019.
- Jak wyglądają stosunki sąsiedzkie w XXI wieku?*, <https://www.polskieradio.pl/8/404/Artykul/1625589-Jak-wygladaja-stosunki-sasiedzkie-w-XXI-wieku>, accessed: 4.06.2019.
- Jordan P., Konarzewska A. (2015), Edukacja w kierunku dobrego sąsiedztwa, [in:] R. Krenz, S. Mocek, B. Skrzypczak (eds.), *Efekt motyla. Scenariusze rozwoju sektora społecznościowego w Polsce*, Warszawa.
- Kalita D. (2016), Sąsiedzkość jako narzędzie pracy z mieszkańcami [in:] D. Kalita (ed.), *Międzypokoleniowe spotkania sąsiedzkie – przewodnik dla mieszkańców*, Wrocław.
- Konarzewska A., Kujawa O. (2015), *Rozmówki sąsiedzkie*, Warszawa.
- Koziarek M., Sobiesiak-Penszko P. (2015), *Jak dobrze mieć sąsiada. Od pomocy sąsiedzkiej do sąsiedzkich usług opiekuńczych*, Warszawa.
- Matan A., Kopińska K. (2010a), Szansa dla warszawskiego podwórka, czyli o budowaniu sąsiedzkich więzi w stolicy, *Animacja Życia Publicznego. Analizy i rekomendacje*, no. 1–2.
- Matan A., Kopińska K. (2010b), Wykorzystujemy zasoby, czyli kilka słów o lokalnej współpracy, *Animacja Życia Publicznego. Analizy i rekomendacje*, no. 3.

- Mojkowski K. (2012), Droga do sąsiada – rozmowa z Pawłem Jordanem, animatorem ruchu sąsiedzkiego, [in:] P. Henzler (ed.), *Aktywni mieszkańcy. Inicjatywy sąsiedzkie w praktyce*, Warszawa.
- Naumiuk A., Bron M. Jr (2017), Budżet partycypacyjny w kształtowaniu wspólnej przestrzeni lokalnej – potencjał edukacyjny i inspiracje pedagogiczne, *Pedagogika Społeczna*, no. 3 (65).
- Polskie podwórka*. (2013), Informational and promotional supplement to *Gazeta Wyborcza*. 31 October.
- Putnam R.D. (2008), *Samotna gra w kręgle. Upadek i odrodzenie wspólnot lokalnych w Stanach Zjednoczonych*, trans. P. Sadura, S. Szymański, Warszawa.
- Radziejewicz-Winnicki A. (2008), *Pedagogika społeczna w obliczu realiów codzienności*, Warszawa.
- Romaszkan N. (2016), *Wstęp*, [in:] D. Kalita (ed.), *Międzypokoleniowe spotkania sąsiedzkie – przewodnik dla mieszkańców*, Wrocław.
- Sąsiedztwa i mikroorganizacje w polskiej przestrzeni społecznej – próba diagnozy i rekomendacje* (2009), Stowarzyszenie CAL Instytut Radlińskiej, Warszawa.
- Schindler J. (2010), Konteksty aktywizowania społeczności lokalnych, [in:] B. Lewenstein, J. Schindler, R. Skrzypiec (eds.), *Partycypacja społeczna i aktywizacja w rozwiązywaniu problemów społeczności lokalnej*, Warszawa.
- Segiet K., Słupska K. (2018), Inicjatywy i ruchy sąsiedzkie, *Pedagogika Społeczna*, no. 4 (70).
- Skinner S. (2014), *Silniejsze społeczności. Jak budować potencjał społeczności i sektora publicznego*, trans. A. Unterschuetz, Warszawa.
- Skrzypczak B. (2014), Wstęp do serii ABS [in:] B. Bąbska, M. Rymsza, *Organizowanie społeczności lokalnej – metodyka pracy środowiskowej*, Warszawa.
- Szczepańska M. (2018), Lokalna aktywność obywatelska – czynniki, pułapki, zróżnicowanie. O wzorach zaangażowania charakterystycznych dla wspólnot mieszkaniowych, *Acta Universitatis Lodzensis. Folia Sociologica* 64.
- Toruńczyk-Ruiz S., Winiarska A. (2018), Sąsiedztwo i różnorodność: perspektywa międzynarodowa, [in:] A. Górny, S. Toruńczyk-Ruiz, A. Winiarska (eds.), *Po sąsiedzku z różnorodnością. Interakcje w miejskich przestrzeniach lokalnych z perspektywy różnych grup mieszkańców*, Warszawa.
- Wierzbicki Z.T. (1973), Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnych, [in:] Z. T. Wierzbicki (ed.), *Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnych*, Wrocław.
- Wierzbicki Z.T. (1987), Aktywizacja i rozwój społeczności lokalnych i środowiskowych, *Ruch Prawniczy, Ekonomiczny i Socjologiczny*, no. 3.
- Wolski A. (2016), Społeczność lokalna w objęciach globalizacji, [in:] D. Chojecki, E. Pierzchała, J. Wróblewska-Jachny (eds.), *Tradycje i przyszłość badań nad społecznościami lokalnymi w naukach społecznych*, Racibórz.

Ateizm i dyskryminacja w obliczu współczesnych zmian na świecie

KEYWORDS

atheism, New Atheism,
discrimination, humanism

ABSTRACT

Łopuszańska Urszula, Zacharska Adrianna, Gierszon Patrycja, Samardakiewicz Marzena, *Ateizm i dyskryminacja w obliczu współczesnych zmian na świecie* [Atheism and discrimination in the face of contemporary changes in the world]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 279–287, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.12.1

The aim of this article is to present the situation of atheists around the world in the face of political and cultural changes in the world due to the increase in religious radicalism, particularly Islamic one, migration and terrorism. The article is of an illustrative character and presents the review of English literature in the scope of the discussed subject matter. Furthermore, the results of the latest global reports on prevalence of atheism in the world and the phenomenon of discrimination against persons not identifying with any faith: atheists, humanists or freethinkers were presented. The results of the selected, recent studies on the social perception of atheists and the phenomena of discrimination against them were shown. Another raised issue was the new social movement called New Atheism widespread mainly in the countries of the Western culture that in the future can constitute a new social and political challenge.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6517-7577>.

** ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2969-3280>.

*** ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2793-0756>.

Conclusions: Between 2005 and 2012 the number of atheists increased by 3% and currently they constitute 13% of the population of the world, while the percentage of religious people decreased by 9%. Atheists like other minority groups are discriminated against and their situation is dependent on the country in which they live. However, the vast majority of countries in the world violates the rights of persons identifying themselves as atheists. Still, in some countries, the declaration of atheism is forbidden, and in 13 countries the death penalty can be imposed.

Wstęp

Początek XXI wieku przyniósł nowe wyzwania dla rządów krajów na całym świecie polegające przede wszystkim na zapewnieniu bezpieczeństwa obywatelom (Guild, 2009: 1–19). Współcześnie terroryzm stał się poważnym zagrożeniem, a z jego śmiertelnym obliczem spotkało się wiele krajów i nacji na świecie. Według statystyk najwięcej osób ginie z rąk zamachowców w Iraku, Afganistanie, Nigerii, Pakistanie (Global Terrorism Index, 2016). Pomimo postępu technologicznego, który wiąże się raczej z sekularyzacją społeczeństw, sprawy wiary i religii podzieliły wiele grup społecznych (Moberg, Partridge, 2017: 11–54). Religia stała się narzędziem do wywierania wpływu na ludzi oraz swoistą osłoną w sprawach politycznych. Pod pretekstem szerzenia aspektów wiary wybuchają nowe wojny i konflikty zbrojne, czego najlepszym przykładem są rządy samozwańczego Państwa Islamskiego ISIS (Shamieh, Zoltan, 2015: 363–378).

Ostatnio wiele uwagi poświęca się pojęciu islamizacji, czyli radykalizmowi religijnemu, w ramach którego dąży się do powstania państwa żyjącego zgodnie z prawami szariatu (Machnikowski, 2016: 305). Pod tym pretekstem łamane są prawa człowieka i mniejszości, w tym również prawa do wyznawania własnych poglądów religijnych i politycznych (Monshipouri i in., 2017: 1). Ma to miejsce głównie na Bliskim Wschodzie, ale problem radykalizmu religijnego i terroryzmu dotyka coraz więcej krajów na świecie (Li i in., 2016: 175), w tym także krajów z kręgu kultury zachodniej. Dowodem tego są liczne zamachy terrorystyczne w Europie. W 2015 roku we Francji tylko w jednym zamachu terrorystycznym zginęło 148 osób, a 350 zostało rannych. Jak powszechnie wiadomo, co jakiś czas ataki te przybierają na sile i pochłaniają coraz więcej ofiar (European Union Terrorism Situation and Trend Report, 2017).

Działania pod pretekstem ruchu religijnego, dążące do zagarnięcia nowych obszarów, przyczyniły się do migracji ludności zamieszkujących tereny objęte

konfliktem zbrojnym i społecznym głównie do Europy Zachodniej (Wirth, 2016: 45). Spowodowało to wzrost niepokojów społecznych w EU, czego dowodem są rządy populistów, partii politycznych o charakterze nacjonalistycznym w niektórych krajach (Monshipouri i in., 2017: 1).

Czy w obliczu takich wydarzeń na świecie wzrasta liczba osób religijnych, czy osób nieutożsamiających się z żadną wiarą? Czy ateści mogą w przyszłości pomóc w mediacji między stronami konfliktów religijnych i kulturowych? Czy ateści ze względu na nieangażowanie się w sprawy religijne są dyskryminowani? Odpowiedzi na te pytania będą szukać autorzy niniejszej pracy.

Podstawowe pojęcia

Aby móc odpowiedzieć na pytania postawione we wstępie, należy wyjaśnić podstawowe pojęcia z obszaru religii i ateizmu. Istnieje kilka definicji ateizmu proponowanych przez osoby duchowne i świeckie. Najprostszą z nich jest przekonanie, że nie istnieje żaden Bóg ani bogowie. W opozycji do ateistów są teiści, którzy wierzą w istnienie Boga lub bogów (Cliteur, 2009). W *Oxford Dictionary* znajdziemy wyjaśnienie pojęcia agnostyk – „to osoba, która wierzy, że nie ma żadnej pewności co do istnienia Boga” (*Oxford Dictionary a*, 2017). W opozycji do agnostyków są gnostycy, którzy są przekonani o istnieniu Boga (*Oxford Dictionary b*, 2017).

Kolejnym pojęciem często używanym w publikacjach anglojęzycznych jest niereligijność (ang. *non-religion*), (Nixon, 2020: 1). Przeważnie termin ten kojarzony jest z brakiem czegoś metafizycznego (religii). Według Lee (Lee, 2015: 32), termin „non-religion” powinien być używany w odniesieniu do “pojawienia się czegoś nowego”. Można powiedzieć jednak, że non-religion jest szerszą kategorią, w której skład wchodzi pojęcia takie jak: naturalizm (nauka, wiedza), humanizm (wartości ludzkie, prawa ogólnoludzkie, wolność), wolnomyślicielstwo, sceptycyzm, ateizm (Hemming, 2017: 113–129; WIN-Gallup International, 2012).

Religijność i ateizm na świecie

W świetle *The Global Index of Religiosity and Atheism* (WIN-Gallup International, 2012) w 2012 roku na świecie 59% osób określiło samych siebie jako osoby religijne, 23% jako osoby niereligijne, a 13% osób przyznało, że są ateistami. Ateści skoncentrowani są głównie w Azji i Europie; na liście dziesięciu najbardziej ateistycznych państw znalazły się: Chiny, Japonia, Czechy, Francja, Korea Południowa, Niemcy, Holandia,

Australia, Irlandia. Należy zwrócić uwagę, że powyższe badanie dotyczyło własnej percepcji, być może deklaracja uczestników nie zawsze odzwierciedla faktyczny stan. W kolejnym zestawieniu przedstawiono dziesięć państw, w których obywatele określili siebie jako osoby religijne. W tym przypadku państwa te są rozproszone w świecie. Należą do nich: Ghana, Nigeria, Armenia, Fidżi, Macedonia, Rumunia, Irak, Kenia, Peru, Brazylia. Należy podkreślić, że między 2005 a 2012 rokiem odnotowano pewne zmiany, które wskazują, że religijność obniżyła się o 9%, podczas gdy liczba ateistów wzrosła o 3%. Dodatkowo, wskaźnik występowania ateizmu jest wyższy wśród osób z wyższym wykształceniem, podczas gdy religijności wśród osób z niższymi dochodami (WIN-Gallup International, 2012).

Czy ateści są dyskryminowani?

Najprostsza definicja dyskryminacji mówi, że mamy z nią do czynienia, gdy jedna osoba traktuje drugą niesprawiedliwie, ponieważ ta druga jest członkiem innej grupy. Zachowania te mogą być okazywane względem osób indywidualnych oraz grup, na przykład etnicznych, w sposób jawny, bezpośredni lub ukryty (Whitley, Kite, 2009: 19).

W badaniu wykazano, że wysokie nasilenie depresji, niższe kompetencje grupowe (ang. *lower intergroup competence*) wiążą się z częstszym doświadczaniem dyskryminacji ze strony innych (Phinney i in., 1998: 927). Osoby z niższym poczuciem własnej wartości są częściej dyskryminowane, co w rezultacie prowadzi do jeszcze głębszych problemów natury psychologicznej (Major i in., 2003: 147).

Skutki dyskryminacji grup mniejszościowych są przeważnie takie same: gorsze warunki nauki, trudność w uzyskaniu pracy, szczególnie na stanowiskach społecznych, trudniejszy dostęp do leczenia, niesprawiedliwość społeczna i sądowa (Bond i in., 2010: 3).

Wydawać by się mogło, że ateści jako osoby niezaangażowane w sprawy religijne, wyznające prawa ogólnoludzkie, w tym moralne, mogą budzić neutralne odczucia ze strony osób religijnych. W świetle artykułu 18 *Powszechnej deklaracji praw człowieka* każdy ma prawo do wyrażania własnych myśli i poglądów, a także do ich zmiany, w tym również do zmiany poglądów religijnych. Prawo to obowiązuje od 1948 roku (Universal Declaration of Human Rights, 1948). Czy jest przestrzegane na świecie? Jaki jest rzeczywisty obraz sytuacji ateistów?

Według *A Global Report on Discrimination Against Humanists, Atheists, and the Non-religious* z 2015 roku ateści na całym świecie doświadczają dyskryminacji nawet w krajach wysoko rozwiniętych (*A Global Report on Discrimination...*, 2017).

W raporcie tym ze względu na przestrzeganie praw ateistów, humanistów i wolnomyślicieli państwa zostały podzielone na pięć kategorii: (1) wolna i równa, (2) zadowolająca, (3) systemowa dyskryminacja, (4) poważna dyskryminacja, (5) poważne naruszenia. W świetle tego raportu sytuacja oceniona jako wolna i równa wystąpiła jedynie w Belgii, Holandii, Estonii, Kosowie, na Tajwanie, Nauru, Fiji, Kiribati. Natomiast poważne naruszenia wystąpiły w Gambii, Mauritanii, Nigerii, Suazi, Komorach, Sudanie, Libii, Egipcie, Erytrei, Somalii, Etiopii, Jordanii, Arabii Saudyjskiej, Jemenie, Zjednoczonych Emiratach Arabskich, Katarze, Bahrajnie, Kuwejcie, Iraku, Syrii, Republice Arabskiej, Iranie, Afganistanie, Pakistanie, Bangladeszu, Malediwach, Chinach, Malezji, Indonezji, Brunei i Korei Północnej. W pozostałych krajach stwierdzono systemową dyskryminację lub poważną dyskryminację. W 55 krajach bluźnierstwo lub naruszenie uczuć religijnych uważa się za przestępstwo zapisane w kodeksie prawnym. W 39 z nich za wyżej wymieniony czyn grozi kara pozbawienia wolności. W krajach EU, takich jak Dania, Niemcy, Grecja, Węgry, Malta i Polska, za bluźnierstwo grozi kara pozbawienia wolności do lat trzech. Należy podkreślić, że w niektórych krajach identyfikowanie siebie jako ateisty jest w dalszym ciągu nielegalne. W 19 krajach na świecie przewidziana jest za to kara, w 13 z nich karą za to jest śmierć (*A Global Report on Discrimination...*, 2017).

Jaki jest społeczny obraz i odbiór ateistów?

Zdecydowana większość badań w tym zakresie pochodzi ze Stanów Zjednoczonych. W tym kraju w 2008 roku przeprowadzono badanie identyfikacji religijnej, *American Religious Identification Survey* (ARIS), na którym opiera się spora część badań. W świetle tego raportu 24% osób identyfikujących się jako niereligijne, formalnie byli katolikami. Etnicznie było to przede wszystkim Azjaci, Irlandczycy i Żydzi. 60% stanowili mężczyźni, podczas gdy kobiety stanowiły 40% (Kosmin in., 2008: 1). 41% ateistów przyznało, że w przeciągu pięciu ostatnich lat z powodu braku identyfikacji religijnej doświadczyło dyskryminacji, takiej jak: oszczerstwo, przymus, społeczny ostracyzm, odmowa możliwości kupienia towarów i usług oraz nienawiść (Hammer in., 2012: 43).

Co ciekawe, najsilniejszym predykatorem dyskryminacji nie był teologiczny ateizm ani agnostycyzm, ale samo identyfikowanie siebie jako ateisty lub agnostyka (dotyczyło to sytuacji, gdy osoby pytano o ich identyfikację religijną). Pozostałymi predykatami były: wiek, region kraju, tereny wiejskie *versus* miejskie, rodzinne oczekiwania religijne, pochodzenie etniczne i rasa. Osoby przejawiające

bardziej zdecydowane poglądy w większym stopniu doświadczyły dyskryminacji (Cragun i in., 2012: 105).

Międzykulturowy eksperyment przeprowadzony w Wielkiej Brytanii, Chinach i Malezji (w grupie ponad 600 osób) z wykorzystaniem 88 rund binarnej wersji gry zaufania (ang. *binary version of the trust game*) wykazał, że zarówno osoby religijne, jak i ateści uważali, że osoby religijne są bardziej godne zaufania. Osoby religijne ponadto wykazywały tendencję do okazywania większego zaufania wobec osób należących do tej samej wiary. Religijność wiązała się również ze skłonnością do dyskryminacji osób niereligijnych (Chuah i in., 2016: 280).

W kolejnym eksperymencie przeprowadzonym w grupie 618 osób posłużono się stworzoną przez autorów postacią Jordana, młodego mężczyzny z ostatniego roku architektury. Uczestnicy zostali podzieleni na cztery grupy, każda otrzymała ten sam opis dotyczący Jordana, ale z inną podstawową informacją mówiącą, że Jordan był: (1) ateistą, (2) bez wiary w Boga, (3) religijny, (4) nieżonaty. Potem poproszono ich o ewaluację tej osoby. Jordan otrzymał więcej ocen negatywnych, kiedy został zidentyfikowany jako ateista niż gdy jego religijność nie była wspomniana lub gdy zidentyfikowano go jako osobę religijną. Nie odnotowano statystycznie istotnych różnic między opisami ateista a wyrażeniem: bez wiary w Boga. Co spowodowało, że uczestnicy ocenili negatywnie stworzonego na potrzeby badania chłopca, który otrzymał etykietę ateista? Według autorów ludzie reagują negatywnie na stwierdzenie „ateista”, ponieważ wywołuje to u nich specyficzną reakcję na brak wiary w Boga. Można zatem wysunąć wniosek, że aspekty wiary są ważniejsze w odbiorze społecznym człowieka niż jego czyny i wartości, które wyznaje (Lawton, Heesacker, 2012: 32).

Nowy ateizm jako wyzwanie dla polityków i społeczeństw

Nowy ateizm (ang. *new atheism*), znany również jako „ateizm wojowniczy” (ang. *militant atheism*), jest nowym antyreligijnym ruchem. W jego powstaniu znaczącą rolę odegrała książka *Bóg urojony* (ang. *The God Delusion*) autorstwa Richarda Dawkinsa, która w 2006 roku znalazła się na liście bestsellerów (Mcanulla, 2012: 91). W książce tej autor przedstawia fakty, dowody na nieistnienie Boga, odwołuje się również do teorii ewolucji. Formułuje postulat, że ateści mogą być szczęśliwi i spełnieni intelektualnie, a także moralni. Bycie ateistą dowodzi zdrowego i nie-

zależnego umysłu. Wyraża pogląd, że dzieci są oceniane przez pryzmat wiary ich rodziców, co według niego nie powinno mieć miejsca (Dawkins, 2016).

Jakie są cechy wspólne nowych ateistów? Przeważnie nie afiliują się z żadną partią polityczną. Jeśli już, to wspierają wartości i kampanie liberalne. W porównaniu do osób religijnych, współcześni ateści to przeważnie młodzi mężczyźni, z wyższym poziomem wykształcenia, osiągający wyższe dochody. Przede wszystkim są nonkonformistami, wykazują większą tolerancję. Okazują się również mniej autorytarni i mniej dogmatyczni niż ludzie wierzący (Kettel, 2013: 62).

W obliczu ich rosnącej siły można spodziewać się, że będą stanowili (szczególnie w niektórych krajach) sporą grupę osób niechętnie uczestniczących w życiu politycznym. Określenie „wojowniczy” wywołuje jednak wrażenie, że nowi ateści będą domagać się swoich praw mniejszościowych. Pozostaje tylko pytanie, czy reszta społeczeństwa będzie na to gotowa.

Podsumowanie

Ateści i osoby niereligijne to osoby wyznające prawa ogólnoludzkie; często postulują humanistyczne wartości w życiu. Wśród osób religijnych w większości wzbudzają negatywne odczucia, czego dowodzą eksperymenty naukowe w tym zakresie. Największą trudnością jest dla osób religijnych wyobrazenie sobie, że ktoś nie wierzy w Boga. Wydaje się, że u niektórych osób wierzących wywołuje to lęk.

Ateści i „non-religions”, podobnie jak i inne grupy mniejszościowe, są dyskryminowani na świecie, nawet w krajach z kręgu kultury zachodniej. Skutkuje to problemami społecznymi, spowodowanymi chociażby brakiem dostępu do świeckich szkół, jak również psychologicznymi. Dyskryminacja może przyczyniać się do obniżenia poczucia własnej wartości, nasilenia objawów depresyjnych.

Obraza uczuć religijnych może wiązać się z karą pozbawienia wolności, w najgorszym przypadku ateistom odbiera się nawet prawo do egzystencji. Ich sytuacja różni się w zależności od państwa, w którym żyją, niemniej jednak najtrudniejsza jest na Bliskim Wschodzie. W XXI wieku w dalszym ciągu nielegalne jest identyfikowanie siebie jako ateisty. W 13 krajach karą za to może być śmierć.

W obliczu radykalizacji podglądów na świecie, wywołanych chociażby terroryzmem, zauważalny jest wzrost liczby ateistów. Wydaje się, że ruch ateizmu rośnie w siłę, przybierając charakter wojowniczy, o czym świadczą ruch nowego ateizmu.

Bibliografia

- A Global Report on Discrimination Against Humanists, Atheists, and the Non-religious, (IHEU), (2015), http://iheu.org/newsite/wp-content/uploads/2015/12/FOT15-FULL-v0_2.pdf, dostęp: 29.05.2017.
- Assembly U.G. (1948), *Universal Declaration of Human Rights*, UN General Assembly.
- Bond L., McGinnity F., Russell H. (2010), Introduction: making equality count, [w:] L. Bond, F. McGinnity, H. Russell (red.), *Making Equality Count: Irish and International Research Measuring Equality and Discrimination*, Dublin, s. 1–19.
- Chuah S.H., Gächter S., Hoffmann R., Tan J.H. (2016), Religion, discrimination and trust across three cultures, *European Economic Review*, 90, s. 280–301.
- Cliteur, P. (2009), *The Definition of Atheism*, <https://dspace2.creighton.edu/xmlui/handle/10504/64446>, dostęp: 31.05.2017.
- Cragun R.T., Kosmin B., Keysar A., Hammer J.H., Nielsen M. (2012), On the receiving end: Discrimination toward the non-religious in the United States, *Journal of Contemporary Religion*, 27(1), s. 105–127.
- Dawkins R. (2016), *The God Delusion*, London.
- European Union Terrorism Situation and Trend Report 2016, <https://europol.europa.eu>, dostęp: 31.05.2017.
- Global Terrorism Index 2016, (2016), Institute for Economics & Peace, s. 94–95, <http://economicsandpeace.org>, dostęp: 31.05.2017.
- Guild E., (2009), *Security and Migration in the 21st Century*, Cambridge.
- Hammer J., Cragun R., Hwang K., Smith J. (2012), Forms, frequency, and correlates of perceived anti-atheist discrimination, *Secularism and Nonreligion*, s. 43–67.
- Hemming P.J. (2017), Childhood, youth and non-religion: Towards a social research agenda, *Social Compass*, 64(1), s. 113–129.
- Kettell S. (2013), Faithless: The politics of new atheism, *Secularism and Nonreligion*, 2, s. 61–67.
- Kosmin B.A., Keysar A., Cragun R., Navarro-Rivera J. (2009), *American Nones: The profile of the no religion population, a report based on the American religious identification survey 2008*, Hartford.
- Lawton S., Heesacker M. (2012), Anti-atheist bias in the United States: Testing two critical assumptions, *Secularism and Nonreligion*, 1, s. 32–42.
- Lee L. (2015), *Recognizing the Non-Religious: Reimagining the Secular*, Oxford.
- Li Z., Sun D., Chen H., Huang S.Y. (2016), *Identifying the socio-spatial dynamics of terrorist attacks in the Middle East*, In *Intelligence and Security Informatics (ISI)*, 2016 IEEE Conference, s. 175–180.
- Machnikowski R.M. (2016), Terroryzm jako globalne zagrożenie XXI w., [w:] T. Domański (red.), *Międzynarodowe studia polityczne i kulturowe wobec wyzwań współczesności*, Łódź, s. 295–307.
- Major B., Quinton W.J., Schmader T. (2003), Attributions to discrimination and self-esteem: Impact of group identification and situational ambiguity, *Journal of Experimental Social Psychology*, 39(3), s. 220–231.
- Mcanulla S. (2012), Radical atheism and religious power. New atheist politics, *Approaching Religion*, 2(1), s. 87–99.
- Moberg M., Partridge C. (2017), The study of religion and popular music: theoretical perspectives, methodologies and issues, [w:] C. Partridge, M. Moberg (red.), *The Bloomsbury Handbook of Religion and Popular Music*, Bloomsbury, s. 11–54.

- Monshipouri M., Welch Jr C.E., Nikazmrad K. (2017), Protecting human rights in the era of uncertainty: How not to lose the war against ISIS, *Journal of Human Rights*, 16(1), s. 1–24.
- Nixon A.G. (2020), 'Non-religion' as part of the 'religion' category in international human rights, *Religions*, 11(79), s. 1–18.
- Oxford Dictionary a*, (2017), <https://en.oxforddictionaries.com/definition/agnostic>, dostęp: 29.05.2017.
- Oxford Dictionary b*, (2017), <https://en.oxforddictionaries.com/definition/gnosticism>, dostęp: 29.05.2017.
- Phinney J.S., Madden T., Santos L.J. (1998), Psychological variables as predictors of perceived ethnic discrimination among minority and immigrant adolescents, *Journal of Applied Social Psychology*, 28(11), s. 937–953.
- Shamieh L., Zoltan S. (2015), The Rise of Islamic State of Iraq and Syria (ISIS), *Defense Against Terrorism Review*, 14(4), s. 363–378.
- Whitley B., Kite, M. (2009), *The Psychology of Prejudice and Discrimination*, Princeton.
- WIN-Gallup International (2012), *Global index of religiosity and atheism*, <http://www.wingia.com/web/files/news/14/file/14.pdf> Google Scholar, dostęp: 5.05.2017.
- Wirth T. (2016), The European Union's framing of the European refugee crisis, *Elon Journal*, s. 45–56.

Atheism and discrimination in the face of contemporary changes in the world

KEYWORDS

atheism, New Atheism, discrimination, humanism

ABSTRACT

Łopuszańska Urszula, Zacharska Adrianna, Gierszon Patrycja, Samardakiewicz Marzena, *Atheism and discrimination in the face of contemporary changes in the world*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 289–297, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.12.2

The aim of this article is to present the situation of atheists around the world in the face of political and cultural changes in the world due to the increase in religious radicalism, particularly Islamic one, migration and terrorism. The article is of an illustrative character and presents the review of English literature in the scope of the discussed subject matter. Furthermore, the results of the latest global reports on prevalence of atheism in the world and the phenomenon of discrimination against persons not identifying with any faith: atheists, humanists or freethinkers were presented. The results of the selected, recent studies on the social perception of atheists and the phenomena of discrimination against them were shown. Another raised issue was the new social movement called New Atheism widespread mainly in the countries of the Western culture that in the future can constitute a new social and political challenge.

Conclusions: Between 2005 and 2012 the number of atheists increased by 3% and currently they constitute 13% of the population of the world, while the percentage of religious people decreased by 9%. Atheists like other mi-

* ORCID <https://orcid.org/0000-0001-6517-7577>.

** ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2969-3280>.

*** ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2793-0756>.

nority groups are discriminated against and their situation is dependent on the country in which they live. However, the vast majority of countries in the world violates the rights of persons identifying themselves as atheists. Still, in some countries, the declaration of atheism is forbidden, and in 13 countries the death penalty can be imposed.

Introduction

The beginning of the 21st century brought new challenges for governments of countries around the world predominantly consisting in ensuring the security of citizens (Guild, 2009: 1–19). Nowadays, terrorism became a serious threat and many countries and nations in the world faced its deadly aspect. According to statistics, the largest number of people die as a result of terrorist attacks in countries such as: Iraq, Afghanistan, Nigeria, Pakistan (Global Terrorism Index, 2016). Despite the technological progress, which is rather related to the secularisation of societies, issues of faith and religion divided many social groups (Moberg, Partridge, 2017: 11–54). Religion became a tool to influence people and a kind of cover in political matters. New wars and military conflicts break out under the pretext of spreading religious aspects, the best example of which is the rule of the usurpatory Islamic State of Iraq and Syria (ISIS) (Shamieh, Zoltan, 2015: 363–378).

Recently, a lot of attention is given to the concept of Islamisation, that is, religious radicalism which is aimed at establishing a state following the sharia law (Machnikowski, 2016: 305). Under this pretext human and minorities rights are violated, including the right to express own religious and political views (Monshipouri et al., 2017: 1). It happens mainly in the Middle East, however, the issue of the religious radicalism and terrorism affects more and more countries in the world (Li et al., 2016: 175), also including Western culture countries. It has been proven with numerous terrorist attacks in Europe. In 2015, in France, only in one terrorist attack 148 persons were killed and 350 were injured. It is well-known that every now and then these attacks increase and take more and more victims (European Union Terrorism Situation and Trend Report, 2017).

Measures taken under the pretext of a religious movement and aimed at conquering new areas contributed to migration of people living in the territories entangled in the military and social conflict mainly to Western Europe (Wirth, 2016: 45).

It resulted in the increase in social unrest in the EU, which is proven with current governments made of populists, political parties of nationalistic character in some countries (Monshipouri et al., 2017: 1).

Does the number of religious persons or the number of persons not identifying with any faith increase in the face of such events in the world? Can atheists help in mediations between parties to religious and cultural conflicts in the future? Are atheists discriminated against due to their non-engagement in religious matters? Authors of this article search for answers to these questions.

Basic concepts

In order to answer questions asked at the beginning, basic concepts in the area of religion and atheism should be explained. There are several definitions of atheism proposed by clergymen and laymen, and the simplest is the belief that there is no God or gods. In opposition to atheists there are theists who believe in the existence of God or gods (Cliteur, 2009). The “Oxford Dictionary” includes an explanation of the concept of an agnostic – “a person who believes that nothing is known or can be known of the existence or nature of God” (Oxford Dictionary a, 2017), they are opposed by gnostics who are convinced of the existence of God (Oxford Dictionary b, 2017).

Another concept frequently used in English publications is non-religion, (Nixon, 2020: 1). This term is usually associated with a lack of something metaphysical (religion). According to Lee (Lee, 2015: 32), the term “non-religion” should be used with regard to “emergence of something new”. However, it can be said that non-religion is a broader category encompassing concepts, such as: naturalism (science, knowledge), humanism (human values, human rights, freedom), freethinking, scepticism, atheism (Hemming, 2017: 113–129), (Global Index of Religiosity, 2012).

Religiosity and atheism in the world

In the view of the Global Index of Religiosity and Atheism, in 2012, 59% of people in the world described themselves as religious persons, 23% as non-religious, and 13% of persons admitted that they are atheists. Atheists are mainly concentrated in Asia and Europe and the list of ten most atheist countries included: China, Japan, the Czech Republic, France, South Korea, Germany, the Netherlands, Australia, Ireland. It should be noticed that the above study concerned own perception, perhaps participants’ declarations not always reflected the actual state. Another compilation presented 10 countries, in which citizens described themselves as religious

persons. In this case, these countries are spread around the world and they include: Ghana, Nigeria, Armenia, the Republic of Fiji, Macedonia, Romania, Iraq, Kenya, Peru, Brazil. It should be underlined that between 2005 and 2012 certain changes were noted that indicate that religiosity decreased by 9%, whereas, the number of atheists increased by 3%. Additionally, the atheism index is higher among persons with higher education, whereas, the religiosity index is higher among persons with lower incomes (Global Index of Religiosity, 2012).

Are atheists discriminated against?

The simplest definition of discrimination states that it occurs when one person treats the other unjustly, since he or she is a member of a different group. Such behaviours can be aimed at individuals or groups e.g. ethnic groups, in an open, direct or hidden manner (Whitley, Kite, 2009: 19).

The study has shown that high intensity of depression, lower intergroup competence are related to frequently experiencing discrimination from others (Phinney et al., 1998: 927). Persons with lower self-esteem are more often discriminated against, which results in even deeper psychological issues (Major et al., 2003: 147).

Results of discrimination against minorities are usually the same: worse learning conditions, difficulties with finding a job, especially on social positions, more difficult access to medical treatment, social and court injustice (Bond et al., 2010: 3).

It could seem that atheists as persons non-engaged in religious matters, believing in human rights, including moral rights, can evoke neutral feelings from religious persons. In the light of *Article 18 of the Universal Declaration of Human Rights*, everyone has the right to freedom of thought and beliefs as well as freedom to change them, including changing his or her religious beliefs. This right is binding as of 1948 (Universal Declaration of Human Rights, 1948). Is this right adhered to in the world? What is the actual image of the atheists' situation?

According to *A Global Report on Discrimination Against Humanists, Atheists, and the Non-religious* of 2015, atheists in the whole world experience discrimination even in highly developed countries (A Global Report on Discrimination..., 2017).

This report divides countries into five categories in terms of respecting the rights of atheists, humanists and freethinkers: (1) free and equal, (2) satisfactory, (3) systemic discrimination, (4) serious discrimination, (5) gross violations. In the view of this report, the situation was assessed as free and equal only in the

following countries: Belgium, the Netherlands, Estonia, Kosovo, Taiwan, Nauru, the Republic of Fiji, Kiribati. Whereas, gross violations happened in: the Gambia, Mauritania, Nigeria, Swazi, the Comoros, Sudan, Libya, Egypt, Eritrea, Somalia, Ethiopia, Jordan, Saudi Arabia, Yemen, the United Arab Emirates, Qatar, Bahrain, Kuwait, Iraq, Syria, the United Arab Republic, Iran, Afghanistan, Pakistan, Bangladesh, the Maldives, China, Malaysia, Indonesia, Brunei and North Korea. In the remaining countries systemic discrimination or serious discrimination were stated. In 55 countries blasphemy or offence against religious feelings are considered a crime entered into the legal code. In 39 of them the aforementioned act is punishable with a penalty of imprisonment. In EU states such as: Denmark, Germany, Greece, Hungary, Malta and Poland blasphemy is punishable with a penalty of imprisonment up to 3 years. It should be underlined that in some countries identifying as an atheist is still illegal. In 19 countries in the world it is punishable with a penalty and in 13 of them it is punished with death (A Global Report on Discrimination, 2017).

What is the social image and receipt of atheists?

A vast majority of studies in this scope come from the USA. In 2008, in the USA a research was conducted on the religious identification, *American Religious Identification Survey (ARIS)*, on which quite a lot of studies are based. In the light of this report, 24% of persons identifying as non-religious were formally Catholics. In terms of ethnicity those were mainly Asians, Irish and Jews. 60% were men and 40% were women (Kosmin et al., 2008: 1).

41% of atheists in the USA admitted that due to the lack of religious identification, in the last 5 years they experienced the following types of discrimination: slander, coercion, social ostracism, refusal to sell goods and services and hate (Hammer et al., 2012: 43).

What is interesting, the strongest discrimination predictor was not the theological atheism or agnosticism, but the identification as an atheist or agnostic (it concerned a situation when persons were asked about their religious identification). Remaining predictors included: age, country region, rural versus urban terrains, family's religious expectations, ethnicity and race. Persons expressing stronger views experienced discrimination to a larger extent (Cragun et al., 2012: 105).

The intercultural experiment conducted in Great Britain, China and Malaysia (in the group of over 600 persons) with the use of 88 rounds of the binary version

of the trust game showed that both, religious persons and atheists claimed that religious persons are more trustworthy. Furthermore, religious persons showed a tendency to trust persons from the same faith more. Religiosity was also connected with inclination to discriminate against non-religious persons (Chuah et al., 2016: 280).

In the next experiment conducted in a group of 618 persons, a character created by the authors, Jordan – a young man at the last year of architecture studies was used. Participants were divided into 4 groups and each group received the same description of Jordan, but with a different basic information that Jordan was: (1) an atheist, (2) without faith in God, (3) religious, (4) not married. Then, participants were asked to evaluate this person. Jordan obtained a higher number of negative assessments when he was identified as an atheist than when his religiosity was not mentioned or when he was identified as a religious person. No statistically significant differences were noted between description of an atheist and an expression: without faith in God. It resulted in participants negatively assessing the young boy created for the purposes of the research, who obtained a label of an atheist. According to authors, people react negatively to the statement – an atheist, since it triggers their specific reaction to the lack of faith in God. Therefore, one can conclude that faith aspects are more important in social perception of a person than his or her acts and values (Lawton & Heesacker, 2012: 32).

New Atheism as a challenge for politicians and societies

New Atheism also known as “militant atheism” is a new anti-religious movement. An important role in the emergence thereof was played by the book *The God Delusion* by Richard Dawkins, which in 2006 was included in the list of bestsellers (Mcanulla, 2012: 91). The book presents facts, evidence on the non-existence of God and it also refers to the theory of evolution. It formulates a postulate that atheists can be happy and intellectually fulfilled, as well as moral. Being an atheist is a proof of having a healthy and independent mind. It expresses an opinion that children are judged through the prism of their parents’ faith, which, according to the author, should not take place (Dawkins, 2016).

What are common features of new atheists? Usually, they do not affiliate with any political party. And if they do, they support liberal values and campaigns. In comparison with religious persons, contemporary atheists are usually young men with higher education and with higher incomes. Above all, they are non-conform-

ists and in comparison with religious persons, they are more tolerant. Furthermore, they prove to be less authoritarian and less dogmatic than believers (Kettel 2013: 62).

In the face of their growing power, it can be expected that they will make (especially in some countries) quite a numerous group of persons not willingly participating in political life. However, the expression “combative” gives an impression that new atheists will demand their minority rights. The only question is, whether the rest of the society is ready?

Summary

Atheists, non-religious persons are persons believing in human rights; they often postulate humanistic values in life. They incite negative feelings in the majority of religious persons, which is proven with scientific experiments in this scope. The biggest difficulty for religious persons is to imagine that someone does not believe in God. It seems that it causes fear in some believers.

Atheists and non-religious persons, as other minorities, are discriminated against in the world, even in Western culture countries. It results in social problems, for instance, caused by the lack of access to secular schools, as well as psychological problems. Discrimination can contribute to lowering self-esteem, aggravation of depression.

An offence against religious feelings can involve a penalty of imprisonment and in the worst case scenario, atheists are even deprived of the right to exist. Their situation differs depending on the country they live in, however, the most difficult one is in the Middle East. In the 21st century identifying as an atheist is still illegal. In 13 countries it is punishable with death.

In the face of views’ radicalisation in the world resulting from, for instance, terrorism, an increase in the number of atheists in the world is visible. It seems that the atheism movement is growing and takes on the combative character, which is proven by the new atheism movement.

Bibliography

A Global Report on Discrimination Against Humanists, Atheists, and the Non-religious, (IHEU), (2015), http://iheu.org/newsite/wp-content/uploads/2015/12/FOT15-FULL-v0_2.pdf, accessed: 29.05.2017.

Assembly U.G. (1948), *Universal Declaration of Human Rights*, UN General Assembly.

- Bond L., McGinnity F., Russell H. (2010), Introduction: making equality count, [in:] L. Bond, F. McGinnity, H. Russell (eds.), *Making Equality Count: Irish and International Research Measuring Equality and Discrimination*, Dublin, pp. 1–19.
- Chuah S.H., Gächter S., Hoffmann R., Tan J.H. (2016), Religion, discrimination and trust across three cultures, *European Economic Review*, 90, pp. 280–301.
- Cliteur, P. (2009), *The Definition of Atheism*, <https://dspace2.creighton.edu/xmlui/handle/10504/64446>, accessed: 31.05.2017.
- Cragun R.T., Kosmin B., Keysar A., Hammer J.H., Nielsen M. (2012), On the receiving end: Discrimination toward the non-religious in the United States, *Journal of Contemporary Religion*, 27(1), pp. 105–127.
- Dawkins R. (2016), *The God Delusion*, London.
- European Union Terrorism Situation and Trend Report 2016, <https://europol.europa.eu>, accessed: 31.05.2017.
- Global Terrorism Index 2016, (2016), Institute for Economics & Peace, pp. 94–95, <http://economicsandpeace.org>, accessed: 31.05.2017.
- Guild E., (2009), *Security and Migration in the 21st Century*, Cambridge.
- Hammer J., Cragun R., Hwang K., Smith J. (2012), Forms, frequency, and correlates of perceived anti-atheist discrimination, *Secularism and Nonreligion*, pp. 43–67.
- Hemming P.J. (2017), Childhood, youth and non-religion: Towards a social research agenda, *Social Compass*, 64(1), pp. 113–129.
- Kettell S. (2013), Faithless: The politics of new atheism, *Secularism and Nonreligion*, 2, pp. 61–67.
- Kosmin B.A., Keysar A., Cragun R., Navarro-Rivera J. (2009), *American Nones: The profile of the no religion population, a report based on the American religious identification survey 2008*, Hartford.
- Lawton S., Heesacker M. (2012), Anti-atheist bias in the United States: Testing two critical assumptions, *Secularism and Nonreligion*, 1, pp. 32–42.
- Lee L. (2015), *Recognizing the Non-Religious: Reimagining the Secular*, Oxford.
- Li Z., Sun D., Chen H., Huang S.Y. (2016), *Identifying the socio-spatial dynamics of terrorist attacks in the Middle East*, In *Intelligence and Security Informatics (ISI)*, 2016 IEEE Conference on, pp. 175–180.
- Machnikowski R.M. (2016), Terroryzm jako globalne zagrożenie XXI w., [in:] T. Domański (ed.), *Międzynarodowe studia polityczne i kulturowe wobec wyzwań współczesności*, Łódź, pp. 295–307.
- Major B., Quinton W.J., Schmader T. (2003), Attributions to discrimination and self-esteem: Impact of group identification and situational ambiguity, *Journal of Experimental Social Psychology*, 39(3), pp. 220–231.
- Mcanulla S. (2012), Radical atheism and religious power. New atheist politics, *Approaching Religion*, 2(1), pp. 87–99.
- Moberg M., Partridge C. (2017), The study of religion and popular music: theoretical perspectives, methodologies and issues, [in:] C. Partridge, M. Moberg (ed.), *The Bloomsbury Handbook of Religion and Popular Music*, Bloomsbury, pp. 11–54.
- Monshipouri M., Welch Jr C.E., Nikazmrak K. (2017), Protecting human rights in the era of uncertainty: How not to lose the war against ISIS, *Journal of Human Rights*, 16(1), pp. 1–24.
- Nixon A.G. (2020), ‘Non-religion’ as part of the ‘religion’ category in international human rights, *Religions*, 11(79), pp. 1–18.
- Oxford Dictionary a*, (2017), <https://en.oxforddictionaries.com/definition/agnostic>, accessed: 29.05.2017.

- Oxford Dictionary b*, (2017), <https://en.oxforddictionaries.com/definition/gnosticism>, accessed: 29.05.2017.
- Phinney J.S., Madden T., Santos L.J. (1998), Psychological variables as predictors of perceived ethnic discrimination among minority and immigrant adolescents, *Journal of Applied Social Psychology*, 28(11), pp. 937–953.
- Shamieh L., Zoltan S. (2015), The Rise of Islamic State of Iraq and Syria (ISIS), *Defense Against Terrorism Review*, 14(4), pp. 363–378.
- Whitley B., Kite, M. (2009), *The Psychology of Prejudice and Discrimination*, Princeton.
- WIN-Gallup International (2012), *Global index of religiosity and atheism*, <http://www.wingia.com/web/files/news/14/file/14.pdf> Google Scholar, accessed: 5.05.2017.
- Wirth T. (2016), The European Union's framing of the European refugee crisis, *Elon Journal*, pp. 45–56.

Joanna Kozielska*

Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Aspiracje migracyjne młodzieży akademickiej

KEYWORDS

emigration, student migration
aspirations, brain drain

ABSTRACT

Kozielska Joanna, *Aspiracje migracyjne młodzieży akademickiej* [Migration ambitions of academic youth]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 299–318, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.13.1

The purpose of this article is to identify student migration plans. The presented data are included in the optics of comparing the migration aspirations of medical students and pedagogy (N = 289). The research sample of the entire project in quantitative analysis numbered 604 people, and it was students of Poznan universities: Adam Mickiewicz University; Poznan University of Technology; Medical University; Economic University; University of Arts in Poznań. External migrations of „white staff” are an important topic, for example, in public debates due to the wide context of consequences that may occur in an abandoned country, which is why this group was chosen as a reference group in relation to the group constituted by pedagogy students.

Młodzi w Unii Europejskiej

Młodzi Europejczycy stanowią ¼ społeczeństw krajów Unii Europejskiej (Dybowska, 2018: 175). O ich pozycji na rynku pracy stanowi polityka zatrudnienia Unii Europejskiej. W naszym kraju, w związku z polską akcesją, powiązana jest ona z polityką zatrudnienia Unii. Podobnie jak w Europie, także w Polsce przez

* ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2319-9644>.

wiele lat nie dostrzegano specyficznych dla młodzieży problemów korelujących z jej wchodzeniem i uczestnictwem w rynku pracy – włączając tę kategorię do osób w wieku produkcyjnym. W najważniejszych dla kształtowania europejskiego rynku pracy dokumentach (Biała Księga¹ 1994 i Strategia Lizbońska 2000) wnioskowano do państw członkowskich Unii Europejskiej o promowanie aktywnej postawy wśród młodzieży oraz włączenie tej grupy do głównego nurtu powiązanych obszarów polityki, głównie krajowych polityk zatrudnienia, ale – mimo wysokiego (wówczas) bezrobocia wśród młodzieży i traktowania zatrudnienia jako priorytetu dla stymulowania rozwoju – w Strategii Lizbońskiej nie określono progowych wartości wskaźników zatrudnienia dla ludzi młodych. Kwestie te doprecyzowano w Europejskim Pakcie na Rzecz Młodzieży² (2005) i dokumencie Gwarancje dla Młodzieży (2013), w których skupiono się na działaniach na rzecz zapewnienia młodym ludziom dobrej jakości pracy, staży, praktyk i systematycznego kształcenia uwzględniającego ich możliwości, sprzyjającego ich rozwojowi przedsiębiorczości, wolontariatu, włączając kwestie młodzieży do ogólniejszych obszarów polityki (Grotowska-Leder, 2018: 36). Jednym z głównych celów programów Unii Europejskiej kierowanych do młodzieży jest niewątpliwie promowanie szeroko rozumianego inwestowania w rozwój człowieka i wspierania go w dążeniu do zdobywania wiedzy oraz podwyższenia jakości usług edukacyjnych w krajach członkowskich. Dokumenty unijne poruszające tematykę młodzieży zwracają uwagę na ważność kształcenia się człowieka przez całe życie, upatrując w tym szans na rozwój jednostkowy, społeczny i kulturowy, poprawę standardów życia oraz tworzenia przez

¹ Komisja Europejska zaproponowała, by ministrowie odpowiedzialni za politykę młodzieżową zapewniłi uwzględnianie problemów dotyczących młodzieży w innych politykach, zarówno na poziomie narodowym, jak i w zastosowaniu polityk europejskich. Dotyczy to między innymi zatrudnienia, edukacji, formalnej i nieformalnej metody nauczania, integracji społecznej, walki z rasizmem i ksenofobią, imigracji, sprawy konsumentów, zdrowia i zapobiegania ryzyku choroby, równych szans dla kobiet i mężczyzn. Ustalone cele to: zwiększenie uczestnictwa młodzieży w życiu społecznym przez wprowadzenie i wspieranie działań zachęcających młodzież do aktywnego obywatelstwa, poprawienie dostępu młodzieży do informacji, rozwijanie, ułatwianie, wspieranie i nagradzanie działalności wolontariackiej. Podjęto liczne kroki w celu lepszego zrozumienia i znajomości problemów młodzieży, a także zapewnienia odpowiedniej jakości, porównywalności i rzetelności wiedzy w dziedzinie młodzieży (Dybowska, 2018).

² Dokument ten włączono jako integralny element do pakietu zadań Strategii Lizbońskiej – priorytet to mobilność pracowników. Podstawowym warunkiem swobodnego przepływu pracowników jest uznawanie dyplomów i kwalifikacji zawodowych w krajach UE. Ma temu służyć system Europass, na który składają się między innymi Europass-Supplement do dyplomu uczelni wyższej, czyli zestandaryzowany dokument dokładne informujący o programie odbytych studiów; Europass CV, czyli wzór europejskiego curriculum vitae, oraz Europass–Mobilność, gdzie potwierdza się umiejętności i wiedzę zdobyte poza macierzystą uczelnią, zwłaszcza podczas zagranicznych stypendiów, staży, praktyk i szkoleń (Dybowska, 2018).

edukację Europy bez granic i barier (Dybowska, 2018). Młodzi postrzegają członkostwo w Unii Europejskiej jako (w większości) pozytywne, przypisując jej funkcję kontrolną, otwarte granice, wyższe standardy polityczne i gospodarcze (UE jako swoisty punkt odniesienia), wspieranie kultury, działania inwestycyjne w kapitał ludzki (staże, szkolenia) oraz wspólnotową siłę wobec zagrożeń. Obawy młodych, z drugiej zaś strony, koncentrują się wokół kwestii imigracji z Ukrainy, drugorzędowej pozycji Polski w unijnych strukturach, upadku wartości i nieopłacalności unijnego członkostwa (Niemczycki, 2018: 48–50). Jest to zasadniczo niezmienna tendencja, mająca genezę już w okresie okołoaksesyjnym (por. Cybal-Michalska, 2001: 96).

Doświadczenia globalne wskazują, iż zdecydowana większość wszelkich migracji – poczynając od tych warunkowanych konfliktami zbrojnymi czy zmianami klimatycznymi, a na najbardziej wciąż powszechnych migracjach zarobkowych kończąc – dotyczy przede wszystkim osób w tak zwanym mobilnym okresie wieku produkcyjnego, czyli osób młodych, a same migracje były i są elementem zmiany społecznej (Kaczmarczyk, 2018: 53). Permanentna, dynamiczna zmienność, wielokontekstowość przeobrażeń rynku pracy, w tym wyłaniająca się realna możliwość realizowania karier poza granicami kraju ojczystego, wreszcie transnacjonalizacja czy odterytorializowanie pracy to tylko niektóre (w zasadzie już standardowe) cechy zachowań na rynku pracy. Wszystkie te zmiany stały się intensywniejsze i jeszcze płynniej wplatały się w ludzkie biografie po wejściu Polski do Unii Europejskiej w 2004 roku (Grabowska-Lusińska, Okólski, 2009; Engbersen, 2012).

Gwarancja dostępności europejskich rynków pracy stanowiła bardzo ważny element polskiej polityki zagranicznej podczas negocjacji warunków, pod którymi Polska stać się miała członkiem Unii Europejskiej³. W momencie polskiej akcesji Polacy jako obywatele Zjednoczonej Europy zyskali prawo do podejmowania legalnej pracy w innych państwach członkowskich. Z szansy tej skorzystała przede wszystkim polska młodzież – „emigranci trzeciej generacji”⁴ – skuszeni lepszymi

³ Miało to miejsce 1 maja 2014 roku. Obecnie według sondaży poparcie młodych dla Unii Europejskiej jest nadal bezsprzecznie wysokie – sięga ponad 80,00% (Niemczycki, 2018: 45). Sondaż CBOS z 2017 roku wskazuje, iż to grupa młodych najczęściej opowiada się za przyjęciem w Polsce euro.

⁴ Poakcesyjne zjawisko emigracji, w tym emigracji zarobkowej, zyskało miano „emigracji trzeciej generacji” ze względu na dużą liczbę emigrantów oraz pewne niespotykane dotychczas jej cechy. Jest to typowa emigracja zarobkowa. Posługując się przykładem Wielkiej Brytanii, zauważyć można, iż jedna trzecia mężczyzn i dwie piąte kobiet przybyłych tam przed akcesją (na przykład w okresie powojennym) pozostawało biernymi zawodowo. Natomiast emigranci „poakcesyjni” w zdecydowanej większości przypadków to osoby, które w Anglii były aktywne zawodowo (95% mężczyzn, 80% kobiet) (Fihel, Piętka, 2007).

zarobkami i perspektywami na przyszłość. W związku z faktem, iż możliwość realizowania swojej zawodowej biografii w transnarodowym wymiarze jest obecnie jedną z „opcji do wyboru” w planowaniu i realizowaniu edukacyjno-zawodowych wyborów czy, szerzej, w procesie tranzycji edukacja–rynek pracy, postanowiono poświęcić fragment niniejszego opracowania, by scharakteryzować unijne prawo dotyczące mobilności pracowniczej oraz ukazać podstawowe cechy zjawiska migracji zarobkowej (młodych) Polaków. Młodzi budują swoją karierę w transnarodowym wymiarze. „Obecnie wyjazd z kraju nie oznacza ucieczki, lecz skorzystanie z szansy realizacji właściwych aspiracji. Powroty zaś nie są porażką, ale realizacją własnych życiowych planów” (Bera, 2008: 84–85).

Swoboda przepływu pracowników jako egzemplifikacja uniformizacji rynków pracy

Dwusektorowość rynku pracy (także w unijnych strukturach), wyrażająca się znacznym zróżnicowaniem państw członkowskich i charakteru pracy na rynkach narodowych (wysoko eksponowane, dobrze płatne stanowiska, wymagające specjalistycznego wykształcenia vs. posady niewymagające specjalistycznych kwalifikacji), sprzyja migracji. W segmencie uprzywilejowanym zatrudnienie znajdują nieliczni, peryferyjnie lokowany segment z kolei nie cieszy się zainteresowaniem rodzimej ludności danego kraju. To właśnie ten sektor przyciąga do siebie emigrantów z krajów „peryferyjnych”, bo choć zarobki nie stanowią zachęty dla obywateli państw rozwiniętych, są atrakcyjne dla napływających doń emigrantów. Ważnym pojęciem wobec omawianych kwestii jest polityka zatrudnienia w Unii Europejskiej. Jej wskazania oraz otwarcie granic w unijnej strefie stały się ważkim powodem podejmowania migracyjnych decyzji.

Unia Europejska jest gospodarczo-politycznym związkiem 27 demokratycznych krajów europejskich⁵, który jest efektem wieloletniego procesu integracji politycznej, gospodarczej i społecznej. Jej celem jest współpraca państw na rzecz pokoju i dobrobytu; zajmuje się szerokim zakresem zagadnień mających bezpośrednie znaczenie dla codziennego życia jej obywateli. Wyróżnić można dwie podstawowe funkcje polityki zatrudnienia: społeczną, wyznaczaną przez obecne i przyszłe warunki rozwoju społecznego, oraz ekonomiczną, związaną z rozwojem gospodarczym. Inne zadania to: redukcja bezrobocia, likwidacja ubóstwa, wypełnianie luki zatrudnieniowej, oddziaływanie na decyzje w sprawie wyboru między

⁵ 20 grudnia 2020 roku z Unii Europejskiej wystąpiła Wielka Brytania.

bezrobociem a inflacją oraz reorientowanie instytucji rynku pracy (Gogolewska, 2006: 403–404). Te wszystkie działania są przedmiotem zainteresowania polityki zatrudnienia poszczególnych krajów, jak i Unii Europejskiej w ogóle. Politykę zatrudnienia uważa się za część składową polityki społecznej, co jasno wynika między innymi z definicji tej drugiej. Do najważniejszych zagadnień wyznaczających przedmiotowy zakres wspólnotowej polityki społecznej zalicza się kierowanie strategią zatrudnienia w skali UE, której celem jest przede wszystkim zapewnienie wysokiego poziomu zatrudnienia, wspieranie mobilności siły roboczej, ochrona bezpieczeństwa i zdrowia pracowników, zapewnienie odpowiednich warunków pracy, informowanie i porozumiewanie się z pracownikami, integrowanie osób wyłączonych z rynku pracy, zwłaszcza pozostających bez pracy przez długi okres, zapewnienie równości między kobietami i mężczyznami w zakresie możliwości na rynku pracy i traktowania w miejscu zatrudnienia (Anioł, 2003: 7).

Europejska Strategia Zatrudnienia (ESZ) została stworzona w celu ukierunkowania i skoordynowania wytycznych w zakresie polityki zatrudnienia, do których przystępują państwa członkowskie na poziomie Unii Europejskiej. Założenia wspólnej ESZ przyjęte zostały przez Nadzwyczajną Radę Europejską na szczycie Unii w Luksemburgu w 1997 roku. Od tego czasu odgrywa ona główną rolę w koordynowaniu polityki Unii Europejskiej w dziedzinie zatrudnienia. Jest ważnym narzędziem umożliwiającym osiągnięcie celu Strategii Lizbońskiej, mówiącego o tworzeniu większej liczby lepszych miejsc pracy. Stanowi też element dialogu społecznego Wspólnoty Europejskiej. Jednocześnie jej filozofia zawiera się w przekonaniu, że wyższy poziom zatrudnienia oraz większą elastyczność rynków pracy można osiągnąć, nie rezygnując z fundamentów solidarności i praw społecznych, na jakich opierają się społeczeństwa Unii Europejskiej. Cele Europejskiej Strategii Zatrudnienia w szczególności dotyczą powstania wykwalifikowanej, wyszkolonej i zdolnej do adaptacji siły roboczej oraz rynków pracy wrażliwych na zmiany w gospodarce⁶. Zamiast koncentrować się na biernym wspieraniu finansowym osób bezrobotnych, kładzie się główny nacisk na zatrudnialność (czyli zdolność ludzi do znalezienia zatrudnienia) szukających pracy, przedsiębiorczość, stałe dopasowywanie rynku pracy do zmian ekonomicznych i technologicznych oraz równe szanse na nim dla kobiet i mężczyzn oraz osób niepełnosprawnych⁷. Unia Europejska wyznacza dziesięć priorytetów, których osiągnięcie ma kluczowe znaczenie dla pomyślnej realizacji ESZ. Są to: aktywne zapobiegawcze środki dla bezrobotnych

⁶ Komisja Europejska, *Europejska Strategia Zatrudnienia. Więcej lepszych miejsc pracy dla wszystkich*, Bruksela 2006. <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef0850.htm>.

⁷ Komisja Europejska, *European employment and social Policy; a Policy for people*, Bruksela http://ec.europa.eu/publications/booklets/move/24/txt_en.pdf.

i biernych zawodowo, pobudzanie przedsiębiorczości i wspieranie tworzenia nowych miejsc pracy, adaptacja firm i pracowników do zmian, co jest równoznaczne ze wzrostem elastyczności rynku pracy, zwiększanie i polepszanie inwestycji w kapitał ludzki oraz rozwój strategii edukacji ustawicznej, wzrost podaży pracy i lansowanie aktywności zawodowej w starszym wieku, równouprawnienie kobiet i mężczyzn, upowszechnianie idei integracji i zwalczania dyskryminacji osób niepełnosprawnych na rynku pracy, zwiększanie atrakcyjności pracy przez bodźce finansowe, transformacja pracy nierejestrowanej w oficjalne zatrudnienie, promowanie postawy zawodowej i geograficznej mobilności oraz inne działania w celu wyrównywania dysproporcji regionalnych (Wiśniewski, 2005: 121–122). Komisja Europejska opiera swoje wytyczne w dziedzinie zatrudnienia na czterech filarach, które z biegiem czasu są uzupełniane i rozbudowywane. Na tych zasadach opierają się główne działania Unii Europejskiej⁸. Są to:

1. **Zdolność do uzyskania zatrudnienia.** W ramach tego filaru państwa członkowskie Unii Europejskiej zwalczają bezrobocie wśród młodzieży oraz bezrobocie długookresowe. Celem jest umożliwienie wszystkim młodym ludziom poszukującym pracy tak zwanego nowego startu przed upływem sześciu miesięcy pozostawania przez nich bez pracy, a wszystkim dorosłym – przed upływem roku. Ten nowy start może polegać na podjęciu nauki, przeszkoleniu, praktykach zawodowych, uzyskaniu docelowej pracy itp. Działania w ramach pierwszego filaru obejmują również stopniowe przechodzenie od pasywnych (zasiłki i inne formy wsparcia finansowego) do aktywnych (kursy, szkolenia itp.) metod zwalczania bezrobocia oraz pobudzanie współpracy partnerów społecznych w celu stworzenia lepszych możliwości kształcenia ustawicznego, szkolenia zawodowego, praktyk zawodowych itp.;

2. **Przedsiębiorczość.** Wywodzi się on ze zrozumienia, że miejsca pracy tworzą przedsiębiorcy i że stworzenie większej liczby lepszych miejsc pracy wymaga korzystnego klimatu dla rozwoju biznesu;

3. **Zdolność adaptacyjna.** Koncentruje się na umiejętnościach adaptacyjnych zarówno po stronie pracowników, jak i pracodawców do zmian zachodzących w technologii i na rynku pracy, na przeprowadzaniu restrukturyzacji i tworzeniu nowych produktów oraz usług, zmianach organizacji pracy, metod pracy i rodzajów umów o pracę, a także gotowości do organizowania oraz uczestnictwa w szkoleniach. W ramach tego filaru dąży się do osiągnięcia nowego poziomu równo-

⁸ Komisja Europejska, *Ten Years of European Employment Strategy*, Bruksela 2007, http://books-hop.europa.eu/eubookshop/download.action?fileName=KE7807329PLC_001.pdf&eubphfUid=570201&catalogNbr=KE-78-07-329-EN-C.

wagi pomiędzy zgłaszaną przez biznes potrzebą uelastycznienia stosunku pracy a zapewnieniem bezpieczeństwa pracownikom;

4. **Równość szans.** Ten filar ma na celu wspomaganie zmian zachodzących w europejskich społeczeństwach w kierunku pełnego przestrzegania zasady równości płci w odniesieniu do pracy. Efektem tych zmian powinno być zwiększenie aktywności zawodowej kobiet. Chodzi też o lepsze zrównoważenie ich udziału w zatrudnieniu w poszczególnych sektorach gospodarki. Do ważnych kierunków działań w ramach czwartego filaru należy rozwój usług zapewniających opiekę nad dziećmi i osobami starszymi, a także wszelkie programy ułatwiające kobietom powrót po dłuższej przerwie (np. spowodowanej urlopem macierzyńskim) do aktywności zawodowej. Innym celem działań w ramach czwartego filaru jest też ułatwienie zatrudnienia osób niepełnosprawnych (*ABC Unii Europejskiej...*, 2004).

Migracje międzynarodowe – wskazania teoretyczne

Migracja ludności nie jest zjawiskiem nowym, związanym ze specyfiką naszej epoki, choć w dobie globalizacyjnych przemian znacznie bardziej ją widać, choćby za sprawą wszechobecnych mass mediów. Migracją lub ruchem migracyjnym specjaliści określają „całokształt przesunięć prowadzących do zmiany zamieszkania osób, które przenoszą się z miejsca zamieszkania lub miejsca wyjazdu do miejsca przeznaczenia lub miejsca przyjazdu” (Bera, 2008: 77). Definiowana jest jako stała lub względnie stała zmiana miejsca zamieszkania – migracja pozioma – mająca miejsce w geograficznej przestrzeni. Wart zaznaczenia jest fakt, iż zmianie tej towarzyszy także zmiana „społecznego usytuowania” (Kawczyńska-Butrym, 2009: 11), co oznacza, iż migrujący „jest zmuszony (wybiera) rozstanie z członkami rodziny, znajomymi, w większej skali – członkami grupy etnicznej, narodu, co w szerszym sensie wiąże się ze zmianą otaczających stosunków społecznych (zmianą otoczenia instytucjonalnego)” (Kaczmarczyk, 2005: 8). Zjawisko to może warunkować zmianę pozycji w społecznej strukturze – awans lub degradację, co z kolei określane jest mianem ruchliwości wertykalnej – migracji pionowej. Migracja pozioma może dotyczyć przemieszczania się w skali kraju lub świata. Pierwsza opcja nazywana jest migracją wewnętrzną, druga z wspomnianych – migracją zewnętrzną. Wart odnotowania jest fakt świadczący o wielości rodzajów ruchów migracyjnych. (Górny, Kaczmarczyk, 2003; Maryński, 1984; Slany, 1995; Okólski 2004; Jończy, 2003 i in.). Obszerną ich analizę i typologię zaproponowała Zofia Kawczyńska-Butrym, podając rodzaj migracji zewnętrznych oraz kryterium kategoryzacji. Autorka wymienia kilka kryteriów podziału omawianego zjawiska:

przyczyny decyzji migracyjnej i celu wyjazdu (na przykład migracja zarobkowa/ekonomiczna/do pracy, w celu łączenia rodzin, pozaekonomiczna, dobrowolna, przymusowa, patriotyczna, polityczna, religijna, poprawy jakości życia, przeżycia, powrotna), czasu trwania migracji (sezonowa, stała, osiedleńcza, okresowa, długotrwała, krótkookresowa, definitywna, wahadłowa, kontraktowa, cyrkulacyjna, transmigracja) oraz legalności (legalna, nielegalna) (Kłos, 2006: 2; Bera, 2008: 77–78; Okólski, 2009: 11; Baj, 2007: 101; Okólski, 2002: 3; Iglicka, 2002: 17–23). Ważkim zjawiskiem jest migracja płynna⁹ wraz z transmigracją, którą Romuald Jończy (2007) nazywa migracją zawieszoną, migracją oddramatyzowaną (Kubitsky, 2012). Wyłoniła się ona w momencie polskiej akcesji w struktury Unii Europejskiej, która ze względu na przepisy związane na przykład ze swobodą przepływu siły roboczej charakteryzuje się masowością, „superróżnorodnością”, „plastycznością” i „trwałą tymczasowością”, które stają się cechami obiektywnymi, coraz bardziej uniwersalnymi znamionami migracji w zglobalizowanym świecie ludzkich wędrówek (Okólski, 2009: 7–14). Wyróżnić możemy kilka teorii, wskazujących przyczyny migracji; należą do nich na przykład teorie ekonomiczne, społeczne i geograficzne (Janicki, 2007: 285–304). W związku z mnogością teoretycznych odniesień do zjawiska migracji w kolejnej części pracy zaprezentowane zostaną teorie mające znaczenie w odniesieniu do „migracji płynnych”, poakcesyjnych, także tych czynionych „na próbę” (rekonesansowych).

Teorie ekonomiczne zakładają, że na podjęcie decyzji o migracji największy wpływ mają czynniki ekonomiczne. Człowiek w myśl teorii klasycznej – makroekonomicznej – płaszczyzny decyzji o podjęciu migracji to *Homo oeconomicus* (Bittner, 2006), który racjonalizuje swoje działania i przemieszcza się w poszukiwaniu lepszych warunków do życia. (Janicki 2007: 287). Pozaekonomiczne koszty migracji, na przykład psychologiczne, związane z tęsknotą będącą rezultatem rozłąki, są w teoriach ekonomicznych nieuwzględniane. Teorie te łączą migracje głównie z rynkiem pracy, popytem i podażą na pracę, warunkami finansowymi, stopniem bezrobocia (Szaban, 2009: 8–12; Janicki 2007: 287). Neoklasyczna teoria migracji zagranicznych „jest rezultatem przybliżenia teorii klasycznej do rzeczywistości (...) migracja jest wynikiem różnic wielkości popytu i podaży pracy na różnych obszarach, co skutkuje zróżnicowaniem wysokości płac, a migracja jest procesem kompensującym te różnice” (Janicki, 2007: 288). Zakłada ona, że podjęcie decyzji jest wynikiem jednostkowych, indywidualnych kalkulacji strat i zysków, będących potencjalnym wynikiem przemieszczenia. „Celem emigracji

⁹ Nazwana tak przez Marka Okólskiego w odniesieniu do opisywanych przez Zygmunta Baumana współczesnych europejskich procesów – płynnej nowoczesności.

jest osiągnięcie maksymalnej produktywności pracy, zatem przez zysk rozumie się różnicę produktywności w miejscu nowego i poprzedniego pobytu” (Janicki, 2007: 288). Podczas szacowania zysków, ich kalkulowania, jeszcze przed wyjazdem, należy wziąć pod uwagę prawdopodobieństwo otrzymania (lub nie) satysfakcjonującej – finansowo (ze względu na charakter koncepcji) jednostkę pracy. W koncepcji tej, w przeciwieństwie do wcześniej wskazanej, do kalkulacyjnej puli dokłada się koszty natury psychologicznej (szok migracyjny, tęsknota, rozłączenie rodzin) (Janicki, 2007: 288). Nowa ekonomiczna teoria migracji wyrosła na gruncie założeń teorii neoklasycznej, stąd często traktowana jest jako jej modyfikacja (Szaban, 2009). Różnicuje je jednak fakt, iż, w omawianym przypadku ewentualną decyzję o wyjeździe podejmują członkowie rodziny, a zatem odrzucony zostaje mikrokoncept kalkulacji potencjalnych zysków i strat na rzecz kalkulacji będącej rezultatem rozważań członków gospodarstwa domowego (Szaban, 2009; Janicki, 2007). Teoria dualnego rynku pracy, w przeciwieństwie do nowej teorii ekonomicznej, dotyczy w zasadzie tylko strony przyjmującej – kraju emigracji (rozpatrując ową kwestię z perspektywy kraju wysyłającego). Zasadniczym jej założeniem jest ciągły niedobór pracobiorców w krajach o wysokim poziomie rozwoju z uwagi na istniejący tam sektor, który z przyczyn prestiżowych nie cieszy się zainteresowaniem rodzimych ludności (Janicki, 2007: 290). Teoria systemu światowego zakłada, iż migracja jest „naturalną konsekwencją rozwoju kapitalizmu” (Janicki, 2007: 291). Powodem do wyjazdu z kraju (celem zarobkowym, rzecz jasna) w świetle omawianej teorii nie są różnice w poziomie płac, lecz „struktura powiązań światowej gospodarki” (Janicki, 2007: 292; Szaban, 2009: 27).

Cechą odróżniającą teorie socjologiczne od teorii ekonomicznych jest fakt, iż teorie socjologiczne zasadniczo koncentrują się na motywach decyzji o emigracji, często zupełnie pomijając czynniki ekonomiczne (Szaban, 2009) i tak – teoria sieci migracyjnych zakłada, iż najbardziej znamienity wpływ na podjęcie decyzji o migracji mają powiązania interpersonalne, osobiste, rodzinne, przyjacielskie czy sąsiedzkie pomiędzy byłymi lub obecnymi (odwiedzającymi kraj pochodzenia) migrantami a przyszłymi emigrantami. Emigranci są dla osób rozważających migracyjny wyjazd najlepszym źródłem informacji o korzyściach i niebezpieczeństwach płynących z migracji. Dodatkowo także to właśnie u rodziny, znajomych szuka się wsparcia w pierwszych dniach pobytu na emigracji. Migracje postrzega się zatem jako sieć zdarzeń, sprzężeń zwrotnych, sieć wymiany informacji (Szaban, 2009). Teoria instytucjonalna jest podobna do poprzednio przedstawionej teorii sieci migracyjnych, z tym, że jest „generowana przez powiązania instytucjonalne” (Janicki, 2007: 293). Celem zaspokojenia potrzeb migrantów, zapewnienia udogodnień w podróży, ułatwienia wyjazdu i przyjaz-

du do danego kraju, zorganizowania mieszkania na emigracji i pracy powstają firmy i organizacje, zarówno typu non profit, jak i typu komercyjnego. Do takich instytucji można zaliczyć firmy, które odpłatnie zajmują się znajdowaniem zagranicznego zatrudnienia dla planujących wyjazd. W tę koncepcję wpisują się także międzynarodowe koncerny i transnarodowi pracodawcy delegujący pracowników do innych krajów. Zgodnie z tą teorią kolejne grupy imigrantów niezwiązane są z przyczynami migracji imigrantów pierwotnych, następuje zatem instytucjonalizacja procesu migracji (Szaban, 2009: 19–22; Janicki, 2007: 293, por. Sakson, 2001). Teoria ta, podobnie jak teoria sieci migracyjnych, zakłada „istnienie łańcucha zdarzeń o charakterze sprzężenia zwrotnego. Na jego początku znajduje się pierwsza grupa migrantów, a każdy kolejny przepływ wynika – pośrednio – z wystąpienia poprzedniego, który zwiększył popyt na usługi firm wspomagających migrantów” (Janicki, 2007: 293). Teoria skumulowanej przyczynowości także zakłada, że „kolejne fale migracji wynikają bezpośrednio z poprzednich” (Janicki, 2007: 294; Szaban, 2009: 19–22). Tu jednak najważniejszą rolę odgrywają sieci społeczne nieindywidualne. Dotyczy ona jednak emigracji wtórnych, ponownych, upatrując za ich przyczynę chęć niedopuszczenia do ponownego obniżenia standardu życia, który w obliczu migracyjnego zarobkowania znacznie się poprawił. Teoria sposobności pośrednich zakłada, że, wbrew powszechnym opiniom, wielkość migracji i odległość nie mają ze sobą związku. Przyczyną migracji jest natomiast istnienie tak zwanych „sposobności pośrednich”, czyli alternatywnych miejsc docelowych, konkurujących ze sobą w przyciąganiu migrantów. Im więcej takich sposobności znajdzie się pomiędzy dwoma analizowanymi miejscami, tym mniejszy będzie przepływ ludności między nimi” (Janicki, 2007: 295). Zwolennicy teorii przyjmują za dowód istnienia sposobności pośrednich sam fakt „występowania migracji pomiędzy miejscem pochodzenia a miejscami położonymi pomiędzy nim, a badanym miejscem przeznaczenia” (Szaban, 2009: 20). Teoria przeszkód pośrednich, zwana również hipotezą czynników wypychających i przyciągających Evertta Lee (Szaban, 2009: 21) jest w pewnym stopniu negatywem, odwrotnością wyżej wymienionej teorii – pośrednich sposobności. Autor teorii wyróżnia cztery dominujące czynniki wpływające na podjęcie decyzji o wyjeździe – migracji. Pierwsze są związane z miejscem pochodzenia, drugie dotyczą miejsca przeznaczenia, kolejne to „przeszkody pośrednie”, jako ostatnie natomiast autor wymienia czynniki osobiste. Warto podkreślić, iż pierwsze dwie grupy determinant zawierają ładunek przyciągający, odpychający lub też obojętny. Janicki (2007) podaje za Lee (1966), iż „prosty rachunek czynników za i przeciw nie decyduje od razu o istnieniu zjawiska migracji – musi zaistnieć jakiś bodziec, który przewyżczy istniejącą

w przypadku każdego człowieka mniejszą lub większą inercją¹⁰ (Janicki, 2007: 296). Nie sposób w tym miejscu nie wspomnieć o nowej teorii zaproponowanej przez Haralda Baudera w 2006 roku, którą przedstawiają Kaczmarczyk, Tyrowicz (2008¹¹). Bauder dezorganizuje powyższe propozycje, twierdząc, iż to nie rynek pracy jest determinantem migracji, a migracje uznaje za czynnik zmian na współczesnym rynku pracy. Autor zaznacza, iż typowo imigranckie sektory zatrudnienia istnieją nie dlatego, że istnieje migracja, tylko dlatego, że są ludzie skłonni je wykonywać. Teorie geograficzne (teoria grawitacji, hipoteza przejścia mobilności przestrzennej), wchodzące w skład typologii Janickiego, nie stanowią obszaru zainteresowania niniejszego podrozdziału, zważywszy na fakt, iż w dobie migracji poakcesyjnych (polityki taniego latania, otwartego nieba) są nieco zdezaktualizowane. Zakładają, że większość migrantów pokonuje tylko niewielkie odległości, każdy przepływ generuje podobny przepływ powrotny, a kobiety wykazują większą skłonność do migracji niż mężczyźni (Szaban, 2009). Ramy teoretyczne dotyczące wyborów edukacyjno-zawodowych młodzieży, które stanowią temat niniejszej pracy, powodują, iż skupiono się tylko na tych konceptualizacjach teoretycznych, które znajdują przełożenie na realne procesy. Jedną z nich jest zatem wyżej wymieniona teoria ekonomicznych przeszkód pośrednich (*push-pull*) oraz elementy socjologicznych konceptów, zakładające istnienie sieci migracyjnego wsparcia.

Migracyjne aspiracje młodzieży akademickiej

Dane Głównego Urzędu Statystycznego pokazują, iż po zauważalnym spadku liczby Polaków przebywających czasowo za granicą w latach 2008–2010, 2014 był kolejnym rokiem zwiększenia się zasobu imigracyjnego Polaków w innych krajach. Urząd szacuje, że pod koniec 2014 roku poza granicami Polski przebywało około 2,32 mln mieszkańców naszego kraju, o 124 tys. (5,6%) więcej niż w 2013 roku. Liczba mieszkańców Polski przebywających czasowo za granicą wciąż wzrasta – na koniec 2017 roku wynosiła około 2,54 mln osób. Spośród krajów UE najwięcej osób przebywało w Wielkiej Brytanii (685 tys.), Niemczech (614 tys.), Irlandii (113 tys.) oraz w Holandii (109 tys.) i we Włoszech (96 tys.). Najliczniejszą grupą wiekową wśród migrantów przebywających na emigracji powyżej trzech miesięcy są

¹⁰ Inercja – to swego rodzaju przywiązanie, rodzaj hamulca, to miara przywiązania do miejsca zamieszkania (Janicki, 2007: 296), w związku z tym musi zaistnieć bodziec, który pozwoli ją przezwyciężyć (Szaban, 2009: 21).

¹¹ Dostępne na <http://www.migracje.uw.edu.pl/publ/781/>.

ludzie bardzo młodzi (grupa w przedziale wiekowym 25–29 lat (prawie 383 tys., z czego 54,00% (207 tys.) stanowiły kobiety). Drugą pod względem liczebności grupę stanowiły osoby w wieku 30–34 lata, kolejne to grupy wiekowe 35–39 lat (przewaga mężczyzn) oraz 20–24 lata (przewaga kobiet). Pod względem poziomu wykształcenia 40,50% emigrantów posiada wykształcenie średnie, a co piąty wykształcenie zawodowe (24,00%), zaś 22,80% – wyższe (migrujące kobiety są lepiej wykształcone niż mężczyźni). Dane GUS wskazują, iż 38,70% osób z wykształceniem wyższym ukończyło nauki społeczne, prawo, a najczęściej ekonomię. Większy odsetek niż wynika to ze struktury kierunków wykształcenia ludności Polski odnotowano wśród emigrantów, którzy ukończyli nauki humanistyczne oraz nauki o językach, nauki biologiczne i informatykę. Nasuwa się wniosek, że decyzję o emigracji ułatwia dobra znajomość języków obcych (absolwenci filologii obcych), zapotrzebowanie na daną grupę zawodów za granicą (np. absolwenci informatyki), jak również trudności w znalezieniu pracy zgodnej z wykształceniem na polskim rynku pracy (Szyszka, 2016). P. Kaczmarczyk akcentuje, iż struktura migrantów zwykle odzwierciedla strukturę populacji ich kraju pochodzenia. Jeżeli jednak brać pod uwagę fakt, iż największa skłonność do mobilności dotyczy osób w wieku od 18 do 35 lat i jednocześnie, jak bardzo od 1989 roku poprawił się poziom wykształcenia młodszej części populacji Polski, nie winno stanowić zaskoczenia, że udział migrantów z wyższym wykształceniem wzrasta (i jest wyższy od pozostających w kraju). Dodatkowo migracja osób z wyższym wykształceniem zdaje się nie mieć charakteru drenażu mózgow, a raczej deprecjacji kwalifikacji, marnotrawstwa mózgow (niewykorzystania kwalifikacji w związku z pracą poniżej kwalifikacji lub podejmowaniem zatrudnienia niewymagającego kwalifikacji), które jest nie tylko migracyjną cechą. Mamy tu bowiem do czynienia ze zjawiskiem „podwójnej deprecjacji kwalifikacji” (nie tylko w czasie, ale i przed migracją) (Koziełska, 2014: 164). Efekt drenażu nie jest w odniesieniu do Polski oczywisty. Okazuje się bowiem – przekonuje o tym choćby prosta analiza danych na temat bezrobocia według poziomu edukacji – że osoby wyjeżdżające z Polski, a dysponujące dyplomem ukończenia wyższej uczelni, często pozostawały za granicą bez pracy i nie mogły znaleźć satysfakcjonującego zatrudnienia lub pracowały poniżej kwalifikacji. Oznaczałoby to, że ich wyjazd za granicę nie wiąże się z wysokim kosztem alternatywnym z perspektywy kraju wysyłającego, co można określić odplywem nadwyżek kapitału ludzkiego (*brain overflow*) (Kaczmarczyk, 2018: 65).

Z analiz GUS wynika, iż najłatwiej pracę za granicą znajdowały osoby z wykształceniem zasadniczym zawodowym (pracowało 81% z nich), z wykształceniem średnim zawodowym (pracowało prawie 78%) i wyższym (ponad 72%) (Kaczmarczyk, 2006). Alarmowany (zwłaszcza w medialnym dyskursie, ale i naukowych

opracowaniach) „drenaż mózgów” miał w jednoznaczny sposób podsumowywać skutki migracyjnych wyjazdów wykształconych Polaków. Tymczasem jednak w latach dziewięćdziesiątych minionego stulecia pojawiło się nowe podejście, które w istotny sposób różnicuje wcześniejsze paradygmaty. Tak zwana nowa ekonomia drenażu mózgów (*new economics of brain drain*) opiera się na przekonaniu, iż możliwość wyjazdu za granicę może skłaniać ludzi do zwiększonego inwestowania w kapitał ludzki (w oczekiwaniu na wyższą stopę zwrotu z kapitału ludzkiego za granicą). Paradoksalnie, nawet zwiększona skala migracji osób dobrze wykształconych prowadzić może do zwiększenia zasobu kapitału ludzkiego w kraju pochodzenia migrantów, co w literaturze określane jest mianem *brain gain* bądź *beneficial brain drain* (Stark, 2005; Beine, Docquier, 2008 i in.).

Migracyjne szanse i zagrożenie w opiniach studentów pedagogiki i uniwersytetu medycznego

Temat migracyjnych aspiracji, uwzględniających choćby migracyjny epizod w planowaniu edukacyjno-zawodowej biografii, jawi się jako istotny. Pomimo iż migracyjny boom mamy już za sobą, dane z 2018 roku wskazują, iż co dziesiąty Polak rozważał emigrację – czyli 8,00% całej dorosłej populacji Polski (prawie 2,6 miliona osób) – a ponad połowa z nich to „debiutanci”, którzy po raz pierwszy planują wyjazd z kraju w celu podjęcia zatrudnienia¹². Zainteresowani podjęciem imigranckiego zatrudniania są przede wszystkim najmłodszy z badanych – osoby w wieku między 18 a 24 rokiem życia. Wśród respondentów z grupy wiekowej 25–34 lata, a więc tych, którzy, jak można sądzić, mają już pierwsze doświadczenia zawodowe za sobą i obecnie zapewne stabilizują swoją sytuację na rynku pracy, zainteresowanie wyjazdem z kraju deklarowane jest rzadziej – pracy szuka lub zamierza jej szukać tylko co ósmy z tej grupy (13,00%)¹³. Migracja zarobkowa nie jest czasem straconym – czasem zawodowej próżni. Wręcz przeciwnie, to często zintensyfikowany czas nabywania doświadczeń i kompetencji zawodowych, nawet gdy wykonywana praca nie jest zgodna z wykształceniem kierunkowym emigranta. To także czas gromadzenia kapitału finansowego (potrzebnego na otwarcie własnej działalności gospodarczej, rozpoczęcie studiów itd.) oraz pozaekonomicznego. To

¹² Niepokojącym aspektem jest deklarowana długość emigracji. Niemal co czwarty badany planujący wyjazd nie przewiduje powrotu do kraju. Co równie istotne, ponad 1/3 badanych, bez względu na planowaną długość wyjazdu, planuje zabrać ze sobą rodziny, które historycznie do tej pory stanowiły największą barierę migracyjną.

¹³ https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_175_16.PDF.

okres, który, jeśli zostanie racjonalnie spożytkowany, owocować może w profity na przyszłość, pozwalający także weryfikować przyjętą wcześniej ścieżkę edukacyjną (Kaczmarczyk, 2018: 68).

Badani studenci¹⁴ mają już na swoich biograficznych „kontaktach” migracyjne doświadczenia, a bisko połowa z nich rozważa wyjazd po ukończeniu studiów. Co czwarty ankietowany już doświadczył migracji osobiście (emigracja zarobkowa, o charakterze edukacyjnym, emigracja rodzinna), a 93,00% respondentów ma w najbliższym otoczeniu (rodzina, partner, przyjaciele) osoby, które aktualnie przebywają na emigracji (emigracja zarobkowa, postakcesyjna).

Młodzi badani kojarzą migracyjne wyjazdy zdecydowanie z aspektem zarobkowym, nieliczni postrzegają je przez pryzmat nowych doświadczeń, szans i wyzwań, stwierdzając, iż, za sprawą migracji

(...) człowiek może poznać nową kulturę, zachwycać się innymi częściami świata, poznawać odmiennosć ludzkich charakterów, dowiedzieć się, że można żyć lepiej, ale także gorzej – co za tym idzie, docenić to, co się ma, lub zapragnąć czegoś lepszego. Może przeżyć niesamowite przygody, poczuć się wolnym. Tak widzę to ja, choć dla wielu wyjazd kojarzy się z wakacjami i odpoczynkiem, a także właśnie z poszukiwaniem pracy.

Migracja jawi się studentom jako szansa, rzadziej postrzegają w niej zagrożenia. Co zastanawiające, ponad połowa próby nie potrafiła ustosunkować się do pytania. Pogłębiona analiza wskazuje, iż szansą przypisywaną migracji są zdaniem respondentów:

- lepsze zarobki;
- praca w międzynarodowym środowisku;
- poszerzenie horyzontów, na przykład poznanie nowych ludzi i ich kultur;
- lepsze warunki życia oraz rozwijanie kompetencji językowych.

Egzemplifikację niech w tym miejscu stanowi stwierdzenie jednego z respondentów:

(...) wyjazd poszerza horyzonty, otwiera człowieka i pozwala zdobyć dużo doświadczenia oraz sprzyja samorozwojowi. Wyjazd za granicę daje także doświadczenie, wydaje mi się, mile widziane w CV.

¹⁴ Studenci UAM kierunku pedagogika oraz studenci UM, kierunki: dietetyka, farmacja, pielęgniarstwo i k. lekarski, N= 289. Badania przeprowadzono w roku 2018 (luty–czerwiec) wykorzystując metodę sondażu diagnostycznego, korzystając z autorskiego kwestionariusza ankiety.

Tabela 1. Migracja – szansa vs zagrożenie

Migracja to		Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu	Uniwersytet Medyczny im. K. Marcinkowskiego w Poznaniu
Szansa	108 (37,50%)	58	50
Zagrożenie	5 (1,70%)	4	1
Trudno powiedzieć	162 (56,00%)	72	90
Inne	14 (4,80%)	13	1
Razem	289 (100%)	147	142

Źródło: badania własne

Wśród zagrożeń najczęściej wskazywano:

- barierę komunikacyjną prowokującą inne trudności – długotrwałe bezrobocie, konflikt z prawem czy niezrozumienie ze strony rodzimych mieszkańców oraz marginalizację;
- samotność, odcięcie (się) od rodziny;
- zamachy terrorystyczne.

Studenci pozytywnie oceniają szanse na znalezienie pracy w Polsce, wskazując, iż mają na to duże i umiarkowane szanse (ponad 80,00% wskazań). Są nieco mniej optymistyczni w przypadku oceny szans na zatrudnienie poza granicami kraju, choć blisko 90,00% z nich wskazuje, iż praca wykonywana za granicą przez Polaków to praca fizyczna i praca poniżej kwalifikacji, a tylko nieliczni „szczęściarze” pracują zgodnie ze swoim wyuczonym zawodem.

Studenci argumentują możliwość podjęcia pracy niezwiązanej z wykształceniem w następujący sposób:

Uważam, że ludzie nawet po studiach mogą mieć problemy ze znalezieniem pracy we własnym zawodzie, wtedy właśnie jest szansa zarobku w pracy poniżej własnych kwalifikacji. Z drugiej zaś strony często praca poniżej kwalifikacji zapewnia lepsze zarobki.

Nie jest to dla mnie problemem, widząc, jakie szanse otrzymuje się często, podejmując pracę w zawodzie, która często jest mniej płatna, a niesie za sobą większe zobowiązania.

Jeżeli osoba szuka już od dłuższego czasu pracy i nie ma innego wyboru, to uważam, że nie ma nic złego w pracy poniżej kwalifikacji, niezgodnej z wykształceniem, ale w trakcie podejmowania takiej pracy, osoba powinna szukać nadal pracy zgodnej z zawodem.

Myszę, że tego nie można oceniać, to jest wybór indywidualny. Często wykształcenie jest niezgodne z tym, co faktycznie nas pasjonuje, więc zatrudnienie poniżej kwalifikacji może być korzystniejsze dla dobra ogółu. A nuż ktoś odkryje, co naprawdę go kręci.

Młodzi respondenci w zdecydowanej większości przypadków wyrażają zrozumienie i pozytywnie oceniają wyjeżdżających z kraju, stwierdzając:

Uważam, że jest to bardzo odważna decyzja i nie oceniam takich osób źle, najwyraźniej nie mieli innego wyboru lub po prostu to było ich marzenie. Zdarzają się odpowiedzi o nieco innym zabarwieniu, np. (...) nie oceniam. Każdy ma to, na co się zdecydował. Jednak wiem z własnego doświadczenia, że jest to odważna decyzja, która bardzo wiele kosztuje psychicznie i często fizycznie. Bez względu na to, czy jest się lekarzem, czy też sprzątaczką, czy też studentem. Obrazek, który jest wykreowany w naszym kraju na temat emigrantów oraz tego, jak się żyje w innym (bogatszym) kraju, jest ubarwiony, a wszelkie trudny związane z życiem na obczyźnie są zawsze pomijane.

Uważam, że to ciężka decyzja, by zrezygnować z dotychczasowego życia i uczyć się od nowa i tworzyć nowe życie w innym kraju. Na pewno można je ocenić jako odważne, ale i czasami rzucają się na głębokie wody, nie myśląc o konsekwencjach, więc i niektórych można określić jako lekkomyślne.

Swoje szanse na znalezienie pracy w Polsce oceniają wyżej niż poza granicami kraju

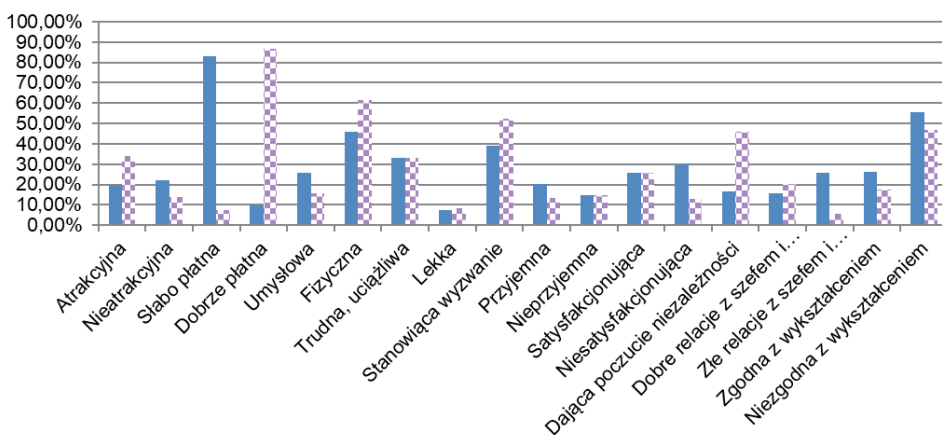
Tabela 2. Ocena szans na podjęcie pracy w zawodzie

Jak oceniasz swoje szanse na podjęcie zatrudnienia w Polsce	%	Jak oceniasz swoje szanse na podjęcie zatrudnienia za granicą	%
Bardzo duża szansa zatrudnienia	7,19	Bardzo duża szansa zatrudnienia	6,59
Duża szansa zatrudnienia	31,74	Duża szansa zatrudnienia	25,15
Umiarkowane szanse	50,30	Umiarkowane szanse	34,73
Małe szanse	8,98	Małe szanse	23,95
Bardzo małe szanse	1,80	Bardzo małe szanse	9,58

Źródło: badania własne

Młodym badanym emigracyjna praca kojarzy się z pracą dobrze płatną, stanowiącą wyzwanie, fizyczną, niezgodną z wykształceniem, trudną/uciążliwą, dającą

jednak poczucie niezależności, a ponad 30,00% postrzega ją jako atrakcyjną. Praca w Polsce jawi się badanym – co niezwykle ciekawe – bardzo podobnie, choć jako słabo płatna, fizyczna (podobnie jak w przypadku pracy imigranckiej), trudna/uciążliwa, niezgodna z wykształceniem.

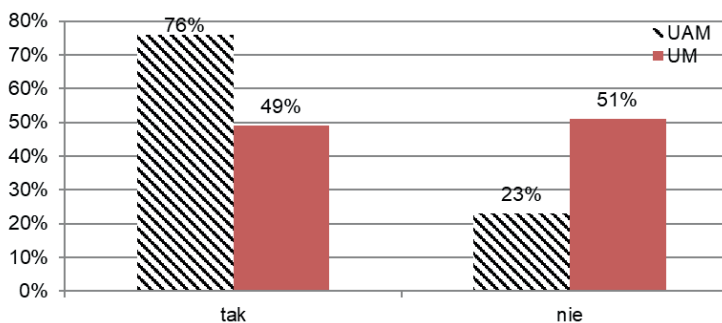
Ryc. 1. Asocjacje związane z pracą. Słupki pełne – praca w Polsce, gradient – praca zagraniczna

Źródło: opracowanie własne

Drenaż mózgow – pedagodzy vs medycy

Wobec terminu deprecjacji kwalifikacji czy drenażu mózgow (opisanego w pierwszej części tekstu) zastanawiające było, czy wykształcona młodzież podejmą pracę poniżej kwalifikacji za granicą. Młodzi pedagodzy w zdecydowanej większości przypadków uznali, że tak (87,00%), adepci kierunków (około)medycznych rzadziej deklarowali taki zamiar (57,00% – choć częściej niż w przypadku pracy poniżej kwalifikacji w Polsce). Pedagodzy częściej także wskazywali, iż podejmą pracę poniżej kwalifikacji w kraju pochodzenia. Być może wynika to z faktu, iż sytuacja na rynku pracy jest korzystniejsza dla medyków i zawodów okołomedycznych (od lat występują jako zawód deficytowy w zasadzie w każdym regionie kraju), pedagodzy (wyłączając nauczycieli praktycznej nauki zawodu i przedmiotów zawodowych) czują zapewne, iż ich sytuacja jest nieco mniej optymistyczna, stąd zgoda na pracę poniżej kwalifikacji. Warto odwołać się do badania E. Ustymowicz i R. Bogusz (2014) dotyczącego migracyjnych aspiracji studentek położnictwa, wskazującego, że respondentki chcą pracować i dalej kształcić się w wyuczonym zawodzie. Jednakże w obliczu realiów funkcjonowania polskiego systemu ochrony zdrowia ponad 1/5 studen-

tek deklarowała chęć migracji zarobkowej, traktując wyjazd jako poważną alternatywę wobec kontynuowania rozwoju zawodowego w kraju. W związku z deficytem narzędzi monitorujących emigrację polskich położnych i brakiem tego typu piśmiennictwa naukowego trudno jest przedstawić realną skalę zjawiska. Istniejące dane, w tym także prezentowane wyniki badań własnych, są jedynie pośrednie, świadczą jednak o potencjalnym zagrożeniu dla systemu opieki medycznej. Umiarkowane zaangażowanie w przygotowania do wyjazdu, jak i generalnie optymistyczne opinie badanych studentów o możliwościach rozwoju zawodowego w kraju pozwalają przypuszczać, że faktyczna skala emigracji w tej grupie będzie niższa od deklarowanej (Ustymowicz, Bogusz, 2014).

Ryc. 2. Czy podjąłbyś pracę poniżej kwalifikacji w kraju?

Źródło: badania własne

Powyższe wyniki znajdują potwierdzenie w badaniu przeprowadzonym wśród emigrantów (2014) wskazującym, iż deprecjacja kwalifikacji nosi znamiona „podwójnej”, gdyż ma miejsce jeszcze przed podjęciem decyzji o wyjeździe, stanowiąc często czynnik wypychający z kraju (Koziełska, 2014).

Podsumowanie

Obecnie obserwuje się zjawisko utrwalania tak zwanej kultury migracji

(...) czyli utrwalenia się migracji w świadomości uczestników procesów migracyjnych jako nieodłącznego elementu ich życia. Nawet pomimo świadomości negatywnych konsekwencji, wyjazdy są tolerowane lub wręcz pożądane. Co więcej, (...) wskazuje na migrację „stopniowaną” – kolejne wyjazdy są rezultatem poprzednich dzięki uzyskanym zasobom finansowym i społeczno-kulturowym, zdobytej wiedzy i informacji, nawiązanym kontaktom, poznaniu języka, wyrobieniu postawy zaradności. (Szyszka, 2016: 149)

Młodzież jest ważnym segmentem społeczeństwa i odgrywa w nim istotną rolę jako ogniwo „transferu generacyjnego” oraz „siła napędowa i koło zamachowe rozwoju społecznego i postępu” (Zielińska, 2018: 9). W ujęciu badawczym natomiast jest niezwykle ciekawą kategorią pozna(wa)nia przemian współczesnego społeczeństwa – skupiają się w niej bowiem najróżniejsze problemy i napięcia systemu. Jest miernikiem rozmaitych zmian i barometrem społecznych nastrojów. Sytuacja młodych, ich sposób postrzegania świata, ich aspiracje i dążenia życiowe są miarą zmian, które już się dokonały, i dystansu, jaki jeszcze jest do pokonania (Szafraniec, 2011: 11). Ważne zatem by mieć świadomość planów zawodowych tej znaczącej grupy, a zagraniczna migracja zarobkowa jest jedną z rozpatrywanych strategii życiowych młodych osób – w tym osób reprezentujących zawody bardzo aktualnie na rodzimym rynku pożądane.

Bibliografia

- ABC Unii Europejskiej. Polityka zatrudnienia w Unii Europejskiej*, Warszawa 2004.
- Anioł W. (2003), *Polityka socjalna Unii Europejskiej*, Warszawa.
- Baj K. (2007), Stosunek Unii Europejskiej do nielegalnej migracji, *Stosunki Międzynarodowe*, nr 1–2.
- Beine M., Docquier F., Rapaport H. (2008), Brain Drain and human capital formation in developing countries: winners and losers, *The Economic Journal*, nr 118 (528).
- Bera R. (2008), *Aksjologiczny sens pracy a poczucie jakości życia młodych emigrantów polskich*, Lublin.
- Bera R. (2010), *Wielka emigracja zarobkowa młodzieży*, Lublin.
- Cybal-Michalska A. (2001), *Orientacje proeuropejskie młodzieży. Stan i perspektywy edukacyjne*, Poznań.
- Dybowska A. (2018), *Europejskie programy dla młodzieży*, [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/5F7ECC3808A82DD5C1257A30003C30F2/\\$file/7_18.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/5F7ECC3808A82DD5C1257A30003C30F2/$file/7_18.pdf).
- Engbersen G. (2012), Migration transitions in an era of liquid migration, [w:] M. Okólski (red.), *European Immigrations. Trends, Structures and Policy Implications*, Amsterdam.
- Engbersen G., Snel E., de Boom J. (2009), Liquid migration from Central and Eastern Europe, [w:] R. Black i in. (red.), *Europe Moving West*, Amsterdam.
- Fihel A., Piętka E. (2007), Funkcjonowanie polskich migrantów na brytyjskim rynku pracy, *Cefrm Working Papers*, vol. 23/81.
- Gogolewska J. (2006), Regulowanie rynku pracy, [w:] B. Winiarski (red.), *Polityka gospodarcza*, Warszawa.
- Górny A., Kaczmarczyk P. (2003), Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych, *CMR Working Papers*, nr 49, <http://www.migracje.uw.edu.pl/publ/208/>.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. (2009), *Emigracja ostatnia?*, Warszawa.
- Grotowska-Leder J. (2018), Podejście dynamiczne w badaniach ludzi młodych z perspektywy rynku pracy – aspekty poznawcze i aplikacyjne, *Rocznik Lubuski*, vol. 44, pt. 1.
- Iglicka K. (2002), *Migracje powrotne Polaków. Powrót sukcesu czy rozczarowania?* Warszawa.

- Janicki W. (2007), Przegląd teorii migracji ludności, *Annales UMCS*, vol. LXII, s. 285–304, http://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=przeegl%C4%85d%20teorii%20migracji%20ludno%C5%9Bci%2C%202007.&source=web&cd=3&ved=0CFcQFjAC&url=http%3A%2F%2Fwww.umcs.lublin.pl%2Fimages%2Fmedia%2Fpracownicy%2F2788%2FPrzeblad.teorii.migracji.ludnosci.-tekst.pdf&ei=fKHfT-rMBYTS-ga3mvHJCQ&usg=AFQjCNFm11GPRF22CPdNKNH3SM19K_JEqg.
- Jończy R. (2003), *Migracje zarobkowe ludności autochtonicznej z województwa opolskiego. Studium ekonomicznych determinant i konsekwencji*, Opole.
- Kaczmarczyk P. (2005), *Migracje zarobkowe Polaków w dobie przemian*, Warszawa.
- Kaczmarczyk P. (2018), *Młodzi w dobie migracyjnej zmiany*, <http://mlodzi2018.pl/>.
- Kaczmarczyk P., Tyrowicz J. (2008), *Migracje niepełne*, Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, *Biuletyn*, nr 2.
- Kawczyńska-Butrym Z. (2009), *Migracje. Wybrane zagadnienia*, Lublin.
- Kłos B. (2006), Migracja zarobkowa Polaków do krajów Unii Europejskiej, *Infos*, 2.
- Kozielska J. (2014), *Poakcesyjne migracje zarobkowe, Kontekst teoretyczno-empiryczny. Wsparcie społeczne*, Poznań.
- Kubitsky J. (2012), *Psychologia migracji*, Warszawa.
- Maryański A. (1984), *Migracje w świecie*, Warszawa.
- Niemczycki I. (2018), Europa dla Młodych, *Młodzi 2018*, <http://mlodzi2018.pl/>.
- Okólski M. (2002), Migracje zagraniczne w perspektywie rozwoju demograficznego u progu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej, [w:] *Analiza zjawisk i procesów demograficznych w latach 1988–2001, Studia i Analizy GUS*, Warszawa.
- Okólski M. (red.) (2004), Mobilność przestrzenna z perspektywy koncepcji migracji niepełnej, [w:] *Demografia zmiany społecznej*, Warszawa.
- Okólski, M. (2009), Polska jako aktor na europejskiej scenie migracyjnej, [w:] *Współczesne migracje. Dylematy Europy i Polski*, Warszawa.
- Slany K. (1995), *Między przymusem a wyborem. Kontynentalne i zamorskie emigracje z krajów Europy Środkowo-Wschodniej (1939–1989)*, Kraków.
- Stark O. (2005), The new economics of the brain drain, *MPRA Paper* 30939.
- Szaban J. (2009), *Migracja powrotna w województwie dolnośląskim. Skala zjawiska, potencjał oraz pogłębiona charakterystyka powracających*, <http://www.cds.krakow.pl/zalaczniki/179/Raport%20KDS.pdf>.
- Szafraniec K. (2011), *Młodzi 2011*, <https://nck.pl/badania/raporty/mlodzi-2011>.
- Szyska M. (2016), Zagraniczna migracja zarobkowa jedną ze strategii życiowych młodego pokolenia, *Roczniki Nauk Społecznych*, vol. 8(44), nr 2.
- Ustymowicz E., Bogusz R. (2014), Plany zawodowe i migracyjne studentów położnictwa, *Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu*, vol. 20, nr 1.
- Wiśniewski Z. (2005), Europejska Strategia Zatrudnienia a aktywna polityka rynku pracy, [w:] A. Pochtowski (red.), *Praca i zarządzanie kapitałem ludzkim w perspektywie europejskiej*, Kraków.
- Zielińska M. (2018), Wstęp, *Rocznik Lubuski*, vol. 44, pt. 1.

Joanna Kozielska*

Adam Mickiewicz University, Poznań

Migration ambitions of academic youth

KEYWORDS

emigration, student migration
aspirations, brain drain

ABSTRACT

Kozielska Joanna, *Migration ambitions of academic youth*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 319–338, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.13.2

The purpose of this article is to identify student migration plans. The presented data are included in the optics of comparing the migration aspirations of medical students and pedagogy (N = 289). The research sample of the entire project in quantitative analysis numbered 604 people, and it was students of Poznan universities: Adam Mickiewicz University; Poznan University of Technology; Medical University; Economic University; University of Arts in Poznań. External migrations of “white staff” are an important topic, for example, in public debates due to the wide context of consequences that may occur in an abandoned country, which is why this group was chosen as a reference group in relation to the group constituted by pedagogy students.

Youth in the European Union

Young Europeans make up $\frac{1}{4}$ of the European Union countries population (Dybowska, 2018: 175), and their position on the job market is determined by the hiring policy of the European Union. The position of the young Poles on the labour market depends on the hiring policy in Poland, which in connection with Polish accession is related to the employment policy of the European Union. As in Europe, also in Poland for many years no problems specific for young people

* ORCID <https://orcid.org/0000-0002-2319-9644>.

correlating with their entry and participation in the labour market were noticed – including this category in people of working age. The most important documents for shaping the European labor market (the White Book¹ 1994 and the Lisbon Strategy 2000) requested the Member States of the European Union to promote an active attitude among young people and include this group in the mainstream of related policy areas, mainly national employment policies, but – despite the high (then) unemployment among young people and treating employment as a priority for stimulating development – no threshold values for employment rates for young people were defined in the Lisbon Strategy. These issues have been clarified in the European Youth Pact² (2005) and the Youth Guarantee document (2013), which focus on measures to provide young people with good-quality work, internships, apprenticeships and systematic education that takes into account their opportunities, favouring their entrepreneurial development, volunteering, integrating youth issues into broader policy areas. (Grotowska-Leder, 2018: 36). One of the main goals of the European Union programs aimed at youth is undoubtedly the promotion of broadly understood investments in human development and supporting them in their pursuit of acquiring knowledge and increasing the quality of educational services in the Member States. EU documents dealing with the subject of youth draw attention to the importance of human education throughout life – seeing it as opportunities for individual, social and cultural development, improvement of living standards and the creation of a Europe without borders and barriers through education (Dybowska, 2018). Young people perceive membership in the European Union as (mostly) positive, assigning it a control function, open borders, higher

¹ The European Commission has proposed that ministers responsible for youth policy ensure that youth concerns are mainstreamed into other policies, both at national level and in the application of European policies. This applies to, inter alia, employment, education, formal and informal teaching methods, social integration, combating racism and xenophobia, immigration, consumer issues, health and disease risk prevention, equal opportunities for women and men. The goals set are: increase youth participation in society by introducing and supporting measures to encourage young people's active citizenship, improve youth access to information, develop, facilitate, support and reward voluntary activities. Numerous steps have been taken to better understand and know the problems of youth, as well as to ensure adequate quality, comparability and reliability of knowledge in the field of youth (Dybowska, 2018).

² This document was included as an integral element in the Lisbon Strategy task package – the priority is employee mobility. The basic condition for the free movement of workers is the recognition of diplomas and professional qualifications in EU countries. This is to be achieved by the Europass system, which includes, among others, Europass-Supplement to the university diploma, i.e. a standardized document with detailed information on the program of studies; Europass CV, i.e. the model of the European curriculum vitae and Europass-Mobility, where the skills and knowledge acquired outside the home university are confirmed, especially during foreign scholarships, internships, apprenticeships and trainings (Dybowska, 2018).

political and economic standards (the EU as a specific point of reference), supporting culture, investment activities in human capital (internships, training) and community strength against threats. The concerns of young people, on the other hand, focus on the issue of immigration from Ukraine, Poland's secondary position in EU structures, the fall of values and the unprofitability of EU membership (Niemczycki, 2018: 48–50). It is a fundamentally unchanging tendency, having its genesis already in the period around the accession (cf. Cybal-Michalska, 2001: 96).

Global experience shows that the vast majority of all migrations – starting with those conditioned by armed conflicts or climate change, and ending with the most common economic migrations – mainly concern people in the so-called mobile working age, i.e. young people, and the migrations themselves have been and are an element of social change (Kaczmarczyk, 2018: 53). Permanent, dynamic volatility, multi-context nature of transformations in the labour market, including the emerging real possibility of pursuing careers beyond the borders of the home country, and finally transnationalisation or de-territorialisation of work are just some (in fact already standard) features of behaviour on the labour market. All these changes became more intense and intertwined even more smoothly with people's biographies after Poland joined the European Union in 2004 (Grabowska-Lusińska, Okólski, 2009; Engbersen, 2012).

The guarantee of the availability of European labour markets was a very important element of Polish foreign policy during the negotiation of the conditions under which Poland was to become a member of the European Union.³ At the time of Polish accession, Poles as citizens of United Europe gained the right to work legally in other Member States. This opportunity was used mainly by Polish youth – “third generation immigrants”⁴ – tempted by better wages and future prospects. Due to the fact that the possibility of realising one's professional biography in a transnational dimension is currently one of the “options to choose” in planning and implementing educational and professional choices, or more broadly in the

³ It took place on May 1, 2014. Currently, according to polls, the support of young people for the European Union is still unquestionably high – it reaches over 80.00% (Niemczycki, 2018: 45). A CBOS poll from 2017 shows that the group of young people most often supports the adoption of the Euro in Poland.

⁴ The post-accession phenomenon of emigration, including economic emigration, was called the “third generation emigration” due to the large number of emigrants and some hitherto unprecedented features of emigration. It is a typical economic emigration – following the example of Great Britain – it can be noticed that one-third of the men and two-fifths of women who arrived there before accession (eg in the post-war period) remained professionally inactive. On the other hand, “post-accession” emigrants in the vast majority of cases were people who were professionally active in England (95% men, 80% women) (Fihel, Piętka, 2007).

education-labour market transition process, it was decided to devote a fragment of this study to characterize the EU law on labour mobility and show the basic features of the economic migration of (young) Poles. Young people build their careers in a transnational dimension. “Currently, leaving the country does not mean fleeing, but taking the opportunity to fulfill the right aspirations. Returns are not a failure, but the implementation of one’s own life plans” (Bera, 2008: 84–85).

Free movement of workers as an example of the uniformity of labour markets

The bi-sectoral nature of the labour market (also in EU structures), expressed in a significant diversification of the Member States and the nature of work on national markets (highly exposed, well-paid positions requiring specialist education vs. jobs not requiring specialist qualifications), is conducive to migration. In the privileged segment, a small number of people find employment, while the peripheral segment, in turn, does not enjoy the interest of the native population of a given country. It is this sector that attracts emigrants from “peripheral” countries, because although wages do not constitute an incentive for citizens of developed countries, they are attractive to emigrants coming to them. The employment policy in the European Union is an important concept in relation to the discussed issues. Its indications and the opening of borders in the EU zone have become an important reason for making migration decisions.

The European Union is an economic and political union of 27 democratic European countries⁵, which is the result of many years of political, economic and social integration. Its aim is cooperation between states for peace and prosperity; it deals with a wide range of issues of direct relevance to the daily life of its citizens. Two basic functions of employment policy can be distinguished: social, determined by the current and future conditions of social development; and economic, related to economic development, other tasks include: reducing unemployment, eradicating poverty, filling the employment gap, influencing decisions on the choice between unemployment and inflation, and reorienting labour market institutions (Gogolewska, 2006: 403–404). All these activities are of interest to the employment policies of individual countries and the European Union in general. Employment policy is considered to be a component of social policy, which is clear from the definition of the latter, among others. The most important issues

⁵ 20.02.2020 – Great Britain left the European Union.

determining the subject scope of the Community social policy include the management of the employment strategy in the EU, the aim of which is primarily to ensure a high level of employment and to support the mobility of the workforce; protection of workers' safety and health; ensuring appropriate working conditions; informing and communicating with employees; integrating people excluded from the labour market, especially those unemployed for a long period; ensuring equality between women and men in terms of opportunities in the labour market and treatment in the workplace (Anioł, 2003: 7).

The European Employment Strategy (EES) is designed to guide and coordinate the employment policy guidelines that Member States are joining at European Union level. The premises of the common EES were adopted by the Extraordinary European Council at the 1997 EU summit in Luxembourg. Since then, it has played a central role in coordinating the employment policy of the European Union. It is an important tool for achieving the Lisbon Strategy goal of creating more and better jobs. It is also an element of the social dialogue of the European Community. At the same time, its philosophy is based on the belief that a higher level of employment and greater flexibility of labour markets can be achieved without sacrificing the foundations of solidarity and social rights on which the societies of the European Union are based. The objectives of the European Employment Strategy relate in particular to the creation of a skilled, trained and adaptable workforce and labour markets that are sensitive to changes in the economy.⁶ Instead of focusing on passive financial support for unemployed people, the main emphasis is on the employability (i.e. the ability of people to find employment) of job-seekers, entrepreneurship, constant adjustment of the labour market to economic and technological changes and equal opportunities for women, men and people with disabilities.⁷ The European Union sets out ten priorities, the achievement of which is crucial for the successful implementation of the EES. These priorities are: active preventive measures for the unemployed and the inactive; stimulating entrepreneurship and supporting the creation of new jobs; adaptation of companies and employees to changes, which is tantamount to an increase in the flexibility of the labour market; increasing and improving investment in human capital and developing a lifelong learning strategy; increasing labour supply and promoting economic activity in old age; equality between women and men; disseminating the idea of integration and combating discrimination against disabled people in the labour market; increasing the attractiveness of work through financial

⁶ European Commission, *European Employment Strategy. More and better jobs for all*, Brussels 2006, <http://www.eurofound.europa.eu/publications/htmlfiles/ef0850.htm>.

⁷ European Commission, *European employment and social Policy; a Policy for people*, Brussels http://ec.europa.eu/publications/booklets/move/24/txt_en.pdf.

incentives; transformation of undeclared work into official employment; promoting professional attitude and geographical mobility and other activities aimed at leveling regional disproportions (Wiśniewski, 2005: 121–122). The European Commission bases its Employment Guidelines on four pillars which are supplemented and expanded over time. These pillars are: employability, entrepreneurship, adaptability and equal opportunities. The main activities of the European Union are based on these principles.⁸ First pillar: **employability**. As part of this pillar, the Member States of the European Union combat youth unemployment and long-term unemployment. The aim is to enable all young job-seekers to have a fresh start before the end of the six months they have been unemployed, and all adults – before the end of the year. This new start may be education, training, apprenticeships, getting a target job, etc. Pillar 1 measures also include a gradual shift from passive (benefits and other forms of financial support) to active (courses, training, etc.) methods of combating unemployment and stimulating cooperation of social partners to create better opportunities for lifelong learning, vocational training, apprenticeships, etc. Second pillar: **entrepreneurship**. It comes from the understanding that jobs are created by entrepreneurs and that creating more and better jobs requires a favourable climate for business development. Third pillar: **adaptability**. It focuses on the adaptation skills of both employees and employers to changes in technology and the labour market, on restructuring and creating new products and services, changes in work organization, working methods and types of employment contracts, as well as readiness to organise and participation in training. This pillar aims to achieve a new level of balance between the business's need to make the employment relationship more flexible and the need for safety on the part of employees. Fourth pillar: **equal opportunities**. In turn, this pillar aims to support the changes taking place in European societies towards the full respect of the principle of gender equality in work. These changes should result in an increase in the professional activity of women. It is also about better balancing their share in employment in individual sectors of the economy. Important directions of activities under the fourth pillar include the development of services providing care for children and the elderly, as well as all programs facilitating women's return to professional activity after a longer break (e.g. caused by maternity leave). Another aim of the actions under the fourth pillar is also to facilitate the employment of people with disabilities.⁹

⁸ European Commission, Ten years of European Employment Strategy, Brussels 2007 http://bookshop.europa.eu/eubookshop/download.action?fileName=KE7807329PLC_001.pdf&eubphfUId=570201&catalogNbr=KE-78-07-329-EN-C.

⁹ Representation of the European Commission in Poland, *ABC of the European Union. Employment policy in the European Union*, Warszawa 2004.

International migrations – theoretical indications

Migration of people is not a new phenomenon, related to the specificity of our era, although in the era of globalization changes it is much more visible, if only due to the ubiquitous mass media. Experts define migration or migration movement as “the entirety of shifts leading to the change of residence of people who move from the place of residence or place of departure to the place of destination or place of arrival” (Bera, 2008: 77). Migration is defined as a permanent or relatively permanent change of residence – horizontal migration – taking place in geographical space. It is worth noting that this change is also accompanied by a change in the “social position” (Kawczyńska-Butrym, 2009: 11). Which means that the migrant “is forced (chooses) to part with family members, friends, on a larger scale – members of an ethnic group, nation, which in a broader sense is associated with a change in the surrounding social relations (a change in the institutional environment)” (Kaczmarczyk, 2005: 8). This phenomenon may condition the change of position in the social structure – promotion or degradation, which in turn is referred to as vertical mobility – vertical migration. Horizontal migration may refer to movement within the country or the world. The first option is called internal migration, the latter – external migration. It is worth noting the fact that there are many types of migratory movements. (Górny, Kaczmarczyk, 2003; Maryński, 1984; Slany, 1995, Okólski, 2004; Jończy et al., 2003). Kawczyńska-Butrym proposed an extensive analysis and typologies, giving the type of external migrations and the categorization criterion. The author lists several criteria for the division of the phenomenon in question, dividing them into the criterion of the reason for the migration decision and the purpose of departure (e.g. economic/economic/work migration, for the purpose of family reunification, non-economic, voluntary, forced, patriotic, political, religious, improvement of the quality of life), experiences, return) other; the criterion of the duration of migration (seasonal, permanent, settlement, periodic, long-term, short-term, definitive, shuttle, contract, circulation, transmigration) and the legality criterion (legal, illegal) (Kłos, 2006: 2; Bera, 2008: 77–78; Okólski, 2009: 11; Baj, 2007: 101; Okólski, 2002: 3; Iglicka, 2002: 17–23). An important migration phenomenon is fluid migration¹⁰ with transmigration, which R. Jończy (2007) calls suspended migration, de-dramatized migration (Kubitsky, 2012). with the free movement of labour, it is characterized by massiveness, “super-diversity”, “plasticity” and “permanent temporal-

¹⁰ Named so by M. Okólski in reference to contemporary European processes – liquid modernity described by Z. Bauman.

ity”, which are becoming objective features, more and more universal marks of migration in the globalized world of human wandering (Okólski, 2009: 7–14). We can distinguish several theories indicating the causes of migration, they include, for example: economic, social and geographical theories (Janicki, 2007: 285–304). Due to the multitude of theoretical references to the phenomenon of migration, the next part of the paper will present theories of migration, which are important in relation to post-accession “liquid migrations”, including those made “on trial” (reconnaissance).

Economic theories assume that economic factors have the greatest influence on the decision to migrate. According to the Classical Theory – the macroeconomic plane of the decision to migrate, man is *Homo oeconomicus* (Bittner, 2006) – which rationalises its actions and moves in search of better living conditions (Janicki, 2007: 287). Non-economic costs of migration, such as psychological costs, related to longing as a result of separation, are not included in economic theories. These theories link migration mainly to the labour market, labour demand and supply, financial conditions, and the degree of unemployment (Szaban, 2009: 8–12; Janicki, 2007: 287). Neoclassical Theory of Foreign Migration, “is the result of bringing the classical theory closer to reality (...) migration is the result of differences in the size of labour demand and supply in different areas, which results in the differentiation of wages, and migration is a process that compensates for these differences” (Janicki, 2007: 288). The discussed theory assumes that making a decision is the result of individual, individual calculations of losses and gains, which are the potential result of displacement. “The goal of emigration is to achieve maximum work productivity, therefore profit is understood as the difference in productivity in the place of the new and previous stay” (Janicki, 2007: 288). When estimating profits and calculating them before departure, one should take into account the probability of receiving (or not) a financially satisfactory (due to the nature of the concept) unit of work. In this concept, in contrast to the previously mentioned, psychological costs are added to the co-calculative pool (migration shock, longing, family separation (Janicki, 2007: 288). The New Economic Theory of Migration was developed on the basis of the assumptions of the neoclassical theory, hence it is often treated as its modification (Szaban, 2009). They are, however, differentiated by the fact that, in the discussed case, a possible decision to leave is made by family members, and thus the micro concept of calculating potential profits and losses is rejected in favour of the calculation resulting from considerations of household members. (Szaban, 2009; Janicki, 2007). The theory of the dual labour market, contrary to the new economic theory, basically concerns only the receiving party – the country of emigration (considering this issue from the perspective

of the sending country). Its assumption is a constant shortage of employees in countries with a high level of development, due to the existing sector, which for prestigious reasons, is not popular amongst native population (Janicki, 2007: 290). The World System theory assumes that migration is “a natural consequence of the development of capitalism” (Janicki, 2007: 291). In the light of the discussed theory, the reason for leaving the country (for economic reasons of course) is not the differences in the level of wages, but the “structure of connections of the world economy” (Janicki, 2007: 292; Szaban, 2009: 27).

The feature that differentiates sociological theories from economic theories is the fact that sociological theories generally focus on the motives of the decision to emigrate, often completely ignoring economic factors (Szaban, 2009) and so – the Theory of Migration Networks assumes that the most significant influence on making decisions about migration have interpersonal, personal, family, friendly or neighbourly relations between former or present (visiting the country of origin) migrants and future emigrants. For people considering to migrate, emigrants are the best source of information about the benefits and dangers of migration. In addition, it is also with family and friends that you seek support in the first days of your stay abroad. Therefore, migration is perceived as a network of events, feedback loops, information exchange network (Szaban, 2009). Institutional Theory is similar to the previously presented theory of migration networks, but it is “generated by institutional connections” (Janicki, 2007: 293). In order to meet the needs of migrants, provide travel facilities, facilitate departure and arrival to a given country, organize living in emigration and work – companies and organizations are created, both non-profit and commercial type, such institutions include companies that for a fee they deal with finding foreign employment for those planning to leave. International corporations and transnational employers posting employees to other countries also fit into this concept. According to this theory, subsequent groups of immigrants are not related to the causes of the migration of primary immigrants, therefore the migration process is institutionalized (Szaban, 2009: 19–22; Janicki, 2007: 293, cf. research e.g.: Sakson, 2001). This theory, similarly to the theory of migration networks, assumes “the existence of a chain of feedback events. At its beginning there is the first group of migrants, and each subsequent flow results – indirectly – from the previous one, which increased the demand for services provided by companies supporting migrants” (Janicki, 2007: 293). The Cumulative Causality Theory also assumes that “subsequent waves of migration result directly from the previous ones” (Janicki, 2007: 294; Szaban, 2009: 19–22). Here, however, the most important role is played by non-individual social networks. It concerns, however, secondary, repeated emigration, seeing as their

reason the desire to prevent a further reduction in the standard of living, which in the face of migratory earnings has improved significantly. Intermediate Opportunities Theory assumes that, contrary to popular belief, the size of migration and distance are not related to each other. The cause of migration is the existence of the so-called “Intermediate opportunities”, that is, alternative destinations that compete with each other in attracting migrants. The more such opportunities there are between the two analysed places, the smaller the flow of people between them will be” (Janicki, 2007: 295). Proponents of the theory take as evidence of the existence of indirect opportunities the mere fact of “migration between the place of origin and places located between it and the studied destination” (Szaban, 2009: 20). The Indirect Obstacles Theory, also known as the Everett Lee’s Pushing and Pulling Factors Hypothesis (Szaban, 2009: 21), is to some extent a negative, the opposite of the above-mentioned theory of indirect opportunities. The author of the theory distinguishes four dominant factors influencing the decision to leave – migration. The first are related to the place of origin, the second are related to the destination, the next are “indirect obstacles” as the last ones, while the author lists personal factors. It is worth emphasizing that the first two groups of determinants contain an attractive, repulsive or neutral charge. W. Janicki (2007) quotes after Lee (1966) that “a simple calculation of the factors for and against does not immediately decide about the existence of the phenomenon of migration – there must be some stimulus that will overcome the smaller or greater inertia existing in every human being”¹¹ (Janicki, 2007: 296; Szaban, 2009). It is impossible not to mention at this point the new theory proposed by Harald Bauder in 2006, presented by Kaczmarczyk, Tyrowicz (2008¹²), the author disorganises the above-mentioned proposals, claiming that it is not the labour market that is the determinant of migration, but that migration is the factor of changes in modern labour market. The author points out that typically immigrant employment sectors exist not because there is migration, but because people are willing to do so (Kaczmarczyk, Tyrowicz, 2008). Geographical theories (the theory of gravity, the hypothesis of the transition of spatial mobility), included in the typology of W. Janicki, are not the area of interest of this subsection, considering the fact that in the era of post-accession migrations (the policy of cheap flying, open skies) they are somewhat outdated. They assume that most migrants cover only short distances, each flow generates a similar return flow, and women are more prone to migration than men (Szaban, 2009). The theoretical framework concerning the educational and professional choices of young people,

¹¹ Inertia – it is a kind of attachment, a kind of brake, it is a measure of attachment to the place of residence (Janicki, 2007: 296). therefore, there must be an incentive to overcome it (Szaban, 2009: 21).

¹² Available at <http://www.migracje.uw.edu.pl/publ/781/>.

which is the subject of this paper, means that the focus is only on those theoretical conceptualizations that translate into real processes. One of them, therefore, is the above-mentioned theory of economic indirect obstacles (push-pull) and elements of sociological concepts that assume the existence of a migration support network.

Migration aspirations of academic youth

Data from the Central Statistical Office show that after a noticeable decrease in the number of Poles temporarily staying abroad in 2008–2010, 2014 was another year of increasing the immigration resource of Poles in other countries – the office estimates that at the end of 2014, around 2,320 thousand inhabitants of our country, by 124 thousand (5.6%) more than in 2013. The number of Polish residents temporarily staying abroad continues to grow – at the end of 2017, it amounted to approximately 2.54 million people. Among the EU countries, the largest number of people resided in Great Britain (685 thousand), Germany (614 thousand), Ireland (113 thousand), the Netherlands (109 thousand) and Italy (96 thousand). The most numerous age group among migrants staying abroad for more than three months are very young people (the group in the 25–29 age group; almost 383 thousand, of which 54.00% – 207 thousand – were women). The second largest group were people aged 30–34 years, followed by the age groups 35–39 (majority of men) and 20–24 (majority of women). In terms of the level of education, 40.50% of emigrants have secondary education, and every fifth vocational education (24.00%), and 22.80% – higher (migrant women are better educated than men). The data of the Central Statistical Office indicate that 38.70% of people with higher education are people who completed social sciences, law, and most often economics. A greater percentage than it results from the structure of the education of the Polish population was recorded among emigrants who graduated from humanities and language sciences, biological sciences and computer science. The conclusion is that the decision to emigrate is facilitated by a good command of foreign languages (foreign philology graduates), the need for a given group of professions abroad (e.g. IT graduates), as well as difficulties in finding a job compatible with education on the Polish labour market (Szyszka, 2016) P. Kaczmarczyk emphasizes that the structure of migrants usually reflects the population structure of their country of origin. However, taking into account the fact that the greatest tendency to mobility concerns people aged 18 to 35 and at the same time, how much the level of education of the younger part of the Polish population has improved since 1989, it should not come as a surprise that the share of migrants with higher education

is increasing (and is higher than those in the country). In addition, migration of people with higher education does not seem to be a brain drain, but rather a depreciation of qualifications, brain waste (not using qualifications due to working below qualifications or taking up employment without qualifications), which is not only a migratory feature. We are dealing here with the phenomenon of “double depreciation of qualifications” (not only at the time of, but also before migration) (Kozielska, 2014: 164). The drainage effect is not obvious in case of Poland. It turns out – even a simple analysis of data on unemployment according to the level of education – proves that people leaving Poland and having a university diploma often remained unemployed abroad and could not find satisfactory employment, or worked below their qualifications. This would mean that their departure abroad does not involve a high opportunity cost from the perspective of the sending country, which can be described as the brain overflow (Kaczmarczyk, 2018: 65).

The analyses of the Central Statistical Office show that people with basic vocational education (81% of them worked), with secondary vocational education (almost 78% worked) and higher education (over 72%) found jobs abroad most easily (Kaczmarczyk, 2006). The “brain drain” commonly signaled (especially in the media discourse, but also in scientific studies) was to clearly summarize the effects of the migration of educated Poles. Meanwhile, however, in the nineties of the last century, a new approach appeared, which significantly differentiated the previous paradigms. The so-called the new economics of brain drain is based on the belief that the possibility of going abroad may induce people to invest more in human capital (in anticipation of a higher rate of return on human capital abroad). Paradoxically, even an increased scale of migration of well-educated people can lead to an increase in the human capital resources in the country of origin of migrants, which in the literature is referred to as brain gain or beneficial brain drain (Stark, 2005; Beine, Docquier et al., 2008).

Migration opportunities and threats in the opinions of students of pedagogy and medical university

The topic of migration aspirations, taking into account, for example, the migration episode in the planning of educational and professional biographies appears to be important. Despite the fact that the migration boom is behind us, data from 2018 indicate that one in ten Poles considered emigration – i.e. 8.00% of the entire adult population of Poland (almost 2.6 million people) – and more than half of them are “debutants” who plan to leave the country for the first time in order to take

up employment.¹³ The youngest of the respondents – people between 18 and 24 years of age – are mainly interested in taking up immigrant employment. Among the respondents from the 25–34 age group, i.e. those who, as it can be assumed, have already had their first professional experience behind them and are currently probably stabilizing their situation on the labor market, interest in leaving the country is declared less frequently – they are looking for a job or intend to do it look for only every eighth of this group (13.00%).¹⁴ Labour migration is not a time wasted – a time of professional vacuum. On the contrary, it is often an intensified time of acquiring professional experience and competences, even when the work performed is not consistent with the professional education of the emigrant. It is also a time to accumulate financial capital (needed to open your own business, start your studies, etc.) and non-economic capital. This is a period that, if used rationally, can bear fruit in the future, and allows for the verification of the previously adopted educational path. (Kaczmarczyk, 2018: 68).

The surveyed students¹⁵ already have migration experiences on their biographical “accounts”, and almost half of them consider leaving after graduation. Every fourth respondent has already experienced migration in person (economic and educational emigration; family emigration), and 93.00% of the respondents have people who are currently in emigration (economic, post-accession emigration) in their immediate vicinity (family, partner, friends).

Young respondents associate migration trips definitely with the economic aspect, few perceive them through the prism of new experiences, opportunities and challenges, stating that due to migration

(...) a person can get to know a new culture, admire other parts of the world, get to know the otherness of human characters, learn that you can live better, but also worse – thus appreciate what you have or desire something better. They can experience amazing adventures, feel free. This is how I see it, for many people a trip is associated with vacation and rest, as well as with looking for a job.

¹³ The declared length of emigration is a disturbing aspect. Almost every fourth respondent planning to leave does not plan to return to the country. What is equally important, more than 1/3 of the respondents, regardless of the planned duration of the trip, plan to take with them families, which historically have constituted the largest migration barrier.

¹⁴ https://www.cbos.pl/SPISKOM.POL/2016/K_175_16.PDF.

¹⁵ AMU students majoring in pedagogy and students of the Medical University of Warsaw – faculties: dietetics, pharmacy, nursing and medicine, N = 289. The research was conducted in 2018 (February-June) using the diagnostic survey method, using the proprietary questionnaire.

Migration appears to students as an opportunity, less likely to perceive threats in it. Interestingly, more than half of the sample was unable to respond to the question. The in-depth analysis shows that the opportunities attributed to migration are, according to the respondents:

- the possibility of better earnings;
- work in an international environment;
- broadening horizons, e.g. meeting new people and their cultures;
- better living conditions and development of language competences.

Let it be exemplified here by the statement of one of the respondents:

(...) the trip broadens horizons, opens people and allows them to gain a lot of experience and promotes self-development. Going abroad also gives me experience that I think is welcome in my CV.

Table 1. Migration – opportunity vs. threat

Migration is		Adam Mickiewicz University in Poznań	K. Marcinkowski Medical University in Poznań
<i>Opportunity</i>	108 (37.50%)	58	50
<i>Threat</i>	5 (1.70%)	4	1
<i>Hard to tell</i>	162 (56.00%)	72	90
<i>Other</i>	14 (4.80%)	13	1
<i>Total</i>	289 (100%)	147	142

Source: own research

Among the threats the most frequently indicated were:

- a communication barrier that provokes other difficulties – long-term unemployment, conflict with the law or misunderstanding on the part of native residents and marginalization;
- loneliness, separation from the family;
- terrorist attacks.

Students positively assess the chances of finding a job in Poland, indicating that they have high and moderate chances for it (over 80.00% of indications), they are slightly less optimistic when assessing the chances of finding a job abroad, although nearly 90.00% of them points out that work done abroad by Poles is manual work and work below qualifications, and only a few “lucky” people work in accordance with their learned profession.

Students argue for the possibility of taking up a job not related to education as follows:

I believe that people, even after graduation, may have problems with finding a job in their own profession, then there is a chance of earning money below their own qualifications. On the other hand, often working below qualifications ensures better earnings.

It is not a problem for me, seeing what chances are often obtained by taking up work in a profession that is often less paid and carries greater obligations.

If a person has been looking for a job for a long time and has no other choice, I believe that there is nothing wrong with working below qualifications, inconsistent with education, but while taking up such a job, the person should still look for a job in accordance with the profession.

I don't think you can judge it, it is an individual choice. Often, education is inconsistent with what we are really passionate about, so employment below qualifications may be more beneficial to the public. And who knows, maybe someone will discover what they're really keen on.

Young respondents in the vast majority of cases express understanding and positively assess people leaving the country, stating

I think it is a very bold decision and I do not judge such people badly, apparently they had no other choice or it was just their dream. There are sometimes answers with a slightly different colour, for example: „(...) I don't judge. Everyone has what they decided to do. However, I know from my own experience that this is a bold decision that costs a lot mentally and often physically. Regardless of whether you are a doctor or a cleaner, or a student. The picture that is created in our country about emigrants and how to live in another (richer) country is colourful, and all the difficult ones related to life in a foreign country are always ignored.

I think it is a tough decision to give up the life we used to do so far and to re-think and create a new life in another country. For sure they can be assessed as brave but sometimes they throw themselves into deep waters without thinking about the consequences, so some of them can be described somehow reckless.

They rate their chances of finding a job in Poland higher than abroad.

Table 2. Assessment of the chances of finding a job in the profession

How do you rate your chances of finding employment in Poland	%	How do you rate your chances of finding employment abroad	%
Very good chance of employment	7.19	Very good chance of employment	6.59
High chance of employment	31.74	High chance of employment	25.15
Moderate chance of employment	50.30	Moderate chance of employment	34.73
Small chance of employment	8.98	Small chance of employment	23.95
Very small chance of employment	1.80	Very small chance of employment	9.58

Source: own research

Young respondents associate emigration work with well-paid work, challenging, physical, incompatible with education, difficult/strenuous, yet giving a sense of independence, and over 30.00% perceive it as attractive. Work in Poland appears to the respondents – which is extremely interesting – very similarly, although it is poorly paid, physical (similar to immigrant work), difficult / arduous, and inconsistent with education.

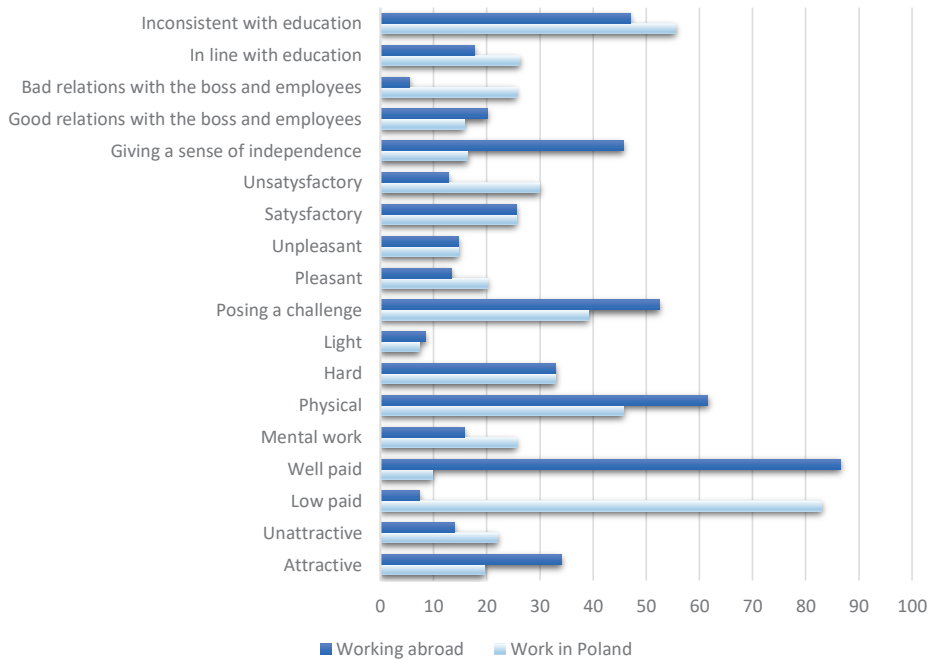

Fig. 1. Work-related associations – full posts – work in Poland, gradient – work abroad

Source: own elaboration

Brain drain – pedagogues vs medical professionals

In view of the term of the depreciation of qualifications or the brain drain (described in the first part of the text), it was questioning whether educated youth would undertake work below their qualifications abroad. Young educators in the vast majority of cases stated that yes (87.00%), adepts of (approximately) medical faculties declared such intention less frequently (57.00% – although more often than in the case of working below qualifications in Poland). The educators also more often indicated that they would take up jobs below their qualifications in the country of origin. Perhaps it results from the fact that the situation on the labour market is more favourable for medics and medical-related professions (for years they have been a deficit profession in virtually every region of the country), educators (excluding teachers of practical vocational training and vocational subjects) probably feel that their the situation is a bit less optimistic, hence consent to work below qualifications. It is worth referring to research by E. Ustymowicz and R. Bogusz (2014) on the migration aspirations of midwifery students, indicating that the respondents want to work and continue education in the learned profession. However, in the face of the realities of the Polish health care system, over 1/5 of female students declared their willingness to migrate for work, treating the trip as a serious alternative to continuing professional development in the country. Due to the deficit of tools for monitoring the emigration of Polish midwives and the lack of this type of scientific literature, it is difficult to present the real scale of the phenomenon. Existing data, including the presented results of own research, are

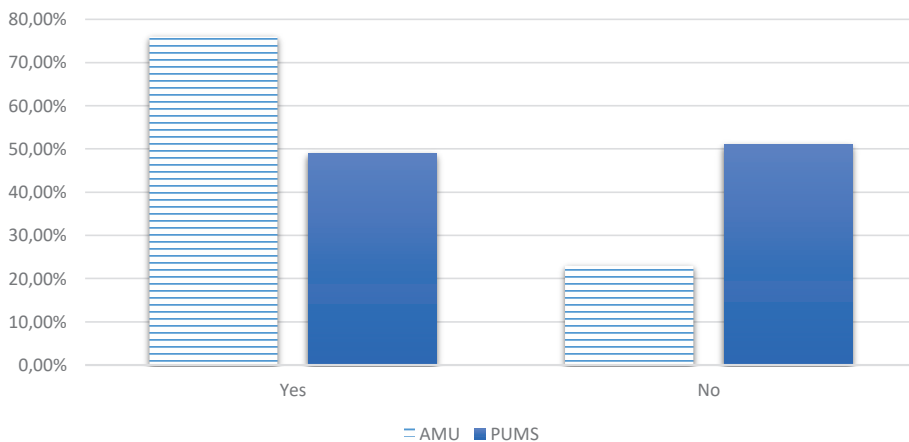

Fig. 2. Would you take a job below your qualification in the country?

Source: own research

only indirect, however, they indicate a potential threat to the healthcare system. Moderate involvement in the preparation for the trip, as well as generally optimistic opinions of the surveyed students about the possibilities of professional development in the country, allow to assume that the actual scale of emigration in this group will be lower than declared (Ustymowicz, Bogusz, 2014).

The above results are confirmed in a study conducted among emigrants (2014), which indicates that the depreciation of qualifications has the hallmarks of a “double” because it takes place even before the decision to leave is made, often a factor pushing people out of the country (Kozłowska, 2014).

Conclusion

Currently, we observe the phenomenon of consolidation of the so-called culture of migration, that is

(...) the consolidation of migration in the minds of participants in migration processes as an integral part of their lives. Even despite the awareness of the negative consequences, departures are tolerated or even desirable. What's more, (...) indicates a “gradual” migration – subsequent trips are the result of previous trips thanks to the obtained financial and socio-cultural resources, acquired knowledge and information, established contacts, learning the language, developing an attitude of resourcefulness. (Szyszka, 2016: 149)

Youth is an important segment of society and plays an important role in it as a link of “generational transfer” as well as “a driving force and a flywheel of social development and progress” (Zielińska, 2018: 9). In terms of research, however, it is an extremely interesting category of knowing about the contemporary society – it entails various problems and tensions of the system. It is a measure of various changes and a barometer of social attitudes. The situation of young people, their way of perceiving the world, their aspirations and life goals are a measure of the changes that have already taken place and the distance still to be overcome (Szafraniec, 2011: 11). Therefore, it is important to be aware of the professional plans of this significant group, and foreign labour migration is one of the life strategies of young people under consideration – including people representing professions that are currently very desirable on the domestic market.

Bibliography

- Anioł W. (2003), *Polityka socjalna Unii Europejskiej*, Warszawa.
- Baj K. (2007), Stosunek Unii Europejskiej do nielegalnej migracji, *Stosunki Międzynarodowe*, no. 1–2.

- Beine M., Docquier F., Rapaport H. (2008), Brain Drain and human capital formation in developing countries: winners and losers, *The Economic Journal* 118 (528).
- Bera R. (2008), *Aksjologiczny sens pracy a poczucie jakości życia młodych emigrantów polskich*, Lublin.
- Bera R. (2010), *Wielka emigracja zarobkowa młodzieży*, Lublin.
- Cybal-Michalska A. (2001), *Orientacje proeuropejskie młodzieży. Stan i perspektywy edukacyjne*, Poznań.
- Dybowska A. (2018), *Europejskie programy dla młodzieży*, [http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/5F7ECC3808A82DD5C1257A30003C30F2/\\$file/7_18.pdf](http://orka.sejm.gov.pl/WydBAS.nsf/0/5F7ECC3808A82DD5C1257A30003C30F2/$file/7_18.pdf).
- Engbersen G. (2012), Migration transitions in an era of liquid migration, [in:] M. Okólski (ed.), *European Immigrations. Trends, Structures and Policy Implications*, Amsterdam.
- Engbersen G., Snel E., de Boom J. (2009), Liquid migration from Central and Eastern Europe, [in:] R. Black et al. (ed.), *Europe Moving West*, Amsterdam.
- Fihel A., Piętka E. (2007), Funkcjonowanie polskich migrantów na brytyjskim rynku pracy, *Cefrm Working Papers*, vol. 23/81.
- Gogolewska J. (2006), Regulowanie rynku pracy, [in:] B. Winiarski (ed.), *Polityka gospodarcza*, Warszawa.
- Górny A., Kaczmarczyk P. (2003), Uwarunkowania i mechanizmy migracji zarobkowych w świetle wybranych koncepcji teoretycznych, *CMR Working Papers*, no. 49, <http://www.migracje.uw.edu.pl/publ/208/>.
- Grabowska-Lusińska I., Okólski M. (2009), *Emigracja ostatnia?*, Warszawa.
- Grotowska-Leder J. (2018), Podejście dynamiczne w badaniach ludzi młodych z perspektywy rynku pracy – aspekty poznawcze i aplikacyjne, *Rocznik Lubuski*, vol. 44, pt. 1.
- Iglicka K. (2002), *Migracje powrotne Polaków. Powrót sukcesu czy rozczarowania?* Warszawa.
- Janicki W. (2007), Przegląd teorii migracji ludności, *Annales UMCS*, vol. LXII, pp. 285–304, http://www.google.pl/url?sa=t&rct=j&q=przeegl%C4%85d%20teorii%20migracji%20ludno%C5%9B-ci%2C%202007.&source=web&cd=3&ved=0CFcQFjAC&url=http%3A%2F%2Fwww.umcs.lublin.pl%2Fimages%2Fmedia%2Fpracownicy%2F2788%2FPrzeegl.ad.teorii.migracji.ludnos-ci.-.tekst.pdf&ei=fKHfT-rMBYTS-ga3mvHJCQ&usg=AFQjCNFm11GPRF22CPdNKNH3SM-19K_JEq.
- Jończy R. (2003), *Migracje zarobkowe ludności autochtonicznej z województwa opolskiego. Studium ekonomicznych determinant i konsekwencji*, Opole.
- Kaczmarczyk P. (2005), *Migracje zarobkowe Polaków w dobie przemian*, Warszawa.
- Kaczmarczyk P. (2018), *Młodzi w dobie migracyjnej zmiany*, <http://mlodzi2018.pl/>.
- Kaczmarczyk P., Tyrowicz J. (2008), *Migracje niepełne*, *Fundacja Inicjatyw Społeczno-Ekonomicznych, Biuletyn*, no. 2.
- Kawczyńska-Butrym Z. (2009), *Migracje. Wybrane zagadnienia*, Lublin.
- Kłos B. (2006), Migracja zarobkowa Polaków do krajów Unii Europejskiej, *Infos* 2.
- Kozielska J. (2014), *Poakcesyjne migracje zarobkowe*, *Kontekst teoretyczno-empiryczny. Wsparcie społeczne*, Poznań.
- Kubitsky J. (2012), *Psychologia migracji*, Warszawa.
- Maryański A. (1984), *Migracje w świecie*, Warszawa.
- Niemczycki I. (2018), Europa dla Młodych, *Młodzi 2018*, <http://mlodzi2018.pl/>.
- Okólski M. (2002), Migracje zagraniczne w perspektywie rozwoju demograficznego u progu przystąpienia Polski do Unii Europejskiej, [in:] *Analiza zjawisk i procesów demograficznych w latach 1988–2001*, *Studia i Analizy GUS*, Warszawa.

- Okólski M. (ed.) (2004), *Mobilność przestrzenna z perspektywy koncepcji migracji niepełnej*, [in:] *Demografia zmiany społecznej*, Warszawa.
- Okólski, M. (2009), Polska jako aktor na europejskiej scenie migracyjnej, [in:] *Współczesne migracje. Dylematy Europy i Polski*, Warszawa.
- Slany K. (1995), *Między przymusem a wyborem. Kontynentalne i zamorskie emigracje z krajów Europy Środkowo-Wschodniej (1939–1989)*, Kraków.
- Stark O. (2005), The new economics of the brain drain, *MPRA Paper* 30939.
- Szaban J. (2009), *Migracja powrotna w województwie dolnośląskim. Skala zjawiska, potencjał oraz pogłębiona charakterystyka powracających*, <http://www.cds.krakow.pl/zalaczniki/179/Raport%20KDS.pdf>.
- Szafraniec K. (2011), *Młodzi 2011*, <https://nck.pl/badania/raporty/mlodzi-2011>.
- Szyska M. (2016), Zagraniczna migracja zarobkowa jedną ze strategii życiowych młodego pokolenia, *Roczniki Nauk Społecznych*, vol. 8(44), no. 2.
- Ustymowicz E., Bogusz R. (2014), Plany zawodowe i migracyjne studentów położnictwa, *Medycyna Ogólna i Nauki o Zdrowiu*, vol. 20, no. 1.
- Wiśniewski Z. (2005), Europejska Strategia Zatrudnienia a aktywna polityka rynku pracy, [in:] A. Poczowski (ed.), *Praca i zarządzanie kapitałem ludzkim w perspektywie europejskiej*, Kraków.
- Zielińska M. (2018), Wstęp, *Rocznik Lubuski*, vol. 44, pt. 1.

Monika Grochalska*

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie

Reprezentacje *gender* w polskiej sferze publicznej – próba uchwycenia dynamiki dyskursu**

KEYWORDS

gender, hate speech, tolerance, discrimination, homophobia, sexism, anti-discrimination actions, politics

ABSTRACT

Grochalska Monika, *Reprezentacje gender w polskiej sferze publicznej – próba uchwycenia dynamiki dyskursu* [Gender representations in the Polish public space – an attempt to capture the dynamics of the discourse]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 1(17) 2020, Poznań 2020, s. 339–367, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.14.1

Before 2013, the term ‘gender’ as used to define male and female social roles had appeared relatively rarely in the public sphere. However, it had not been completely unknown. Whenever this term did occur in utterances of public figures, it was mostly in reference to equality policies (gender policy) and the idea of gender mainstreaming in EU projects. It was commonly associated with feminism and has in this form entered the social consciousness, including the minds of major public figures, especially those with highest state positions. The situation changed radically in 2013. The term ‘gender’ started to be connected with ‘gender ideology’, a term coined by people associated with the Catholic Church. This article presents the ways in which the issues related to the broadly meant gender are presented on the right and left sides of the political scene. This analysis is based on selected interviews and other utterances of famous politicians as well as the articles in popular weekly magazines published in 2011–2015. This paper covers both kinds of utterances – those in line with the rules of political correctness and the examples of hate speech. All examples are provided to highlight the mechanisms of discrimination hidden in the language of politics.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2942-3309>.

** Artykuł powstał w ramach projektu sfinansowanego ze środków Narodowego Centrum Nauki przyznanych na podstawie decyzji numer DEC-2011/01/D/HS6/02470.

Gender i dyskurs publiczny – ramy teoretyczne

Przez kwestie związane z kulturową tożsamością płci zazwyczaj w świadomości społecznej w Polsce rozumie się prawa kobiet, ich obecność w polityce, prawa reprodukcyjne, przemoc domową, nierówne dochody, molestowanie seksualne oraz prawa osób homoseksualnych. Są to kwestie trudne, niejednoznaczne, kontrowersyjne, gdyż nieodłącznie związane ze światopoglądem, a jednocześnie domagają się uregulowań prawnych i politycznego dookreślenia, gdyż dotyczą całych grup społecznych. Nic dziwnego, że stosunkowo często pojawiają się te kwestie w wypowiedziach polityków i innych osób zajmujących znaczące pozycje w przestrzeni publicznej. Przykłady takich wypowiedzi, wybranych do zaprezentowanej tu analizy, pochodzą z lat 2011–2015. Kwestie związane z *gender* zostały przedstawione w postaci różnych reprezentacji płci społeczno-kulturowej w dyskursie publicznym. Reprezentacje społeczne są trudnym przedmiotem badań ze względu na płynność procesu społecznego tworzenia wiedzy, a także na dynamikę oraz charakter samych reprezentacji. Są one zmienne, mają nieostre granice, zmieniają się płynnie lub dość gwałtownie, nie ma stałych reguł, które rządziłyby tymi przemianami. Decydują o nich jedynie działające w danym momencie siły pola dyskursu publicznego (Moscovici, 2000).

Szczególnie interesujące są analizy tej dynamiki w odniesieniu do nowych kategorii w obiegu społecznym – koncepcji lub obiektów, które nie mają jeszcze ustalonego znaczenia. Takim pojęciem jeszcze kilka lat temu było *gender*.

Zgodnie z definicją Serge'a Moscoviciego (Moscovici, 2000: 30) reprezentacje są jedną z form wiedzy potocznej i fundamentem komunikacji interpersonalnej. Zawarta w nich wiedza wypełnia sferę publiczną, nadaje jej sens, spójność, porządkuje, nadaje znaczenie poszczególnym jej fragmentom. Wiedza zawarta w reprezentacjach stanowi warunek konieczny zaistnienia komunikacji. Jeśli odnieść to do reprezentacji płci społeczno-kulturowej, można odnotować kilka różnych kontekstów odczytywania pojęcia *gender*. Są one związane z odmiennymi interpretacjami dokonywanymi przez różne grupy społeczne w zależności od ich tożsamości, przekonań (w tym politycznych), wyznawanych wartości, wiary, wizji przeszłości i przyszłości, życiowych celów. Teorie pojawiające się w kontekście *gender* są historycznie zmienne, co wiąże się ze zmiennością warunków społecznych, w których płęć społeczno-kulturowa jest „odgrywana”. Nawet na przestrzeni kilku lat widać wyraźne zmiany w tym zakresie. Niniejszy tekst jest próbą zobrazowania tychże przemian w dyskursie publicznym w Polsce. Został napisany na bazie koncepcji krytycznej analizy dyskursu (KAD) politycznego Teuna Van Dijka (Van Dijk, 2001: 352–358).

W tym ujęciu krytyczna analiza dyskursu jest jednym z typów badań nad ustanawianiem i reprodukcją relacji władzy, przemocy, dominacji i nierówności poprzez tekst i mowę w określonym kontekście społeczno-politycznym. Tego typu badania koncentrują się wokół pojęcia kontroli – pewne grupy mają więcej bądź mniej władzy wówczas, gdy mogą w większym bądź mniejszym stopniu kontrolować działania i myśli członków innych grup. To podejście często nazywane jest koncepcją elit symbolicznych. Powstała ona pod dużym wpływem socjologicznych koncepcji Pierre'a Bourdieu. Według Van Dijka do elit symbolicznych danego społeczeństwa należą eksperci, publicyści, dziennikarze, redaktorzy, pisarze, autorzy podręczników szkolnych, duchowni, naukowcy, ludzie biznesu, intelektualiści, a także występujący w środkach masowego przekazu politycy. Są to osoby i grupy mające bezpośredni wpływ na kształt dyskursu publicznego. Elity symboliczne decydują o hierarchii spraw ważnych i nieważnych, o obowiązujących wartościach moralnych i estetycznych, a nawet o wzorcach recepcji stanowisk naukowych. Ich domeną jest władza w sferze symbolicznej, a także kulturowo-normatywna kontrola nad dyskursem publicznym. To elity decydują, co jest przedmiotem publicznej dyskusji i wpływają na przemiany tak zwanego dyskursu dominującego (Czyżewski, Franczak, Nowicka, Stachowiak, 2014: 7–20).

Władza daje uprzywilejowaną pozycję w dostępie do limitowanych dóbr społecznych, takich jak siła, pieniądze, status, sława, wiedza, informacja, kultura, a w istocie też do różnorodnych form dyskursu publicznego i możliwości komunikacji. Różne rodzaje władzy mają oparcie w różnych zasobach, które są wykorzystywane do jej sprawowania. I tak, władza wojskowa polega na sile fizycznej i potędze militarnej, władza bogatych opiera się na sile sprawczej pieniądza, władza rodzicielska lub nauczycielska bazuje na wiedzy, informacji czy też aurytetycie. Warto jednak zauważyć, że rzadko jest to władza absolutna. Jedne grupy mogą kontrolować inne w mniejszym lub większym stopniu, zwykle tylko w pewnych ściśle określonych warunkach lub obszarach społecznych interakcji. Grupy zdominowane mogą wykazywać przy tym mniejszy lub większy opór – wachlarz możliwych reakcji rozpościera się od akceptacji poprzez przystosowanie się, aż po uzasadnianie władzy i uznawanie za „naturalną”. Władza dominujących grup może być zawarta w prawie, zasadach, regulaminach, normach, zwyczajach. Często owa władza nie uwidacznia się w otwarcie opresyjnych działaniach, lecz jest ukryta w szeregu codziennych zachowań uznawanych za „pewnik”, niepodważalny społeczny fakt. Należy przy tym do grup, nie do jednostek – niejednokrotnie wybrane jednostki z grupy dominującej w pojedynkę są dużo słabsze od niektórych jednostek pochodzących z grup zdominowanych. Im bardziej wpływowy

dyskurs kontroluje dana grupa, tym ma więcej okazji i możliwości kontrolowania myśli i zachowań innych ludzi (Van Dijk, 2001: 352–358). Przy czym ważny jest też kontekst, który, jak definiuje go Van Dijk, nie jest jedynie pewnym typem środowiska społecznego, sytuacji czy struktury społecznej. Jest raczej subiektywną psychiczną reprezentacją, dynamicznym modelem, który w danym momencie dzielają uczestnicy sytuacji komunikacyjnej. Jest to mentalna „definicja sytuacji” (zespół dyspozycji), która umożliwia kontrolowanie procesu wytwarzania i rozumienia dyskursu w danym środowisku, na danym społecznym gruncie (Van Dijk, 2009: 66).

Dyskurs publiczny to przekazy, które powstają w różnego rodzaju dyskursach instytucjonalnych, funkcjonują w ramach różnych światów społecznych. Przekazy dyskursywne docierają do szerokiego grona odbiorców za pośrednictwem mediów. Na dyskurs medialny składają się: przekazy telewizyjne, prasowe i internetowe. Jednak ze względu na sferę, do której się odnoszą, można w jego ramach wyróżnić między innymi dyskurs:

- naukowy (wypowiedzi publiczne przedstawicieli świata nauki);
- parlamentarny (wypowiedzi publiczne polityków);
- środowisk działających na rzecz równości (wypowiedzi publiczne aktywistek/ów);
- kościelny (wypowiedzi publiczne hierarchów kościelnych).

Przytoczone w niniejszym tekście przykłady wypowiedzi polskich elit symbolicznych na temat kategorii *gender* pochodzą z:

- dzienników *Polska Times*, *Rzeczpospolita*, *Gazeta Wyborcza*, *Nasz Dziennik*;
- najbardziej opiniotwórczych tygodników w Polsce (dane IMM z czerwca 2013) – *Polityka*, *Wprost*, *Newsweek* oraz *Nasza Polska* i *Niedziela*;
- portali informacyjno-publicystycznych Wirtualna Polska, Salon24, Niezależna.pl, TVN24, Konserwatyzm.pl, Przegląd Socjalistyczny.

Taki dobór źródeł zapewnia uwzględnienie skrajnych dyskursów – zarówno liberalnych, jak i konserwatywnych środowisk. Rozważania są skoncentrowane wokół pytań: *Pojęcie gender – jako co? Przez kogo jest używane? W jakim celu i kontekście?* Trzeba zaznaczyć, że ze względu na ograniczoną objętość tekstu jest to jedynie próba nakreślenia specyfiki zjawisk zachodzących w dyskursie publicznym w Polsce wokół pojęcia *gender*.

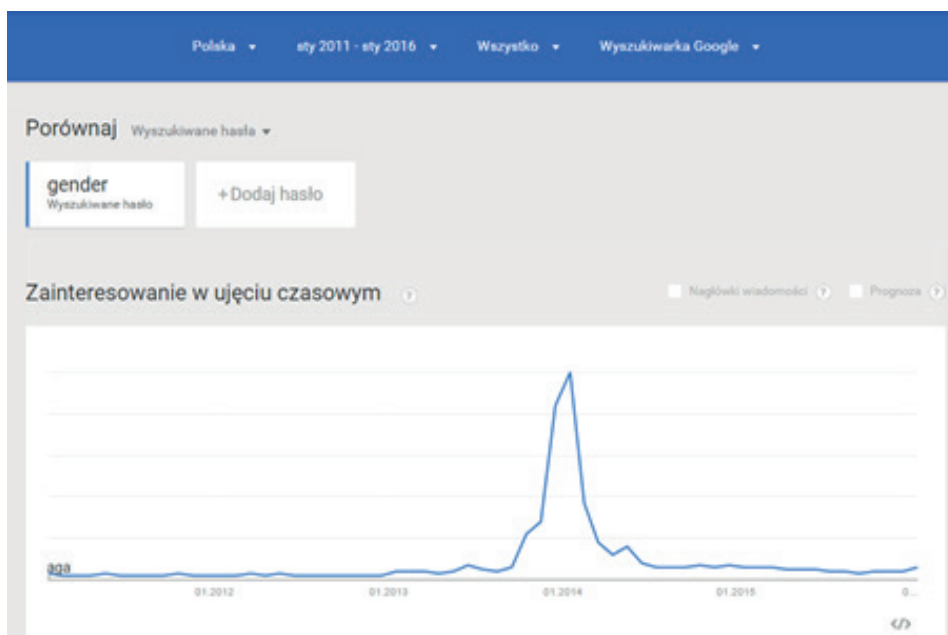
W celu uporządkowania spostrzeżeń wykorzystano koncepcję dominujących mechanizmów dyskursu publicznego M. Czyżewskiego, S. Kowalskiego oraz A. Piotrowskiego (2010). Wyróżnili oni cztery takie mechanizmy: porozumienie, ceremonię, dramat społeczny i rytualny chaos (Czyżewski, Kowalski, Piotrowski, 2010: 7–13).

Mechanizmy te mieszczą się w ramach dwóch głównych orientacji w dyskursie: 1) orientacji na przekładalność perspektyw oraz 2) kwestionowania zasady przekładalności perspektyw. Mechanizm porozumienia to dojście do wspólnych wniosków – produktywna ścieżka orientacji na przekładalność perspektyw. Najczęściej polega na tym, że strony zawierają rodzaj ugody roboczej, co umożliwia im podjęcie wspólnych praktycznych działań. Ceremonia również mieści się w ramach ścieżki orientacji na przekładalność perspektyw i odnosi się do sytuacji, w której obie strony przyjmują stanowisko „zawsze możemy się porozumieć”. Jest to rodzaj pozorowanego porozumienia. Dyskurs w tym przypadku jest kontrolowany poprzez wykluczanie głosów ujawniających lub podkreślających różnice stanowisk. Klasycznym przykładem są cenzurowane media państw totalitarnych i totalizujących. Dramat społeczny z kolei jest mechanizmem kwestionowania zasady przekładalności perspektyw i przebiega w czterech fazach: 1) artykulacja konfliktu, 2) eskalacja, 3) opanowywanie (twórcze opracowanie napięć; propozycje rozwiązania, inicjatywy), 4) zakończenie, które może polegać albo na jakimś rodzaju porozumieniu roboczym, albo też na stabilizacji poprzedniego stanu rzeczy, ale już na innym poziomie społecznej samowiedzy. Natomiast rytualny chaos to sytuacja, w której ostentacyjnie łamie się i lekceważy orientację na przekładalność perspektyw. Brakuje w niej chęci do kompromisu, a zatem obie strony konfliktu pozostają w fazie eskalacji i bez większych efektów artykułują swoje stanowiska. Jest to zdegenerowana forma dramatu społecznego, który utknął w swojej drugiej fazie. W ten sposób powstaje stan chaosu komunikacyjnego przy pozorach stabilności sytuacji. W Polsce tak wygląda między innymi dyskurs aborcyjny. Przedłużający się stan rytualnego chaosu może w efekcie doprowadzić do anomii (Czyżewski, 2010: 49–119).

Dynamika dyskursu wokół pojęcia *gender*

Można wyróżnić trzy etapy rozwoju dyskursu wokół pojęcia *gender*. Pierwszy miał miejsce w latach 2011–2012, kiedy pojęcie *gender* bardzo rzadko pojawiało się w dyskursie publicznym w dosłownym sensie i w takim brzmieniu. W tym okresie pojawiały się kwestie, które dla badaczy płci społeczno-kulturowej są nieodłącznie związane z tym pojęciem, lecz rzadko pojawiało się bezpośrednio słowo *gender*. W analizowanych tekstach ze względu na temat wypowiedzi można wyodrębnić trzy dominujące subdyskursy, koncentrujące się wokół najbardziej kontrowersyjnych tematów związanych z pojęciem *gender*: tożsamości płciowej, związków partnerskich i homofobii.

W roku 2013 nastąpił przełom – słowo *gender* po raz pierwszy zaistniało w dyskursie publicznym za sprawą przedstawicieli Kościoła katolickiego, głównie pod postacią „ideologii *gender*”. Ten etap można utożsamiać z fazą artykulacji konfliktu w koncepcji mechanizmu dramatu społecznego według Czyżewskiego, Kowalskiego i Piotrowskiego. Cały 2013 rok i początek 2014 to faza eskalacji konfliktu w dyskursie między środowiskami liberalno-lewicowymi a konserwatywno-katolickimi. Następnie, na przełomie lat 2014 i 2015, mieliśmy do czynienia z rozwojem tego dyskursu już z wieloznaczeniowym użyciem słowa *gender*, co odpowiada fazie opanowywania konfliktu i wreszcie stabilizacji poprzedniego stanu rzeczy (z lat 2011–2012), ale już na innym poziomie społecznej samowiedzy. Obecnie słowo *gender* nadal budzi kontrowersje, ale dyskusja wokół niego stopniowo wygasa. Każda ze stron pozostała przy własnych definicjach i reprezentacjach, aczkolwiek sama dyskusja przyczyniła się do wzrostu ogólnej świadomości społecznej dotyczącej płci społeczno-kulturowej.

Ryc. 1. Wyszukiwania hasła „gender” w wyszukiwarce Google w latach 2011–2015

Źródło: aplikacja Google Trendy <https://www.google.pl/trends/>

Przemiany te są widoczne także w poziomie zainteresowania tematyką *gender* w Internecie w latach 2011–2015. Z wykresu trendów wyszukiwania Google (ryc. 1) wynika, że zainteresowanie tematem *gender* zaczęło rosnąć w połowie

2013 roku, aby osiągnąć apogeum w styczniu 2014, następnie zaczęło stopniowo spadać, ale w połowie 2014 roku ustabilizowało się na poziomie nieco wyższym niż w latach 2011–2012. Odzwierciedla to dość dobrze przemiany w dyskursie wokół tego pojęcia, które zostaną dokładnie scharakteryzowane w dalszej części tekstu.

Płeć społeczno-kulturowa w dyskursie publicznym przed artykulacją konfliktu (lata 2011–2012) – damy, smoki i rycerze (?)

W latach 2011–2012 pojęcie *gender* bardzo rzadko pojawiało się w dyskursie publicznym w dosłownym sensie i w takim brzmieniu. Zebrane wypowiedzi pozwalają wyodrębnić trzy dominujące subdyskursy, koncentrujące się wokół najbardziej kontrowersyjnych tematów związanych w polskim dyskursie publicznym z pojęciem *gender*. Są to subdyskursy: tożsamości płciowej, związków partnerskich i homofobii.

Temat tożsamości płciowej stał się obecny w polskiej polityce głównie za sprawą jedynej jak dotąd transseksualnej posłanki w polskim parlamencie – Anny Grodzkiej. W tym obszarze dyskursu pojawiały się konstrukcje słowne wyraźnie świadczące, że płeć należy rozumieć jako konstrukt społeczny. Anna Grodzka w swoich wypowiedziach publicznych zaznaczała, że osoby transseksualne to ludzie, którzy „czują się osobami przeciwnej płci niż ta, którą nadano im w dokumentach”. Jest to w pełni zgodne ze współczesnym stanem wiedzy naukowej w tym obszarze (por. Śledzińska-Simon, 2010):

D: Zamierza pani stworzyć prawo o określaniu płci. Co miałyby regulować?

Anna Grodzka: Cały proces zmiany płci i sytuację osoby transseksualnej po tej zmianie. Polskie prawo w żaden sposób nie reguluje sytuacji ludzi, którzy czują się osobami przeciwnej płci niż ta, którą nadano im w dokumentach. Funkcjonuje tylko orzeczenie Sądu Najwyższego, które na podstawie kodeksu cywilnego dopuszcza możliwość zmiany płci. Ale aby tego dokonać, trzeba w Polsce formalnie oskarżyć przed sądem swoich rodziców, co jest absurdalne. (Wrzos-Lubaś, 2011)

Mimo działań Anny Grodzkiej sposób traktowania osób transseksualnych przez prawników polityków nie uległ zmianie, o czym świadczą słowa Jarosława Kaczyńskiego¹ z 2014 roku:

¹ W tamtym czasie polski polityk, doktor nauk prawnych, twórca i prezes partii politycznych Porozumienie Centrum oraz Prawo i Sprawiedliwość, senator, poseł, były prezes Rady Ministrów, kandydat na urząd Prezydenta RP w 2010 roku. Wszystkie opisy dorobku cytowanych polityków dotyczą stanu z okresu, kiedy w dyskursie pojawiały się analizowane wypowiedzi.

Będziemy mieli władzę, która nie będzie zajmowała się tym, żeby w Polsce nastąpiła rewolucja kulturalna i żeby tranwers... Jak to jest? (...) Żeby ci tacy różni odmienni, bardzo dziwni, mieli w Polsce lepiej i byli eksponowani. (Koźmiński, 2014)

W pierwszej z przytoczonych wypowiedzi pojawiło się neutralne wyrażenie „regulacje prawne”, w drugiej – zabarwione wartościująco słowo „eksponowanie”. Oba odnoszą się do tych samych działań – dążenia osób transseksualnych do regulacji ich sytuacji prawno-społecznej, jednak skłaniają do skrajnie różnych ocen zastanej sytuacji.

Jarosław Kaczyński już znacznie wcześniej wypowiadał się też na temat związków partnerskich:

Nie ma żadnych społecznych przesłanek, żeby tego rodzaju orientacje [w domyśle – nieheteronormatywne – M.G.] były afirmowane przez państwo (...) trzeba odróżnić wyraźnie dwa pojęcia – tolerancji i afirmacji². (PO, PiS, PSL..., 2011)

Tu również zostało użyte nacechowane negatywnie słowo „afirmacja”, sugerujące nadmierne zainteresowanie i nadawanie zbyt daleko idących przywilejów osobom homoseksualnym. Jarosław Kaczyński w swoich wypowiedziach odnosił się nie tylko do „tego rodzaju orientacji”, ale także do sytuacji kobiet. Między innymi trywializował sprawę molestowania seksualnego, mówiąc, że wyeliminuje ten problem, likwidując „spotkania integracyjne w dużych firmach” (sic!).

Jarosław Kaczyński: My z całą pewnością te wszystkie spotkania integracyjne, szczególnie rodzaju w różnych wielkich firmach, wydarzenia tego rodzaju, twardą ręką zlikwidujemy. Bo w tym wypadku trzeba po prostu to całkowicie wyeliminować. Pracownicy nie mogą być poniżane, poddawane różnym zabiegom, o których nie mogę powiedzieć, bo mi wstyd, ale panie wiedzą o co chodzi³. (*Kaczyński chce walczyć...*, 2011)

Czynności molestowania seksualnego nazwał „zabiegami”, które panowie praktykują wobec pań, jednocześnie sugerując, że to wstydlivy problem, o którym nie powinno się mówić. Ukryty program tej wypowiedzi implikuje, że wobec problemu molestowania należy przyjąć postawę strategicznego milczenia (por. Kopiciewicz, 2011: 157–159). Kobiety jawią się tu jako słabe i bierne istoty, które

² Słowa wypowiedziane na konferencji prasowej PiS po złożeniu przez SLD projektu ustawy o związkach partnerskich.

³ Wypowiedź na Kongresie Kobiet Prawicy 9 lipca 2011 *Kaczyński chce walczyć o godność kobiet w Polsce*, portal Wirtualna Polska, 9.07.2011, <http://wiadomosci.wp.pl/title,Kaczyński-chce-walczyć-o-godność-kobiet-w-Polsce,wid,13582633,wiadomosc.html?ticaid=1dc67>, dostęp: 15.01.2012.

trzeba chronić. Przy czym obronę ich praw (a może raczej czci niewieściej) Jarosław Kaczyński uważa za rzecz pożądaną i naturalną. Przeciwnie do uznania praw osób o nieheteronormatywnej tożsamości płciowej czy homoseksualnej orientacji, które byłoby zbędną i niepożądaną „afirmacją” lub „eksponowaniem”.

Jarosław Kaczyński przyjął postawę pseudorycerską – stanął w obronie stereotypowo postrzeganych „dam”, a jednocześnie dał wyraz obawom wobec wszelkiej „inności” w zakresie tożsamości płciowych, próbując je zwalczać i odseparować od reszty społeczeństwa, jak strasznego (bo nieznanego?) smoka.

Inne przykłady wypowiedzi mieszczących się w nurcie dyskursu związków partnerskich są opinie Wandy Nowickiej⁴ i Mariana Piłki⁵:

D: Jakie są wasze priorytety?

Wanda Nowicka: Nasz pakiet światopoglądowy, czyli ustawy o in vitro, o związkach partnerskich, aborcyjna. (...) Jesteśmy za usankcjonowaniem zabiegów in vitro, które są w tej chwili wykonywane. Oczywiście będziemy się domagali finansowania tych zabiegów z budżetu państwa, dla wszystkich zainteresowanych: małżeństw, par w wolnych związkach czy osób samotnych. (Olczyk, 2011)

Wanda Nowicka przedstawiała prawo do in vitro, zawierania związków partnerskich i aborcji jako naturalnie przysługujące wszystkim ludziom, ze względu na ich równość. Te same dążenia przez Mariana Piłkę z prawicy zostały jednoznacznie nazwane „promowaniem” feminizmu, aborcji i homoseksualizmu:

Marian Piłka: (...) promowanie feminizmu, aborcji, homoseksualizmu i innych dewiacji, niszczy zasoby, które są źródłem siły duchowej i moralnej... (Piłka, 2011)

W przywołanej wypowiedzi pojawiła się mowa nienawiści. Nazwanie osób homoseksualnych „dewiantami” miało zlekceważyć i poniżyć politycznych oponentów, ale Marian Piłka w „dewiantach” upatrywał też zagrożenia dla duchowej i moralnej siły. Taki sposób użycia języka jest zgodny z koncepcją Judith Butler, która pisze:

⁴ Polska działaczka społeczna, feministka, polityczka, z wykształcenia filolog klasyczna, przewodnicząca Federacji na rzecz Kobiet i Planowania Rodziny, posłanka na Sejm i wicemarszałek Sejmu VII kadencji.

⁵ Prawicowy polski polityk od połowy lat 70. zaangażowany w działalność opozycyjną. W czasie stanu wojennego internowany przez okres około roku. Do 2007 w Prawie i Sprawiedliwości, potem przystąpił do nowo tworzonej Prawicy Rzeczypospolitej. W 2015 bez powodzenia ubiegał się o mandat poselski z listy PiS.

Raniące wezwanie może wydawać się przygniatające lub paraliżujące adresata, lecz może również wywołać nieoczekiwaną i otwierającą nowe możliwości odpowiedź. (...) Jeśli nazwanie jest interpelacją [ustanowienie podmiotu w języku – M.G.], to zniewaga wystawia się na ryzyko, że powoła do życia w mowie podmiot, który użyje języka przeciw niej. (Butler, 2010: 10)

Tego typu odpowiedzią, czy też użyciem języka przeciwko zniewadze, może być używanie słowa „homofob” wobec konserwatywnych polityków. Fobia to zaburzenie związane ze stanem psychicznym dotkniętej tą przypadłością osoby. Zatem pejoratywne określenie „dewiant” spotyka się z równie negatywnym w znaczeniu słowem „homofob”, które oznacza obecnie już nie tylko osobę odczuwającą lęk, wstręt, niechęć przed zetknięciem się z osobami o orientacji homoseksualnej, ale szerzej – nietolerancyjnego człowieka o ciasnych horyzontach myślowych, z licznymi kompleksami, wykazującego nieuzasadnioną nienawiść wobec osób o nieheteronormatywnej tożsamości rodzajowej. W opisywanej sytuacji podmiot ustanowiony w języku poprzez nazwanie „dewiantem”, używa języka jako oręża w walce o swoją godność i prawa. Strach przed innością wyrażający się w słowie „dewiant” powoduje, że prawomocne i uzasadnione staje się użycie przeciw niemu równie negatywnego wezwania – „homofob”.

Inne niesprzyjające postulatowi związków partnerskich wypowiedzi pochodzą z ust Jarosława Gowina⁶:

Będę głosował przeciw. Nie wyobrażam sobie, że w takiej sprawie będzie dyscyplina. To jest typowa sprawa sumienia. Przypuszczam, że wyraźna większość PO ma w tej sprawie takie zdanie jak ja. Aczkolwiek nie mogę wykluczyć, że pod wpływem perswazji premiera część osób zmieni opinię, tak jak było w przypadku parytetów. (Grochal, 2011)

Z góry zakładał on, że większość polityków z jego partii ma równie konserwatywne poglądy jak on. Odwoływał się przy tym do kategorii sumienia, jednocześnie w bardzo zawołowany sposób wskazując, że głosowanie „za” związkami partnerskimi jest złe, niezgodne z sumieniem „normalnego” człowieka. Sugerował też, że ci, którzy zagłosują „za”, zrobią to nie z własnej woli, a zmuszeni przez ówczesnego premiera rządu.

Poniżej przytoczono kolejne dwa skrajnie różne cytaty dotyczące ponownie kwestii związków partnerskich:

⁶ Polski publicysta, senator VI kadencji, poseł na Sejm VI i VII kadencji, od 2011 do 2013 minister sprawiedliwości. Od 2015 wiceprezes Rady Ministrów oraz minister nauki i szkolnictwa wyższego.

Robert Biedroń: W Polsce żyje zgodnie ze statystykami kilkaset tysięcy takich par, które oczekują uregulowania tych kwestii od państwa. Nie tylko jednopłciowych, ale także różnopłciowych. Powinniśmy się zastanowić, jak pomóc tym obywatelom. To nic nie kosztuje budżetu państwa, to jest kwestia, która dotyczy praw człowieka, swobód obywatelskich. (Relacja z audycji..., 2011)

Jarosław Gowin: Ustawa o związkach partnerskich tylnymi drzwiami wprowadzała by małżeństwa homoseksualne. Dla mnie małżeństwo z definicji jest związkiem kobiety i mężczyzny. Tak zresztą definiuje je nasza konstytucja. (...) W całym tym projekcie nie chodzi naprawdę o dobro konkretnych ludzi, tylko o przeprowadzenie rewolucji obyczajowej, odejście od tradycyjnej moralności. (Grochal, 2011)

To, co dla Roberta Biedronia⁷ jest kwestią praw obywatelskich, dla Jarosława Gowina jest próbą przeprowadzenia rewolucji obyczajowej. W konserwatywnym ujęciu tylko związek kobiety i mężczyzny jest związkiem moralnym.

Robert Biedroń: To jest sfera niezbędna do codziennego życia. Sam jestem w takim związku wieloletnim z moim partnerem i, od dziewięciu lat tworząc ten związek, nie mogę się z nim rozliczać z podatków. Dlaczego, kiedy prowadzimy razem gospodarstwo domowe, kiedy razem zarobione pieniądze wydajemy, kiedy chcemy decydować o naszym życiu i zdrowiu, kiedy chcemy po sobie dziedziczyć, nie możemy tego w państwie demokratycznym zrobić? Jesteśmy dwoma dorosłymi mężczyznami, którzy razem prowadzą po prostu gospodarstwo domowe. W większości krajów Unii Europejskiej ten problem został rozwiązany. Dlaczego w Polsce nie mielibyśmy tego rozwiązać? (Relacja z audycji..., 2011)

Jarosław Gowin: Ale de facto poza prawem do adopcji dzieci są wszystkie pozostałe prawa i przywileje małżeńskie – na przykład przywilej wspólnego rozliczania podatkowego. A wynika on z tego, że małżeństwa biorą na siebie ciężar wychowywania dzieci. A w przypadku homoseksualistów to jest wykluczone.

D: To małżeństwom bezdzietnym chce pan ten przywilej zabrać?

Jarosław Gowin: To typowa demagogia poprawności politycznej. Małżeństwo co do swej istoty nakierowane jest na posiadanie dzieci, choć czasami małżonkowie z tego rezygnują lub – częściej – nie mają takiej możliwości. Związek homoseksualny z istoty wyklucza posiadanie dziecka biologicznego. (Grochal, 2011)

To, co dla Roberta Biedronia, żyjącego w długoletnim związku ze swoim partnerem, jest podstawowym prawem, z którego może skorzystać obywatel w demokratycznym kraju (wspólne rozliczanie się z podatków), dla Gowina w przypadku par homoseksualnych jest niedopuszczalne. Przy czym zastosował on bardzo

⁷ Działacz na rzecz osób LGBT, publicysta i polityk, poseł na Sejm VII kadencji (2011–2014); w latach 2014–2018 prezydent Słupska, deputowany do Parlamentu Europejskiego IX kadencji (od 2019).

nied jednoznaczne wytłumaczenie dla swych poglądów, dotyczące (nie)możności posiadania dzieci:

Jarosław Gowin: Nie widzę tu żadnej dyskryminacji. Z dyskryminacją mielibyśmy do czynienia tylko w sytuacji, gdyby prawo przyznawało inne przywileje różnym grupom małżeństw. A ponieważ małżeństwo i związek partnerski mają inny charakter, to inne też w odniesieniu do nich powinny obowiązywać regulacje. (...) Powtórzę: małżeństwo jest ważną instytucją społeczną, bo dźwiga na sobie fundamentalny z punktu widzenia interesu społecznego obowiązek wychowania dzieci. Ponieważ związki homoseksualne takiej misji nie pełnią, nie powinny oczekiwać zrównania praw. (Grochal, 2011)

Zasugerował w ten sposób, że obawia się jedynie niżu demograficznego, związanego z dramatycznym spadkiem urodzeń, co w gruncie rzeczy dzieje się zupełnie niezależnie od sytuacji prawnej związków jednopłciowych w Polsce. Wśród konserwatywnych polityków częste jest też odwoływanie się do kategorii „Polacy”, „polskie społeczeństwo” – w domyśle większość. I tak na przykład Robert Węgrzyn⁸ twierdził, że większość polskiego społeczeństwa uważa tradycyjną rodzinę za najwyższą wartość, a siebie przedstawiał jako obrońcę tejże wartości. Nie miał na poparcie tej tezy żadnych argumentów – nie przytoczył wyników badań, analiz ani żadnych innych faktów, które mogłyby świadczyć, że ma rację.

Robert Węgrzyn: Polscy politycy i – co kluczowe – polskie społeczeństwo, które ich wybiera, uważa rodzinę w tradycyjnym znaczeniu za wartość najwyższą. Mam nadzieję, że chcąc bronić jej praw, nikt nie będzie już musiał płacić tak wysokiej politycznej ceny jak ja. Ale, żeby nie było wątpliwości: wcale nie uważam się za męczennika, jestem też przekonany, że ci, którzy chcieli mnie wyautować z polityki z konserwatywne poglądy obyczajowe jesienią przekonają się, jak gruby błąd popełnili... (Meller, 2011)

Wydaje się to kuriozalne, zważywszy na słowa, które ostatecznie przyczyniły się do politycznej klęski posła Węgrzyna. W świetle tej niepoprawnej politycznie, ale i kontrowersyjnej pod względem obyczajowym wypowiedzi⁹ jawił się on raczej jako mężczyzna o wybujałej erotycznej fantazji i niezaspokojonych potrzebach (w języku potocznym „erotoman-gawędziarz”) niż obrońca tradycyjnych wartości. Z perspektywy czasu przyjął jednak postawę konserwatywnego orędownika tradycyjnych wartości i opartej na nich moralności. Jego działania defensywne (obrona

⁸ Polski polityk, przedsiębiorca i samorządowiec, poseł na Sejm VI kadencji.

⁹ Powiedział wówczas: „Z gejami to dajmy sobie spokój, ale z lesbijkami, to chętnie bym popatrzył”.

swojej pozycji) ubrane zostały w barwy szlachetnej (niemal powstańczej) walki dla dobra społeczeństwa, która ostatecznie zakończyła się klęską i męczeńską śmiercią „obroncy”.

Robert Węgrzyn: Wierzę, że konserwatywne skrzydło PO wraz z PiS-em okaże się na tyle mocne, że do legalizacji związków homoseksualnych nie dojdzie, gdyż byłoby to otwarcie drogi do kolejnych żądań, w tym adopcji dzieci. (Meller, 2011)

Ustawa o związkach partnerskich jawiła się w jego wypowiedziach jako zaledwie wierzchołek góry żądań par homoseksualnych. Była to wyraźna próba manipulacji – poseł Węgrzyn przedstawiał postulaty środowisk LGBTQ jako zagrożenie, które, lepiej żeby się nigdy nie pojawiło, bo pociągnie ze sobą dalsze konsekwencje. Według posła Węgrzyna pary homoseksualne najpierw zechcą formalnych związków, a potem „sięgną” po (nasze wspólne) dzieci, w myśl zasady „dasz im palec, a wezmą całą rękę”. Jest to wyolbrzymienie i manipulacja poprzez celowe przedstawienie wszelkich postulatów środowisk LGBTQ jako zagrażających większości.

Kolejny wątek przewodni to właśnie homofobia. To słowo padające z ust liberalnych i lewicowych polityków jest obelgą. Czasami przypisuje się zachowania homofobiczne ukrytym gejom. Za takiego był też w niektórych kręgach uważany Jarosław Kaczyński ze względu na swoje niepochlebne opinie i wrogie nastawienie wobec osób LGBTQ. Świadczy o tym poniższa wypowiedź:

Robert Biedroń: Przecież Kaczyński jest homofobem. Palikot ma prawo pytać, czy jest gejem, skoro Kaczyński atakuje innych gejów. W takich sytuacjach nie ma dylematu moralnego, bo mamy do czynienia z nietolerancją. Jestem za całkowitym outingiem takich osób! Hipokryzje należy obnażać, szczególnie osób publicznych, w tym polityków. (Prekiel, 2011)

Polityk prawicy zapytany o homofobiczne zachowania lub wypowiedzi z góry traktuje tego typu pytania jako atak lub jako podyktowane polityczną poprawnością (cokolwiek przez to rozumie) i nadaje im status insynuacji skierowanych przeciw niemu.

D: Jest pan homofobem?

Jarosław Gowin: Za pani pytaniem kryje się dyktat politycznej poprawności. Nie obchodzi mnie orientacja seksualna innych ludzi, ale nie godzę się na to, by środowiska homoseksualne dokonywały pieriekowki dusz. Żadna polityczna poprawność nie zmusi mnie do tego, żebym mówił, że trawa jest biała, a nie zielona. Ani do tego, bym kwestionował tezę, że małżeństwo to związek kobiety i mężczyzny. (Grochal, 2011)

Tymczasem homofobia, zdaniem Roberta Biedronia, jest już dawno *passé*:

Robert Biedroń: Dzisiaj [Eliza Michalik¹⁰] homofobię uważa za obciach, bo poczytała, poznała gejów i lesbijki, zmieniła się. Przecież o to nam wszystkim chodzi – żeby zmniejszyć homofobiczne postawy. (Prekiel, 2011)

Nie wszyscy jednak podzielali wówczas jego zdanie. Robert Węgrzyn w swych „fobiach” posunął się nawet do upatrywania zagrożenia w bliżej niezdefiniowanym „homoseksualnym lobby”. Używał przy tym języka wojny („wróg”, „postulaty”), w której owo lobby miało być stroną wspieraną przez niektóre media, a orężem były „raniące nazwania” (homofobia) i mocne argumenty (sprzeciw wobec adopcji dzieci przez pary homoseksualne):

Robert Węgrzyn: Nie mieliby oni jednak możliwości nadania niefortunnemu, ale w gruncie rzeczy bląhemu żartowi tak monstrualnych rozmiarów, gdyby nie to, że lobby homoseksualne traktuje dziś jako swojego wroga i piętnuje każdego, kto ośmiela się sprzeciwiać jego postulatom. A ma takie możliwości, gdyż owemu lobby sprzyjają potężne media, w tym *Gazeta Wyborcza*, na której łamach homofobią nazywany jest nawet sprzeciw wobec powierzania na wychowanie dzieci parom lesbijsko-gejowskim. (Meller, 2011)

W tej wypowiedzi także pojawił się argument z gatunku: „bo większość tak uważa”, co przez Artura Schopenhauera sklasyfikowane zostało jako jedna z klasycznych technik erystycznych zwana *argumentum ad verecundiam* (Schopenhauer, 2010: 47–52). Temu, co sądzi większość, nadawany jest wyższy status. Przy czym zdanie większości wyznacza granice „normalności”. To, co znajduje się poza tymi granicami, po stronie mniejszości, staje się automatycznie „nienormalne”.

D: Jaki jest stosunek większości posłów PO wobec postulatów homoseksualnych aktywistów?

Robert Węgrzyn: Większość z całą pewnością ma stosunek negatywny lub co najwyżej obojętny. Właśnie dlatego wypowiedzi większości polityków PO w tej sprawie są mętne i niejednoznaczne, bo nie chcą się narażać homoseksualistom, w gruncie rzeczy nie popierają ich żądań. Jedyną siłą w polskiej polityce, która chce dziś podkopać instytucję małżeństwa jako fundamentu społecznego ładu, jest SLD. (Meller, 2011)

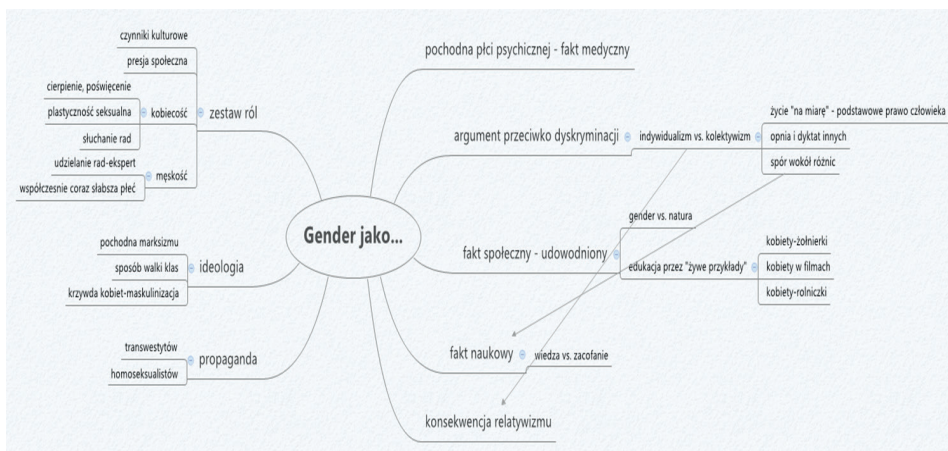
Natomiast lewica popierająca postulaty poszanowania praw osób homoseksualnych była oskarżana o podkopywanie fundamentów społecznego ładu. Takie ujęcie sprawy również wydaje się zręczną manipulacją.

¹⁰ Polska dziennikarka prasowa i telewizyjna, prowadząca audycję *Czekając na środę, czyli godzina niepoprawności politycznej*.

Gender-boom (rok 2013)

Rok 2013 był przełomowym ze względu na zainteresowanie pojęciem *gender*, a jednocześnie był rokiem, w którym w dyskursie publicznym to słowo zaczęło się pojawiać wyjątkowo często. Zauważalna jest obfitość tekstów i wypowiedzi dotyczących tej tematyki w omawianym okresie. Przykładowe tytuły artykułów w najpopularniejszych tygodnikach, które ukazały się w tym czasie, a dotyczą kwestii związanych z płcią społeczno-kulturową, to: *Trzecia płeć; Co się stało księdzu Oko; Pytania o homozwiązki; Zaprosić pogan na dziedziniec; Czy mózg ma płeć?; Życie seksualne pierwotniaków; Kobiety wychodzą z jaskini; Szycie życia na miarę; Równaj krok!; Pyskówka nad przemocą; Gej też twardziel; Kobiety! Witajcie w nie-realu!; Wszyscy jesteśmy trochę homo; Pierwsza rolniczka RP; Geje służą państwu; W uchylonych drzwiach szafy; Płeć wysokiego ryzyka; Siła kobiet; Albo miłość, albo seks; Uwięzieni w obcym ciele; Homo poza normą; Homorewolucja; Była przystojnym facetem; Zakazane związki.*

Na podstawie analizy treści tekstów z tego okresu powstała poniższa mapa mentalna pojęcia *gender* w dyskursie publicznym.

Ryc. 2. Mapa mentalna pojęcia *gender*

Źródło: opracowanie własne

W świetle analizowanych wypowiedzi i artykułów *gender* pojawia się w ośmiu podstawowych znaczeniach:

- jako zestaw ról – w tym ujęciu płeć społeczno-kulturowa jest postrzegana jako oddziaływanie czynników kulturowych na jednostkę, co jest odczuwalne w postaci presji społecznej na odgrywanie ról społecznych przypisywa-

nych jednostce na podstawie płci biologicznej; przy czym kobiecość w tym dyskursie łączy się z cierpieniem, poświęceniem, seksualną plastycznością, słuchaniem rad, natomiast męskość – z udzielaniem rad (ekspersckość) oraz ubolewaniem nad współczesnym osłabieniem tej płci;

- jako ideologia – jest pochodną marksizmu, nowym sposobem walki klas i krzywdzeniem kobiet poprzez ich maskulinizację;
- jako propaganda – w dyskursie wiąże się z „afirmacją” transwestytów i homoseksualistów;
- jako pochodna płci psychicznej – rozumienie zakorzenione w nauce – fakt medyczny;
- jako argument przeciwko dyskryminacji – płeć społeczno-kulturowa jest postrzegana jako wyraz walki pomiędzy tym, co indywidualne, a tym, co kolektywne; w tym rozumieniu uznaje się, że każdy ma prawo kształtować swoje życie tak jak chce, niezależnie od płci, koncepcje *gender* traktowane są jako droga do wyzwolenia od dyktatu opinii innych ludzi; w tym dyskursie podkreśla się też istnienie wielu naukowych koncepcji dotyczących różnic między kobietami a mężczyznami, które pozostają ze sobą w ciągłym sporze;
- jako fakt społeczny – istnieje mnóstwo dowodów na znaczenie wzorców kulturowych w kształtowaniu ról społecznych; to, co biologiczne, jest związane z naturą, wszystko inne to „nadbudowa” kulturowa; aby zmienić ograniczające role, trzeba stosować edukację przez „żywe przykłady” na przykład kobiet pełniących nietradycyjne funkcje – żołnerek, rolniczek, pierwszoplanowych aktorek i reżyserek itp.;
- jako fakt naukowy – w tym dyskursie przeciwstawia się wiedzę naukową na temat płci społeczno-kulturowej zacofaniu; często nawiązuje się do faktów i mitów na temat różnic między kobietami a mężczyznami;
- jako konsekwencja relatywizmu – relatywizm jako „znak naszych czasów”, zjawisko negatywne, porzucenie tradycyjnych wartości; w dyskursie jest związany z porzuceniem kolektywizmu na rzecz indywidualizmu.

Dyskursy płci społeczno-kulturowej ze względu na typ argumentacji i uzasadniania racji można skategoryzować jako: medyczny, naukowy, społeczny i kościelny.

W tekstach mieszczących się w dyskursie naukowym pojawiały się najczęściej wyniki badań naukowych oraz nazwiska badaczy i badaczek – autorytetów (Alfred Kinsey, Fritz Klein, Lisa Diamond). Były one używane jako argument potwierdzający prawdziwość podawanych informacji na temat płci społeczno-kulturowej. Na poparcie też często były podawane również tak zwane „przykłady z życia”.

Współcześni badacze twierdzą, że orientację seksualną najlepiej wyobrazić sobie w formie skali rozciągającej się między skrajnymi biegunami homo- i heteroseksualizmu. (Bratkowska, 2013)

W dyskursie publicznym toczył się spór wokół tego, co jest „prawem naturalnym”, a co jedynie konstruktem społecznym. Widoczna była krytyka logiki prawicowych polityków i przeciwstawianie jej poglądów naukowych.

Seksuolodzy już od jakiegoś czasu przyznają, że nie ma dwóch płci. Jest ich – według **najczęściej ostatnio przytaczanej koncepcji** – aż dziesięć. (Bratkowska, 2013)

Często stosowany był zabieg uwiarygadniający w postaci prowadzenia wywiadu z ekspertem/ekspertką.

Mężczyźni mówią mniej, ale, **co potwierdzają badania**, bardziej wprost. Kobiety mówią więcej, ale liczą na to, że druga osoba zgadnie, do czego zmierzają i co chcą wyrazić. (Sowa, 2013)

Powyższy cytat pochodzi z wywiadu z ekspertką i jest przykładem rozumienia płci społeczno-kulturowej jako zestawu ról. Ten dyskurs charakteryzuje się dążeniem do obiektywizmu, racjonalnością i operowaniem jedynie faktami, a nie ocenami.

Podobnie oddziałuje dyskurs medyczny. Tu też poszukuje się autorytetów, które mają za zadanie uwiarygodnić stawiane tezy. Następnie pokazywane są przykłady ludzi, którzy doświadczyli omawianych zjawisk.

(...) to **transpozycja**, która powstaje już w okresie życia płodowego, ma charakter **wrodzony**, więc trwałe i niezmienny, ale nie jest to **dziedziczne**. (Smolińska, 2013)

Uzasadnione faktami medycznymi regulacje prawne dotyczące osób transseksualnych, stosowane w innych krajach, były w tych tekstach argumentem za wprowadzeniem podobnych zmian w Polsce. Często było obecne przeciwstawienie wysokiego poziomu wiedzy krajów zachodnich polskiemu zacofaniu.

Chodzi o ułatwienie życia dzieciom, które rodzą się z narządami płciowymi obu płci na raz (...) **płeć subiektywnie odczuwana i przeżywana należy do podstawowych praw człowieka**. (*Trzecia płeć*, 2013)

Taka medyczna argumentacja i wyniki analiz eksperymentów medycznych są używane w celu uzasadnienia postulatów osób transpłciowych, ale także w celu uzasadnienia różnic między kobietami a mężczyznami:

(...) uszkodzenia lub dysfunkcje podobnych części mózgu mają **odmienne skutki u pań i panów**. (Cieśla, 2013)

W ten sposób fakty medyczne mają kształtować życie społeczne. Autorytety medyczne bezsprzecznie należą do elit symbolicznych, uzurpujących sobie prawo do sprawowania władzy poprzez narzucanie dominujących znaczeń w dyskursie.

Również autorytet znanych sportowców był używany w celu uprawomocnienia pewnych tez związanych z płcią społeczno-kulturową i orientacją seksualną. Niezależnie od tego, czy miały one wydźwięk pozytywny:

(...) geje w piłce są OK, powinni się ujawnić, dostaną od **środowiska** pełne **wsparcie**. (Jarkowicz, 2013)

czy negatywny, czego przykładem mogą być niepochlebne opinie Jana Tomaszewskiego¹¹ o gejach w piłce nożnej, jak i reakcja środowisk sportowych na te słowa. Zwyczaje w piłce nożnej z krajów zachodnich były używane w tym kontekście jako argument antyhomofobiczny. W tytule cytowanego powyżej artykułu pojawia się postać „geja-twardziela” – tu także termin *gender* jest rozumiany jako zestaw ról, które mogą i powinny ulegać zmianom wraz z postępem cywilizacyjnym. W taki sposób w swoich felietonach pisała prof. Magdalena Środa, kojarzona również z aktywnością organizacjach feministycznych:

W pismach zwanych kobiecymi mężczyźni występują w roli „twardych” **doradców, na przykład finansowych oraz ginekologicznych**. Kobiety w rolach „miękkich” – jako **psycholożki, dietetyczki...** (Środa, 2013)

W tekstach prasowych często przywoływane były reprezentacje kulturowych kanonów kobiecości (także cielesne), co również jest wyrazem rozumienia płci społeczno-kulturowej jako zestawu ról. Jeśli są one stereotypowe, spotykają się z krytyką ze strony środowisk liberalnych i pochwałą ze strony środowisk prawicowych i odwrotnie.

Mężczyźni pokazywani w tym roku na festiwalowym ekranie to bez dwóch zdań **słaba pięć...** (Pietrasik, 2013)

¹¹ Polski piłkarz, trener, publicysta sportowy; wielokrotny reprezentant Polski w piłce nożnej, medalista olimpijski; poseł na Sejm VII kadencji.

W dyskursie prasowym ukazywane są także przemiany w pełnieniu ról społecznych przez kobiety i mężczyzn, co dowodzi ich społeczno-kulturowego charakteru.

W tym okresie szczególnie słyszalny stał się głos przedstawicieli Kościoła katolickiego w dyskusji o *gender*, zwłaszcza za sprawą głównego propagatora tezy o szkodliwości tak zwanej „ideologii *gender*” – ks. Dariusza Oko. Publiczne wypowiedzi hierarchów kościelnych z tego okresu były bardzo specyficzne. Dominował w nich dyskurs wojny, który niejednokrotnie ocierał się o mowę nienawiści, a z całą pewnością zachęcał do stosowania mowy nienawiści wobec osób o nieheteronormatywnych tożsamościach i poglądach feministycznych. Wyrażenia będące w tym dyskursie synonimami *gender* to:

- „śmiercionośna wizja antropologiczna negująca nasz status stworzenia, a zwłaszcza naszą tożsamość” (Gracz, 2013);
- „propaganda progenderowa” (Gracz, 2013),
- „droga nieszczęścia” (Gracz, 2013) i „objaw ludzkiej pychy” (Bruchwald, 2013);
- „zwolennicy ideologii *gender* atakują” (*Zwolennicy ideologii...*, 2013) – są wrogami Boga, wrogami chrześcijan, wrogami demokracji;
- „genderyzm to zagrożenie” (Oko, 2013), „zniszczenie rodziny – zniszczenie społeczeństwa” (Wesołowski, 2013);
- „narzędzie bezwzględnej walki o swoje interesy” (Cichobłazińska, 2013);
- „*gender* groźniejsze od marksizmu” (Jędrzejczyk, 2013);
- skrajność w zwalczaniu dyskryminacji.

Powodowały one wzrost negatywnych odczuć w stosunku do ludzi o poglądach odbiegających od doktryny Kościoła katolickiego, stwarzając przy tym wrażenie pozostawiania Kościoła w stanie wojny z bliżej nieokreślonym *genderowym* wrogiem. Pojawiały się porównania tak zwanej „ideologii *gender*” do bolszewizmu, komunizmu, marksizmu, faszyzmu. Terenem tej walki stały się media oraz szkoła, a narzędziem – socjotechniki.

Jednocześnie pojawił się nurt wyrażający sprzeciw wobec takiego ujęcia płci społeczno-kulturowej. Charakterystyczne dla niego były personifikacje *gender* jako zwierzęcia lub potwora, także w wersji rysunkowej, pod postacią rozprzestrzeniających się w sieci memów, ośmieszające pozbawione podstaw naukowych podejście Kościoła do tych kwestii.

Kontrowersyjne cytaty z Pisma Świętego były stosowane jako argument służący krytyce kościelnej nieakceptacji homoseksualizmu:

W Piśmie znajdziemy jednak – jako zgodne z normą – zachowania takie, jak: poligamia, uznanie dla niewolnictwa, bezwzględne podporządkowanie kobiet mężczyznom... (Środa, 2013)

Z otwartą krytyką spotkało się także ukute przez hierarchów kościelnych pojęcie „ideologia *gender*”:

Gender to świetny wynalazek na trudne czasy dla Kościoła. Słowo zagraniczne, nie każdy wie, co znaczy, więc wszystko właściwe można pod nie podciągnąć. (Tym, 2013)

Przedstawiano je jako temat zastępczy, mający za zadanie odwrócić uwagę od rzeczywistych problemów Kościoła, związanych chociażby z pedofilią wśród księży. Krytyki kościelnego dyskursu „ideologii *gender*” dokonywano także poprzez kompromitowanie jego głównego propagatora z 2013 roku – księdza Oko.

[ks. Oko] używa coraz to bardziej zdumiewających – jak na profesora Wydziału Filozofii Papieskiego Uniwersytetu w Krakowie – argumentów. Sugeruje na przykład, że wśród popierających ideologię *gender* są „wszyscy wrogowie Boga i religii, zwłaszcza religii biblijnych” (...), a wśród nich „oczywiście masoni, ale także grupa najbogatszych miliarderów amerykańskich, którzy doszli do przekonania, że na Ziemi jest za dużo ludzi”... (Burnetko, 2013)

Konteksty towarzyszące tematowi *gender* we wszystkich wyżej wymienionych dyskursach to:

- rodzina i jej przemiany,
- przemoc,
- wojna,
- homoseksualizm,
- transseksualizm,
- wiara.

Zatem to, co w latach 2011–2012 było samodzielnym tematem w dyskursie publicznym – tożsamość płciowa, związki partnerskie i homofobia – w 2013 roku stało się zaledwie kontekstem pojawiającym się w tle dyskusji o *gender*, które to pojęcie wyraźnie wysuwa się na pierwszy plan.

Treści dominujące w dyskursie publicznym w 2013 roku można podzielić na dwa typy:

- neutralne – zawierające definicje terminów związanych z *gender*, służące wyjaśnianiu rzeczywistości społecznej, albo informacje o *gender studies*;
- zabarwione emocjonalnie – o wydźwięku negatywnym, obecne głównie w dyskursie kościelnym; w tych tekstach pojęcie *gender* jest przedstawiane jako szkodliwa, zagrażająca ludzkości ideologia lub zawierające ostrą krytykę podejścia duchownych.

Ów chaos informacyjny mógł powodować poczucie zagubienia wśród czytelniczek i czytelników prasy. Ponadto dyskurs wojny nie sprzyjał nawiązywaniu dia-

logu między wrogimi sobie środowiskami. Ich przedstawiciele prezentowali postawę zamknięcia na wszelkie argumenty. Stosowali jedynie techniki ośmieszania lub straszenia zwolenników przeciwnych poglądów. Obiektywnym, naukowym argumentom były przeciwstawiane argumenty nacechowane skrajnie negatywnymi emocjami.

W ten sposób różnice między zwalczającymi się obozami stawały się coraz większe, a szanse na porozumienie i zażegnanie konfliktu – nikłe. Współistnienie w przestrzeni publicznej tych dwóch zantagonizowanych środowisk niesło negatywne skutki społeczne. Zwykli odbiorcy tych komunikatów mogli czuć się niekomfortowo. Opowiadając się po którejkolwiek ze stron, byli narażeni na ataki drugiej strony konfliktu. Konsekwencje ponosiła także szkoła jako instytucja, która jest bezbronna wobec prób zideologizowania jej przez różne środowiska. Z jednej strony w szkole powinny być prezentowane jedynie naukowe fakty, z drugiej – nie są one nigdy wolne od ocen przez indywidualne preferencje światopoglądowe nauczycieli. Ponadto w szkole prowadzi się lekcje religii, z gruntu dalekie od prezentowania naukowych faktów. Nauczyciele przekazują swoim uczniom różne idee. Jeśli na różnych lekcjach są prezentowane skrajnie różne poglądy, uczniowie mogą czuć się zagubieni. Dyskursy obecne w przestrzeni publicznej, jak w zwierciadle, odbijały się w codzienności szkolnej w postaci z jednej strony – listów środowisk katolickich przestrzegających przed „genderem” kierowanych do dyrektorów szkół, z drugiej – w projektach środowisk prorocnościowych, dotyczących na przykład rzetelnej edukacji seksualnej, co w pewnym momencie również zaczęło przypominać pole walki. Ma to duże znaczenie w procesie społecznego uczenia się ról przez dzieci i młodzież, gdyż powoduje chaos, owocując poczuciem zagubienia u młodych ludzi. Poza tym istnieje ryzyko, że przyswoją oni tradycyjne wzorce ról jako jedyne „prawidłowe”, w dorosłym życiu okupując to niską jakością życia, poczuciem niespełnienia i ograniczenia możliwości rozwoju.

Płeć społeczno-kulturowa w dyskursie publicznym w fazie opanowywania konfliktu (lata 2014–2015)

W latach 2014–2015 wątpliwości i oceny związane z kwestiami *gender* w prasie były nadal obecne w podobnej formie – walki dwóch obozów. Świadczą o tym poniższe przykłady:

W Polsce zostało wykreowane nowe pojęcie: ideologia gender. W praktyce nic takiego nie istnieje – za tym pojęciem nic nie stoi, to puste słowa. Ksiądz Dariusz Oko, który od miesięcy objeżdża Polskę z wykładami o „ideologii gender”, pytany u Moniki Olejnik nie potra-

fił wskazać żadnej osoby ani instytucji, która stałaby za tą straszną, antyrodzinną krucjatą. Ta ideologia, „gorsza od nazizmu i marksizmu”, nie ma żadnego lidera ani wykonawców. Ja też nie znam ani jednej osoby, ani instytucji w Polsce, która jest przeciwko rodzinie, chce seksualizować dzieci, uczyć je masturbacji, zmieniać im płeć itp. Nie ma takich rzeczy w żadnym programie partii, instytucji czy szkoły, podobnie jak nie ma żadnej „ideologii gender”. (Kopiński, 2014)

Gedner wychodzi z niewłaściwego pojmowania wolności. W radykalnej wersji nie uznaje Boga, jego przykazań, prawa natury, sprzeciwia się wszelkim trwałym związkom międzyludzkim. Dla genderystów absurdem jest chrześcijańska nierozzerwalność małżeństwa. Wszystko jest ukierunkowane na to, żeby zrobić, co się chce. To, co w tej ideologii jest pozytywne, ginie w mroku otoczek, które sprowadzają się do zmiany świata i postawienia go na głowie. Gender chce dokonać rewolucji obyczajowej. Ale to się mu nie uda. Jak każda mroczna ideologia, gender nie ma przyszłości. (Nizinkiewicz, 2014)

– Obwinianie przez Kościół studiów czy dyscypliny naukowej o nieobyčajność jest nieporozumieniem. Gender nie jest jedynym winowajcą zmian społecznych – mówi „Newsweekowi” politolog prof. Agnieszka Rothert z Instytutu Nauk Politycznych Uniwersytetu Warszawskiego, ekspertka od ruchów feministycznych i gender studies.

D: Czym w zasadzie są gender studies?

prof. Agnieszka Rothert: W tego typu emocjonalnych dyskusjach, a ta związana jest jeszcze ze stanowiskiem Kościoła, są one określane ideologią, co absolutnie nie jest prawdą. Są to studia nad płcią, tyle że rozumianą w ujęciu kulturowym, a nie biologicznym. (Rogojsz, 2014)

W tym okresie dyskurs publiczny w Polsce nadal był zdominowany przez dyskurs Kościoła katolickiego. Rozumienie zjawisk związanych z płcią społeczno-kulturową rządzącej politycznej prawicy było w pełni zgodne z postanowieniami synodu biskupów:

Jeszcze przed sobotnim głosowaniem austriacki kardynał Christoph Schönborn stwierdził, że „niektórzy ludzie będą zawiedzeni”, ponieważ w dokumencie bardzo mało miejsca poświęcono homoseksualistom. Powtórzono w nim stwierdzenia zawarte w ubiegłorocznej relacji posynodalnej, zgodnie z którymi nie ma podstaw do tworzenia analogii między związkami homoseksualnymi a małżeństwem i rodziną. W dokumencie jednocześnie zapewniono, że każda osoba, niezależnie od orientacji seksualnej, musi być „szanowana”. Jak przyznał Schönborn, kwestia osób homoseksualnych jest „zbyt delikatna” dla biskupów z wielu stron świata. (Nałęcz, 2015)

Aktywiści lewicowi próbowali prostować i wyjaśniać nieścisłości w wypowiedziach hierarchów kościelnych i podążających za nimi polityków, jednak woli porozumienia i dialogu między tymi skrajnymi opcjami nadal nie było:

Mi się wydaje, że jeżeli ktoś nie wie, czym jest gender, to chyba tylko z jakiejś niechęci, żeby sięgnąć do źródeł. Płeć społeczno-kulturowa jest obszarem, którym nauka społeczna zajmuje się od lat 70. Tu bada się, jak każda z płci reaguje, zachowuje się w danych sytuacjach. A kobiety – w związku z przypisanymi rolami – właśnie tymi społeczno-kulturowymi, są dyskryminowane – chociażby na rynku pracy. O to tutaj chodzi. Najłatwiej jest oczywiście ośmieszyć jakąś nową ideę, bo rozumiem, że mimo wszystko dla kogoś może to być nowe. Oczywiście, gender zmienia społeczeństwo – jeśli kobiety będą chciały podejmować inne decyzje niż te tradycyjne, wchodzić w inne role niż te tradycyjne, to dla wielu osób, które mają niskie poczucie własnej wartości – będzie to zagrożeniem. Ale kobiety nie mogą być traktowane gorzej tylko dlatego, że urodziły się kobietami. (Sawczenko, 2016)

Zwłaszcza w obliczu zmiany partii rządzącej dyskurs kościelny zaczął powoli zawłaszczać inne przestrzenie dyskursu, między innymi związane z kwestią przestrzegania praw obywatelskich, z wartością badań naukowych, czy z zakazem aborcji:

PiS rekomendował obcięcie planowanego budżetu RPO o 7 mln złotych i zapowiada, że pieniądze otrzyma Instytut Pamięci Narodowej. Poseł Arkadiusz Mularczyk argumentował, że Sejm nie będzie płacił na gender. Problemem dla PiS okazała się dr Sylwia Spurek, Zastępczyni Rzecznika Praw Obywatelskich ds. Równego Traktowania.

D: Jak pani odebrała ten personalny atak?

dr Sylwia Spurek: Jest mi przykro, że stałam się „bohaterką” tej komisji, choć przedmiotem posiedzenia miał być budżet RPO. To prawda – jestem „panią od gender”, wykladałam na Uniwersytecie Warszawskim i w Polskiej Akademii Nauk. Od dawna zajmuję się kwestiami równego traktowania ze względu na płeć i uważam, że one są bardzo ważne. (Ciaśtoch, 2016)

Ostrej krytyki doczekała się też sama idea poprawności politycznej, której przestrzeżenie jest oczywistością w całej Europie:

Polityczna poprawność stała się narzędziem dyskryminacji. Co z tego, że pojawiła się, by położyć kres dyskryminacji, skoro dziś sama stała się tej dyskryminacji narzędziem. Po prostu jak każdy przykład inżynierii społecznej, ciąży w stronę dyktatury. Jak każda dyktatura, tak i ta daje władzę w ręce ludzi miernych, przez nikogo nie wybranych – prawo do kontrolowania naszych umysłów. (Cieślik, 2015)

W Polsce poprawność polityczna jest nadal uznawana za narzędzie dyskryminacji (sic!) patriotycznej, katolickiej większości. W dyskursie nie mamy już jednak do czynienia z fazą ostrego konfliktu z końca 2013 roku. Obie strony zostały wprawdzie przy swoich opiniach, ale zainteresowanie pojęciem *gender* wyraźnie spadło, natomiast skutkiem zaistniałej sytuacji – owej wielości pojawiających się

definicji, opinii, wyjaśnień – jest wzrost ogólnego poziomu wiedzy i społecznej świadomości dotyczącej płci społeczno-kulturowej.

Podsumowanie

Na podstawie analizy zebranych wypowiedzi można wnioskować, że mamy do czynienia z różnymi sposobami rozumienia, w gruncie rzeczy, tych samych zjawisk i z różnymi sposobami konceptualizowania interesów różnych grup społecznych. W poniższej tabeli przedstawiono zestawienie kategorii dyskursu liberalnego związanych z kwestiami płci społeczno-kulturowej oraz odpowiadające im kategorie dyskursu konserwatywnego.

Tabela 1. Te same zjawiska – różne rozumienia

Kategorie dyskursu liberalnego	Kategorie dyskursu konserwatywnego
Związki partnerskie, bardzo ważna sfera naszego życia: prawa człowieka, prawa obywatelskie; możliwość dziedziczenia i wspólnego rozliczania się z podatków; problem do rozwiązania.	Małżeństwa homoseksualne, sprawa sumienia, obrona praw tradycyjnej rodziny, otwarcie drogi do kolejnych żądań, podkopanie instytucji małżeństwa jako fundamentu społecznego ładu; rewolucja obyczajowa, niszczenie duchowości i moralności.
Homofobia.	Sprzeciw wobec powierzania na wychowanie dzieci parom lesbijsko-gejowskim.
Walka z mową nienawiści.	Demagogia/dyktat poprawności politycznej.
Działacze na rzecz równych praw.	Lobby homoseksualne, homoseksualni aktywiści.
Problem wielu obywateli.	Wypowiadanie się w imieniu większości: polscy politycy, polskie społeczeństwo, większość posłów.

Źródło: opracowanie własne

Samemu pojęciu *gender* również przypisuje się skrajnie różne znaczenia w dyskursie konserwatywnym i liberalnym. W ujęciu liberalnym *gender* to:

(...) z angielskiego *pleć kulturowa*, która, w odróżnieniu od płci biologicznej (*sex*), wg najprostszej definicji, jest konstruowana społecznie. *Gender* więc, to zespół cech, atrybutów, postaw, ról społecznych, przypisany mężczyźnie i kobiecie przez szeroko rozumianą kulturę. O tym, czy ktoś jest mężczyzną czy kobietą, nie decyduje sama budowa narządów płciowych, ale przede wszystkim kultura (we współczesnych teoriach dotyczących *gender*, także *pleć biologiczna* jest konstruktym społecznym), która wyznacza kobiecie i mężczyźnie odmienne role płciowe, a one stają się wzorcami zachowań wymaganymi przez społeczeństwo. Wyznaczanie ról płciowych opiera się na podkreślaniu różnicy płci, poprzez podział pracy, legitymizację pewnej pozycji społecznej, seksualizację, i bazuje na przekonaniu, że społeczne różnice ról płciowych są niezmiennie (patrz: posłowie i posłanki pra-

wicy). Nauka o gender wykazała, że jego definicja zmienia się w zależności od warunków społecznych, politycznych, kulturowych. Gender nie jest stały, więc i my możemy wpływać na jego kształt, choćby w celu zniesienia nierówności płci. (Wilk, 2012)

Podczas gdy w dyskursie konserwatywnym mówi się niemal to samo, ale przesmiewczo, z wyraźną nutą wrogiej ironii:

Gender (tłumaczone jako „rodzaj” bądź w ogóle nietłumaczone) – nowomodne określenie płci, w przeciwieństwie do staroświeckiego „sex” określające ją jako zjawisko kulturowe, nie biologiczne. Ujmuje się w tym epokowe odkrycie feminizmu, że kobieta bynajmniej nie rodzi się kobietą, ale staje się nią w procesie wychowania. To, że wydaje się inaczej zbudowana i że według powszechnego stereotypu w przeciwieństwie do mężczyzny rodzi dzieci, nie jest bynajmniej biologiczną determinantą, ale wmówieniem ze strony patriarchalnego, opresyjnego społeczeństwa. Przyznać trzeba, iż budowana przez wieki patriarchalna zmowa, która zdołała stłamsić całe pokolenia kobiet, okazuje się silna i wciąż nie brak fałszywstw, którzy ośmielają się publicznie odkryć feministek negocować, a nawet wyszydzać. Niemniej miliardy wydawane w bogatych krajach na kultywowanie doktryny w ramach licznych wyspecjalizowanych uniwersytetów i instytutów muszą w końcu przynieść oczekiwany skutek; na razie pozwalają na wygodne życie legionom działaczek od wyrównywania praw. (Ziemkiewicz, 2009: 61)

W wypowiedziach konserwatywnych polityków jest obecna mowa nienawiści, czyli, definiując za L.M. Nijakowskim,

(...) używanie języka w celu znieważenia, pomówienia lub rozbudzenia nienawiści wobec pewnej osoby, grupy osób lub innego wskazanego przez mówcę podmiotu, przy czym „szkalowanie tej grupy może mieć — i najczęściej ma — charakter ukryty (...) trudno jest jednoznacznie wykazać, zwłaszcza w postępowaniu sądowym, że dany komunikat szkaluje określoną grupę lub wzywa do wrogich wobec niej działań. (Nijakowski, 2006: 61)

Uznając jednak za Judith Butler, że „tym, co czyni mowa nienawiści, jest ustanowienie podmiotu w pozycji podporządkowania” (Butler, 2010: 28), możemy dostrzec, iż pełne nienawiści słowa utrwalają pozycje dominacji. Wiele tego typu sugestii odnajdziemy w przytoczonych wypowiedziach Jarosława Gowina. Jest to mowa nienawiści w wersji „light”. Przy czym podkreślić należy, że jest ona nawet bardziej niebezpieczna niż otwarta, jawna mowa nienawiści, ponieważ jest niejednoznaczna i ukryta, a zatem nie otwiera możliwości krytycznej reakcji, która to jednocześnie zadałaby mowie nienawiści porażkę. Czy w takim razie poprawność polityczna jest równie niebezpieczna jak mowa nienawiści, pozwalając tej drugiej „zejść do podziemia”, działać „podskórnie”, w sposób na pierwszy rzut oka niewidoczny?

Jeszcze 10 lat temu w odniesieniu do osób homoseksualnych często z ust głównych aktorów sceny politycznej padały określenia takie jak „dewiant” lub „zbożeniec”. Obecnie język konserwatywnych polityków jest dużo łagodniejszy. Nie pojawiają się już tak wyraziste wypowiedzi na przykład w sprawach kobiet, jak wypowiedź Mariana Piłki z 2005 roku, który stwierdził, że kobiety powinny robić „kariery” żon i matek, gdyż w przeciwnym razie będą niespełnione i zazdrosne o „sukcesy” innych kobiet na tym polu, podżegał jednocześnie „normalne” kobiety do nienawiści wobec feministek:

Celem tzw. wyzwolenia kobiet ma być ich kariera i awans społeczny. W ich imię mają poświęcić rolę żony i matki. I wiele poświęca. Ale kariera, podobnie jak i pieniądze, tylko do pewnego stopnia daje zadowolenie. Później pozostaje pustka, zgorzknienie, uczucie niespełnienia, zazdrość wobec tych kobiet, które mają rodziny i często nienawiść wobec nich. Aby zasłonić narastające poczucie pustki, feministki próbują wydłużyć wiek emerytalny. Wypełnianie roli żony i matki nie musi stać w sprzeczności z karierą zawodową. Bóg dał kobietom dłuższe życie niż mężczyznom. Po odchowaniu dzieci kobiety mogą realizować się zawodowo i społecznie. (Piłka, 2004)

Na tego typu wypowiedzi nie ma już przyzwolenia w sferze publicznej. Nieco inaczej jest z wypowiedziami homofobicznymi w polskim dyskursie politycznym – przyzwolenie także jest coraz mniejsze, ale mimo wszystko takie wypowiedzi nadal się pojawiają w formach bardzo obraźliwych, często zdradzających skrajną ignorancję i niewiedzę osób je wygłaszających. Idealnym przykładem jest tekst napisany na Facebooku przez Marka Jakubiaka – właściciela browaru produkującego piwo Ciechan, a następnie posła partii Kukiz'15 – do boksera Dariusza Michalczewskiego:

Życzę ci mamusi z fujarką zamiast piersi. Będziesz miał co ssać.

Po tych słowach z zakupu produkowanego przez niego piwa zaczęły rezygnować kolejne kluby i pojedynczy klienci, twierdząc, że wypowiedź Jakubiaka była homofobiczna, ale nadal nie przeszkodziło mu to w robieniu kariery politycznej.

Podobny efekt wywołała kontrowersyjna wypowiedź wspomnianego już Jana Tomaszewskiego – byłego bramkarza reprezentacji Polski, obecnie posła PiS – który powiedział publicznie, że nie wyobraża sobie, by mógł dzielić szatnię z gejem, i wyraził swoje poparcie dla polityki, jaką wobec homoseksualistów uprawia Władimir Putin, co spotkało się z szerokim odzewem ze strony środowisk sportowych, ale także nie wykluczyło go z polityki.

Na zakończenie warto przytoczyć jeszcze słowa prof. Magdaleny Środy na temat istoty poprawności politycznej:

Jeśli ludzie nie czują miłości bliźniego, powinni chociaż zachować pozory przestrzegania jej zasad. I temu służy poprawność. By nie ranić mową. Jeśli śmieciarz czuje, że nazwa jego zawodu brzmi lekceważąco i wołałby, by nazywano go „operatorem ekologicznym”, to dlaczego nie? (...) Wracając do mowy nienawiści, nie można nikogo penalizować. Najlepiej byłoby otaczać ostracyzmem ludzi, którzy po prostu nie umieją się zachować. Tak samo jak nie przyjmujemy „na salony” kogoś, kto puszcza bąki, a nos wyciera w rękaw zamiast w chusteczkę. (...) niektórzy to kupują, bo puszczenie bąków wydaje się im niezwykle. Takie oryginalne i rzadkie! (Kurc, 2009)

Czym zatem jest poprawność polityczna – politycznym kagańcem czy brakiem przyzwolenia na publiczne „puszczenie bąków”? Wszystko zależy od przyjętej perspektywy. Jedno jest pewne – kwestia płci społeczno-kulturowej jest polityczna. Sposób definiowania zjawisk i nazywania procesów wyznacza granice władzy, w związku z tym dyskredytowanie członków pewnych grup służy postawieniu ich w pozycji podporządkowania. Przytoczone wypowiedzi są świadectwem tego, że na polskiej scenie politycznej mamy do czynienia z nieustającą walką o to, który dyskurs – konserwatywny czy liberalny – uzyska dominującą pozycję. Kwestie *gender* stają się w tym kontekście przedmiotem zawłaszczenia poprzez nadawanie im odpowiednich znaczeń – zgodnych ze światopoglądem i opcją polityczną danego mówcy. Jednocześnie jest to walka o „rząd dusz” – o możliwość kontrolowania umysłów wyborców i niewątpliwie związaną z tym władzę.

Bibliografia

- Bratkowska M. (2013), Wszyscy jesteśmy trochę homo, *Wprost*, nr 29.
- Bruchwald A. (2013), *Gender – objaw ludzkiej psychy*. Wywiad z prof. Andrzejem Półtawskim i Wandą Półtawską, *Nasza Polska*, <http://wolnapolska.pl/index.php/Wiara/2013062417261/gender-objaw-ludzkiej-psychy-wywiad-qnaszej-polskiq-z-prof-andrzejem-potawskim-i-wand-potawsk/menu-id-224.html>, dostęp: 30.04.2016.
- Burnetko K. (2013), Co się stało księdzu Oko, *Polityka*, nr 31.
- Butler J. (1997), *Excitable Speech: A Politics of the Performative*, New York-London.
- Ciastoch M. (2016), PiS karze za gender, *Newsweek*, <http://polska.newsweek.pl/pis-obcina-pieniadze-rzecznikowi-praw-obywatelskich-przez-gender,artykuly,376832,1.html>, dostęp: 5.03.2016.
- Cichobłazińska A. (2013), *Gender – ideologia totalitarna*. Wywiad z ks. Dariuszem Oko, *Niedziela*, <http://www.niedziela.pl/artykul/106423/nd/>, dostęp: 30.04.2016.
- Cieśla J. (2013), Czy mózg ma płęć?, *Polityka*, numer specjalny, nr 4.
- Cieślak M. (2015), Gender wygrywa wojnę ze słownikiem i rozsądkiem, Raport, *Wprost*, <http://www.wprost.pl/ar/512215/Raport-Wprost-Gender-wygrywa-wojne-ze-slovníkiem-i-rozsadkiem/>, dostęp: 5.03.2016.

- Czyżewski M. (2010), W stronę dyskursu publicznego, [w:] M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski (red.), *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, Warszawa, s. 49–119.
- Czyżewski M., Franczak K., Nowicka M., Stachowiak J., (red.) (2014), *Dyskurs elit symbolicznych. Próba diagnozy*, Warszawa.
- Czyżewski M., Kowalski S., Piotrowski A. (red.) (2010), *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, Warszawa.
- Gracz A. (2013), *Samobójstwo zachodu*. Wywiad z kard. Robertem Sarahem, przewodniczącym Papieskiej Rady Cor Unum, *Nasz Dziennik*, <http://www.naszdziennik.pl/mysl/50502,samobojstwo-zachodu.html>, dostęp: 30.04.2016.
- Grochal R. (2011), *Związki? Nigdy!* Interview with J. Gowin, *Gazeta Wyborcza*, http://wyborcza.pl/1,75478,9716535,Gowin_Zwiazki_Nigdy.html, dostęp: 18.01.2012.
- Jarkowiec M. (2013), Gej też twardziel, *Wprost*, nr 32.
- Jędrzejczyk M. (2013), *Gender groźniejsze od marksizmu*. Wywiad z ks. abp. Henrykiem Hoserem, przewodniczącym Zespołu Ekspertów ds. Bioetycznych Konferencji Episkopatu Polski, ordynariuszem warszawsko-praskim, *Nasz Dziennik*, <http://www.naszdziennik.pl/wiara-kosciol-w-polsce/24344,gender-grozniesze-od-marksizmu.html>, dostęp: 30.04.2016.
- Kaczyński chce walczyć o godność kobiet w Polsce (2011), *Wirtualna Polska*, <http://wiadomosci.wp.pl/title,Kaczynski-chce-walczyz-o-godnosc-kobiet-w-Polsce,wid,13582633,wiadomosc.html?ticaid=1dc67>, dostęp: 15.01.2012.
- Kopciwicz L. (2011), *Nauczycielskie poniżanie. Szkolna przemoc wobec dziewcząt*, Warszawa.
- Kopiński M. (2014), *Dość już gender hysterii*. Wywiad z Agnieszką Kozłowską-Rajewicz, *Polska Times*, <http://www.polskatimes.pl/artukul/3318778,agnieszka-kozlowskarajewicz-dosc-juz-gender-histerii-wywiad,id,t.html>, dostęp: 5.03.2016.
- Kośmiński P. (2014), Kaczyński opowiada o osobach „tranwers...”, bardzo dziwnych.” Dostał broszury i zaproszenie na szkolenia, *Gazeta Wyborcza*, http://wyborcza.pl/1,76842,16569473,Kaczynski_opowiada_o_osobach_tranwers_bardzo.html, dostęp: 16.10.2014.
- Kurc M. (2009), *Czas na aspiracje polityczne*. Interview with Magdalena Środa, Portal Gej&Les “Inna Strona,” <http://www.innastrona.pl/magazyn/wywiady/prof-magdalena-sroda.phtml>, dostęp: 18.01.2012.
- Meller A. (2011), *Wywiad posła Roberta Węgrzyna dla portalu konserwatyzm.pl*, <http://konserwatyzm.hostingasp.pl/artukul/739/wywiad-posla-roberta-wegrzyna-dla-portalu-konserwatyzmpl>, dostęp: 30.04.2016.
- Moscovici S. (2000), *Social Representations: Explorations in Social Psychology*, Cambridge.
- Nałęcz M. (2015), Synod biskupów: W relacji końcowej znajduje się krytyka gender. Słowa o rozwodnikach bywają niejasne, *PolskaTimes*, <http://www.polskatimes.pl/artukul/9026879,synod-biskupow-w-relacji-koncowej-znajduje-sie-krytyka-gender-slowa-o-rozwodnikach-bywaja-niejasne,id,t.html>, dostęp: 5.03.2016.
- Nijakowski L.M. (2006), Analiza dyskursu na temat mniejszości narodowych i etnicznych w polskich mediach. Aspekty teoretyczne i przykłady, *Racjonalista*, www.racjonalista.pl/pdf.php/s,4820, dostęp: 15.01.2012.
- Nizinkiewicz J. (2014), *Ideologia gender nie uznaje Boga*, rozmowa z biskupem Tadeuszem Pieronkiem, byłym przewodniczącym Kościelnej Komisji Konkordatowej, <http://polska.newsweek.pl/kosciol-a-gender-czym-jest-gender-newsweek-pl,artykuly,278350,1.html>, dostęp: 5.03.2016.
- Oko D. (2013), *Genderyzm to straszne zagrożenie. Siłowicz: grupa biskupów stworzyła sztucznego wroga*. Zapis dyskusji w programie „Kropka nad i” dated 23.12.2013, <http://www.tvn24.pl>, dostęp: 30.04.2016.

- Olczyk E. (2011), *Chcą nam przyprawić gębę*. rozmowa z Wandą Nowicką, *Rzeczpospolita*, <http://www.rp.pl/artukul/731930.html?print=tak&p=0>, dostęp: 17.01.2012.
- Piłka M. (2004), Nienawiść do kobiet, *Niedziela*, nr 42, http://niedziela.pl/artukul_w_niedzieli.php?doc=ed200442&nr=112, dostęp: 18.01.2012.
- Piłka M. (2011), *Upadek Europy*, Salon24. Niezależne forum publicystów, 26.10., <http://lubczasopismo.salon24.pl/glosogospodarce/post/356566,upadek-europy>, dostęp: 17.01.2012.
- PO, PiS, PSL i PjN mówią projektowi SLD ws. związków partnerskich: "Nie!," (2011), *Newsweek*, <http://m.newsweek.pl/polska.po-pis-psl-i-pjn-mowia-projektowi-sld-ws-zwiazkow-partnerskich---nie-,76838,1,1.html>, dostęp: 15.01.2012.
- Prekiel P. (2011), *Szansy Palikota*. rozmowa z R. Biedroniem, *Przegląd Socjalistyczny*, <http://www.przeglad-socjalistyczny.pl/wywiad-tygodnia/675-biedron>, dostęp: 30.04.2016.
- Priorytet – ustawa o związkach partnerskich (2011), *Gazeta Wyborcza*, http://wyborcza.pl/1,76842,10530666,Biedron_priorytet_ustawa_o_zwiazkach_partnerskich.html, dostęp: 30.04.2016.
- Rogojsz Ł. (2014), Gender, czyli dziewczynka do bicia, *Newsweek*, <http://polska.newsweek.pl/gender-kontrowersje-sporo-gender-studies-zalozenia-studia-genderowe-plec-kulturowa-newsweek-pl,artykuly,278337,1.html>, dostęp: 5.03.2016.
- Sawczenko A. (2016), *Gender jest potrzebne w szkolnych podręcznikach*. Rozmowa z J. Piotrowską, *PolskaTimes*, <http://www.polskatimes.pl/artukul/9291392,joanna-piotrowska-gender-jest-potrzebne-w-szkolnych-podrecznikach,id,t.html>, dostęp: 5.03.2016.
- Schopenhauer A. (2010), *Erystyka, czyli sztuka prowadzenia sporów*, Kraków, s. 47–52.
- Śledzińska-Simon A. (ed.), (2010), *Prawa osób transseksualnych. Rozwiązania modelowe a sytuacja w Polsce*, Warszawa.
- Smolińska I., Bratkowska M. (2013), Uwięzieni w obcym ciele, *Wprost*, nr 7.
- Sowa A. (2013), Pytania o homozwiązki, *Polityka*, numer specjalny, nr 7.
- Środa M. (2013), Homo poza normą?, *Wprost*, nr 7.
- Trzecia płeć, (2013), *Polityka*, nr 35.
- Tym S. (2013), Pies czyli kot. Zielona Antarktyda, *Polityka*, nr 32.
- Van Dijk T.A. (2001), Critical discourse analysis, [w:] D. Tannen, D. Schiffrin, H. Hamilton (reds), *Handbook of Discourse Analysis*, Oxford, s. 352–358.
- Van Dijk T.A. (2009), *Critical discourse studies; A sociocognitive Approach*, [w:] R. Wodak, M. Meyer (red.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, London, s. 62–86.
- Wesołowski W. (2013), *Gender wchodzi do szkół i przedszkoli*. Rozmowa z biskupem Markiem Mendykem, przewodniczącym Komisji Episkopatu polski ds. Wychowania Katolickiego, *Niedziela*, <http://www.niedziela.pl/artukul/6352/Gender-wchodzi-do-szkol-i-przedszkoli>, dostęp: 30.04.2016.
- Wilk A. (2012), *Studia nad gender*, http://www.feminoteka.pl/readarticle.php?article_id=75, dostęp: 16.01.2012.
- Wrzos-Lubaś M. (2011), *Stworzę prawo o określaniu płci*. rozmowa z Anną Grodzką, *Polska Times*, <http://www.polskatimes.pl/artukul/458800,anna-grodzka-stworze-prawo-o-okreslaniu-plci,id,t.html>, dostęp: 16.01.2012.
- Ziemkiewicz R. (2009), *W skrócie*, Lublin.
- Zwolennicy ideologii gender atakują. Nie omijają nawet „royal baby” (2013), <http://niezalezna.pl/43994-zwolennicy-ideologii-gender-atakuj-nie-omijaja-nawet-royal-baby>, dostęp: 30.04.2016.

Monika Grochalska*

University of Warmia and Mazury in Olsztyn

Gender representations in the Polish public space – an attempt to capture the dynamics of the discourse^{**}

KEYWORDS

gender, hate speech, tolerance, discrimination, homophobia, sexism, anti-discrimination actions, politics

ABSTRACT

Grochalska Monika, *Gender representations in the Polish public space – an attempt to capture the dynamics of the discourse*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 369–397, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.14.2

Before 2013, the term ‘gender’ as used to define male and female social roles had appeared relatively rarely in the public sphere. However, it had not been completely unknown. Whenever this term did occur in utterances of public figures, it was mostly in reference to equality policies (gender policy) and the idea of gender mainstreaming in EU projects. It was commonly associated with feminism and has in this form entered the social consciousness, including the minds of major public figures, especially those with highest state positions. The situation changed radically in 2013. The term ‘gender’ started to be connected with ‘gender ideology’, a term coined by people associated with the Catholic Church. This article presents the ways in which the issues related to the broadly meant gender are presented on the right and left sides of the political scene. This analysis is based on selected interviews and other utterances of famous politicians as well as the articles in popular weekly magazines published in 2011–2015. This paper covers both kinds of utterances – those in line with the rules of political correctness and the examples of hate speech. All examples are provided to highlight the mechanisms of discrimination hidden in the language of politics.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0003-2942-3309>.

** This paper has been funded by the National Science Centre based on the decision No. DEC-2011/01/D/HS6/02470.

Gender and public discourse – theoretical framework

In the social consciousness in Poland, the issues related to gender identity usually connote with women rights, their presence in politics, reproduction rights, domestic violence, income inequality, sexual harassment and gay rights. These are difficult, ambiguous and controversial issues as they are inextricably associated with one's worldview, require legal regulation and need to be further specified politically as they concern entire social groups. No wonder that these issues are often discussed by politicians and those holding significant positions in the public space. The examples of such utterances compiled in this analysis come from 2011–2015. Gender-related issues have been presented in the form of various gender representations within the public discourse. Social representations are a difficult subject of inquiry due to the fluidity of the social process of knowledge development as well as the dynamics and nature of the representations themselves. They are variable, have blurry boundaries, change smoothly or quite rapidly; there are no fixed rules behind these transformations. The only thing that shapes them is the way the forces of the public discursive field operate at any given moment (Moscovici, 2000).

Of particular importance is the analysis of the dynamics with respect to new categories present within the social circuit – concepts and objects that do not have fixed meanings yet. One of such concepts several years ago was that of gender.

According to the definition provided by Serge Moscovici (Moscovici, 2000: 30), representations are one of the forms of common knowledge and make the foundation of social communication. The knowledge they contain fills the public sphere, provides it with some sense, consistency, orders it and provides meaning to its particular fragments. The knowledge contained in representations is a necessary condition for communication to occur. As far as gender representations are concerned, this helps us point to several different contexts of interpreting the concept of gender. They are related to various interpretations of this concept made by various social groups depending on their identity, beliefs (including political orientation), values, faith, visions of the past and the future and life goals. Theories that appear in the context of gender are historically changeable, which is connected with the changeability of social conditions in which gender is 'performed'. One can notice clear changes in this regard within the span of a few years. This paper seeks to depict these transformations in the public discourse in Poland. It employs the concept of critical analysis of the political discourse defined by T. van Dijk (Van Dijk, 2001: 352–358). In this perspective, critical discourse analysis is one of the types of inquiry into how the dynamics of power, violence, domination and inequality are instituted and supported within a given socio-political context

by means of text and speech. Such studies focus on the concept of control – some groups have more power than others if they have certain capacity to control the actions and thoughts of the members of other groups. This approach is often referred to as the concept of symbolic elites. This conceptualization was profoundly influenced by sociological concepts of Pierre Bourdieu. According to van Dijk, symbolic elites of a given society include experts, columnists, journalists, editors, writers, authors of school textbooks, clergymen, scientists, business people, intellectuals and politicians featured in the media. These are people and groups that have the immediate impact on the form of the public discourse. Symbolic elites decide about the hierarchy of matters that are important or unimportant, about valid moral and ethical values and even the patterns of interpreting scientific claims. They hold power in the symbolic realm and control the discourse from the cultural and normative perspective. The elites decide what is subject to public debate and shape the transformations of the so-called dominant discourse (Czyżewski, Franczak, Nowicka, Stachowiak, 2014: 7–20).

Power provides the privileged position to access scarce social resources such as strength, money, status, fame, knowledge, information, culture and many different forms of public discourse and communication possibilities. Various kinds of power rest on various resources employed to exercise that power. Military power rests on physical strength and military capacity; the power of the rich is based on the performative power of money; parental or teacher's power is based on knowledge, information and authority. It is worth noting that power is rarely absolute. Some groups can control others to some degree only, usually under strictly specified conditions or within certain realms of social interaction. Dominated groups may show a varying degree of resistance – with responses ranging from acceptance to adaptation to legitimizing the dominant power and recognizing it as 'natural'. The power of the dominant groups may be regulated by laws, regulations, rules, standards or customs. In many cases, the power does not manifest itself in openly oppressive actions; instead, it is hidden in an array of daily actions that are taken for granted, recognized as an unquestionable social fact. Power belongs to groups rather than individuals – it often happens that some persons of the dominant group are weaker as individuals than some individual members of the dominated groups. The more influential the discourse controlled by a given group, the greater the capacity and the more numerous the opportunities to control the thoughts and behaviour of others (Van Dijk, 2001: 352–358). Of importance is also the context, which, as defined by Van Dijk, is not just the kind of social environment, situation or social structure. It is more of a subjective mental representation, a dynamic model that is recognized by participants of a communicative situation at any given

moment. It is a mental 'definition of a situation' (a set of dispositions) that facilitates the control of the process of creating and understanding a discourse in a given community, on a given social ground (Van Dijk, 2009: 66).

The public discourse consists of messages occurring in various kinds of institutional discourses – operate as part of various social universes. Discursive messages reach a wide circle of recipients by means of the media. The media discourse consists of: TV, press and Internet messages. In terms of realms referred to by these messages, we can distinguish between the following kinds of sub-discourses:

- Scientific discourse (public utterances made by scientists);
- Parliamentary discourse (public utterances made by politicians);
- Discourse of the communities acting for equality (public utterances made by activists);
- Church discourse (public utterances made by senior clergymen).

The utterances made by the Polish symbolic elites on the concept of gender and quoted herein come from:

- articles in the dailies *Polska Times*, *Rzeczpospolita*, *Gazeta Wyborcza*, *Nasz Dziennik*;
- articles published in the most influential opinion-forming weeklies in Poland (IMM data as of June 2013) – *Polityka*, *Wprost*, *Newsweek* and *Nasza Polska* and *Niedziela*;
- articles and news pieces on gender in the news portals *Wirtualna Polska*, *Salon24*, *Niezalezna.pl*, *TVN24*, *Konserwatyzm.pl*, *Przegląd Socjalistyczny*.

Such a selection of sources covers extreme discourses – both of the liberal and conservative communities. The present analysis is concentrated on the following questions: *Gender concept – meaning what? By whom is it used? What for and in what context?* It is worth pointing out that, due to the volume of this paper, it is only an attempt at defining the specific nature of the phenomena occurring in the public discourse in Poland around the concept of gender.

To provide the observations with some structure, the author has employed the concept of dominant mechanisms of the public discourse defined by M. Czyżewski, S. Kowalski and A. Piotrowski (2010). They have distinguished between four such mechanisms: agreement, ceremony, social drama and ritual chaos (Czyżewski, Kowalski, Piotrowski, 2010: 7–13).

These mechanisms fall under two main discursive orientations: 1) Orientation towards translatability of perspectives and 2) Questioning the principle of the translatability of perspectives. The mechanism of agreement means reaching shared conclusions (a productive path towards translatability of perspectives). In

this case, parties usually adopt a working agreement that enables them to pursue practical joint actions. A ceremony also falls under the path of orientation towards translatability of perspectives and is related to a situation where both parties adopt the position “we can reach some understanding anytime.” It is a kind of pretended agreement. The discourse in this case is controlled by excluding the voices that expose or highlight differences in parties’ positions. Classical examples are the censored media of totalitarian or totalizing states. Social drama is a mechanism whereby the principle of translatability of perspectives is put into question and consists of four phases: 1) Articulation of a conflict, 2) Escalation, 3) Conflict management (creative study of tensions; proposed solutions, and initiatives), 4) Ending, which may consist in some kind of a working agreement or stabilizing the previous state of affairs yet with a different level of social self-awareness. The ritual chaos is a situation where the orientation towards translatability of perspectives is ostentatiously broken and disregarded. It lacks the willingness to reach a compromise and so both conflict parties stay within a phase of escalation and voice their positions without much effect. It is a degenerated form of a social drama that got stuck in its second phase. In this way, a state of a communicative chaos emerges, with the appearances of situational stability. This is what the abortion discourse is like in Poland. A prolonged state of ritual chaos may lead to an anomie (Czyżewski, 2010: 49–119).

The dynamics of the discourse revolving around the concept of gender

One can distinguish between three stages of development with this discourse. The first one is the period 2011–2012, when the concept of gender appeared very rarely in the public discourse in the literal sense or phrased in this manner. At that time, we could have observed references to issues that gender scholars inextricably associate with this concept, yet the very word ‘gender’ appeared rarely. In terms of the topics of the analyzed texts, we can distinguish between three sub-discourses revolving around controversial topics related to the concept of gender: the issue of gender itself, civil unions and homophobia.

The year 2013 was a milestone – the word ‘gender’ appeared in the public discourse for the first time ever due to Catholic clergymen, mainly in the form of ‘gender ideology’. This stage can be associated with the ‘articulation of conflict’ phase of the social drama mechanism defined by Czyżewski, Kowalski and Pi-

otrowski. The whole year 2013 and early 2014 saw the phase of conflict escalation in the discourse between liberal and left-wing communities, on the one hand, and conservative and Catholic ones, on the other. Then, at the turn of 2014 and 2015, we can see the discourse in question develop with the multivocal use of the word 'gender', which corresponds to the phase of conflict management and then stabilization of the *status quo ante* (of the years 2011–2012) at a different level of social self-awareness. Presently, the word 'gender' still raises controversy yet the related debate is in gradual decline. Each party is insisting on their own definitions and representations; however, the debate itself has helped to raise the general social awareness of what gender means.

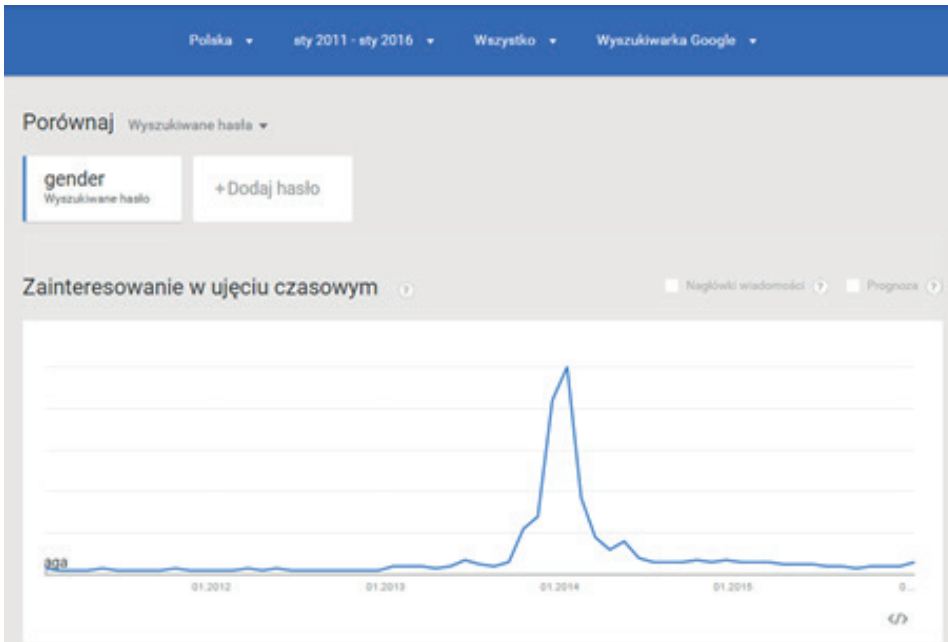

Fig. 1. Google search results for 'gender' in 2011–2015

Source: Google Trends app <https://www.google.pl/trends/>

These transformations can also be observed at the level of online interest in gender in 2011–2015. The chart with Google search trends (fig. 1) shows that the interest in the topic of gender started to rise in mid 2013 to reach its peak in January 2014 and then came to gradually decline, yet in mid 2014 it stabilized at the level slightly higher than in 2011–2012. This effectively mirrors the transformations in the discourse on this concept, further characterized later herein.

Gender in public discourse prior to conflict escalation (years 2011–2012) – ladies, dragons and knights (?)

In 2011–2012, the concept of gender occurred in the public discourse literally or phrased in this way very rarely. The compiled utterances point to three major sub-discourses focused on the most controversial topics related to the concept of gender within the Polish public discourse. These are sub-discourses on gender identity, civil unions and homophobia.

The topic of gender identity became present in the Polish politics mainly thanks to Anna Grodzka, so far the only transsexual MP in the Polish parliament. This part of the discourse featured lexical constructs clearly suggesting that one's sex should be understood as a social construct. In her public utterances, Anna Grodzka stressed that transsexual individuals are those who "feel their gender is other than that registered at birth." This is fully in line with the contemporary state of scientific knowledge in this field (cf. Śledzińska-Simon, 2010):

D: Are you going to propose a bill on how gender shall be defined? What would it regulate?

Anna Grodzka: The whole process of sex reassignment and the situation of transsexual individuals following the reassignment. In no way does the Polish law regulate the situation of those who feel their sex is other than the one registered at birth. The only thing we have is the decision of the Supreme Court, which allows sex reassignment under the Civil Code. To do that, though, you need to file a charge against your parents in court, which is ridiculous. (Wrzos-Lubaś, 2011)

Despite Anna Grodzka's efforts, the way transsexuals are treated by right-wing politicians has not changed, as shown by the statement Jarosław Kaczyński made in '2014:

We are going to have the authorities in Poland that will not be committed to delivering a cultural revolution and improving the situation for the transver... How do you say it? (...) For all of those different, those very weird, and providing them with exposure. (Koźmiński, 2014)

The former utterance features the neutral term 'legal regulations', the latter includes the positive term 'exposure'. Both utterances refer to the same activities –

¹ At that time, Polish politician, Doctor of Juridical Science, founder and president of the political parties Centre Agreement (Porozumienie Centrum) and Law and Justice, senator, MP, former Prime Minister, and a candidate for the President of Poland in 2010. All descriptions of the achievements of the cited politicians refer to the time when the analyzed statements appeared in the discourse.

transsexual people seeking to regulate their legal and social situation, and yet they reveal markedly differing views of the *status quo*.

Jarosław Kaczyński had commented on the issue of civil unions well before that statement:

There are no social prerequisites to have these [non-heteronormative – M.G.] orientations affirmed by the state (...). You need to distinguish between tolerance and affirmation.² (PO, PiS, PSL..., 2011)

In his statement, the politician used the negatively connoting word ‘affirmation’, suggesting that the concern with homosexuals is excessive and the proposed privileges – far-reaching. In his statements, Jarosław Kaczyński would not only address “this kind of orientations” but also the status of women. He played down the issue of sexual harassment by claiming he would address this problem by eliminating “team-building meetings in large corporations.”

Jarosław Kaczyński: We will certainly eliminate all those team-building meetings in large businesses, or such events. In this light, this has to be entirely eliminated. Female workers shall not be humiliated, shall not be subjected to various endeavours that I cannot name because it’s so embarrassing to me but the ladies know what I’m talking about³. (Kaczyński chce walczyć..., 2011).

He referred to sexual harassment as ‘endeavours’ pursued by men with respect to ladies and suggested that this was an embarrassing problem that should not be talked about. The hidden agenda of this statement implies that an attitude of strategic silence should be adopted for this issue (cf. Kopiciewicz, 2011: 157–159). In this statement, women are thought of as vulnerable and passive individuals that should be protected. Jarosław Kaczyński views the protection of their rights (or actually of their female dignity) as something desirable and natural, as opposed to the rights of those with non-heteronormative sexual identities, or a homosexual orientation, the protection of which would be an act of excessive and undesirable ‘affirmation’ or ‘providing them with exposure’.

² A statement made at the Law and Justice press conference following the Democratic Left Alliance party filing a bill on civil unions.

³ A statement made at the Right-wing Women Congress of 9 July 2011, *Kaczyński chce walczyć o godność kobiet w Polsce*, Wirtualna Polska, 9.07.2011, <http://wiadomosci.wp.pl/title,Kaczynski-chce-walczyz-o-godnosc-kobiet-w-Polsce,wid,13582633,wiadomosc.html?ticaid=1dc67>, accessed: 15.01.2012.

Jarosław Kaczyński has adopted a pseudo-knightly stance by pledging protection to the stereotypically viewed 'ladies' while at the same time voicing his concerns about all kinds of 'otherness' as far as sexual identities are concerned, thus seeking to fight and separate them from the rest of the society as if a threatening (unknown?) dragon.

Other examples of utterances made as part of the discourse on civil unions include the opinions voiced by Wanda Nowicka⁴ and Mariana Piłka⁵:

D: What are your priorities?

Wanda Nowicka: Our worldview package, that is the bills on in vitro, civil unions and abortion. (...) We support regulating available vitro surgeries. We are going to demand that these surgeries be funded from the state budget for anybody who needs them: both married and unmarried couples and single people. (Olczyk, 2011)

Wanda Nowicka presents the right to use the in vitro surgery, enter a civil union and undergo abortion as the rights all people are entitled to on the basis of equality. These goals were clearly termed by Marian Piłka, a right-wing politician, as 'promotion' of feminism, abortion and homosexuality:

Marian Piłka: (...) the promotion of feminism, abortion, homosexuality and other deviations is destroying the resources that are the source of spiritual and moral power... (Piłka, 2011)

The above statement features hate speech. Referring to homosexuals as 'deviants' was to show contempt to and humiliate political opponents, but Marian Piłka also considered 'deviants' as a threat to the spiritual and moral power. This use of language is congruent with the concept of Judith Butler, who argues as follows:

Thus the injurious address may appear to fix or paralyze the one it hails, but it may also produce an unexpected and enabling response. If to be addressed is to be interpellated, then the offensive call runs the risk of inaugurating a subject in speech who comes to use language to counter the offensive call. (Butler, 1997)

⁴ A Polish social activist, feminist and politician, a classical philologist by training, a head of the Federation for Women and Family Planning, an MP and Deputy Marshal of the Sejm of the 7th term.

⁵ Polish right-wing activist committed to opposition activities since 1970s. Interned for about a year during the Polish martial law period. He had been part of the Law and Justice party until 2007 and then joined the newly established Right-Wing of the Republic (Prawica Rzeczypospolitej). In 2015, he unsuccessfully stood for the Parliament as a candidate of the Law and Justice.

This kind of a response, or the use of language against an insult, may be the use of the word ‘homophobe’ against conservative politicians. A phobia is a disorder related to the mental state of the affected individual. Hence, the pejorative term ‘deviant’ is countered with the equally negative ‘homophobe’, denoting presently a person who is not just fearful of and disgusted at homosexuals and reluctant to interact with them, but also intolerant, narrow-minded, having numerous complexes and showing unjustifiable hatred towards those with non-heteronormative sexual identities. In the situation in question, the subject interpellated by being referred to as ‘a deviant’ resorts to language as a weapon in the fight for their dignity and rights. The fear of otherness manifested with the word ‘deviant’ legitimizes the use of an equally negative address: ‘homophobe’.

Statements unfavourable to civil unions have also been made by Jarosław Gowin⁶:

Jarosław Gowin: I will vote against it. I don’t think all party members will vote the same way. This is a typical matter of conscience. I believe the majority of the Civic Platform shares my stance. However, I cannot exclude that the Prime Minister’s statements won’t make some people change their opinions. (Grochal, 2011)

He assumed that the majority of the politicians of his party had equally conservative views as he had. He also invoked the concept of conscience and made a very covert claim that voting for civil unions would be wrong, against the conscience of a ‘normal’ human being. He also suggested that those who would vote ‘for’ would do so not out of their own free will but because they were forced to by the then Prime Minister.

Below are two extremely different quotes on civil unions:

Robert Biedroń: The statistics show that Poland is home to hundreds of thousands of couples who expect the state to regulate these issues. Both same-sex and heterosexual couples. We should think about how we can help these citizens. This costs the state budget nothing; it’s an issue that concerns human rights, civil freedoms. (Relacja z audycji..., 2011)

Jarosław Gowin: A law on civil unions would smuggle in homosexual marriages by the back door. For me, marriage is by definition a relationship between a man and a woman. This is how it’s defined by our constitution. (...) This whole project is not about specific people, it seeks to mount a cultural revolution and depart from the traditional morality. (Grochal, 2011)

⁶ Polish columnist, senator of the 6th term, an MP of 6th and 7th terms of Sejm, the Minister of Justice in 2011–2013. Since 2015, the Deputy Prime Minister and the Minister of Science and Higher Education.

What is the matter of civil rights for Robert Biedroń⁷ is viewed by Jarosław Gowin as an attempt to deliver a cultural revolution. From the conservative perspective, a union of a man and a woman is a moral union.

Robert Biedroń: It's a matter necessary for daily life. I am in a long-term relationship with my partner and, for the past 9 years of our relationship, I haven't been able to settle my taxes with him. Why, when we have a joint household, when we spend our money together, when we want to make decisions about our lives and health, when we want to inherit from each other, can't we do that in a democratic state? We are two adult men who have a joint household. This problem has been solved in the majority of EU states. Why should we not settle this in Poland, too? (Relacja z audycji..., 2011)

Jarosław Gowin: In fact, apart from the right to child adoption, there are all marriage rights and privileges – e.g. the joint tax settlement privilege. This is because marriages commit to raising children. And this is excluded for homosexuals.

D: Would you like to take this privilege away from childless couples, then?

Jarosław Gowin: This is a typical example of the demagogy of political correctness. Marriage is essentially aimed at having children, although spouses sometimes resign from having children or – more frequently – cannot have children. A homosexual relationship essentially precludes having biological children. (Grochal, 2011)

What for Robert Biedroń (being in a long-term relationship with his partner) is a basic right (joint tax declarations) that can be exercised by a citizen of a democratic state is considered by Gowin unacceptable for homosexual couples. It should be noted that Jarosław Gowin has used a very ambiguous explanation for his views, one related to the (in)capacity to have children:

Jarosław Gowin: I cannot see any discrimination in this case. What we could view as discrimination would be a situation where different privileges are allocated to various groups of marriages. However, marriage and civil unions differ in nature, and so different regulations shall apply to them. (...) Let me reiterate it: marriage is an important social institution because it carries the obligation to raise children, fundamental from the perspective of social interests. Since homosexual relationships do not pursue this mission, they should not claim that their rights should be made equal. (Grochal, 2011)

He thus suggested that he feared a demographic decline, connected to a dramatic decrease in new births, which, as a matter of fact, occurs regardless of the legal status of same-sex couples in Poland. Conservative politicians often use cat-

⁷ An LGBT activist, a columnist and politician, an MP of the 7th term of Sejm (2011-2014), the Mayor of Słupsk (2014-2018).

egories such as ‘Poles,’ ‘Polish society,’ meaning the majority. For example, Robert Węgrzyn⁸ argued that the majority of the Polish society views the traditional family as the greatest value and presented himself as a protector of this value. He had no arguments to support his claim – he did not quote any research results nor any other facts to support his views.

Robert Węgrzyn: Polish politicians and – importantly – Polish society that elects them view the traditional model of a family as the utmost value. I hope that nobody will have to pay a political price as high as I did for defending that. Make no mistake, though: I don’t consider myself to be a martyr; I believe that those who wanted to oust me from politics for my conservative cultural views will realize in autumn they were very mistaken... (Meller, 2011)

This seems absurd provided the statements that eventually have contributed to MP Robert Węgrzyn’s political failure. In the light of this politically incorrect and morally controversial statement⁹, he would come across as a man with exuberant erotic imagination and unfulfilled needs (in common parlance, a wannabe womanizer) rather than a protector of traditional values. As time went by, he adopted the position of a proponent of traditional values and morality based on them. His defensive actions (his defence of his own position) were disguised as a noble (or even insurgent) struggle for the good of the society yet they ended up with a failure and martyrdom of the ‘defender’.

Robert Węgrzyn: I believe that the conservative wing of Civic Platform along with Law and Justice will prove strong enough for same-sex civil unions not to be legalized because this would open an avenue for other demands, including child adoption. (Meller, 2011)

In his statements, the law on civil unions appeared just as a tip of an iceberg of demands from same-sex couples. That was a clear manipulation – MP Robert Węgrzyn pictured LGBTQ demands as a threat that should not materialize as it would be followed by other consequences. According to MP Węgrzyn, same-sex couples will first want formal unions and will then ‘grab’ (our common) children, in the spirit of the proverb “give them an inch and they will take a mile.” It is an exaggeration and manipulation whereby all demands of the LGBTQ community are deliberately framed as a threat to the majority.

⁸ Polish politician, entrepreneur and a member of the local government, an MP of the 6th term of Sejm.

⁹ He said then: “Let’s stop talking about gays, but I would not mind watching some lesbians.”

Homophobia is another leitmotif. It is a word used as an insult by liberal and left-wing politicians. Some homophobic behaviours are associated with closeted gays. In some circles, Jarosław Kaczyński would be thought of as a closeted gay due to his negative opinions and hostile attitudes to LGBTQ people. The below statement is an example:

Robert Biedroń: Kaczyński is a homophobe. It is OK for Palikot to ask if Kaczyński is gay since Kaczyński is assaulting other gays. In the light of intolerance, there is no moral dilemma in such situations. I absolutely support outing such people! Bigotry should be exposed, especially regarding public people, including politicians. (Prekiel, 2011)

Asked about his homophobic behaviour or statements, the right-wing politician assumes such comments are an attack. He considers such questions to be dictated by political correctness (whatever is meant by that) and recognized as snide remarks made against them.

D: Are you a homophobe?

Jarosław Gowin: Your question is underpinned by the dictates of political correctness. I don't care about other people's sexual orientation but I cannot agree for homosexual communities to reforge the souls. No political correctness can force me to say that grass is white rather than green. Nor to question the argument that marriage is a union between a woman and a man. (Grochal, 2011)

Meanwhile, Robert Biedroń claims that homophobia has been out of fashion for a long time.

Robert Biedroń: These days, [Eliza Michalik¹⁰] considers homophobia to be uncool because she has done some reading, met some gays and lesbians and has changed. This is what we all aim for – changing homophobic attitudes. (Prekiel, 2011)

However, not everybody shared his view at the time. In his 'phobias', Robert Węgrzyn ventured as far as to claim that the undefined 'homosexual lobby' posed a threat. In his statements, he used the language of war ('enemy' and 'demands'), in which the said lobby would be a party supported by some media and wielding the weapon of 'hurtful words' (homophobia) and harsh arguments (opposition to child adoption by same-sex couples):

¹⁰ A Polish press and TV journalist and a host of the radio broadcast "Czekając na środę, czyli godzina niepoprawności politycznej."

Robert Węgrzyn: It would not be possible for them to blow this unfortunate and essentially trivial joke out of proportion if it had been not for the homosexual lobby, which regards everyone who dares to oppose its demands as their enemy and stigmatizes them. The lobby can do that because it is supported by the powerful media such as *Gazeta Wyborcza*, whose columnists refer even to child-rearing by same-sex couples as an instance of homophobia. (Meller, 2011)

That statement also features the ‘because the majority claims so’ argument, which Artur Schopenhauer recognizes as one of the classical eristic techniques referred to as *argumentum ad verecundiam* (Schopenhauer, 2010, 47–52). The views of the majority are provided with a higher status. Majority views set the boundaries of ‘the normal’. What is beyond these boundaries, on the minority side, automatically becomes ‘abnormal’.

D: What is the stance of Civic Platform MPs on the demands of homosexual activists?

Robert Węgrzyn: The majority of them have negative or at most neutral views. This is why utterances made by the majority of Civic Platform politicians are vague and ambiguous – they do not want to come into conflict with homosexuals yet essentially they do not support their claims. The only force in Polish politics that wants to subvert the institution of marriage as a foundation of social order is the Democratic Left Alliance. (Meller, 2011).

The left-wing politicians supporting the demands to respect the rights of homosexuals were accused of undermining the foundations of the social order. This way of framing this issue seems to be skillful manipulation.

Gender-boom (the year 2013)

2013 was a groundbreaking year when it comes to the interest in the concept of *gender* and also a year when the word started appearing very often. One can observe the abundance of texts and statements made on this topic in the period in question. Examples of gender-related articles in the most popular weekly magazines that appeared at that time: *Trzecia płć* [*Third sex*]; *Co się stało księdzu Oko* [*What happened to Rev. Oko*]; *Pytania o homozwiązki* [*Questions about homo-unions*]; *Zaprosić pogan na dziedziniec* [*Inviting pagans to the courtyard*]; *Czy mózg ma płć?* [*Does the brain have sex?*]; *Życie seksualne pierwotniaków* [*Sexual life of protozoans*]; *Kobiety wychodzą z jaskini* [*Women are getting out of caves*]; *Szybie życie na miarę* [*Making life tailor-made*]; *Równaj krok* [*Keep the pace equal*];

Pyskówka nad przemocą [Squabble over violence]; *Gej też twardziel* [A gay can be tough, too]; *Kobiety!* [Women!] *Witajcie w nierealu!* [Welcome to the unreal!]; *Wszyscy jesteśmy trochę homo* [We are all a little gay]; *Pierwsza rolniczka RP* [The First Female Farmer of Poland]; *Geje służą państwu* [Gays contribute to the state]; *W uchylonych drzwiach szafy* [In the half-closed closet door]; *Płeć wysokiego ryzyka* [High-risk gender]; *Siła kobiet* [Power of women]; *Albo miłość, albo seks* [Love or Sex]; *Uwięzieni w obcym ciele* [Trapped in an alien body]; *Homo poza normą* [Gays beyond norms]; *Homorewolucja* [Homorevolution]; *Była przystojnym facetem* [She used to be a handsome man]; *Zakazane związki* [Dangerous liaisons].

Based on the analysis of the content of these texts, the following mind map of the concept of gender in the public discourse has been developed.

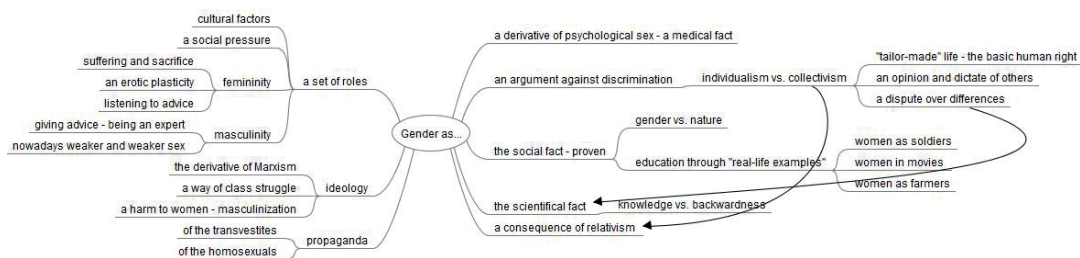

Fig. 2. Mind map of the concept of gender

Source: author's compilation

In the light of the analyzed utterances and articles, we can recognize 8 basic meanings assigned to the concept of gender:

- Gender as a set of roles – Within this framing, one's gender is viewed as a myriad of factors influencing the individual. This manifests in a pressure on the individual to play social roles assigned to them based on their sex. In this discourse, femininity is associated with suffering, devotion, sexual adaptability, women's taking advice, while masculinity – providing advice (being an expert) and complaining about the weakened status of this gender;
- Gender as ideology – As a derivative of Marxism, a new way of class struggle and aggrieving women by masculinizing them;
- Gender as propaganda – Connected with 'affirmation' of transvestites and homosexuals;

- Gender as a derivative of mental gender – A conceptualization rooted in science, a medical fact;
- Gender as an argument against discrimination – Gender is viewed as a manifestation of struggle between the individual and the collective; within this perspective, everyone can shape their life the way they want regardless of their gender; the concepts related to gender are thought of as a way to break free from the dictates of other people's opinions; in this discourse, it is also stressed that many different scientific concepts exist on the differences between men and women that are in constant dispute with each other;
- Gender as a social fact – Abundant evidence points to the significant role of cultural patterns in shaping social roles; the biological is connected with nature, all else is the cultural surplus; education is needed to change the limiting roles by means of 'living examples', e.g. women playing non-traditional roles – female soldiers, farmers, lead actresses and female film directors etc.;
- Gender as a scientific fact – In this discourse, the scientific knowledge on gender is unfavourably contrasted with socio-cultural backwardness; facts and myths on differences between men and women are often pointed to;
- Gender as a consequence of relativism – Relativism as *signum temporis*, a negative phenomenon, the abandonment of traditional values; in the discourse, it is presented as the abandonment of collectivism in favour of individualism.

Based on the type of arguments and rhetoric, gender discourses can be categorized as either: medical, scientific, social or associated with the Catholic Church.

The texts of the scientific discourse mostly would feature the results of research projects and names of male and female researchers, the authorities such as Alfred Kinsey, Fritz Klein and Lisa Diamond. They were used as an argument to validate information about gender. The arguments were also often supported with 'real life examples'.

Contemporary researchers claim that sexual orientation should be thought of as a scale between extreme binaries of homosexuality and heterosexuality. (Bratkowska, 2013)

In the public discourse, we witnessed a dispute between what is the 'natural law' and what is just a social construct. We could see the critique of the reasoning of right-wing politicians, contrasted with scientific views.

For a long time, **sexuologists** have admitted that there are no two sexes. There are ten of them, **according to the most popular concept recently.** (Bratkowska, 2013)

We could often see legitimizing attempts in the form of interviews with male or female experts.

Men talk less, but, **as evidenced by research results**, they are more direct. Women talk more but hope that the other person can guess what they mean and want. (Sowa, 2013)

The above quote comes from an interview with an expert and is an example of conceptualizing gender as a set of roles. This discourse is marked by intended objectivity, rationality and the use of facts rather than judgments.

The medical discourse operates in a similar fashion. This discourse also seeks to use authorities to validate the arguments. The examples of those who have experienced the phenomena in question are also highlighted.

(...) is a **transposition** that occurs as early as the foetal life, is **congenital** by nature, and thus it is permanent and unchangeable yet not **hereditary**. (Smolińska, 2013)

Medically justified legal regulations regarding transsexual individuals applicable in other countries were used in those texts as arguments to adopt similar changes in Poland. The high level of knowledge in western countries was often juxtaposed with Polish backwardness.

The aim is to make life easier to the children who are born with sex organs of both sexes at the same time (...) **the individually felt and experienced gender is one of basic human rights**. (*Trzecia płeć*, 2013)

Such medical lines of argument and the results of medical experiments are used to justify the claims of transsexual individuals and the differences between men and women:

(...) defects or dysfunctions of similar parts of the brain have **different consequences in men and women**. (Cieśla, 2013)

This is how medical facts shall shape social life. Medical authorities clearly belong to symbolic elites, who usurp the right to exert power by imposing dominant conceptualizations within the discourse.

The authority of popular athletes was also used to legitimize some claims related to gender and sexual orientation. This was done whether they were positive:

(...) gays in football are OK, they should come out of the closet, they will have full **support** from the **community**. (Jarkowicz, 2013)

Or negative, as exemplified by Jan Tomaszewski's¹¹ unfavourable opinions on gay people in football and the sports communities' response to his words. The culture of western football was used in this context as an anti-homophobic argument. The title of the above article features a figure of a 'tough gay'; in the article, the term 'gender' was understood as a set of roles that can and should be subject to changes as the civilization progresses. Professor Magdalena Środa, also committed to feminist organizations, would write her columns in this vein:

In the so-called women's magazines, men play the role of 'tough' advisors, e.g. **in financial and gynecological matters**. Women in 'soft' roles – as **psychologists, dieticians...** (Środa, 2013)

Authors of press articles would often invoke representations of cultural canons of femininity (including bodily representations), which is also a means to conceptualize gender as a set of roles. If they are stereotypical, they are criticized by liberal communities and praised by right-wing communities and the other way round.

Men shown this year in the festival screen make undoubtedly the **weak sex...** (Pietrasik, 2013)

The press discourse also demonstrates transformations in how social roles are played by men and women, which proves their socio-cultural nature.

In that period, the voice of the representatives of the Catholic Church in the debate on gender became especially visible, especially thanks to the major promoter of the argument that the 'gender ideology' is harmful – Rev. Dariusz Oko. Public utterances made by senior clergymen within this period were very specific. They were dominated by the discourse of war, which on many occasions bordered on hate speech and certainly encouraged hate speech against non-heteronormative individuals and those with feminist views. The following phrases are synonyms of gender in this discourse:

- “a deadly anthropological vision denying our status of creation, especially our identity” (Gracz, 2013);
- “pro-gender propaganda” (Gracz, 2013);
- “The path of misery” (ibidem) and the “symptom of human haughtiness” (Bruchwald, 2013);

¹¹ Polish footballer, coach, sports columnist; member of the Polish football national team; Olympic medalist; MP for the Sejm of the 7th term.

- “supporters of gender ideology are attacking” (Zwolennicy ideologii..., 2013) – they are the enemies of God, the enemies of Christians and the enemies of democracy;
- “genderism is a threat” (Oko, 2013), “Destruction of the family – destruction of the society” (Wesołowski, 2013);
- “an instrument of ruthless struggle for one’s own interests” (Cichobłazińska, 2013);
- “Gender more dangerous than Marxism” (Jędrzejczyk, 2013);
- Extremism in fighting discrimination.

They caused the rise in negative sentiment against those with views that stray from the doctrine of the Catholic Church and seemed to imply that the Church is at war with some vaguely defined gender enemy. The so-called ‘gender ideology’ was compared to Bolshevism, Communism, Marxism and Fascism. The battlefield became the media and schools, and social engineering was the weapon.

Many would demonstrate opposition to this way of conceptualizing gender. It was characterized by personifications of gender as an animal or a monster, including in the form of cartoons, distributed as online memes and ridiculing the unscientific approach of the Catholic Church to these matters.

Controversial quotes from the Bible were used as arguments for criticizing the Church for its unwillingness to accept homosexuality:

In the Scriptures, we will find practices such as polygamy, acceptance of slavery, women’s total submission to men as normal ones... (Środa, 2013)

The term ‘gender ideology’ coined by senior clergymen was also widely criticized:

Gender is a great invention for the hard times of the Catholic Church. A foreign word, not everyone knows what it means, so you can make it mean anything you want. (Tym, 2013)

It was interpreted as a red herring, aimed at distracting the public from real problems of the Catholic Church, related for instance to pedophilia among clergymen. The Church’s ‘gender ideology’ discourse was also criticized by compromising its main exponent in 2013, Rev. Oko.

For a professor of the Faculty of Philosophy of the Pontifical University in Kraków, [Rev. Oko] uses more and more astounding arguments. He suggests, for instance, that those who support gender ideology include “all enemies of God and religions, especially Biblical religions (...), including, of course, masons and the group of the richest American billionaires, who arrived at a conclusion that the world is overpopulated... (Burnetko, 2013)

The contexts accompanying the topic of gender in all of the above discourses are:

- Family and the changes it is subject to;
- Violence;
- War;
- Homosexuality;
- Transsexuality;
- Faith.

A stand-alone topic in the public discourse in 2011–2012, sexual identity, civil unions and homophobia became in 2013 a mere context appearing in the background of the debate on gender, with the latter clearly shifting to the foreground.

The content prevailing in public discourse in 2013 can be divided into two types:

- Neutral texts – Providing definitions of gender-related terms, helping readers understand social realities or providing information about gender studies;
- Emotionally charged texts – With negative undertones, present especially in the Church discourse; these texts present the concept of gender as a harmful ideology that endangers humanity; other texts deliver a harsh critique of clergymen's views.

This informational chaos could cause a sense of confusion in press readers. The war discourse did not encourage dialogue between opposing communities. Their representatives were blind to arguments other than their own. They used all kinds of techniques to ridicule or threaten the proponents of other views. Objective, scientific arguments were countered with those charged with extremely negative emotions.

In this way, differences between the warring groups grew more and more intense and the chances that they would reach an agreement and put the conflict to an end decreased. The coexistence of the two antagonistic communities in the public space has come with negative social consequences. Recipients of these messages might have felt uncomfortable. Support provided to any of the two parties would expose them to attacks from the other one. The consequences were also born by schools, helpless to ideological influences from various communities. On the one hand, schools should always present scientific facts; on the other, they are never free from teachers' judgements based on individual worldview preferences. Schools' curricula offer religious classes, which are by no means committed to presenting religious facts. Teachers are the bearers of various ideas they convey to their students. Extremely differing views presented at different classes may make students feel confused. The discourses present in the public space were reflected in daily school realities. On the one hand, in the form of letters from Catholic com-

munities, which warned school principals against ‘gender’, and, on the other, in the projects of emancipatory communities regarding reliable sex education, which at some point also came to resemble a battlefield. This has a huge impact on the process of children and young people learning social roles as it stirs chaos and thus a sense of confusion in them; they might also come to view traditional role patterns as the only ‘appropriate’ ones and in their adult lives experience low quality of life, a sense of failure and limited opportunities for self-development.

Gender in public discourse in the conflict-management phase (2014–2015)

In 2014–2015, gender-related concerns and judgments appeared in the press in a similar form – as a battle of two camps. This is evidenced by the following two examples:

A new idea has been coined in Poland: gender ideology. In practice, nothing like this exists; there is nothing by empty words behind this concept. Asked by Monika Olejnik, Rev. Dariusz Oko, who has been touring Poland for months with lectures on ‘gender ideology’, was unable to name a single person or institution behind this horrible, anti-family crusade. This ideology, “worse than Nazism and Marxism,” has neither a leader nor executors. I don’t know a single person or institution in Poland that is against the institution of family, wants to sexualise children, teach them masturbation, change their sex etc. There are no such things on the agenda of any party, institution or school, just as there is no ‘gender ideology.’ (Kopiński, 2014)

Gender stems from having a wrong concept of freedom. In its radical version, it does not recognize God, his commandments, laws of nature, it opposes any lasting personal relationships. Genderists view the Christian indissolubility of marriage as something absurd. Everything is oriented towards doing whatever one wants. Any benefits of this ideology perish in the darkness of the blurry coating that boils down to changing the world and turning it upside down. Gender wants to mount a cultural revolution. But it won’t succeed. As any dark ideology, gender has no future. (Nizinkiewicz, 2014)

The Church’s blaming some studies or a scientific discipline for immorality is a misunderstanding. Gender is not the only one to blame for social changes, says political scientist Agnieszka Rothert from the Institute of Political Sciences of the University of Warsaw, an expert on feminist movements and gender studies.

D: What are actually gender studies?

Professor Agnieszka Rothert: In this kind of emotional discussions, this one being connected with the position of the Church, they are framed as some ideology, but none of it is true. These are studies investigating gender. (Rogojsz, 2014)

In that period, the public discourse in Poland was still dominated by the discourse of the Catholic Church. The way right-wing politicians in power understood the phenomena connected with gender was fully aligned with the decisions made by the Synod of Bishops:

Even before the Saturday vote, the Austrian Cardinal Christoph Schönborn said that “some people would be disappointed” as the document devotes scarce attention to homosexuals. The document reiterates the statements made in the previous-year’s post-Synod report, claiming that there are no grounds to draw analogy between homosexual relationships and marriages and family. The document also makes it clear that every person shall be ‘respected’ regardless of their sexual orientation. Schönborn admitted that the matter of homosexuals is ‘too delicate’ for bishops from many parts of the world. (Nałęcz, 2015)

Left-wing activists sought to clarify the inconsistencies in the senior clergy-men’s statements and those made by politicians following them, but there was no willingness between these extreme positions to reach some mutual understanding and have dialogue:

It seems to me that any ignorance of what gender is must be due to the reluctance to consult the sources. The concept of gender has been a domain investigated by social sciences since the 1970s. This field of science explores the ways in which each gender responds to and acts in various situations. Women – due to the socio-cultural roles assigned to them – are discriminated against, for instance in the job market. This is what it is about. It is very easy to ridicule any new idea because, as I understand it, after all, this might be new to some people. Of course, the idea of gender does change the society – if women want to make decisions other than traditional ones, or play roles other than traditionally, then it will be a threat to many people with low self-esteem. Yet women shall not be treated worse only because they were born women. (Sawczenko, 2016)

Especially due to the change of the ruling party, the Church discourse came to slowly appropriate other parts of the discourse, including related to respecting the civil rights, the value of research studies and the prohibition of abortion:

The Law and Justice party has recommended to reduce the planned budget for the Ombudsman by PLN 7 million, saying that this money would go to the Institute of National Remembrance. MP Arkadiusz Mularczyk argued that the Sejm will not pay for gender. What was the problem for the Law and Justice party was Sylwia Spurek, the Deputy Ombudsman for Equal Treatment.

D: How did you approach that personal attack?

Sylwia Spurek: I am sorry to have become the focal point of that committee, even though that meeting was meant to be dedicated to the Ombudsman’s budget. This is true – I am ‘the

gender lady', I used to teach at the Warsaw University and the Polish Academy of Sciences. I have been committed to the issues of equal gender treatment for a long time now and believe that this is very important. (CiaŃoch, 2016)

What came in for staunch critique was also the very idea of political correctness, something obvious across Europe:

Political correctness has become a discrimination tool. While it was meant to put an end to discrimination, it has become a discriminatory instrument itself. As any example of social engineering, it gravitates towards dictatorship. As any dictatorship, it vests power in the hands of the mediocre who weren't elected by anybody – it provides them with the right to control our minds. (CieŃlik, 2015)

In Poland, political correctness continues to be considered as a tool used to discriminate (sic!) against the patriotic, Catholic majority. However, the discourse is no more within the phase of a severe conflict of late 2013. Although the two parties continue to cling to their views, the interest in the concept of gender has seen considerable decline and the situation in question – the plethora of definitions, opinions and explanations – has helped increase general knowledge and social awareness of the concept of gender.

Summary

The analysis of the gathered statements permits a conclusion that we can see various interpretations of identical phenomena and diverse ways of conceptualizing the interests of social groups. The following table presents a list of liberal discourse categories related to the matters of gender and relevant categories of the conservative discourse.

Table 1. The same phenomena – different understanding

Liberal discourse categories	Conservative discourse categories
Civil unions, a very important part of our life: human rights, civil rights; the rights related to inheritance and joint tax settlement; a problem to solve	Homosexual marriages, the matter of conscience, the defense the traditional family rights, paving the way for further demands, undermining the institution of marriage as the foundation of social order; moral revolution, destruction of spirituality and morals
Homophobia	Objection to entrusting lesbian and gay couples with the task of raising children

Fight against hate speech	Demagogy/dictum of political correctness
Equal rights activists	Homosexual lobby, homosexual activists
A problem for many citizens	Speaking on behalf of the majority: Polish politicians, Polish society, majority of MPs

Source: author's own compilation

The very concept of gender is assigned extremely different meanings in conservative and liberal discourses. In the liberal discourse, gender is defined as:

(...) a term borrowed from the English language to denote gender, which, contrary to sex, is socially constructed. The concept of gender is thus a set of traits, attributes, attitudes, social roles assigned to men and women by the widely understood culture. Whether one is a man or a woman is not due to their sex organs but, above all, their culture (in the contemporary gender theories, biological sex is viewed as a social construct, too), which assigns different gender roles to men and women that become behavioural patterns the society expects of its members. Gender roles are assigned by asserting gender differences, the division of labour, by legitimizing social status and by means of sexualization, and through a belief that differences in gender roles are unchangeable (cf.: right-wing male and female MPs). Gender studies has shown that the definition of gender varies subject to social, political and cultural conditions. Gender is not fixed and we can bend its shape, for instance to lift gender inequality. (Wilk, 2012)

Meanwhile, almost the same thing is said in the conservative discourse yet with a clearly derisive, ironic undertone:

Gender (translated as 'rodzaj' ('a kind') or left untranslated) – a trendy term for sex, conceptualizing that obsolete term as a cultural phenomenon rather than a biological one. This concept encapsulates the revolutionary discovery of feminism that a woman is not born a woman – she becomes a woman in the process of upbringing. The facts that she is built differently and, as the common stereotype has it, gives birth to children (as opposed to men) are not biological determinants – we have been merely told to believe so by the patriarchal, oppressive society. It ought to be admitted that the centuries-old patriarchal collusion, which has successfully strangled many generations of women, holds strong and you can still see some fascists who will negate or even ridicule the feminists' discovery. Nevertheless, billions spent in wealthy states on cultivating this doctrine as part of numerous specialized universities and institutes must bring expected results; as for now, they let scores of equal rights activists live comfortable lives. (Ziemkiewicz, 2009: 61)

The statements by conservative politicians feature hate speech, that is, as defined by L.M. Nijakowski, "the use of speech to insult, slander or incite hatred against an individual, a group or another actor defined by the speaker; however, 'the group may be – and usually is – slandered in a covert way (...), and so it is dif-

difficult to clearly demonstrate that a given message slanders a given group or incites adverse actions against it” (Nijakowski, 2006: 61). Agreeing with Judith Butler that hate speech interpellates the subject in a subordinate position (Butler, 1997), we can observe that hateful words consolidate positions of domination. Many suggestions of this kind can be found in the quoted statements made by Jarosław Gowin. His is hate speech in the ‘soft’ version. It ought to be stressed that such hate speech is even more dangerous than the overt and manifest hate speech since it is ambiguous and hidden, and thus allows no critical response that could make hate speech fail. Is political correctness then as dangerous as hate speech since it allows the latter to ‘go underground’ and operate subliminally, in a way at first sight invisible?

10 years ago, the main actors of the political scene would refer to homosexuals as ‘deviants’ or ‘perverts’. Today, the language of conservative politicians is much softer. We can see no bold statements, for example in the matters of women, such as the ones made by Marian Piłka in 2005, who claimed that women should make ‘careers’ of wives and mothers to avoid being jealous of other women’s achievements in this realm, and incited hatred towards feminists among ‘normal’ women:

The goal behind women’s emancipation are their careers and social advancement. At the price of the roles of wives and mothers. A price many of them pay. Career and money give satisfaction to a degree, though. What leaves is a sense of emptiness, bitterness, a sense of one’s failure and jealousy of those women who have families, and on many occasions hatred towards those women, too. To cover up the growing sense of emptiness, feminists seek to prolong the retiring age. One’s playing the role of a wife and mother does not need to collide with a career. God has given women longer lives compared to men. Having reared their children, women can fulfill their career and social goals. (Piłka, 2004)

There is no more consent in the public sphere for statements such as this one. It is a different case with homophobic statements in the Polish political discourse – the consent is increasingly lower but such statements continue to occur in very offensive forms, oftentimes revealing appalling ignorance. An ideal example is the text posted on Facebook by Marek Jakubiak – the owner of the Ciechan brewery and now also an MP of the Kukiz’15 party, addressed to the boxer Dariusz Michalczewski:

I wish you a mum with a dick instead of a breast. You will have something to suck.

Following his words, a series of clubs and individual customers resigned from buying his beer yet his statement did not prevent him from pursuing his political career.

The consequences of a controversial statement made by above-mentioned Jan Tomaszewski – the former goalkeeper of the Polish national team and now an MP with the Law and Justice party – were similar. The former football player said he could not imagine sharing changing rooms with a gay man and vowed support for the kind of gay policy that is pursued by Vladimir Putin. The comment was widely criticized by the sports community but did not thwart Tomaszewski's political career.

At last, it is worth quoting Magdalena Środa's words on the meaning of political correctness:

If people do not feel the brotherly love, they should at least pretend they can abide by its principles. This is what political correctness is for. It is to avoid hurting others with your speech. If a garbage man feels that the name of his profession sounds disrespectful and they would rather be called 'an ecological operator', why not call them that? (...) As for hate speech, again, we should not penalize anyone. It is best to stigmatize those who cannot act appropriately. Just as we would not admit anyone who farts and wipes their nose with a handkerchief rather than a handkerchief to the 'high society'. (...) Some accept that because farting seems extraordinary to them. It seems original and rare to them! (Kurc, 2009)

What is political correctness then – a political muzzle or the lack of consent for letting off farts publicly? This is up to one's perspective. One is certain – the issue of gender is of a political significance. The way we define phenomena and name processes sets the boundaries of power, and thus to discredit members of some groups is to put them in a subordinate position. The quoted statements show that in the Polish political scene we can see an incessant struggle of conservative and liberal discourses for the dominant position. In this context, gender issues are being appropriated by being given different meanings in line with the worldview and political orientation of a speaker. It is also a battle for the people's minds – for the capacity to control the minds of voters and the power that comes with it.

Bibliography

- Bratkowska M. (2013), *Wszyscy jesteśmy trochę homo*, *Wprost*, no. 29.
- Bruchwald A. (2013), *Gender – objaw ludzkiej pychy*. Interview with Professor Andrzej Półtawski and Wanda Półtawska, *Nasza Polska*, <http://wolnapolska.pl/index.php/Wiara/2013062417261/gender-objaw-ludzkiej-pychy-wywiad-qnaszej-polskiq-z-prof-andrzejem-potawskim-i-wand-potawsk/menu-id-224.html>, accessed: 30.04.2016.
- Burnetko K. (2013), *Co się stało księdzu Oko*, *Polityka*, no. 31.
- Butler J. (1997), *Excitable Speech: A Politics of the Performative*, New York and London.

- Ciastoch M. (2016), PiS karze za gender, *Newsweek*, <http://polska.newsweek.pl/pis-obcina-pieni-adze-rzecznikowi-praw-obywatelskich-przez-gender,artykuly,376832,1.html>, accessed: 5.03.2016.
- Cichobłazińska A. (2013), *Gender – ideologia totalitarna*. Interviews with Rev. Dariusz Oko, *Niedziela*, <http://www.niedziela.pl/artykul/106423/nd/>, accessed: 30.04.2016.
- Cieśla J. (2013), Czy mózg ma płeć?, *Polityka, numer specjalny*, no. 4.
- Cieślik M. (2015), Gender wygrywa wojnę ze słownikiem i rozsądkiem, Raport, *Wprost*, <http://www.wprost.pl/ar/512215/Raport-Wprost-Gender-wygrywa-wojne-ze-slovníkiem-i-rozsadkiem/>, accessed: 5.03.2016.
- Czyżewski M. (2010), W stronę dyskursu publicznego, [in:] M. Czyżewski, S. Kowalski, A. Piotrowski (eds.), *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, Warszawa, pp. 49–119.
- Czyżewski M., Franczak K., Nowicka M., Stachowiak J., (eds.) (2014), *Dyskurs elit symbolicznych. Próba diagnozy*, Warszawa.
- Czyżewski M., Kowalski S., Piotrowski A. (eds.) (2010), *Rytualny chaos. Studium dyskursu publicznego*, Warszawa.
- Gracz A. (2013), *Samobójstwo zachodu*. Interview with Rev. Cardinal Robert Sarah, Head of the Pontifical Council Cor Unum, *Nasz Dziennik*, <http://www.naszdziennik.pl/mysl/50502,samobojstwo-zachodu.html>, accessed: 30.04.2016.
- Grochal R. (2011), *Związki? Nigdy!* Interview with J. Gowin, *Gazeta Wyborcza*, http://wyborcza.pl/1,75478,9716535,Gowin_Zwiazki_Nigdy.html, accessed: 18.01.2012.
- Jarkowiec M. (2013), Gej też twardziel, *Wprost*, no. 32.
- Jędrzejczyk M. (2013), *Gender groźniejsze od marksizmu*. Interview with Rev. Archbishop Henryk Hoser, Head of the Expert Team for Bioethical Matters of the Polish Episcopate, *Nasz Dziennik*, <http://www.naszdziennik.pl/wiara-kosciol-w-polsce/24344,gender-grozniejsze-od-marksizmu.html>, accessed: 30.04.2016.
- Kaczyński chce walczyć o godność kobiet w Polsce (2011), *Wirtualna Polska*, <http://wiadomosci.wp.pl/title,Kaczyński-chce-walczyć-o-godność-kobiet-w-Polsce,wid,13582633,wiadomosc.html?ticaid=1dc67>, accessed: 15.01.2012.
- Kopciwicz L. (2011), *Nauczycielskie poniżanie. Szkolna przemoc wobec dziewcząt*, Warszawa.
- Kopiński M. (2014), *Dość już gender hysterii*. Interview with Agnieszka Kozłowska-Rajewicz, *Polska Times*, <http://www.polskatimes.pl/artykul/3318778,agnieszka-kozłowska-rajewicz-dosc-juz-gender-hysterii-wywiad,id,t.html>, accessed: 05.03.2016.
- Koźmiński P. (2014), Kaczyński opowiada o osobach “tranwers..., bardzo dziwnych.” Dostał broszury i zaproszenie na szkolenia, *Gazeta Wyborcza*, http://wyborcza.pl/1,76842,16569473,Kaczyński-opowiada_o_osobach_tranwers_bardzo.html, accessed: 16.10.2014.
- Ks. Oko: genderyzm to straszne zagrożenie. *Sipowicz: grupa biskupów stworzyła sztucznego wroga*. Zapis dyskusji w programie “Kropka nad i” dated 23.12.2013, <http://www.tvn24.pl>, accessed: 30.04.2016.
- Kurc M. (2009), *Czas na aspiracje polityczne*. Interview with Magdalena Środa, Portal Gej&Les “Inna Strona,” <http://www.innastrona.pl/magazyn/wywiady/prof-magdalena-sroda.phtml>, accessed: 18.01.2012.
- Meller A. (2011), Interview with MP Robert Węgrzyn for konserwatyzm.pl, <http://konserwatyzm.hostingasp.pl/artykul/739/wywiad-posla-roberta-wegrzyna-dla-portalu-konserwatyzmpl>, accessed: 30.04.2016.
- Moscovici S. (2000), *Social Representations: Explorations in Social Psychology*, Cambridge.

- Nalęcz M. (2015), Synod biskupów: W relacji końcowej znajduje się krytyka gender. Słowa o rozwodnikach bywają niejasne, *PolskaTimes*, <http://www.polskatimes.pl/artukul/9026879,synod-biskupow-w-relacji-koncowej-znajduje-sie-krytyka-gender-slowa-o-rozwodnikach-bywaja-niejasne,id,t.html>, accessed: 5.03.2016.
- Nijakowski L.M. (2006), Analiza dyskursu na temat mniejszości narodowych i etnicznych w polskich mediach. Aspekty teoretyczne i przykłady, *Racjonalista*, www.racjonalista.pl/pdf.php/s,4820, accessed: 15.01.2012.
- Nizinkiewicz J. (2014), *Ideologia gender nie uznaje Boga*. Interview with Bishop Tadeusz Pieronek, former Head of the Church Concordat Commission, <http://polska.newsweek.pl/kosciol-a-gender-czym-jest-gender-newsweek-pl,artykuly,278350,1.html>, accessed: 5.03.2016.
- Olczyk E. (2011), *Chcę nam przyprawić gębę*. Interview with Wanda Nowicka, *Rzeczpospolita*, <http://www.rp.pl/artukul/731930.html?print=tak&p=0>, accessed: 17.01.2012.
- Piłka M. (2004), Nienawiść do kobiet, *Niedziela*, no. 42, http://niedziela.pl/artukul_w_niedzieli.php?doc=ed200442&nr=112, accessed: 18.01.2012.
- Piłka M. (2011), *Upadek Europy*, Salon24. Niezależne forum publicystów, 26.10., <http://lubczasopismo.salon24.pl/glosogospodarce/post/356566,upadek-europy>, accessed: 17.01.2012.
- PO, PiS, PSL i PjN mówią projektowi SLD ws. związków partnerskich: "Nie!", (2011), *Newsweek*, <http://m.newsweek.pl/polska,po-pis-psl-i-pjn-mowia-projektowi-sld-ws-zwiazkow-partnerskich---nie-,76838,1,1.html>, accessed: 15.01.2012.
- Prekiel P. (2011), *Szansy Palikota*. Interview with R. Biedroń, *Przegląd Socjalistyczny*, <http://www.przeglad-socjalistyczny.pl/wywiad-tygodnia/675-biedron>, accessed: 30.04.2016.
- Priorytet – ustawa o związkach partnerskich (2011), *Gazeta Wyborcza*, http://wyborcza.pl/1,76842,10530666,Biedron_priorytet_ustawa_o_zwiazkach_partnerskich.html, accessed: 30.04.2016.
- Rogojsz Ł. (2014), Gender, czyli dziewczynka do bicia, *Newsweek*, <http://polska.newsweek.pl/gender-kontrowersje-spory-gender-studies-zalozenia-studia-genderowe-plec-kulturowa-newsweek-pl,artykuly,278337,1.html>, accessed: 5.03.2016.
- Sawczenko A. (2016), *Gender jest potrzebne w szkolnych podręcznikach*. Interview with J. Piotrowska, *PolskaTimes*, <http://www.polskatimes.pl/artukul/9291392,joanna-piotrowska-gender-jest-potrzebne-w-szkolnych-podrecznikach,id,t.html>, accessed: 5.03.2016.
- Schopenhauer A. (2010), *Erystyka, czyli sztuka prowadzenia sporów*, Kraków, pp. 47–52.
- Śledzińska-Simon A. (ed.), (2010), *Prawa osób transseksualnych. Rozwiązania modelowe a sytuacja w Polsce*, Warszawa.
- Smolińska I., Bratkowska M. (2013), Uwięzieni w obcym ciele, *Wprost*, No. 7.
- Sowa A. (2013), Pytania o homozwiązki, *Polityka, numer specjalny*, no. 7.
- Środa M. (2013), Homo poza normą?, *Wprost*, no. 7.
- Trzecia płeć, (2013), *Polityka*, no. 35.
- Tym S. (2013), Pies czyli kot. Zielona Antarktyda, *Polityka*, no. 32.
- Van Dijk T.A. (2001), Critical discourse analysis, [in:] D. Tannen, D. Schiffrin, H. Hamilton (eds.), *Handbook of Discourse Analysis*, Oxford, pp. 352–358.
- Van Dijk T.A. (2009), *Critical discourse studies; A sociocognitive Approach*, [in:] R. Wodak, M. Meyer (eds.), *Methods of Critical Discourse Analysis*, London, pp. 62–86.
- Wesołowski W. (2013), *Gender wchodzi do szkół i przedszkoli*. Interview with Bishop Marek Mendyk, Head of the Polish Episcopate Committee for Catholic Upbringing, *Niedziela*, <http://www.niedziela.pl/artukul/6352/Gender-wchodzi-do-szkol-i-przedszkoli>, accessed: 30.04.2016.

- Wilk A. (2012), *Studia nad gender*, Fundacja Feminoteka's website, http://www.feminoteka.pl/readarticle.php?article_id=75, accessed: 16.01.2012.
- Wrzos-Lubaś M. (2011), *Stworzę prawo o określaniu płci*. Interview with Anna Grodzka, *Polska Times*, <http://www.polskatimes.pl/artukul/458800,anna-grodzka-stworze-prawo-o-okreslaniu-plci,id,t.html>, accessed: 16.01.2012.
- Ziemkiewicz R. (2009), *W skrócie*, Lublin.
- Zwolennicy ideologii gender atakują. Nie omijają nawet „royal baby”* (2013), <http://niezalezna.pl/43994-zwolennicy-ideologii-gender-atakuja-nie-omijaja-nawet-royal-baby>, accessed: 30.04.2016.

Jolanta Martuszevska*

Akademia Marynarki Wojennej
im. Bohaterów Westerplatte w Gdyni

Zadania instytucji edukacji dla bezpieczeństwa na potrzeby bezpieczeństwa państwa

KEYWORDS

education for safety, education, principles of John Amos Comenius, John Locke, Immanuel Kant

ABSTRACT

Martuszevska Jolanta, *Zadania instytucji edukacji dla bezpieczeństwa na potrzeby bezpieczeństwa państwa* [Tasks of safety education institutions concerning the needs of state security]. Kultura – Społeczeństwo – Edukacja nr 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 399–410, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.15.1

The desire to live a safe life is one of the most important human needs, while education is the basis of knowledge of the society as a whole. To ensure the safety of the individual and the security of the state, there is a need for stable cooperation between various security institutions. There are many safety education institutions that work for the needs of state security. These include the Education for Safety Bureau, the post of Education for Safety Inspector, the post of School Safety Coordinator, School Safety Clubs, etc. The aim of this paper is to describe the situation in education based on safety education teaching in the 21st century. Other objectives include indicating tasks and rational solutions in education on the basis of the principles introduced by scholars, such as J.A. Comenius, J. Locke, I. Kant, which remain valid to this day.

Wstęp

Bezpieczeństwo to stan spokoju oraz pewności braku zagrożenia. Odnosi się do każdego człowieka, grupy ludzi, narodu, obiektu, regionu czy też państwa. Jest

* ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6386-9534>.

wartością niezbywalną i niewymienialną, konieczną, życiową i potrzebną. Jako wartość fundamentalna w hierarchii aksjologicznej zajmuje jedno z najwyższych miejsc.

Bezpieczeństwa nie cenimy ze względu na nie samo, ale dlatego, że zapewnia i gwarantuje nam inne cenne wartości, takie jak życie, zdrowie, sukces, majątek, nabyte prawa i świadczenia, oraz stanowi środek do ich osiągnięcia bądź zachowania.

Poczucie bezpieczeństwa jest subiektywne, oznacza: nie odczuwać zagrożenia, nie lękać się, nie bać się. Zaznaczyć należy jednak, iż przekonanie lub przeświadczenie nie jest dowodem jego istnienia. Antonimem bezpieczeństwa jest zagrożenie. „Zagrażać” – to „postraszyć czymś kogoś, zapowiedzieć coś złego, groźba jakichś konsekwencji (...) lub stać się niebezpiecznym dla kogoś lub czegoś” (Doroszewski, 2009).

„Zagrożenie może dotyczyć człowieka (ludzi), jego zdrowia, bezpieczeństwa, egzystencji, szczęścia, rzeczy materialnych, dobytku ludzi, urzędów, budowli, miast, regionów, państw (...), ale także wody, żywności, atmosfery, zwierząt, całej przyrody, a nawet kosmosu” (Doroszewski, 2009). Przy czym, w zależności od indywidualnej sytuacji, w jakiej się znajdujemy, inne czynniki będą powodowały stan zagrożenia i poczucie niepewności, jednak nie będą wpływać na posiadaną wiedzę. Inaczej zatem artykułować będziemy swoje potrzeby w zakresie realizacji prawa do bezpieczeństwa.

Bezpieczeństwo kojarzy się z istniejącym zagrożeniem. Każdy człowiek inaczej odczuwa zagrożenie oraz inaczej pojmuje poczucie (nie) pewności. Natomiast wiedza o zagrożeniach, sposobach uniknięcia ich oddziaływania i zmniejszenie ich skutków powinno być każdemu znane.

Odpowiedzialność za stan bezpieczeństwa spoczywa na władzach rządowych i samorządowych oraz instytucjach do tego powołanych. Stwierdzić należy, iż poczucie bezpieczeństwa określane jest zarówno przez czynniki obiektywne, wymierne, jak i subiektywne, trudno wymierne i nie zawsze racjonalne (Doroszewski, 2009).

Zapewnienie bezpieczeństwa wiąże się z potrzebą używania różnorodnych narzędzi. Można do nich zaliczyć między innymi:

- organa władzy państwowej i samorządowej,
- organa dyplomatyczne i konsularne,
- siły i służby zmilitaryzowane,
- organizacje pozarządowe.

Nie bez znaczenia pozostaje także jakość władzy, polityka państwa, morale narodu, stan i przestrzeganie prawa państwowego, poziom kultury narodowej, nauki, edukacji itp.

Teorią i praktyką bezpieczeństwa jest polityka bezpieczeństwa narodowego. Dotyczy sposobów świadomego oddziaływania państwa na środowisko, jego bezpieczeństwa za pomocą określonych narzędzi (instrumentów) i środków, dla osiągnięcia celów założonych przez podmioty polityki bezpieczeństwa narodowego.

Rozwój właściwie zorganizowanego systemu bezpieczeństwa państwa jest podstawowym zadaniem polskiej polityki bezpieczeństwa. (...) w tworzeniu i realizacji tej polityki powinny uczestniczyć szerokie kręgi naszego społeczeństwa. Szczególnie istotne znaczenie ma połączenie sił administracji samorządowej i społeczności lokalnej, gdyż mieszkańcy gmin i ich władze urzeczywistniają w praktyce cele polityki bezpieczeństwa. (*Strategia Bezpieczeństwa Narodowego...*, 2014: 36)

W celu umacniania i kształtowania pożądanego stanu bezpieczeństwa dla realizacji swoich zadań powstają wyspecjalizowane instytucje oraz służby, które w ramach swoich kompetencji odpowiadają za poszczególne dziedziny bezpieczeństwa, monitorują jego stan i podejmują stosowne do jego potrzeb działania.

Edukacja dla bezpieczeństwa – zadania, cele, wyzwania

Zasadniczym przedmiotem troski o zapewnienie bezpieczeństwa jest człowiek, ochrona jego życia i zdrowia, mienia, a także środowiska, w którym mieszka, uczy się i pracuje. Polityka bezpieczeństwa państwa powinna być skupiona na tych kwestiach. Tak ukierunkowane bezpieczeństwo jest warunkiem harmonijnego funkcjonowania jednostek i ich rozwoju, co przekłada się na rozwój i funkcjonowanie grup lokalnych, społeczeństw (narodów) i pośrednio na społeczność międzynarodową. Podkreślić przy tym należy, iż bez zapewnienia poczucia bezpieczeństwa jednostce niemożliwy jest postęp i rozwój społeczny.

Już w starożytności ukształtowały się dwie tendencje związane z przysposobianiem do obrony. Pierwsza to należyte przygotowanie żołnierzy do walki, druga zaś dotyczyła powszechnej aktywności obywatelskiej na rzecz obrony. Zadania te prowadzono w różnych formach.

Immanuel Kant porównuje oświecenie do wyjścia człowieka z niedojrzałości. Uważa, iż wiąże się to z brakiem umiejętności posługiwania się rozumem i poddawaniu się przewodnictwu innych (Kupś, 2005: 44–45; Szymaniec, 2009). Z drugiej strony podkreśla, iż jest to wygodne, aby szukać wymówek zamiast zabrać się do działania (Kupś, 2005: 48–49). Praktyczne podejście do tematyki lokalnych zagrożeń, na przykład braku prądu, wody, gazu, pozwoli przedstawić pewien schemat postępowania, aby wiedzieć, jak się zachować w takiej sytuacji.

Instytucje lokalne powinny wychodzić poza schematy (rozporządzenia, biurokrację), odważnie, a jednocześnie kreatywnie podejmować tematy wspólnie ze szkołami, mieszkańcami, aby tematyka zagrożeń stała się znana także osobom starszym. Ćwiczenia z praktykami i specjalistami pozwolą przybliżyć, uświadomić, przećwiczyć działania w konkretnych sytuacjach, na przykład reagowanie w sytuacji zagrożenia życia.

Według filozofa państwo jest „instytucją rozumną”, postępuje z zasadami moralnymi oraz wartościami. Państwo jako silny podmiot dba o swoje żywotne interesy oraz egzystencję (Grabowska, 2011: 235–248). We wczesnym stadium nauczania ma obowiązek edukowania młodych ludzi oraz formowania ich systemu wartości, by dążeniem była jednostka, naród, państwo.

Człowiek według Johna Locke’a to istota rozumna (Grabowska, 2011: 243). Z kolei rozumność umożliwia niezależność umysłu oraz jest ściśle związana z wolnością. Filozof uzasadnia, iż odpowiednia nauka może zdziałać wiele. Zaznacza, że skoro ciało można kształtować poprzez ćwiczenia, to i rozum będzie na takie działania podatny (Locke, 1969: 608). Gdy rozum kieruje naszym postępowaniem, powściąga instynkty i namiętności, tym lepszy użytek potrafimy zrobić z wolności. Ćwiczenia praktyczne i treści podstawy programowej przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa powinny być realizowane w równych proporcjach.

Bez rozumu wolność staje się niebezpieczna. Człowiek, mając prawo do wyboru, może wybrać źle. Wszystkie błędy w ten sposób popełniane wynikają z niedostatecznych umiejętności posługiwania się rozumem, zwłaszcza ze zbyt szybkiego przechodzenia do działania (Grabowska, 2011: 245).

Doskonaląc rozum (zadanie szkoły, nauczyciela, ucznia), można zminimalizować niebezpieczeństwa wynikające z wolności. Ważne jest rozwijanie zdolności umysłowych w zgodzie z rozumem. Zadaniem szkoły jest czuwanie nad prawidłowym procesem kształcenia.

Filozof w kwestii wykształcenia młodzieży w *Mysli o wychowaniu* (Locke, 1959: 205) przedstawia program wychowawczy dla przyszłych gentlemenów. Jego celem jest wszechstronny rozwój umysłowy i fizyczny wychowanków, którzy mają stać się zdolni do służby dla kraju. Według Locke’a najważniejszym celem wychowania jest osiągnięcie stanu, w którym rozum w jak największej mierze kieruje naszymi wyborami i następującymi po nich czynami. Kierowanie się rozsądkiem, pewność siebie i podejmowanie właściwych decyzji na przykład w sytuacji zagrożenia życia ludzkiego jest wręcz potrzebną umiejętnością.

Instrumentami, które zapewniają społeczne i polityczne porozumienie w kwestii bezpieczeństwa, są edukacja obywatelska, dialog społeczny, współpraca par-

lamentarna, a także Rada Bezpieczeństwa Narodowego (*Strategia Bezpieczeństwa Narodowego...*, 2014: 25). Natomiast

(...) potencjał społeczny, w tym kapitał ludzki, jest ważnym czynnikiem warunkującym wzrost gospodarki narodowej, sprawność państwa, aktywność społeczeństwa obywatelskiego oraz ogólną poprawę jakości życia obywateli. Nowoczesny system edukacji publicznej i szkolnictwa wyższego, a także upowszechnienie różnych form uczenia się przez całe życie służą wykształceniu społeczeństwa aktywnego i mobilnego. Istotnym elementem rozwoju kapitału ludzkiego i społecznego jest edukacja na rzecz bezpieczeństwa. (*Strategia Bezpieczeństwa Narodowego...*, 2014: 14)

Zatem potencjał społeczny warunkuje sprawność państwa, aktywność społeczeństwa obywatelskiego. Przedmiot *edukacja na rzecz bezpieczeństwa* może stanowić niepodważalny element w zachowaniu stabilności państwa przez przygotowanie młodzieży do przeciwdziałania i walki z zagrożeniami.

Zadaniem *edukacji dla bezpieczeństwa* jest upowszechnienie wiedzy z zakresu bezpieczeństwa obywatela także w jego środowisku lokalnym (*Strategia Bezpieczeństwa Narodowego...*, 2014: 39). Priorytetem jest podnoszenie świadomości społecznej w kwestii rozumienia zagrożeń dla bezpieczeństwa oraz kształtowania kompetencji pozwalających w sposób celowy i racjonalny reagować na nie. Celem edukacyjnym nauczycieli powinno być nie tyle wyposażenie uczniów w wiedzę, co zastosowanie wiedzy w praktyce. Istotne jest zwiększanie efektywności działania administracji publicznej w sprawach bezpieczeństwa poprzez ustawiczne podnoszenie kwalifikacji i zdolności do skutecznego reagowania na zagrożenia.

Podnoszenie kompetencji instytucji edukacji dla bezpieczeństwa w obszarze bezpieczeństwa wymaga intensyfikacji i lepszego skoordynowania. Ważne jest nieustanne podnoszenie jakości kształcenia, które wpływa na bezpieczeństwo państwa w powszechnym systemie edukacji, szkolnictwie wyższym oraz doskonaleniu zawodowym, żołnierzy, funkcjonariuszy, personelu cywilnego wojska i służb, pracowników administracji publicznej oraz nauczycieli przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa (*Strategia bezpieczeństwa narodowego...*, 2014: 52).

Realizowana jest przez szkolnictwo powszechne i wyższe, centralne i lokalne instytucje państwowe oraz stowarzyszenia i organizacje pozarządowe.

Edukacja w szkole XXI wieku

Podstawowe funkcje szkoły, oprócz opieki nad powierzonymi placówkom dziećmi, definiuje się jako wychowanie, polegające na kształtowaniu postaw, oraz dydaktykę,

której celem powinno być przekazywanie wiedzy i kształcenie umiejętności (Kmita, 1991). Edukacja jest fundamentem rozwoju, a postęp i jakość życia w coraz większym stopniu zależą od poziomu wiedzy społeczeństwa oraz umiejętności jej wykorzystywania.

Istotne jest zwiększanie świadomości uczniów o zagrożeniach poprzez intensyfikację działań edukacyjnych na wszystkich poziomach nauczania, a także w formie szkoleń i kampanii społecznych. Dlatego szkolnictwo powinno dostosować się do zmieniającej się rzeczywistości i wprowadzać innowacyjne zmiany. Szkoła potrzebuje zmian, gdyż (*Raport z narad obywatelskich o edukacji*, 2019: 18–28):

- zdobyte umiejętności i postawy w niewielkim stopniu kształtują oraz rozwijają wiedzę poprzez praktyczne działania i doświadczenie;
- przekazuje w nadmiarze teoretyczną wiedzę uczniom kosztem pozostałych funkcji. Podawana w szkole wiedza jest często określana jako „zbędna”, „encyklopedyczna” czy „krzyżówkowa”;
- w programach nauczania przekazuje zbyt mało wiedzy praktycznej i kompetencji przydatnych w dalszym życiu. Ważne jest kształtowanie wśród uczniów tak zwanych kompetencji miękkich „czyli umiejętności życiowych, rozumianych jako zdolność do adaptacji i pozytywnych zachowań, umożliwiających jednostce skuteczne radzenie sobie z wymaganiami i wyzwaniem życia codziennego” (WHO, 1994). Owe umiejętności pozwolą odpowiednio korzystać ze zdobywanej wiedzy teoretycznej, między innymi umiejętności kreatywnego myślenia, filtrowania informacji, samodzielnego uczenia się. Jest to niezbędne do prawidłowego funkcjonowania we współczesnym społeczeństwie;
- poza rozwijaniem postawy obywatelskiej szkoła nie wzmacnia wśród uczniów postaw związanych z solidarnością, szczególnie międzypokoleniowych umiejętności, postaw oraz empatii.

Tabela 1. Odpowiedzi na pytania: Jak szkoła uczy i wychowuje? Jak motywuje do nauki? Jakich doświadczeń dostarcza?

Jak jest w szkole?	Co można zmienić?
<ul style="list-style-type: none"> • nie uczy myślenia, • przeładowany program, • sposób przekazywania trudnych treści nieadekwatny do wieku dziecka, • testonomia, diagnozowanie, • nierówny poziom, • za mało kontaktu z uczniem, • przygotowuje do egzaminów, • osamotniona: brak wsparcia władz, 	<ul style="list-style-type: none"> • diagnoza wskazówek dla ucznia, nauczyciela, rodziców, • pozytywne motywowanie, • zwiększanie interakcji nauczyciel – uczeń, • uczenia praktyczne z nawiązaniem do życia, • nauka logicznego myślenia, • różnorodność metod nauczania, • metoda projektów, • podstawa programowa przystająca do życia samorządów,

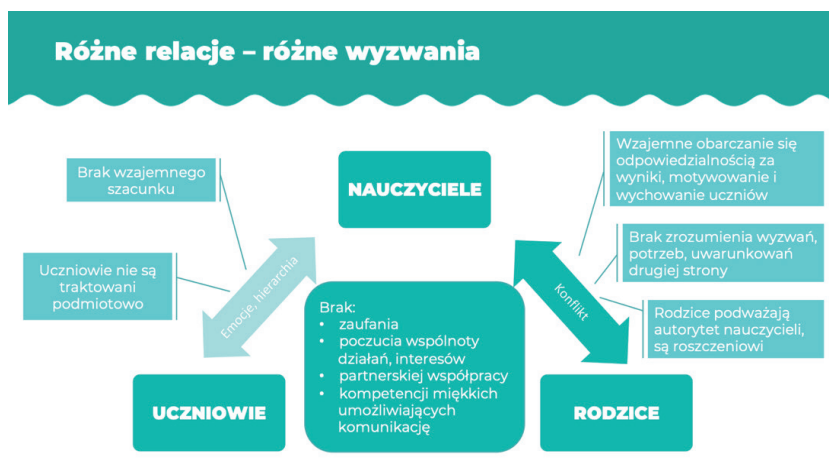
<ul style="list-style-type: none"> • etapowość, • system egzaminów powoduje, że nauczyciele są rozliczani przez rodziców przede wszystkim z wyników egzaminów, • brak relacji/dialogu, • presja sukcesu i edukacyjnej wartości dodanej, • papierologia, • narzędzia w miejsca celów, • metoda nauczania tymi samymi sposobami, • uczenie „pod egzaminy”, wiedza bez umiejętności, nauczanie pamięciowe, schematyczne, ujednolicone, nieżyciowe, • kreuje rywalizację w negatywnym znaczeniu, „wyścig szczurów” poprzez zbyt duży nacisk na oceny, • zbyt liczne klasy, • ocenianie wpisane w system kontroli służy wykryciu błędów i odstępstw od wzorca, • nacisk na kontrolę powoduje stres, strach i poczucie bezradności, tym samym blokuje uczenie się i rozwój, • taki system oceniania promuje konkurowanie („wyścig szczurów”), • dzieli uczniów na dobrych i słabych. Konkurowanie nie zachęca do współpracy i działań zespołowych. 	<ul style="list-style-type: none"> • szkoła wolna od ideologii politycznych, • szkoła ma spełniać funkcję centrum kulturalnego dla społeczności lokalnej, • uwzględniać różnice i talenty indywidualne, • indywidualizacja i personalizacja procesów nauczania, uwzględnienie różnych dróg i tempa dochodzenia do zamierzonych rezultatów oraz wymóg wygospodarowania czasu na indywidualne spotkania, • nauczanie problemowe i blokowe, • zmniejszenie liczby uczniów w grupie do 13 osób, aby była przestrzeń na nawiązanie relacji uczeń– nauczyciel i uczeń –uczeń, • elastyczny podział uczniów na grupy, które realizowałyby wybrane moduły przedmiotu, • klasa dwujęzyczna od czwartej klasy, • zajęcia uczące „kompetencji miękkich” od pierwszej klasy, • nie etykietuje uczniów, nie dzieli na kategorie, nie tworzy rankingów. Tym samym zachęca do współpracy, wspólnego poszukiwania rozwiązań i dzielenia się doświadczeniem. Zaufanie jest warunkiem rozwoju i rzeczywistego uczenia się, • rozmowa wstępna zamiast egzaminu, • uczenie myślenia, • brak prac domowych.
--	---

Źródło: opracowanie na podstawie: *Narada obywatelska o edukacji...*, 2019: 18–28

Kluczową rolę w systemie edukacji odgrywają nauczyciele, którzy przekazują wiedzę (ryc. 1). Powinno temu towarzyszyć podnoszenie poziomu kompetencji i umiejętności profesjonalnego wykorzystywania zaawansowanej techniki oraz narzędzi informatycznych.

Uczenie się powinno być istotą i sensem działania szkoły, natomiast umiejętności i postawy rozwijane oraz kształtowane są poprzez praktyczne działanie nauczyciela. Popełniane błędy (co w działaniu jest nieuniknione) pozwalają wyciągać wnioski i weryfikować przyjęte założenia. Taki proces uczenia się, wspierany przez nauczyciela, może rozwijać ucznia i motywować do dalszego działania.

Zadaniem przedmiotu *edukacja dla bezpieczeństwa* jest upowszechnienie wiedzy z zakresu bezpieczeństwa obywatela także w jego środowisku lokalnym. Szkoła może być ośrodkiem życia lokalnego, miejscem, w którym chętnie przebywa się poza godzinami lekcji – w którym spotykają się mieszkańcy. Odbywa się współpraca z otoczeniem (rodziny, przedsiębiorcy, instytucje), podejmuje się inicjatywy integrujące społeczność oraz dzieli się umiejętnościami i wiedzą.

Ryc. 1. Relacje różne – różne wyzwania

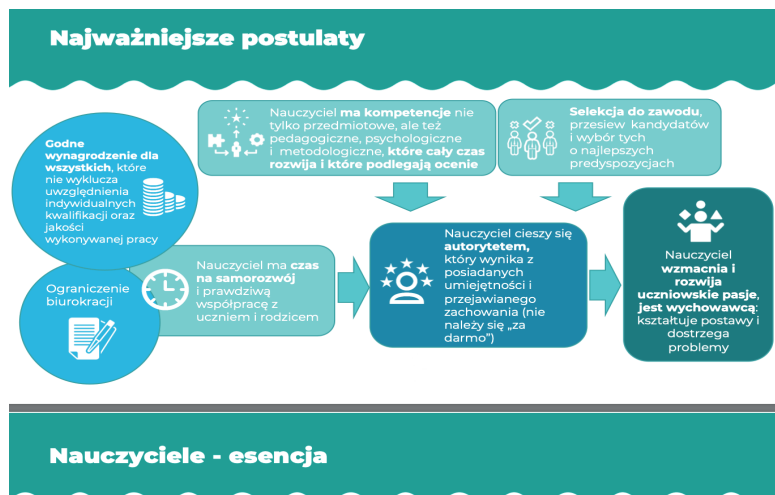
Źródło: „Narada obywatelska o edukacji, 2019: 18–28

Jest to dobra okazja na eksperymenty, zadania praktyczne, ćwiczenia zachowania się w czasie powodzi, trzęsienia ziemi, braku prądu, braku wody itp., a także wyjścia poza szkołę. Duże znaczenie ma środowisko szkolne – organizacja pracy, sposób podejmowania decyzji, wyposażenie.

Samorządy są organami prowadzącymi szkoły, ale ich wpływ na zarządzanie szkołami jest praktycznie bardzo ograniczony. Budżet oświatowy w istotnym stopniu zależy od wielkości subwencji oświatowej, którą samorządy otrzymują z budżetu państwa. Wszystkie kwestie merytoryczne, w tym przydział obowiązków nauczycieli, są kontrolowane przez kuratoria.

Wynagrodzenia nauczycieli i w dużym stopniu zakres obowiązków wynikają z Karty Nauczyciela. Z tego względu trudno jest prowadzić lokalną politykę oświatową. Niepodważalnie nauczyciele pomagają rozwijać pasje uczniów, aktywność obywatelską, współtworzą proces nauczania, za co należy się szacunek. Umiejętności i zachowanie nauczyciela kreuje autorytet nauczyciela wśród uczniów (ryc. 2).

Podstawa programowa (ryc. 3) jest powszechnie uważana za przeładowaną, niepozwalającą szkole przygotować uczniów do życia. Jest też zbyt sztywna i uniemożliwia autentyczną indywidualizację nauczania. Przeładowanie podstawy treściami, których nie da się zrealizować, sprawia, że nauczyciele nie nadążają z realizacją materiału, a uczniowie muszą nadrabiać zaległości w domu w formie prac domowych (Raport z narad obywatelskich, 2019: 33).

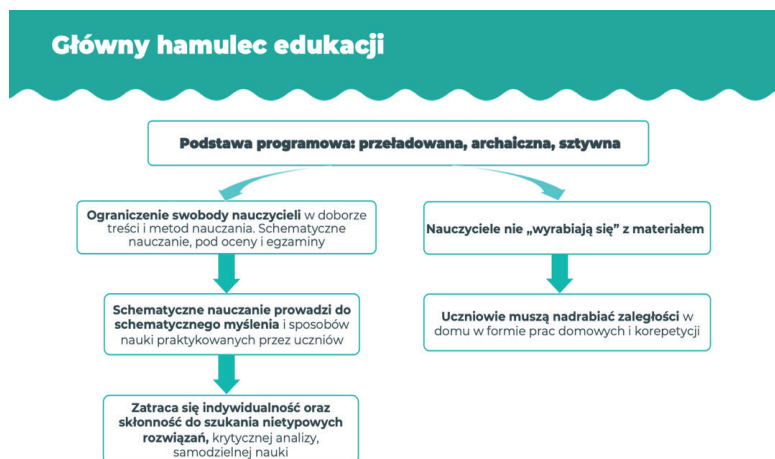
W sprawozdaniach z wielu narad pojawia się kwestia kompetencji nauczycieli. (...)Wylimitowanie większości niedostatków wymaga rozwiązań systemowych. **Jednak na poziomie szkół można wprowadzać pewne rozwiązania w zakresie określania zadań nauczycieli (wykraczające poza „pensum”) oraz oceniania pracy nauczycieli poprzez ocenę realizacji tych zadań.** Wyzwaniem byłoby łączenie zakresu zadań z odpowiednimi kompetencjami, bo brakuje narzędzi do mierzenia kompetencji nauczycielskich.

Dobrym rozwiązaniem byłyby wzajemne, koleżeńskie oceny. To jednak wymaga budowania kultury współpracy i wzajemnego szacunku. W uzgadnianiu celów i przydziale zadań powinni brać udział rodzice.

Taki proces nie jest łatwy i pewnie, w wielu przypadkach wymagałby wsparcia ze strony fachowych mediatorów (co postulowano w czasie narad). **Największą przeszkodą mogą być obawy samych nauczycieli wynikające z ich niskiej samooceny i przekonania o niskim statusie społecznym.**

Ryc. 2. Środowisko nauczyciela

Źródło: Narada obywatelska o edukacji..., 2019: 18–28

Ryc. 3. Wady podstawy programowej

Źródło: Narada obywatelska o edukacji..., 2019: 18–28

Reguły Jana Amosa Komensky'ego – wybrane zagadnienia

Jan Amos Komensky proponuje uniwersalne rozwiązania. Celowe jest wskazanie zasad, które przedstawia na temat zmian w szkolnictwie. Temat jest aktualny, mimo iż dzieło powstało wieki temu. W oparciu o nie powstała propozycja kilku zmian metod nauczania edukacji dla bezpieczeństwa.

Filozof porównuje nauczyciela do lekarza zawsze przygotowanego do zajęć wraz z materiałami pomocniczymi, przyborami i książkami itp. (Komensky, 1633: 75). Zaznacza, iż teoria powinna wyprzedzać praktykę. Lekcje praktyczne przedmiotu edukacja dla bezpieczeństwa odbywają się rzadko. Głównie są to ćwiczenia z pierwszej pomocy. Dla poprawienia metody nauczania tego przedmiotu należy (Komensky, 1633:76):

- dostosować treści materiału do wieku ucznia, aby umożliwić zastosowanie zrozumiałej wiedzy w praktyce;
- pracować nad umiejętnością przedstawienia danej czynności w teorii, na przykład wykonanie ABC poszkodowanego;
- uwzględnić wielokrotne wykonanie danej czynności na etapie szkolenia, aby zachować pewność, że szkolony zastosuje ten sposób postępowania w życiu, na przykład kolejność wkładania odzieży ochronnej przeciw skażeniom;
- uczyć tematów, które mają zastosowanie w życiu, na przykład utrzymanie higieny osobistej;
- zwrócić uwagę na oczywistość ludzkich zachowań wynikających z natury człowieka, na przykład pragnienie życia, odkrycie niewypału.

Wnioski

Bezpieczeństwo kojarzy się i będzie się kojarzyć z istniejącym zagrożeniem. Wiele z tych zagrożeń wynika z działalności ludzkiej, z braku wiedzy i doświadczenia, nieudolności, niezaradności. Kształt edukacji jest formą umowy społecznej, która angażuje wiele instytucji oraz środowisk i powinna być wypracowywana razem.

Szkoła publiczna ma potencjał do integrowania społeczności lokalnej, ale także do jej informowania, edukowania i aktywizowania. Podkreślić należy, iż „każdy człowiek ma dość czasu, aby zdobyć tyle wiedzy, ile mu potrzeba i ile się od niego oczekuje; a ten, kto się nie stara o nią, gustuje widocznie w niewiedzy i jest za to odpowiedzialny” (Locke, 1955: 119–125). Zatem każdy jest w stanie osiągnąć pewien stopień rozwoju umysłowego.

Zapał do nauki polega na woli, do której przymusić nie można. Mimo to uczenia należy wspierać. Najważniejszym elementem ideału człowieka, według Johna Locka, jest rozumność, umiejętność właściwego posługiwania się rozumem.

Być człowiekiem rozumnym to przede wszystkim panować nad sobą, być rozważnym, krytycznym, potrafić dokonać właściwej oceny sytuacji. Wymienione cechy są niezbędne do tego, aby móc korzystać z wolności, nie stanowiąc zagrożenia dla innych ludzi i porządku społecznego (Grabowska, 2011: 243). Taki cel powinien przyświecać szkołom oraz instytucjom, które pomagają w budowaniu wspólnego bezpieczeństwa.

Nauczyciel powinien mieć szansę decydowania o kierunku edukacji i wprowadzaniu własnych pomysłów w proces jej tworzenia.

Państwo może zmodyfikować strukturę podstawy programowej, wprowadzić zmiany w systemie kształcenia nauczycieli w ramach przygotowania praktycznego oraz szkoleń.

Rząd nie ma wyłączności na kreowanie systemu edukacji. Wiele pozytywnych zmian można wprowadzać lokalnie. Warto uczyć się od siebie nawzajem i wymieniać dobre praktyki horyzontalnie (pomiędzy samorządami, środowiskiem nauczycielskim, szkołami różnego typu). Stworzenie trwałego mechanizmu współpracy jest wyzwaniem dla instytucji oraz środowisk zaangażowanych w edukację XXI wieku.

Człowiek (uczeń) ufny w swoje siły, pewny swych umiejętności i zdolny do samokontroli nie ma powodu obawiać się wolności i godzić na przymus. W rozumności fakt ten należy brać pod uwagę projektując instytucje społeczne.

Bibliografia

- Doroszewski W. (2009), *Słownik języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl>, dostęp: 7.04.2020.
- Jakubczak R. (2006), *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategie*, Warszawa.
- Kant I. (2005), *Rozprawy z filozofii historii*, <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/32192/0003.pdf>, dostęp: 7.04.2020.
- Kmita A. (1991), Lęk w szkole, *Życie Szkoły*, 5 (91).
- Knopka J. (2009), Integracja europejska a lokalność, *Acta Pomerania*, 2, http://www.pomeraniachojnice.edu.pl/wp-content/uploads/rozne/Acta_nr2-tekst.pdf, dostęp: 7.04.2020.
- Komensky J.A. (1633), *Wielka dydaktyka*, <http://www.literatura.hg.pl/komenski.htm>, dostęp: 7.04.2020.
- Kupś T. (2005), *Idem. Rozprawy z filozofii historii*, Kęty.
- Locke J. (1955), *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego, O ideałach w ogólności i ich pochodzeniu*, II, s. 119–125, <http://hamlet.edu.pl/locke-epistemologia>, dostęp: 7.04.2020.
- Locke J. (1959), *Mysli o wychowaniu*, Wrocław–Kraków.

- Narada obywatelska o edukacji (2019), *Raport z Narad Obywatelskich o Edukacji*, <https://www.naradaobywatelska.pl>, dostęp: 7.04.2020.
- Biuro Bezpieczeństwa Narodowego (2014), *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego*, <https://www.bbn.gov.pl/ftp/SBN%20RP.pdf>, dostęp: 7.04.2020.
- Pieczywok A. (2011), *Wybrane problemy z zakresu edukacji dla bezpieczeństwa. Konteksty – zagrożenia – wyzwania*, Warszawa.
- Szubrycht T. (2016), Współczesne aspekty bezpieczeństwa państwa, *Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej*, vol. 47, nr 4 (167).
- Szymaniec P. (2009), *Państwo i prawo w filozofii dziejów Immanuela Kanta*, Wrocław
- Żelazna J. (2011), *Filozofia XVII w. Twórcy problemy, kontynuacje*, Toruń.

Jolanta Matuszewska*

Polish Naval Academy
of the Heroes of Westerplatte in Gdynia

Tasks of safety education institutions concerning the needs of state security

KEYWORDS

education for safety, education, J.A. principles of John Amos Comenius, John Locke, Immanuel Kant

ABSTRACT

Matuszewska Jolanta, *Tasks of safety education institutions concerning the needs of state security*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 411–421, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.15.2

The desire to live a safe life is one of the most important human needs, while education is the basis of knowledge of the society as a whole. To ensure the safety of the individual and the security of the state, there is a need for stable cooperation between various security institutions.

There are many safety education institutions that work for the needs of state security. These include the Education for Safety Bureau, the post of Education for Safety Inspector, the post of School Safety Coordinator, School Safety Clubs, etc.

The aim of this paper is to describe the situation in education based on safety education teaching in the 21st century. Other objectives include indicating tasks and rational solutions in education on the basis of the principles introduced by scholars, such as J.A. Comenius, J. Locke, I. Kant, which remain valid to this day.

Introduction

Safety is a state of an absence of danger, a state of peace and security. It concerns every person, group of people, nation, object, region or state. It is an inalienable

* ORCID <https://orcid.org/0000-0002-6386-9534>.

and non-transferable, crucial, vital and indispensable value. As a fundamental value, it takes one of the highest positions in the axiological hierarchy.

People do not value safety in itself – they do it because it provides and guarantees them with other valuable values and is a means to achieve or maintain other values such as life, health, success, property, acquired rights and benefits, etc.

The sense of security is subjective and it means not feeling threatened or afraid. However, it should be noted that a belief or conviction is not an evidence of existence of a given thing. The opposite word for *safety* is *danger* or *threat*. *To threaten* stands for *cause (someone or something) to be vulnerable or at risk; endanger*.

The threat may concern people, their health, safety, existence, happiness, material things, possessions, equipment, buildings, cities, regions, countries (...), but also water, food, atmosphere, animals, all nature, and even space. (Doroszewski, 2009). Depending on the individual situation in which people end up, different factors may cause a state of threat and a feeling of uncertainty, but they do not affect knowledge. Thus, people are going to articulate their needs regarding the right to safety in different ways.

Safety is associated with an existing threat. Everyone experiences the sense of threat in a different way and has a different understanding of (un)certainty. On the other hand, everyone should be aware of the risks, ways to avoid them and alleviate their impact.

The responsibility for the state of security rests with the government and the institutions established for the purpose of ensuring it. It should be noted that the sense of safety is determined by factors, which are both objective and measurable, as well as subjective, difficult to measure and not always rational (Doroszewski, 2009).

Ensuring safety involves the need to use a variety of tools. These include, among others:

- state and local government bodies;
- diplomatic and consular authorities;
- forces and services of the military;
- NGOs.

Other relevant issues concern the quality of power, state policy, morale of the nation, the condition and observance of state law, the level of national culture, science, education, etc.

The national security policy is made up of both theory and practice of security. Both these areas concern the ways of conscious influence of the state on the environment and its security by means of specific tools (instruments) and measures, in order to achieve the objectives set by the subjects of the national security policy.

The development of a properly organised state security system is a fundamental objective of Polish security policy. (...) the establishment and implementation of this policy should involve rather wide circles of our society. It is particularly important to join forces of the local administration and the local communities, since the residents of municipalities and their authorities put the objectives of security policy into practice. (National Security Strategy, 2014: 36; Bożek: 281–312)

In order to strengthen and shape the desired state of security for the performance of their tasks, specialised institutions and services are established, which – within the framework of their competencies – are held responsible for the various areas of security, monitoring its status and act accordingly to the results of said monitoring.

Education for safety – tasks, objectives, challenges

The primary concern for safety is the human being, protecting their life and health, property and the environment in which they live, study and work. State security policy should therefore be focused on these issues. Ensuring people's safety is the essence of national security. The concept of security envisioned in this manner is a prerequisite for the harmonious functioning of individuals and their development, which translates into the development and functioning of local groups, societies (nations) and – indirectly – also the international community. It should be pointed out that without a sense of individual security, it is impossible for an individual to progress and develop socially.

Even in the Antique period, two tendencies related to the safety education emerged. The first one concerned properly preparing soldiers for the battle, while the other concerned general civic defence activities. These roles were implemented in various forms.

Immanuel Kant compares the Enlightenment to reaching maturity. He believes that is associated with the lack of ability to use reason and resorting to following others' guidance (Kupś, 2005: 44–45; Szymaniec, 2009). On the other hand, he stresses that it is convenient to look for excuses instead of taking action on one's own (Kupś, 2005: 48–49). A practical approach to the subject of local threats, such as electricity, water and gas supply failures, will allow for presenting a certain scheme of conduct to know how to behave in case of such a situation.

Local institutions should break the mould of regulations and bureaucracy, while addressing various issues boldly and creatively in cooperation with schools and residents, so that the subject of threats becomes known to everybody, including the elderly. Exercises with practitioners and specialists will help raise awareness

of certain situations among the general populace, such as being a first responder in life threatening situations, as well as train them in practice.

According to the philosopher, the state is a “sensible institution”, following moral principles and values. What is more, as a strong entity, the state takes care of its vital interests and existence (Grabowska, 2011: 235–248). In the early stages of education, it has a duty to educate young people and to shape their system of values, orienting it towards the individual, the nation and the state.

According to John Locke, a human being is a rational being (Grabowska, 2011: 243). Being rational enables the independence of the mind and is closely linked to freedom. The philosopher argues that proper education is indispensable in this regard. He points out that since the body can be shaped through exercises, reason can also be susceptible to such activities. (Locke, 1969: 608) When reason guides our actions, it restrains our instincts and passions, leading us to do better use of our freedom. Practical exercises and the contents of the core curriculum of the education for safety subject should be carried out in equal proportions.

Without reason, freedom becomes dangerous. However, a human being with the right to choose can choose wrong. All the errors made in this way result from insufficient skills of using reason, especially from a too fast transition to action. (Grabowska, 2011: 245)

Therefore, by exercising the reason (which is the task of the school, teacher, and student), the dangers of freedom can be minimised. It is important to develop mental abilities in harmony with reason. The school’s task is therefore to ensure that the education process goes on in a proper way.

In *Some Thoughts Concerning Education* (Locke, 1959: 205), the philosopher presents an educational curriculum for future gentlemen. Its aim is the comprehensive mental and physical development of the pupils, who are to become capable of serving the country. The most important goal of upbringing turns out to be achieving a state, in which the reason guides their choices and subsequent actions to the greatest extent possible. Being rational, self-confident and decisive, for example in situations where human life is in danger, is a crucial skill.

The instruments that ensure social and political agreement on security issues are civic education, social dialogue, parliamentary cooperation and the National Security Council. (National Security Strategy, 2014: 25) On the other hand,

(...) social potential, including human capital, is an important factor determining the growth of the national economy, the efficiency of the state, the activity of civil society and the general improvement of the quality of life of citizens. A modern system of public and

higher education, as well as the spread of various forms of lifelong learning serve to educate an active and mobile society. Safety education is an important element in the development of human and social capital. (National Security Strategy, 2014: 14)

Therefore, the social potential determines the efficiency of the state, as well as the activity of civil society. Education for safety as a school subject can be an indispensable element in preserving the stability of the state by preparing young people to prevent and combat threats.

The task of education for safety is to disseminate knowledge about the safety of the citizens in their local environment (National Security Strategy, 2014: 39). The priority is to raise public awareness of the understanding of threats to their security and the development of competences to respond to them in a targeted and rational manner. The educational goal of teachers should be not so much to equip students with knowledge, but to apply said knowledge in practice. It is important to increase the effectiveness of the public administration in security matters through continuous improvement of qualifications and ability to effectively respond to threats.

Improving the competences of education for safety in the area of security requires intensification and better coordination. It is important to continuously improve the quality of education in the general education system, higher education and in-service training of soldiers, officers, civilian personnel of the military and uniformed services, public administration employees and teachers of the subject of education for security, which affects the security of the state (National Security Strategy of the Republic of Poland, 2014: 52).

It is implemented by general and higher education, central and local state institutions, associations and NGOs.

School education in the 21st century

The primary function of schools, in addition to the care of the children entrusted to them, is defined as upbringing, which involves shaping attitudes, as well as teaching, the aim of which should be the transfer of knowledge and training skills. (Kmita, 1991) Education is the foundation of development, while progress and quality of life will increasingly depend on society's knowledge and ability to use it.

It is important to increase students' awareness of various dangers and threats by intensifying educational activities at all levels of education, as well as through training and social campaigns. Therefore, education should adapt to changing

realities and introduce innovative changes. The school needs changes, because – according to the Report on Citizens’ Consultations on Education (2019: 18–28) –

- 1) the skills and attitudes acquired hardly lead to shaping and development through practical activities and experience;
- 2) it provides students with too much theoretical knowledge at the expense of other functions. The knowledge offered at school is often described as “superfluous”, “encyclopaedic” or simply “trivia”;
- 3) insufficient practical knowledge and competences for further life are taught in the curriculum. It is important that school develops the so-called soft skills of students, which refer to life skills, understood as the ability to adapt, as well as positive behaviours, enabling the individual to deal effectively with the requirements and challenges of everyday life.” (WHO, 1994). These skills enable the student to properly use the acquired theoretical knowledge, providing them with the ability to think creatively, filter information and learn independently. This is essential for proper functioning in modern society;
- 4) apart from developing a civic attitude, the school does not reinforce student’s attitudes concerning solidarity, especially intergenerational skills, attitudes and empathy.

Table 1. How does school teach and educate? How does it motivate students to learn? What experience does it provide?

What is school like?	What can be changed?
<ul style="list-style-type: none"> • doesn’t teach thinking, • too much subjects in the curriculum, • the way of conveying difficult content is not appropriate to the age of the child, • too much tests, diagnosis, • imbalanced level, • not enough contact with the student, • prepares for the exams, • lonely: no support from the authorities, local governments, • divided into stages, • the examination system makes teachers accountable to their parents primarily for examination results, • no relationship/dialogue, • pressure for success and educational added value, • too many documents, • tools instead of goals, • the same teaching method, 	<ul style="list-style-type: none"> • diagnosis is <u>a hint for the student, teacher, parents,</u> • positive motivation, • increasing teacher-student interaction, • practical learning with references to real-life scenarios, • <u>learning to think logically,</u> • <u>diversity of teaching methods,</u> • project method, • core curriculum that is relevant to life, • school free of political ideologies, • school is supposed to serve the role of a cultural centre for the local community, • school should take into account differences and individual talents, • teaching processes should be individualised and personalised, taking into account the different ways and pace of achieving the intended results, and the requirement to set aside time for individual meetings,

<ul style="list-style-type: none"> • teaching “for exams,” knowledge without skills, learning by heart, schematic, unified, without application to real-life problems, • creates competition in a negative sense, a “rat race” due to too much emphasis on grades, • classes are too numerous, • evaluation, which is a part of the oversight system is used to detect errors and deviations from the model, • the emphasis on oversight causes stress, fear and helplessness, thus blocking learning and development, • grade system promotes competition (“rat race”), • - it divides students into good and weak ones. Competition does not encourage cooperation and teamwork. 	<ul style="list-style-type: none"> • problem and block education, • reducing the number of students in a group to 13 so that there is space to establish student -teacher and student-student relationships, • flexible division of students into groups that would learn selected subject modules, • bilingual class starting from 4th grade, • soft skills classes starting from 1st grade, • does not label students, does not divide them into categories, does not create rankings. Thus, it encourages cooperation, joint search for solutions and sharing of experience. Trust is a condition for development and real learning, • an introductory interview instead of an exam, • teaching students to think, • no homework.
---	---

Source: Compiled based on materials from *Narada obywatelska o edukacji*, 2019: 18–28

1) A key role in the education system is played by teachers who pass on knowledge (Fig. 1) This should be accompanied by raising the level of competence and skills to use advanced technology and IT tools professionally.

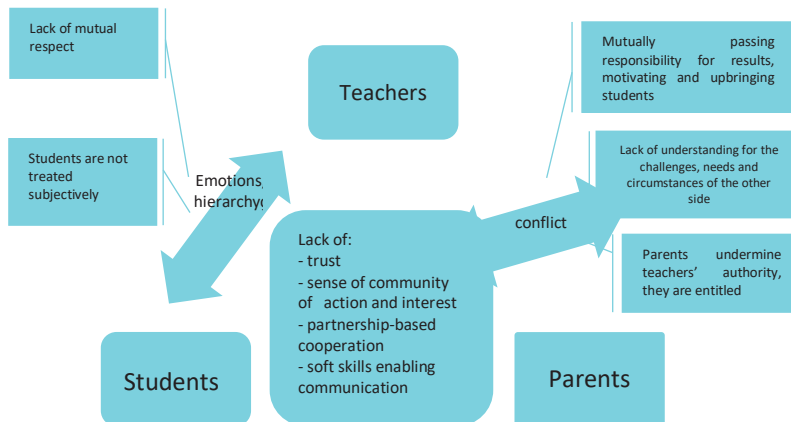

Fig. 1. Different relations – different challenges

Source: *Narada obywatelska o edukacji*, 2019: 18–28

Learning should be the essence and meaning of the school. On the other hand, skills and attitudes are developed and shaped by practical action of the teacher, whereas the mistakes and errors made (which is inevitable in action) allow to draw conclusions and verify the assumptions made previously. Such a learning process

supported by the teacher can develop the student and motivate them to take further action.

The task of education for safety is to disseminate knowledge about the safety of the citizens in their local environment. The school can be a heart of local life, a place where people like to stay outside of class hours, where the local communities meet. It should also establish cooperation with the local community (families, entrepreneurs, institutions), where initiatives are taken to integrate the community and where skills and knowledge are shared.

This makes for a good time to experiment and exercise behaviour during floods, earthquakes, failure of electricity or water supply, as well as to go out of school. The school environment – work organisation, decision-making, equipment – is also very important in this regard.

Local governments are the governing bodies responsible for running schools, but their influence on school management is very limited in reality. The educational budget depends to a large extent on the amount of the educational subsidy that local governments receive from the state budget. All substantive issues, including the assignment of teacher duties, are controlled by superintendents.

Teachers' salaries and, to a large extent, the scope of duties are based on the Teacher's Charter. Therefore, it is difficult to pursue a local education policy. However, teachers undoubtedly help to develop students' passions, civic activity, and contribute to the teaching process for which respect is due. Teachers' skills and behaviour are the basis of their authority among students (Fig. 2).

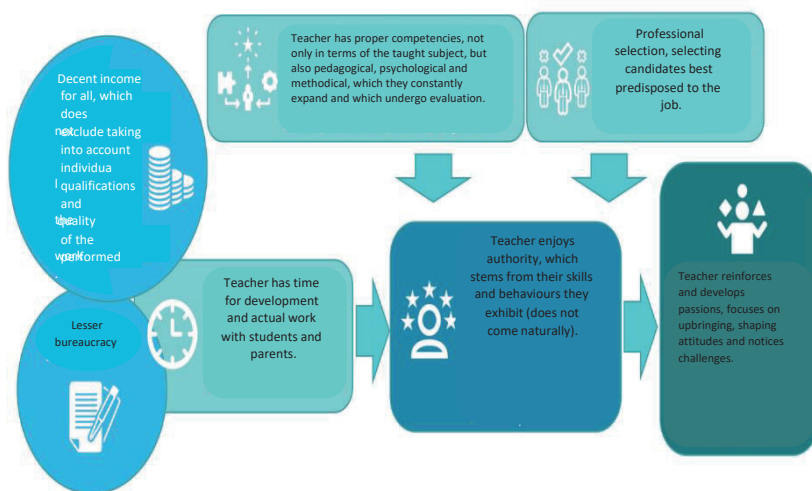

Fig. 2. Teacher's environment

Source: *Narada obywatelska o edukacji*, 2019: 18–28

The core curriculum (Fig. 3) is commonly considered to be overloaded and overburdened, thus preventing the school from preparing students for life. It is also too rigid and prevents making education truly individual. The overloading of the core curriculum with content that cannot be taught makes teachers unable to keep up with the pace of teaching, while students have to catch up at home by doing homework (*Raport z Narad Obywatelskich*, 2019: 33).

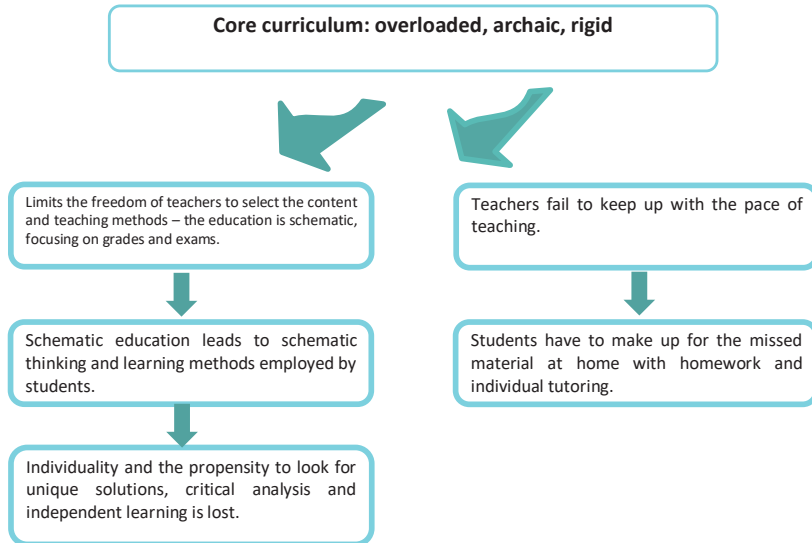

Fig. 3. Deficiencies of the core curriculum

Source: *Narada obywatelska o edukacji*, 2019: 18–28

Comenius' principles – selected issues

John Amos Comenius proposes universal solutions, which are worthwhile to bring up, in particular regarding changes in education. Particularly seeing how this topic remains current, even though the work was created centuries ago. On its basis, a proposal for several changes in the methods of teaching education for safety was made.

The philosopher compares the teacher to a doctor who is always prepared for the class, along with supporting materials, tools and books, etc. (Komensky, 1633: 75). He points out that theory should be ahead of practice. Practical safety education classes are rare, and comprise mostly first aid exercises. In order to improve the method of teaching this subject it is necessary to: (Komensky, 1633:76)

- 1) Adapt the content to the age of the student in order to enable the application of the knowledge in practice,
- 2) Work on the ability to present a given activity in theory, for example basic first aid;
- 3) Consider performing the activity repeatedly during the training phase to make sure that the trainee will use this knowledge in their life, for example the sequence of donning protective clothing against contamination;
- 4) Teach topics that are relevant to life, such as personal hygiene;
- 5) Pay attention to the obviousness of human behaviour resulting from human nature, such as the desire to live, discovery of an unexploded ordnance.

Conclusions

Safety is and will be associated with an existing threat. Many of these threats result from human activity, from lack of knowledge and experience, from incompetence, from clumsiness. Education is a form of social contract that involves many institutions and communities and should be developed together.

Public school has the potential to integrate the local community, but also to inform, educate and activate it. It should be emphasised that every person has enough time to gain as much knowledge as they need and are expected to gain; the person who does not seek knowledge, relishes in ignorance and is responsible for it. (Locke, 1955: 119–125). In other words, everyone is able to achieve a certain level of mental development.

The eagerness to learn is based on a free will, something that cannot be forced. Nevertheless, the student should be supported. The most important element of the human ideal, according to John Locke, is reason, and the ability to use reason properly.

To be a reasonable person means controlling oneself, being prudent, critical, and able to assess the situation properly. These traits are necessary to be able to exercise freedom without endangering other people and social order (Grabowska, 2011: 243). Such an objective should guide schools and institutions that help build common security.

Teachers should have a chance to decide on the direction of education and introduce their own ideas into the process of its development.

The state may modify the structure of the core curriculum, as well as introduce changes in the system of teacher education as part of practical preparation and training.

The government has no exclusive right to create an education system. Many positive changes can be made locally. It is worth learning from others and exchanging good practices horizontally (between local governments, teaching community, as well as schools of different types). Creating a sustainable cooperation mechanism is a challenge for institutions and communities involved in 21st century education.

A person (student) who believes in their strength, who are confident in their abilities and capable of self-control has no reason to fear freedom and accept compulsion. This fact should be taken into account when designing social institutions.

Bibliography

- Doroszewski W. (2009), *Słownik języka polskiego*, <https://sjp.pwn.pl>, accessed: 7.04.2020.
- Jakubczak R. (2006), *Bezpieczeństwo narodowe Polski w XXI wieku. Wyzwania i strategię*, Warszawa.
- Kant I. (2005), *Rozprawy z filozofii historii*, <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/Content/32192/0003.pdf>, accessed: 7.04.2020.
- Kmita A. (1991), *Lęk w szkole, Życie Szkoły*, 5 (91).
- Knopka J. (2009), *Integracja europejska a lokalność*, *Acta Pomerania*, 2, http://www.pomeraniachojnice.edu.pl/wp-content/uploads/rozne/Acta_nr2-tekst.pdf, accessed: 7.04.2020.
- Komenski J.A. (1633), *Wielka dydaktyka*, <http://www.literatura.hg.pl/komenski.htm>, accessed: 7.04.2020.
- Kupś T. (2005), *Idem. Rozprawy z filozofii historii*, Kęty.
- Locke J. (1955), *Rozważania dotyczące rozumu ludzkiego, O ideałach w ogólności i ich pochodzeniu*, II, pp. 119–125, <http://hamlet.edu.pl/locke-epistemologia>, accessed: 7.04.2020.
- Locke J. (1959), *Mysli o wychowaniu*, Wrocław–Kraków.
- Narada obywatelska o edukacji (2019), *Raport z Narad Obywatelskich o Edukacji*, <https://www.naradaobywatelska.pl>, accessed: 7.04.2020.
- National Security Bureau (2014), *Strategia Bezpieczeństwa Narodowego*, <https://www.bbn.gov.pl/ftp/SBN%20RP.pdf>, accessed: 7.04.2020.
- Pieczywok A. (2011), *Wybrane problemy z zakresu edukacji dla bezpieczeństwa. Konteksty – zagrożenia – wyzwania*, Warszawa.
- Szubrycht T. (2016), *Współczesne aspekty bezpieczeństwa państwa, Zeszyty Naukowe Akademii Marynarki Wojennej*, vol. 47, no. 4 (167).
- Szymaniec P. (2009), *Państwo i prawo w filozofii dziejów Immanuela Kanta*. Wrocław
- Żelazna J. (2011), *Filozofia XVII w. Twórcy problemy, kontynuacje*, Toruń.

Damian Gałuszka*

Uniwersytet Jagielloński w Krakowie

Czego gry cyfrowe mogą nas nauczyć o (dominującej) męskości?

KEYWORDS

digital games, masculinity, representations, gender, avatar

ABSTRACT

Gałuszka Damian, *Czego gry cyfrowe mogą nas nauczyć o (dominującej) męskości?* [What can digital games teach us about (dominant) masculinity?]. *Kultura – Społeczeństwo – Edukacja* nr 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 423–444, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.16.1

Digital games are a medium of constantly growing socio-cultural significance, which strengthens and expands their potential to influence players. Participation in digital games, however, is indirect and thus accomplished through an avatar – a hero, an object or a more abstract structure that allows the player to impose his will in the game world. At the same time, male avatars embody a specific type of masculinity, symbolically affecting the user. This mutual interaction can be of particular importance in shaping the ideas and views around one's masculinity or its patterns in the cultural and social dimension. In this sense, players learn from games how to be a man. This article constitutes an attempt at capturing the leading types of masculinity among the main protagonists of the most popular digital games. The study shows that many popular games reproduce the stereotypical narratives of dominant masculinity as understood by Zbyszko Melosik. The article contains an attempt at indicating the reasons for this state of affairs and the possible consequences for the players.

* ORCID <https://orcid.org/0000-0001-5184-0737>.

Słowem wprowadzenia: społeczne i kulturowe znaczenie gier cyfrowych

Gry cyfrowe od lat są nieodzownym elementem medialnego krajobrazu, a wspólnie stanowią one podstawę jednego z najważniejszych przemysłów kreatywnych. Najnowsze badania wskazują na ciągły wzrost liczby miłośników tego medium. Na świecie jest ich obecnie ponad 2,5 mld, a w 2019 roku wydali oni na gry przeszło 152 mld dolarów, co stanowi prawie 10-procentowy wzrost w stosunku do roku 2018 (Wijman, 2019). W Polsce około 76% internautów to osoby, które przynajmniej raz w roku sięgają po dowolną grę cyfrową (KPT, 2019). Te dane pokazują, jak powszechnym zjawiskiem stało się granie, powodując wzrost znaczenia tego sektora dla polskiej gospodarki. W 2018 roku jego wartość przekroczyła 500 mln dolarów, co plasuje rodzimy przemysł elektronicznej rozrywki w drugiej dziesiątce największych rynków growych na świecie (jmr/rg, 2018). Symbolicznie potwierdza to niespotykana na polskiej giełdzie zmiana z kwietnia 2020 roku, kiedy to w efekcie pandemii COVID-19 miejsce lidera zwołał Narodowy Bank Polski, a najlepiej wycenianą spółką został producent gier – firma CD Projekt (Paćkowski, 2020). Okazuje się, że w dobie globalnego kryzysu w świecie fizycznym interesującą alternatywą pozostają światy wirtualne, które są jeszcze chętniej „zaludniane” niż zwykle (Paćkowski, 2020).

Nie można pominąć potencjału gier cyfrowych w kształtowaniu zjawisk kulturowych. Praktyka tworzenia ekranizacji gier ma już dłuższą historię (Stuart, 2020), powstają też inspirowane growymi markami książki i komiksy. Globalnie rozwija się kultura cosplayu (Buhl, 2019), a także prosumenckie przedsięwzięcia na prowadzenie poświęconych grom kanałów na YouTube czy streamingów z rozgrywek na portalach w rodzaju Twitcha. Należy mieć też świadomość istnienia wystaw, koncertów czy festiwali promujących kulturę gier cyfrowych, a także instytucji muzealnych dbających o jej zachowanie. Już te wybrane przykłady pokazują, jak mocno gry cyfrowe zakorzeniły się w środowisku społecznym, warto więc przyglądać się potencjalnym efektom tej obecności w życiu graczek i graczy.

Pojawienie się rynku gier cyfrowych stworzyło „konfigurację obiektywnych relacji między pozycjami”, czyli przestrzeń społeczną, którą Pierre Bourdieu nazywa polem (Bourdieu, Wacquant, 2001: 78). Aktorzy społeczni, zdolni do dominowania w danym polu, mają pełny potencjał kształtowania jego struktury, czyli tworzenia i strukturywania praktyk i reprezentacji w polu względem wszystkich pozostałych (mniej zasobnych w kapitały) jego uczestników (Bourdieu, 1977: 72). Ci ostatni, poprzez swoje uczestnictwo w polu i poddawanie się oddziaływaniu strukturom, wytwarzają lub modyfikują indywidualny habitus,

czyli „kompleks interioryzacji, to znaczy tendencji, postaw, dyspozycji uwe wnętrznionych, wprowadzonych w sferę ludzkich nawyków (...)” (Kłoskowska, 2006: 13–14).

Co więcej, habitus generuje możliwości tworzenia i reprodukcji konkretnych wizji męskości, gdyż „wyznacza rodzaje działania wymagane przez kulturę” (Elliott, 2011: 178). Graczki i gracze przetwarzają własne habitusy poprzez uczestnictwo w swoistej grze o dostęp do gier cyfrowych, co można rozpatrywać na wielu różnych poziomach (produkcji, dystrybucji, konsumpcji) (Klimczuk, 2010). Poświęcając swój kapitał ekonomiczny, wykupują oni dostęp do konkretnych tytułów, jednocześnie poddając się wpływom reprodukowanych w tych grach struktur symbolicznych, w tym wizerunku i zachowania wirtualnych postaci, z którymi wchodzi w interakcje.

W tym miejscu warto zadać pytanie: jakie rodzaje narracji męskości proponują dominujący w polu produkcji gier twórcy? Ich analiza wydaje się istotna z dwóch powodów: po pierwsze – nakreśli obraz dominujących sposobów konstrukcji wirtualnych ciał w procesie projektowania gier cyfrowych, po drugie – pozwoli przynajmniej częściowo zmierzyć się z pytaniem o możliwe tego konsekwencje po stronie odbiorców – konsumentów kultury popularnej, „która kształtuje aktualnie modne przekonania na temat ciała” (Melosik, 2010: 11).

Relacja pomiędzy graczem a grą

W jaki sposób gracze uosabiają się w wirtualnym świecie i wchodzi w relację z napotkanymi tam postaciami? Gry cyfrowe, których początki sięgają lat sześćdziesiątych XX wieku (Mańkowski, 2010: 13), wprowadziły zasadniczą nowość względem tradycyjnych, analogowych mediów, mianowicie sytuację interaktywności, czyli złożonej interakcji na linii gracz – gra. Przypomina to dialog pomiędzy programem komputerowym a człowiekiem (Filiciak, 2006: 49), polegający na ciągłym i bezpośrednim wpływaniu i zmienianiu stanu gry przez użytkownika pod wpływem odbieranych informacji (audiowizualnych, haptycznych) z symulacji, którą obserwuje i w której uczestniczy. Jest to więc rodzaj informacyjnego sprzężenia zwrotnego realizowanego za pomocą sprzętowych oraz programowych interfejsów wejścia i wyjścia. Wspomniane informacje są elementem symulacji, będącej dynamicznym systemem złożonym z zasad, który generuje (w efekcie działania silnika gry) symulowany świat, wirtualną rzeczywistość, w której zanurzone są wszystkie elementy konkretnej gry (w tym modele postaci), a także sam gracz (Dovey, Kennedy, 2011: 16).

Użytkowniczka bądź użytkownik gry partycypuje w symulacji poprzez figurę awatara, który w zależności od projektu pozwala na realizowanie odmiennych modeli interakcji opartych na: przestrzennej wszechobecności (*multipresent*), bohaterze lub przedmiocie (*avatar-based*), drużynie (*party-based*), uczestniku (na przykład konkursu, quizu) (*contestant-based*) czy metaforze interfejsu typu desktop (Adams, 2009). Najprościej rzecz ujmując, awatar to „semiotyczne naczynie, które gracze noszą jak rękawiczkę” (Dovey, Kennedy, 2011: 118) i poprzez które narzucają swoją wolę w świecie gry. W ciekawy sposób kategorię awatara przedstawia Piotr Kubiński, który pisze o podwójnym uosobieniu gracza lub graczy w świecie gry – człowiek jednocześnie „zamieszkuje” wirtualną postać (awatara), a przez nią także wirtualną przestrzeń danej produkcji (Kubiński, 2016: 38). Ten rodzaj podmiotowości określa on mianem „operatora”. Jednakże taka prosta metafora bezpośredniej inkarnacji w wirtualne ciało/obiekt nie uzmysławia prawdziwie skomplikowanego charakteru opisywanej tu zależności. Jak bowiem słusznie zauważa badaczka i producentka gier Magdalena Cielecka (2013: 79):

Gracz bywa sumieniem postaci, wymuszającym działanie w zgodzie z określonymi wartościami moralnymi. Niekiedy bywa lalkarzem, sterującym postacią jak kukielką, by tańczyła w zgodzie z jego życzeniem. Bywa też wojerem, którego spojrzenie nastawione jest na erotyzm. Ostatecznie bywa również przeciwnikiem, którego głównym zadaniem nie jest pokonywanie świata, ale pokonywanie oporu bohatera.

Wytwarzane w grach treści mogą oddziaływać na odbiorców, co zakłada część modeli analizy gier cyfrowych. Przykładowo Espen Aarseth i Paweł Grabarczyk wydzielają w swoim modelu warstwę mentalną (*mental*), która zawiera kategorie analityczne odnoszące się do sfery psychicznej odbiorcy – tego jak on/a doświadcza oraz (re)interpretuje obserwowane w grze elementy audiowizualne czy też działające mechaniki (Aarseth, Grabarczyk, 2018). W tym kontekście warto wspomnieć Michała Kłosińskiego, który w swoim projekcie hermeneutyki gier wideo przekonuje, że poprzez zaangażowanie w fikcję gracze mogą testować możliwości, siebie, normy moralne i etyczne, wartości czy przekonania (Kłosiński, 2018: 34). Powołując się na takich uczonych jak Paul Ricœur, Edward Castronova, Lawrence Lessig, Martin Heidegger, Erving Goffman, Samuel Weber czy Esa Kirkkopelto, dowodzi on, że poprzez zjawisko immersji, czyli „polisensorycznego zanurzenia w wirtualnym świecie, w wirtualnym ciele” (Kłosiński, 2018: 67), gracz zamieszkuje ten świat jako ten-który-jest-sobą-jako-innym. W ten sposób gry pozwalają na wyobrażeniowe „wchodzenie w ciała” o odmiennej wrażliwości czy emocjonalności

(Kłosiński, 2018: 68). Taka perspektywa – zdaniem Kłosińskiego – otwiera graczy na nieznaną i pozwala doświadczyć inności dzięki zdolnościom i umiejętnościom właściwym człowiekowi (Kłosiński, 2018: 74). Te kompetencje, w połączeniu z opisanymi cechami gier, sprawiają, że gracze mogą odczuwać odmienne emocje (także je wzmacniać lub ich unikać w zależności od przyjętej strategii rozgrywki) oraz eksperymentować z różnymi męskosciami konstruowanymi w toku reinterpretacji wrażeń z podwójnie zapośredniczonego przebywania w wirtualnym świecie (Jansz, 2005: 236).

Rynek gier a męskość i cielesność wirtualnych postaci

Kultura produkcji gier cyfrowych oparta jest na technizacjach, oznaczających „wzajemne relacje tożsamości i kompetencji technologicznej”, określających „gusta, zdolności i inklinacje do technologii danej jednostki”, co umożliwia „jej kontakt i rozwijanie relacji z podobnie myślącymi osobami” (Dovey, Kennedy, 2011: 82). W wyniku procesów łączenia określonych typów tożsamości i kompetencji wykształcił się dominujący podmiot idealny, w którym skupiają się takie cechy jak: męskość, biały kolor skóry oraz heteroseksualność (Dovey, Kennedy, 2011: 81–82). Ów podmiot jest uogólnieniem cech pionierów epoki cyfrowej, którzy jako pierwsi wykorzystali potencjał nowych technologii, także w służbie zabawy, czego efektem było stworzenie nowego medium gier cyfrowych. Dodatkowym czynnikiem wpływającym na kulturę produkcji gier było do niedawna powszechne uznawanie komputera za atrybut męskości (Dovey, Kennedy, 2011: 103). Rzeczywiście, poziom maskulinizacji branży elektronicznej rozrywki pozostaje dość wysoki, w przeciwieństwie do stale wyrównującej się proporcji graczek do graczy (Hamilton, 2019). Mimo powolnych zmian w branży (MacDonald, 2020) gry wciąż tworzą głównie mężczyźni rasy białej (Burrows, 2013; Packwood, 2018). Przekłada się to na decyzje artystyczne, ponieważ z wcześniejszych badań wynika, że w grach cyfrowych prezentuje się głównie białych dorosłych mężczyzn (Williams i in., 2009; Sarkeesian, 2019), także w produkcjach wieloosobowych (Waddell i in., 2014: 6–7). Ta produkcyjno-kulturowa dominacja męskiej perspektywy wymusza zastosowanie odpowiednich kategorii analitycznych.

Warto tu odnotować, że w toku rozwoju społeczno-kulturowego zmieniało się pojmowanie męskości (Skucha, 2012), rozumianych jako ideologie kształtujące zarówno pożądane sposoby funkcjonowania mężczyzn, jak i pojęcia opisujące postawy przyjmowane przez samych zainteresowanych względem siebie, kobiet i otoczenia (Kłosiński, 2015: 14). Niektórzy badacze i badaczki, na przykład Raewyn

Connell, rozpatrują to zagadnienie w perspektywie opozycji pomiędzy męskością hegemoniczną a męskociami alternatywnymi (Skucha, 2012: 10). Po stronie ujęć hegemonicznych należy usytuować kategorie męskości dominujących Zbyszko Melosika. Dyskursy męskości dominującej jednocześnie stanowią kontynuację tradycyjnych sposobów jej konstruowania oraz reakcją na postępującą emancypację kobiet, a w sensie ideologicznym zmierzają one do odrodzenia męskiej dominacji w życiu społecznym (Melosik, 2010: 187). Na podstawie pogłębionej analizy treści medialnych z początku XXI wieku Melosik proponuje następujące dyskursy męskości dominującej, wytwarzanej w efekcie kulturowej odpowiedzi na kryzys tejsze: męczyzny sukcesu, męskości rozumianej przez pryzmat fizyczności (kulturysty), rambo, macho oraz playboya (Melosik, 2010: 190–225). Kategorie te zostały użyte w przedstawianej dalej analizie wybranych gier cyfrowych¹. Podobnie jak pojęcie „cielesność”, które w analizowanych na potrzeby niniejszego tekstu grach cyfrowych urzeczywistniają wybrane do rozpatrzenia postacie. Sposób ich prezentacji – będący w praktyce przedmiotem badania – w wymiarze estetycznym (wizualnym) i semiotycznym, odpowiada obranemu przez twórcę gry wyobrażeniu, które zawsze jest osadzone w konkretnej kulturze produkcji, będącej częścią ogólnie pojmowanego systemu kulturowego. Kultura wytwarza pożądane wizje ciała, na które składają się: ideologie, praktyki społeczne, stany i zestawy pożądanych w danej grupie cech, różne od fizycznego, danego ludzkiego organizmu, podlegające przekształceniom społecznym i określane terminem cielesności (Konecki, Chomczyński, 2012: 45–46).

Pojawia się więc pytanie: czy popularne obecnie gry cyfrowe – w zdecydowanej większości zaprojektowane i wydane po 2010 roku – proponują wizje męskości wymykające się kategoriom wypracowanym na podstawie analizy treści medialnych reprodukowanych u początku pierwszej dekady XXI wieku²? Innymi słowy, czego o męskości mogą nas nauczyć gry cyfrowe?

Metodologia badania własnego i dobór przykładów

Przedstawione wcześniej rozważania teoretyczne stanowiły podstawę metodologii badania własnego, którego celem było sprawdzenie, czy w najpopularniejszych grach cyfrowych wciąż reprodukowane są potencjalnie niekorzystne dla obiorców wzorce męskości. U podstaw tej analizy przyjęto następujące założenia:

¹ Ze względu na limit znaków zrezygnowano z pełnego opisu tych kategorii. Zainteresowanych czytelników odsyła się do tekstu źródłowego.

² Opis dyskursów męskości dominujących Zbyszko Melosika został po raz pierwszy przedstawiony w książce *Kryzys męskości w kulturze współczesnej* z 2002 roku (pierwsze wydanie).

- 1) Przemysł elektronicznej rozrywki to współcześnie ogromny i zróżnicowany rynek. Dlatego trudność stanowi samo wskazanie wystarczającej liczby gier niezbędnych do przygotowania rzetelnego opracowania, a także wytypowanie właściwego kryterium ich doboru. W związku ze wstępnym charakterem projektu, a także podjętą problematyką, postanowiono przyjąć liczbę aktywnych użytkowników jako pierwsze kryterium doboru. Ta wartość pośrednio wskazuje na popularność gry i jej znaczenie dla całej kultury (pola) produkcji gier cyfrowych, a przez to potencjał oddziaływania reprodukowanych wzorców męskości na szeroką skalę. Co więcej, należy mieć świadomość, że wytypowanie najpopularniejszych aktualnie gier jest mocno problematyczne. Wynika to z różnych form dystrybucji (fizyczna, cyfrowa; a w ramach cyfrowej odmienne internetowe sklepy z cyfrowymi wersjami gier) czy też często braku oficjalnych danych sprzedażowych.
- 2) Relacja pomiędzy graczem/ką a awatarem jest skomplikowana, jednak dla przyjętych tu rozważań najważniejsze są modele interakcji oparte na humanoidalnym bohaterze (*avatar-based*) lub grupie takich bohaterów (*party-based*). Takie przedstawienia awatarów zawierają formy cielesności, z którymi gracze/ki mogą się utożsamiać.
- 3) Za produkcję gier cyfrowych częściej odpowiadają mężczyźni, a w samych grach częściej pojawiają się męskie modele – szczególnie w przypadku postaci kontrolowanych przez gracza. Z tego też powodu postanowiono skupić się na narracjach męskości i reprezentujących je męskich bohaterach. Oznacza to, że przedmiotem zainteresowania nie są tu postaci kobiece, chociaż w omówieniu wyników niekiedy takowe są wspomniane dla nakreślenia szerszego kontekstu. W takim ujęciu analitycznie użyteczne okazały się rozważania Zbyszko Melosika wokół narracji męskości dominującej. W swoich rozważaniach Melosik łączy opisy odnoszące się do wizji ciała, zachowania, pozycji społecznej czy stosunku do otoczenia. W przeprowadzonej analizie gier skupiono się głównie na cielesności bohaterów i ich uogólnionej roli w świecie danej gry.
- 4) Ze względu na wstępny charakter badania, a także wobec dominującej roli postaci kontrolowanych przez gracza, analizie poddano jedynie głównych bohaterów w produkcjach dla pojedynczego gracza. W efekcie z analizy włączono gry sieciowe lub projektowane pod kątem rozgrywek wieloosobowych (coop, multiplayer, MMO), stanowiących odmienny typ relacji między rywalizującymi ze sobą użytkownikami. Co więcej, badaniu poddano podstawowe wersje gier, to znaczy bez oficjalnych dodatków czy nieoficjalnych modyfikacji przygotowywanych przez użytkowników. Te zagadnienia można potraktować jako potencjalne tematy kolejnych badań.

Dobór przypadków do analizy miał charakter celowy i dogodnościowy. Zbiór potencjalnie interesujących postaci został wytworzony na podstawie podjętego problemu badawczego i powyższych założeń. Przełożyło się to na sposób konstrukcji próby badawczej, której postawę stanowią statystyki platformy cyfrowej dystrybucji gier Steam dostępne na witrynie steamcharts.com. Steam to największy na świecie dostawca cyfrowych kopii gier komputerowych. W 2019 roku na platformie założono miliardowe konto użytkownika, a tych aktywnych było średnio 90 mln miesięcznie (Lanier, 2019). Oczywiście taka konstrukcja badania oznacza, że analizie poddano jedynie edycje komputerowe gier i to te dostępne na konkretnej platformie. Ta pierwsza wątpliwość nie ma jednak aż tak dużego znaczenia w dobie powszechnej multiplatformowości, co sprawia, że większość produkcji jest jednocześnie dostępna na wszystkich wiodących platformach sprzętowych: komputerach, konsolach, a niekiedy nawet urządzeniach mobilnych. Z kolei rynkowa pozycja Steama powoduje, że statystyki tej platformy powinny dostatecznie dobrze oddawać ogólne trendy w całym subryнку gier komputerowych. Do analizy wybrano 100 pierwszych gier z listy najpopularniejszych pod względem liczby aktualnych graczy (*Top Games By Current Players*)³. Po przygotowaniu listy gier każda kolejna została sprawdzona zgodnie z następującym schematem analitycznym. Najpierw zweryfikowano, czy występujący w grze awatar ma formę humanoidalnego bohatera (*avatar-based*) lub grupy takich bohaterów (*party-based*). Jeśli nie, to dana produkcja została wykluczona z dalszego opracowania. W kolejnym kroku sprawdzano, jaki rodzaj cielesności najlepiej opisuje postać głównego bohatera (awataru) i czy wpisuje się ona w dyskursy męskości dominującej zaproponowane przez Zbyszko Melosika.

Wyniki z badania własnego

Wśród wybranych do analizy gier udało się wytypować 29 odmiennych gatunkowo produkcji, w których użytkownik ma możliwość sterowania awatarem w formie bohatera lub drużyny (wymienione od najbardziej do najmniej popularnych na dzień badania): *Grand Theft Auto 5* (2013, Rockstar Games), *Wiedźmin 3: Dziki Gon* (2015, CD Projekt RED), *Terraria* (2011, Re-Logic), *Garry's Mod* (2004, Facepunch Studios), *Stardew Valley* (2016, Sickhead Games), *Red Dead Redemption 2* (2018, Rockstar Games), *ARMA 3* (2013, Bohemia Interactive Studio), *The El-*

³ Dane na dzień 27 stycznia 2020 roku.

der Scrolls V: Skyrim Special Edition (2016, Bethesda Game Studios)⁴, *Fallout 4* (2015, Bethesda Game Studios), *RimWorld* (2016, Ludeon Studios), *NBA 2K20* (2019, 2K Sports), *Divinity: Original Sin 2* (2017, Larian Studios), *eFootball PES 2020* (2019, KONAMI), *Space Engineers* (2013, Keen Software House), *The Elder Scrolls V: Skyrim* (2011, Bethesda Game Studios), *Mount & Blade: Warband* (2010, TaleWorlds), *Dark Souls III* (2016, From Software), *Dragon Ball Z: Kakarot* (2020, Bandai Namco), *Assassin's Creed Odyssey* (2018, Ubisoft), *The Forest* (2014, Endnight Games), *No Man's Sky* (2016, Hello Games), *Dying Light* (2015, Techland), *The Binding of Isaac Rebirth* (2014, Nicalis), *Oxygen Not Included* (2017, Klei Entertainment), *XCOM 2* (2016, 2K Games), *The Sims 3* (2009, EA), *Hades* (2018, Supergiant Games), *Far Cry 5* (2018, Ubisoft Montréal) oraz *DOOM* (2016, id Software). Pozostałe, wyłączone z analizy produkcje pozwalają sterować przedmiotem (na przykład pojazdem), zostały zaprojektowane z myślą o rozgrywkach wieloosobowych lub modelach interakcji typu *multiplayer*, *contestant-based* oraz *desktop*.

W 16 z 36 gier użytkownicy mogą wybrać płeć głównego bohatera, przy czym częściej w tytułach, które zawierają kreator postaci. Implementacja tej funkcjonalności niejako wymusza na twórcach udostępnienie kobiecego awatara jako opcji do wyboru, z kolei, jeśli modele są predefiniowane (czyli zaprojektowane przez twórców i dostępne od początku gry), to znacznie częściej są to mężczyźni protagoniści. Nie odnotowano żadnej gry, w której główną lub preferowaną opcją jest awatar kobiecy. Te obserwacje wpisują się w wyniki wcześniej przytoczonych badań. Nawet jeśli twórcy mogą korzystać z licznych kulturowych archetypów, na przykład odwołując się do postaci mitologicznych, to nie zawsze wybierają kobiety i nigdy tylko kobiety. Pokazują to takie produkcje jak *Hades* czy *Assassin's Creed Odyssey*. Obie gry osadzono w mitologicznym uniwersum starożytnej Grecji. W tej pierwszej postanowiono udostępnić tylko i wyłącznie męską postać, w drugiej gracze mogą wybrać pomiędzy męskim a żeńskim awatarem.

Przeprowadzona analiza pokazuje, że dominujące reprezentacje cielesności w wytypowanych grach komputerowych odpowiadają dyskursom (w kolejności od najczęściej stosowanego) męskości sukcesu, kulturysty bądź rambo⁵. Oznacza

⁴ Edycja specjalna *TES 5: Skyrim* jest traktowana jako tożsama do oryginalnego wydania z 2011 roku ze względu na brak istotnych różnic w obszarach podjętej tu analizy.

⁵ Zapoznając się z przedstawianym dalej omówieniem typów cielesności postaci w kontekście dyskursów męskości dominującej, trzeba mieć na uwadze, że nie należy go traktować jako definitywnego i bezspornego. Wynika to przede wszystkim z faktu kulturowej i znaczeniowej zmienności oraz subiektywności w postrzeganiu znaczeń ciała. Dodatkowo nie każdy z bohaterów całkowicie reprodukuje daną narrację męskości lub ma cechy więcej niż jednej. Warto też pamiętać, że charakterystyka awatara nie ogranicza się jedynie do obiektywnych – mniej lub bardziej zmiennych – cech

to, że większość wytypowanych gier reprodukuje wizje bohaterów, którzy cechują się takimi przymiotami jak:

- mężczyzna sukcesu: wysokie i dobrze zbudowane ciało; siła; aktywność; zaangażowanie w świat i dominacja nad nim; odwaga; niezależność; agresywność; uczciwość; stabilność emocjonalna; racjonalność; ochrona słabszych (kobiet); duma i nieustanne sukcesy;
- kulturysta: wyeksponowana fizyczność i muskulatura; niekiedy monumentalna, wręcz karykaturalna postura; osadzenie męskiej władzy na wysokiej sprawności i zarazem sprawczości; wyraźna dychotomia pomiędzy mężczyznami a „słabszą” płcią – kobietami; przemocowe rozwiązywanie problemów; przekształcanie fizycznej mocy na innego typu kapitały dla utrzymania władzy;
- rambo: „zabójcze” ciało o najlepszych cechach fizycznych (muskularne, szybkie, sprawne); mężczyzna absolutny osadzony w figurze żołnierza; nastawienie na zadania; efektywność; niezależność emocjonalna i społeczna; gotowość do poświęcenia i ofiary; cnoty (heroizm, silna wola, żywotność, dynamizm); biały, heteroseksualny, kulturowo zachodni bojownik o wolność.

Względnie jednoznaczna ocena wkładu gry w promowanie wyżej wspomnianych dyskursów męskości jest możliwa tylko w przypadku tytułów posiadających predefiniowanego głównego bohatera (lub ich grupę), który nie musi być modyfikowany w kreatorze postaci na początku rozgrywki. Te produkcje to: *Grand Theft Auto 5*, *Wiedźmin 3: Dziki Gon*, *Red Dead Redemption 2*, *ARMA*, *NBA 2K20*, *eFootball PES 2020*, *Space Engineers*, *Dragon Ball Z: Kakarot*, *Assassin's Creed Odyssey* (w odniesieniu do męskiego protagonisty), *The Forest*, *Dying Light*, *Hades*, oraz *DOOM*.

Sytuacja jest bardziej skomplikowana w produkcjach zawierających kreator postaci. W ich przypadku wizerunek awatara zależy od poziomu zaawansowania tego narzędzia, jak i inwencji gracza. Sama obecność kreatora nie oznacza, że w grze dostępne będą różnorodne typy cielesności. Ciekawym przykładem jest *Far Cry 5*. To rozbudowana pod względem oprawy audiowizualnej gra akcji, w której zaimplementowano uproszczony kreator po raz pierwszy w wieloletniej już historii tej marki. Okazuje się jednak, że gra nie oferuje innych niż wpisujące się w dominujące dyskursy modele awatarów o charakterystyce kulturysty lub rambo. Te męskie powielają wizerunek dobrze zbudowanego i sprawnego mężczyzny, który jednoosobowo rozwiązuje złożoną intrygę przy użyciu głównie przemocy fizycz-

modelu postaci, ale też urzeczywistnia się poprzez odmienne motywacje i strategie prowadzenia rozgrywki konkretnych graczy, co nie było elementem zrealizowanego badania.

nej. Wszelkie modyfikacje ograniczają się do wyglądu twarzy (kilka gotowych i zasadniczo fizycznie atrakcyjnych wersji) i ubrań, a także odcienia skóry. Podobnie jest z *XCOM 2*. W trybie dla pojedynczego gracza – a takowe są przedmiotem niniejszej analizy – gra oferuje grupę predefiniowanych bohaterów, z którą rozpoczyna się przygodę. Drużyna składa się z trójki żołnierzy i jednej żołnierki. Te dostępne od początku gry postaci wpisują się we wzorzec rambo (w odniesieniu do kobiety powiedzielibyśmy o rambolinie). Oczywiście gracze mogą, ale wcale nie muszą zmodyfikować wygląd gotowych bohaterów, chociaż dostępny kreator nie pozwala wyjść poza ramy narzuconej narracji męskości – zarówno ze względu na ograniczone opcje, jak i mocne osadzenie postaci w figurze zabójczego żołnierza. Można się zastanawiać, czy twórcy *XCOM 2* mogli podążyć mniej oczywistą ścieżką. Jednocześnie wyjście poza dyskurs rambo wydaje się w tym wypadku wyjątkowo mało prawdopodobne, ponieważ produkcja utrzymana jest w konwencji wojennej, aczkolwiek rywalizacja toczy się między ludźmi a kosmitami, co zupełnie zwalnia twórców z dbałości o jakiekolwiek realia (historyczne, społeczne, militarne itp.). Pogłębiając tę kwestię, można zadać pytanie, czy możemy wyobrazić sobie mało sprawnego fizycznie żołnierza, który z trudem radzi sobie z wirtualnymi przeciwnikami, utrudniając tym samym to zadanie graczom? To przewrotne założenie, ale jak najbardziej możliwe do zaimplementowania w grach cyfrowych.

Nieco zaskakiwać może fakt, że nie zawsze jest lepiej pod tym względem w komputerowych grach fabularnych (cRPG), w których ważnym elementem jest zazwyczaj swoboda kreacji bohaterów. *Mount & Blade: Warband*, *The Elder Scrolls: Skyrim*, jak i *Divinity: Original Sin 2* nie tylko początkowo sugerują stereotypowe wizje cielesności, ale też nie pozwalają na modyfikację awatara wykraczającą poza dominujące ujęcia męzczyzny sukcesu, kulturysty czy rambo. Domyślnie proponowani w kreatorze bohaterowie prezentują atrakcyjne fizycznie ciała i twórcy nie próbują przełamać w żaden sposób tego powszechnego schematu, chociaż mają taką możliwość – to przecież od nich zależy, jak bardzo różnorodne cielesności można wykreować w oparciu o funkcjonalności zaimplementowane w ich własnej grze. Co więcej, dostępne opcje modyfikacji nie zawsze pozwalają na to także graczom. W *Skyrim* udostępniono pasek zmiany wagi, ale faktycznie w niewielkim tylko stopniu zmienia on ciało wirtualnego bohatera. W *Divinity: Original Sin 2* nawet nie ma takiej opcji, więc bez względu na rasę wszyscy bohaterowie mają dobrze zbudowane, muskularne i z pewnością silne ciała. Takie ujęcie obowiązuje nawet w przypadku wyboru postaci w formie szkieletu, co pokazuje, jak głęboko zakorzenione są opisywane tu treści dyskursu dominującego. Wybór tej opcji co prawda zmienia wygląd, ale bohater zachowuje kształt (obrys figury) sugerujący atrakcyjność fizyczną „pełnego ciała” (fragmenty zbroi podkreślają muskulaturę

męskich awatarów), chociaż nie ma to już większego uzasadnienia, gdyż szkielet nie ma mięśni i tkanek budujących „krągłości” somy. Okazuje się, że pewne stereotypowe cechy fizycznie atrakcyjnego ciała (wąska talia, szerokie ramiona, rozbudowana muskulatura) zachowują tu swoje znaczenie nawet po porzuceniu cielesnej powłoki. Względem *Divinity: Original Sin 2* można wysunąć inny jeszcze zarzut. Mianowicie wszystkie rasy – nawet te nie-ludzkie, na przykład jaszczury (*lizard*) – podtrzymują opisane tu wzorce atrakcyjności typowe dla ludzkiego ciała. Warto też odnotować, że w wymienionych grach – poza *Divinity* – zaimplementowano szersze opcje modyfikacji twarzy awatarów, dzięki czemu przynajmniej w tym aspekcie można wygenerować mniej oczywiste wizerunki.

Najbardziej rozbudowane kreatory postaci zaimplementowano w fabularnych grach akcji *Fallout 4* oraz *Dark Souls III*. Jeśli chodzi o pierwszy z wymienionych tytułów, to znów stykamy się tu z problemem sugestii domyślnego modelu, który odzwierciedla typowe dla kręgu kultury zachodniej ciało białego mężczyzny o miłej aparycji i nienagannej figurze, jednak gra pozwala stworzyć pasujące do postapokaliptycznego świata osoby o bardzo zróżnicowanej aparycji, między innymi poprzez opcje zmiany kształtu wielu fragmentów ciała. Podobnie jest w *Dark Souls III*, w której gracz wciela się w rolę śmiałka przemierzającego mroczny świat pełen odrażających przeciwników. Tu także twórcy udostępnili liczne opcje (na przykład modyfikowanie rozmiarów poszczególnych części ciała i jego koloru, odmienne poziomy muskulatury czy owłosienia), dzięki którym gracze są w stanie stworzyć bardzo nietypowe cielesności głównego bohatera. Oba tytuły pozwalają, w zależności od inwencji gracza, na wytworzenie wizerunków, które wymykają się zaproponowanym przez Zbyszko Melosika dyskursom męskości dominującej, ale efekt ten ogranicza się tylko do sfery wizualnej. Wszelkie modyfikowalne cechy ciała nie oddziałują bezpośrednio na sferę rozgrywki, w której gracze wciąż reprodukcją hegemoniczne wzorce dominacji nad światem i agresji względem (wielu) napotkanych postaci, przetwarzając w ten sposób wirtualną siłę awatara i własną manualno-intelektualną sprawność na różnego typu korzyści (punkty, przedmioty, postępy w grze, własna satysfakcja itp.).

W zbiorze przeanalizowanych tytułów najszerze opcje generowania cielesności wyłamujących się z narracji męskości dominującej oferuje *The Sims 3*. Ta przedostatnia część wyjątkowo popularnego „symulatora życia” zawiera bardzo rozbudowany kreator, umożliwiający niezależne określanie poziomu muskulatury i wagi postaci, a także niemal dowolne kształtowanie wyglądu włosów, twarzy i ubioru bez wyraźnych ograniczeń ze względu na płeć. W efekcie *The Sims 3* daje możliwość stworzenia sima nie tylko urzeczywistniającego każdą z opisanych przez Zbyszko Melosika wizji męskości, ale też modele wyraźnie je przełamujące.

Co więcej, produkcja ta zdradza pewien potencjał do ukazywania alternatywnych wzorców męskości także na poziomie rozgrywki, pozwalając na wcielenie się w homoseksualnego mężczyznę. Dla porządku warto dodać, że awatary zupełnie nietypowe dla uniwersum gry, także wytworzone w ramach odmiennych fikcji fabularnych, są często wprowadzane do takich produkcji jak *Garry's Mod* czy *XCOM 2*. Jednakże nie jest to zasługa samych twórców. Obie gry pozwalają na dość proste importowanie modeli, z czego chętnie korzystają gracze, kopiując bohaterów z innych gier lub wgrując własne oryginalne postacie. Jest to jednak praktyka wymagająca modyfikacji zawartości oryginalnej gry, co wykracza poza przyjęty w niniejszym tekście model analityczny.

W zbiorze przeanalizowanych gier odnotowano pojedyncze produkcje, które nieco problematyzują omawiane tu zagadnienie. W *Oxygen Not Included* twórcy udostępnili postaci kolonistów, których płeć może przyjąć trzy stany – męski, żeński lub inny (tak zwany X). Te wykraczające poza tradycyjny binarny podział ujęcia płciowości, wywołują dyskusje wśród graczy, podczas których pojawiają się sugestie, że są one wprowadzane na siłę lub w celu promowania lewicowych ideologii⁶. Z kolei w *No Man's Sky* – przygodowej grze akcji polegającej na eksploracji kosmosu – projekt awatara utrudnia identyfikację płciową, gdyż nosi on(a) pogrubiający skafander. Zachodzi tu ciekawe zjawisko, ponieważ nie podoba się to części graczy, które oczekują większego zróżnicowania cielesności (w zakresie kształtu figury, animacji ruchów i sposobu poruszania się) dostępnego w tej grze awatara, co miałyby korzystnie wpłynąć na ich wrażenia z rozgrywek i możliwość utożsamiania się z kontrolowaną postacią⁷. W tym sensie omawiana tu problematyka jest szkodliwa także dla graczy. Kolejną wartą wspomnienia grą jest *RimWorld*. Przykład tej produkcji uświadamia, że w przypadku gier cyfrowych problematyczne ujęcie płciowości bohaterów (na przykład sztywne określenie ról czy zasad wchodzenia w interakcje pomiędzy przedstawicielami odmiennych płci) może być dosłownie wpisane w kod aplikacji, co wywołuje dyskusje pomiędzy krytykami a twórcami (Lo, 2016). W takim ujęciu okazuje się, że już nawet „budulec” gry cyfrowej, czyli interpretowany przez procesor zestaw instrukcji, nie pozostaje neutralny dla wytwarzanych na wyższych poziomach znaczeń, które następnie odbiera i interpretuje gracz lub graczka. Wątek ten stanowi interesujący przyczynek dla kolejnych projektów badawczych. Inną jeszcze interpretacyjną trudność stanowi jakość oraz styl grafiki. W najprostszych pod względem oprawy

⁶ Świadczą o tym wpisy na forum producenta gry: <https://forums.kleientertainment.com/forums/topic/92397-gender-x/>, dostęp: 2.04.2020.

⁷ Więcej w dyskusji na forum, dostępnej pod adresem: <https://forums.atlas-65.com/t/what-about-a-female-form/5808>, dostęp: 2.04.2020.

audiowizualnej produkcjach trudno o jednoznaczną ocenę cielesności awatara. Przykładem mogą być utrzymane w stylu piksel art *Terraria* czy *Stardew Valley*. W takich przypadkach modele postaci są mocno uproszczone i niewiele różnią się od siebie – zaledwie rodzajem fryzury czy detalami noszonych ubrań. Podobnie jest w innej niezależnej grze z listy, czyli *The Binding of Isaac Rebirth*, w której cielesność postaci jest zredukowana do poziomu przywodzącego na myśl kreskówki dla najmłodszych. Przyjęcie takiego stylu graficznego niejako znosi omawiany tu problem w warstwie audiowizualnej. Co ważne, wszystkie opisane w tym akapicie gry to produkcje niezależne (indie), co pokazuje, że mniejsi producenci są bardziej skłonni do ryzyka związanego ze zwiększaniem różnorodności w grach i przełamywaniem branżowych schematów, chociaż niekiedy odbywa się to kosztem jakości oprawy audiowizualnej, a co za tym idzie, także poziomu uszczegółowienia awatara. Inaczej jest w przypadku opisywanych na początku rozdziału produkcji stworzonych dla masowego odbiorcy przez dużych producentów, gdzie zazwyczaj przykłada się znacznie większą uwagę do jakości modeli postaci, chociaż niekoniecznie ich cielesnego zróżnicowania.

Zasadniczy wniosek z dokonanego przeglądu gier wskazuje na braki w zakresie różnorodności awatarów. W przyjętym zbiorze nie udało się odnaleźć predefiniowanej postaci, której nie dałoby się wpisać w przynajmniej jeden z zaproponowanych przez Zbyszko Melosika dyskursów męskości dominującej. Jeśli już tak się dzieje, to jest to efekt inwencji graczy urzeczywistnianej dzięki wbudowanym kreatorom lub wgrzywanym do gier modelom postaci o niekiedy bardzo zróżnicowanym wyglądzie. Okazuje się, że kategorie wytworzone na początku XXI wieku na podstawie analizy przekazów z mediów tradycyjnych (telewizji, reklam, filmów czy seriali) są wystarczające do skategoryzowania przynajmniej części współczesnych gier cyfrowych.

Oznacza to, odnosząc się do przedstawionych w części teoretycznej rozważań Michała Kłosińskiego, że w tych produkcjach zamieszkiwanie wirtualnego świata jako ten-który-jest-sobą-jako-innym wyobrażeniowo wikła graczy w wirtualne ciała o emocjonalności czy wrażliwości właściwej dla stereotypowo rozumianej męskości, często związanej z relacyjną dominacją i przestrzenną eksploatacją. W tak skonstruowanych awatarach, gracze nie tyle „zamieszkują” wirtualne światy jak pisze Piotr Kubiński, a raczej je podbijają, także w kontekście napotykanых postaci. Zazwyczaj piękne, silne i fizycznie sprawne ciała cyfrowych bohaterów muszą mieć swoje uzasadnienie nie tylko wizualne, ale też w wymiarze rozgrywki. Gra cyfrowa to także mechaniki, systemy interakcji z symulowanymi obiektami, uruchamiane dzięki manualnym i intelektualnym zdolnościom gracza wchodzącego w świat gry jako ten-który-jest-sobą-jako-innym. Jakie wartości proponują

ów „inni”? Czy stawiają opór, a może wręcz przeciwnie – zachęcają graczy do konkretnych działań? Czy rzeczywiście jest to coś „nieznanego” i „innego”? W zbiorze przeanalizowanych tytułów zdecydowanie częściej są to „stare” i dobrze zinternalizowane ideologie męskości dominujących. Jakie to może mieć konsekwencje? Próba odpowiedzi na to pytanie znajduje się w kolejnym fragmencie artykułu, tu warto zapytać, czy są dostępne jakiegokolwiek alternatywy?

Inspiracja przychodzi z dość nieoczywistej strony, bo z socjologicznych rozważań nad współczesnymi modelami ojcostwa, które – jak twierdzi ich badaczka Katarzyna Suwada – są ściśle powiązane ze społecznie akceptowanymi modelami męskości (Suwada, 2014: 79). Męskości opiekuńcze cechują się odrzuceniem dominacji, przyjęciem wartości związanych z opieką i przez to odwoływaniem do pozytywnych emocji, zrozumieniem współzależności jednostek i relacji ich łączących (Suwada, 2014: 79-80). Wydaje się jednak, że obecny mainstream branży elektronicznej rozrywki jeszcze nie dojrzał do ryzyka związanego z takim podejściem, co zostało szerzej omówione w kolejnym podrozdziale. Jednocześnie warto podkreślić, że implementowanie w grach cyfrowych wzorców opiekuńczych męskości nie jest proste. Przykładem może być gra *Brothers: A Tale of Two Sons* (2013, Starbreeze Studios) opowiadająca historię dwójki braci, którzy wyruszają w podróż po lek dla swojego umierającego ojca. Przy czym muszą oni – a właściwie musi gracz poprzez interesującą mechanikę jednoczesnej kontroli obu bohaterów – wzajemnie o siebie dbać i pomagać w trakcie przemierzania wirtualnego świata. Okazuje się jednak, że dla jednych tytuł ten stanowi przykład produkcji zawierającej pożądane i rzadkie ujęcie roli męskich bohaterów w grach cyfrowych (de Four, 2013), a dla innych ilustrację toksycznego podejścia do tego zagadnienia (Carlton, 2019).

Dyskursy męskości dominujących w grach cyfrowych – możliwe przyczyny i konsekwencje

Szukając potencjalnych przyczyn ciągłego reprodukowania opisanych wzorców męskości w popularnych grach, warto wyjść od przedstawionych w części teoretycznej koncepcji Jona Doveya i Hellen Kennedy, którzy twierdzą, że dominującym w polu produkcji gier podmiotem idealnym jest biały heteroseksualny mężczyzna. Przenoszą więc oni najbliższy sobie i najbardziej dla nich zrozumiały wzorzec cielesności do swoich dzieł. Potwierdzają to przytoczone dane z badań nad strukturą branży elektronicznej rozrywki. Łącząc to z także wzmiankowaną teorią Pierre’a Bourdieu, można postawić tezę, że w polu produkcji gier to właśnie tacy twórcy posiadają znaczące zasoby (kapitały) do kształtowania jego formy

i treści, a te z kolei oddziałują na habitusy graczy poprzez ich „ucieleśnianie” się w awatary czy zamieszkiwanie wirtualnych światów jako ten-który-jest-sobą-jako-innym. Ma to znaczenie nie tylko w świecie gry, ale także poza nim, ponieważ habitus rozciąga się na „dziedzinę ocen, emocjonalnych reakcji, stosunku do wartości (Kłoskowska, 2006: 13–14).

Maskulinizacja branży to oczywiście nie jedyne możliwe wyjaśnienie opisywanych tu problemów⁸. Kolejne wiąże się z wysokimi kosztami produkcji gier i wynikającym z tym ryzykiem. Noah Falstein, projektant i producent działający w branży od lat osiemdziesiątych XX wieku, przekonuje, że twórcom oraz wydawcom często brakuje odwagi, by wyjść poza utarte klisze i przekonania o niedostatecznej opłacalności nastawionych na różnorodność pomysłów (Falstein, 2009: 224). Falstein sugeruje też, że niekiedy twórcom gier cyfrowych zwyczajnie nie wystarcza wyobraźni, by wyjść poza znane im schematy, co w połączeniu z ograniczeniami wynikającymi z finansowej kalkulacji prowadzi do inercji (Falstein, 2009: 224). Pośrednim na to dowodem jest częstsze otwarcie na różnorodność (na przykład ukazywanie bohaterów odmiennych ras czy z niepełnosprawnościami) po stronie producentów niezależnych (Menta, Echevarria, 2018).

Finansowe kalkulacje po stronie twórców powiązane są z przekonaniem na temat konsumentów. Pomimo wspomnianego już faktu znacznego wyrównania odsetka graczek do graczy wciąż napotkać można poglądy, wedle których trzon rynku tworzą młodzi, biali, heteroseksualni mężczyźni – szczególnie na ważnych rynkach europejskim i amerykańskim, co wpływa na sposób realizacji strategii marketingowych (Shaw, 2012: 39), ale być może także wzmacnia opisane wcześniej zjawisko reprodukcji wzorców męskości typowych dla dominującej wśród developerów technizacji. Biali mężczyźni tworzą postaci, które mają trafić w gusta podobnych im (uśrednionych w toku badań rynkowych) męskich odbiorców. Zresztą ci ostatni, a przynajmniej część z nich określana mianem graczy „hardcorowych” (czyli przynajmniej w teorii najbardziej zagorzałych), potrafią wyjątkowo głośno wyrażać swój sprzeciw wobec prób podważania dominujących czy hegemonicznych wzorców męskości w grach cyfrowych, uważając to za przejaw feminizacji kultury gier czy realizacji pewnych (zazwyczaj rozumianych jako lewicowe) polityk w ramach branży (Vanderhoef, 2018). Zagadnienie to można dodatkowo

⁸ Na marginesie warto przestrzec przed wiarą w proste rozwiązania, wedle których sama tylko feminizacja branży jest gwarantem pozytywnych zmian w zakresie różnorodności reprodukowanych postaci czy zjawisk. W produkcję wymienionych w niniejszym tekście tytułów zaangażowane były kobiety, także na wysokich stanowiskach (np. Jen Zee – *art director* w studiu odpowiedzialnym za grę *Hades*). Oddziaływanie branżowego habitusu jest znacznie silniejsze i wymaga otwartej oraz powszechnej refleksji, ponieważ kobiety też są mu poddawane. Podobnie jak odbiorcy gier.

sproblematyzować poprzez nawiązanie do japońskich produkcji, w których wzorzec męskości bywa postrzegany przez fanów jako androgeniczny czy sfeminizowany, stanowiąc tym samym opozycję dla dyskursu zachodniego określanego mianem „macho” (Glasspool, 2016: 101). Ujawnia się tu znaczenie kultury zastanej i jej roli w kształtowaniu zarówno praktyk projektowo-wydawniczych, jak i konsumenckich. Co więcej, z badań nad konstruowaniem męskości w grach cyfrowych wiadomo, że zaangażowanie w wirtualne przygody reprodukuje dominujące w danej kulturze wzorce męskości prowadzi do ich odtworzenia i wzmocnienia wśród graczy (DiSalvo, 2016: 114). Jakie mogą być tego konsekwencje?

Jednym z efektów ekspozycji graczy na muskularny model awatara może być – przynajmniej chwilowy, ale jednocześnie znaczny – spadek satysfakcji z wyglądu własnego fizycznego ciała, co z kolei może skutkować obniżeniem poczucia własnej wartości, a nawet stanami depresyjnymi (Sylvia, King, Morse, 2014: 186). Jednocześnie niektóre badania sugerują różnice gatunkowe, na przykład wiążąc jedynie gry sportowe ze zwiększonym prawdopodobieństwem zachowań ryzykownych wśród graczy, takich jak nadużywanie alkoholu, sięganie po narkotyki, nierozważna jazda samochodem czy popełnianie wykroczeń (Gilbert, Giaccardi, Ward, 2018: 450). Istnieją też pewne przypuszczenia co do wpływu identyfikacji graczy z bohaterami gier zawierających elementy seksistowskie czy przemocowe na obniżenie poziomu empatii względem kobiet będących ofiarami przemocy fizycznej. To zjawisko zachodzi przede wszystkim u chłopców i młodych mężczyzn, którzy mocno identyfikują się z męskim awatarem w takich właśnie grach (Gabbadini i in., 2016: 10). Potwierdzają to nowsze analizy, z których wynika, że gry uważane przez samych graczy za pełne przemocy pomagają im podtrzymywać negatywne (tj. stereotypowe, ograniczające, hegemoniczne) wyobrażenia męskości (Blackburn, Scharrer, 2019: 322). Ta obserwacja okazuje się szczególnie niepokojąca wobec przytoczonych tu wyników, ale też bardziej ogólnych ustaleń o negatywnym wpływie tradycyjnie i hegemonicznie rozumianej męskości na rozwój psychospołeczny chłopców oraz mężczyzn (American Psychological Association, 2018: 3). Trzeba mieć jednak na uwadze, że przytoczone tu badania dotyczące sfery gier cyfrowych mają często charakter korelacyjny i są realizowane na niewielkich (także jednorodnych) próbach, dlatego należy je traktować raczej jako drogowskaz dla dalszych analiz, a nie ostateczny dowód w dyskusji o męskościach w kontekście praktyki grania.

Przypomnieć warto też Melvina DeFleura. Ten ceniony teoretyk komunikacji masowej przekonywał, że reprodukowanie w mediach podobnych ujęć tych samych grup może prowadzić do efektu potwierdzenia u odbiorców, a tym samym wytworzenia się w ich umysłach stereotypowych przekonań (DeFleur, Dennis,

1996: 41–49). Najbardziej podatni mogą być młodszy odbiorcy gier, którzy intensywnie kształtują swoje własne habitusy w procesie socjalizacji medialnej (Szpućnar, 2012: 34), będąc jednocześnie pozbawionym w pełni ukształtowanych struktur mentalnych, które umożliwiają selektywny i krytyczny obiór treści. Niestety nie jest to bezpodstawną obawą, ponieważ wiadomo, że dzieci sięgają także po gry przeznaczone dla starszych odbiorców (Gałuszka, 2018: 161–183), będących dla nich nową (cyfrową) przestrzenią edukacyjną i socjalizacyjną (por. Kwieciński, 1998; Jenkins, 2006; Polcyn, 2018).

Podsumowując ten fragment rozważań, stwierdzić można, że ujawnia się tu swoiste kulturowe sprzężenie zwrotne, a raczej błędne koło. Twórcy gier implementują hegemoniczne wzorce męskości w grach, prawdopodobnie wzmacniając ich internalizację wśród najbardziej zagorzałych („hardcorowych”) graczy, którzy z kolei wciąż bywają (stereotypowo) ujmowani jako jedna z ważniejszych grup klientów na polu produkcji gier, pod której oczekiwania konstruuje się wirtualne światy i zamieszkujących je bohaterów. Oczywiście to po stronie twórców i wydawców są wszelkie zasoby (kapitały) do tego, by kształtować strukturę rynku gier i oddziaływać na habitusy odbiorców, jednak z opisanych powodów nie zawsze wykorzystują oni ten potencjał. Prawdopodobnie ważniejszy jest tu aktualny czy zaplanowany zysk, a nie mglista i odwleczona w czasie perspektywa zwiększania różnorodności w grach oraz oddziaływania na gusta graczy.

Podsumowanie

Jak sugeruje Zbyszko Melosik, w dobie nieoczywistych i rozmytych kulturowych wzorców męskości wielu panów szuka jasnych i konkretnych odpowiedzi na pytanie: co oznacza bycie mężczyzną? (Melosik, 2010: 206) Ich źródłem może być popkultura. Z przeprowadzonej analizy wynika, że gry cyfrowe to medium, w którego ramach wciąż nie „rozprasza się”, a wręcz podtrzymuje zasadnicze różnice płciowe i wyraziste (niekiedy dominujące czy hegemoniczne) wzorce męskości, co dla wielu odbiorców może stanowić źródło sugestii odnośnie konstruowanej narracji o własnej tożsamości. Być może w jakimś stopniu to z tego wynika gwałtowna reakcja części graczy na próby problematyzowania stanu gromowej kultury i wdrażanie niedominujących ujęć, takich jak męskości alternatywne, które skorelowane są z pozytywnymi i społecznie pożądanymi cechami. Co więcej, w przeanalizowanych grach reprodukuje się podobne dyskursy męskości, co jak zauważył przywoływany już Melvin DeFleur, może powielać i wzmacniać niektóre jej ujęcia, szczególnie wśród młodszych, mniej świadomych odbiorców. W tym

kontekście z przykrością trzeba stwierdzić, że producenci przeanalizowanych tytułów niejako „zrzucają” na graczy zadanie zwiększania różnorodności postaci poprzez wbudowane kreatory i to tylko w wymiarze cielesnej reprezentacji (wyglądu) bohatera. W grach większość z nich jest silna, odważna, zdecydowana, atrakcyjna i indywidualistycznie nastawiona. Zazwyczaj nie wyłamują się oni z tradycyjnie rozumianej męskości, a przecież ta ostatnia może się realizować na wiele różnych sposobów (na przykład jako męskość opiekuńcza), chociaż oczywiście zmiana utartych schematów – zarówno projektowych jak i konsumpcyjnych – nie jest prosta i wymaga czasu. W zbiorze przeanalizowanych gier nie udało się wykazać wyraźnych zmian w przedstawianiu męskich awatarów – zarówno na poziomie ich cielesności, jak i roli w wirtualnym świecie. Nie chodzi tu wcale o często krytykowaną przez antyfeministów „feminizację męskości”, a raczej pokazanie różnorodności męskich ciał, stanów emocjonalnych i możliwych do podjęcia ról. Zbyszko Melosik pisał o kształtowaniu poczucia męskości opartego na „przeżywaniu ekstremalnych doznań poprzez życie i przygody telewizyjnych bohaterów” (Melosik, 2010: 221). Jeśli telewizja ma być sferą tak wzmocnionych odczuć, to należy sobie uświadomić, że świat gier cyfrowych ma potencjał przekroczenia tego, co potrafią wygenerować tradycyjne media. Nie chodzi tu tylko o zdolność wytwarzania nieskończonej ilości odmiennych wirtualnych światów, ale przede wszystkim opisaną formę partycypacji, która nie ogranicza się do roli biernego obserwatora. W grach cyfrowych jest się współuczestnikiem, a czasem kreatorem, obserwowanych wydarzeń. Wola gracza urzeczywistnia się w świecie gry poprzez awatara, swoiste wejście w to cyfrowe ciało i wirtualną rolę, jakie odgrywa ono w całej historii danego uniwersum. W tym sensie kwestia reprezentacji i form reprodukowanych cielesności oraz męskości nabiera szczególnego znaczenia, chociaż, jak pokazała przeprowadzona analiza, nie zyskała ona jeszcze powszechnej uwagi ze strony twórców gier cyfrowych. Tym samym odpowiedź na tytułowe pytanie jest, niestety, niepokojąca – niektóre gry cyfrowe uczą niekorzystnych z perspektywy rozwoju graczy wzorców męskości dominującej poprzez reprodukowane modele głównych bohaterów.

Bibliografia

- Aarseth E., Grabarczyk P. (2018), An ontological meta-model for game research, [w:] *DiGRA '18 – Proceedings of the 2018 DiGRA International Conference: The Game is the Message*, http://www.digra.org/wp-content/uploads/digital-library/DIGRA_2018_paper_247_rev.pdf, dostęp: 2.04.2020.
- Adams E. (2009), *Fundamentals of Game Design*, San Francisco.

- American Psychological Association (2018), *APA guidelines for psychological practice with boys and men*, <http://www.apa.org/about/policy/psychological-practice-boys-men-guidelines.pdf>, dostęp: 2.04.2020.
- Falstein N. (2009), Include structures that adapt to player needs, [w:] C. Bateman (red.), *Beyond Game Design: Nine Steps Toward Creating Better Videogames*, Boston, MA, s. 213–234.
- Blackburn G., Scharrer E. (2019), Video game playing and beliefs about masculinity among male and female emerging adults, *Sex Roles*, nr 80, s. 310–324.
- Bourdieu P. (1977), *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge.
- Bourdieu P., Wacquant L.J.D. (2001), *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*, Warszawa.
- Buhl M. (2019), Cosplays and cosplayers: A global phenomenon in a local context, [w:] A. Sparrman (red.), *Making Culture: Children's and Young People's Leisure Cultures*, Göteborg, s. 33–46.
- Burrows L. (2013), *Women remain outsiders in video game industry*, <https://www.bostonglobe.com/business/2013/01/27/women-remain-outsiders-video-game-industry/275JKqy3rFyIT7TxgPmO3K/story.html>, dostęp: 2.04.2020.
- Carlton D. (2019). *Brothers: a tale of two sons*, <https://malvasiabianca.org/archives/2019/03/brothers-a-tale-of-two-sons/>, dostęp: 2.04.2020.
- Cielecka M. (2013), Partner, rywal, niewolnik? O relacji gracza i jego awatara, *HA!ART – Czas Nerdów* nr 43, s. 78–81.
- DeFleur M. L., Everette D. M. (1996), *Understanding Mass Communication*, Boston.
- DiSalvo B. (2016), Gaming masculinity: Constructing masculinity with video games, [w:] Y.B. Kafai, G.T. Richard, Brendesha M., B.M. Tynes (red.), *Diversifying Barbie and Mortal Kombat: Intersectional Perspectives and Inclusive Designs in Gaming*, Pittsburgh, s. 105–117.
- Dovey J., Kennedy H. (2011), *Kultura gier komputerowych*, Kraków.
- De Four D. (2013), *A Tale of Two Games (Part 2) Brothers: A Tale of Two Sons*, <http://www.howmanly.com/manly-video-games/a-tale-of-two-games-part-2-brothers-a-tale-of-two-sons/>, dostęp: 2.04.2020.
- Elliott A. (2011), *Współczesna teoria społeczna. Wprowadzenie*, Warszawa.
- Filiciak M. (2006), *Wirtualny plac zabaw*, Warszawa.
- Gabbiadini A., Riva P., Andrighetto L., Volpato C., Bushman B.J. (2016), Acting like a Tough Guy: Violent-Sexist Video Games, Identification with Game Characters, Masculine Beliefs, & Empathy for Female Violence Victims, *PLoS ONE* nr 11(4), p. e0152121.
- Gałuszka D. (2018), Video games in the family context: How do digital media Influence the relationship between children and their parents?, [w:] A. Beniwal, R. Jain, K. Spracklen (red.), *Global Leisure and the Struggle for a Better World*, Cham 2018, s. 161–183.
- Gilbert M.A., Giaccardi S., Ward L.M. (2018), Contributions of game genre and masculinity ideologies to associations between video game play and men's risk-taking behavior, *Media Psychology* nr 21(3), s. 437–456.
- Glasspool L. (2016), Making masculinity: Articulations of gender and Japaneseness in Japanese RPGs and machinima, [w:] A. Pulos, S. Lee (red.), *Transnational Contexts of Culture, Gender, Class, and Colonialism in Play. East Asian Popular Culture*, Cham, s. 99–126.
- Hamilton J. (2019), *Female Representation in Video Games: How Are We Doing?* https://www.gamasutra.com/blogs/JoriHamilton/20190724/347246/Female_Representation_in_Video_Games_How_Are_We_Doing.php, dostęp: 2.04.2020.
- Jansz J. (2005), The emotional appeal of violent video games for adolescent males, *Communication Theory*, nr 15(3), s. 219–241.

- Jenkins H. (2006), Complete freedom of movement: video games as gendered play spaces, [w:] K. Salen, E. Zimmerman (red.), *The Game Design Reader A Rules of Play Anthology*, London, s. 330–363.
- jmr/rg. (2018), *Polish Gaming Industry Going from Strength To Strength*, <https://polandin.com/37097553/polish-gaming-industry-going-from-strength-to-strength>, dostęp: 2.04.2020.
- Klimczuk A. (2010), Zastosowanie koncepcji kapitału społecznego w badaniach ludologicznych. Przykład branży gier komputerowych, *Homo Ludens*, nr 1/2, s. 51–59.
- Kłosiński M. (2018), *Hermeneutyka gier wideo. Interpretacja, immersja, utopia*, Olsztyn.
- Kłosiński K. (2015), De(re)konstrukcja męskości, *Teksty Drugie*, nr 2, s. 11–29.
- Kłoskowska A. (2006), Teoria socjologiczna Pierre’a Bourdieu. Wstęp do wydania polskiego, [w:] P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Warszawa.
- Konecki K., Chomczyński P. (2012), *Słownik socjologii jakościowej*, Warszawa.
- KPT. (2019), *Polish Gamers Research 2019. Number of Polish gamers by platforms*, <https://polishgamers.com/pgr/polish-gamers-research-2019/the-demographical-profile-of-polish-gamers/number-of-polish-gamers-by-platforms/>, dostęp: 2.04.2020.
- Kubiński P. (2016), *Gry wideo. Zarys poetyki*, Kraków.
- Kwieciński Z. (1998), *Wizja przyszłości a zmiany w edukacji*, [w:] W. Strykowski (red.), *Media a edukacja*, Poznań, s. 17–24.
- Lanier L. (2019), *Steam Now Has One Billion Accounts (And 90 Million Active Users)*, <https://variety.com/2019/gaming/news/steam-one-billion-accounts-1203201159/>, dostęp: 2.04.2020.
- Lo C. (2016), *How RimWorld’s Code Defines Strict Gender Roles*, <https://www.rockpapershotgun.com/2016/11/02/rimworld-code-analysis/>, dostęp: 2.04.2020.
- MacDonald K. (2020), *Not So White, Male and Straight: The Video Games Industry Is Changing*, <https://www.theguardian.com/games/2020/feb/19/video-games-industry-diversity-women-people-of-colour>, dostęp: 2.04.2020.
- Mańkowski P. (2010), *Cyfrowe marzenia: Historia gier komputerowych i wideo*, Warszawa.
- Melosik Z. (2010), *Tożsamość, ciało i władza w kulturze instant*, Kraków.
- Menta A., Echevarria G. (2018), *How Indie Developers Are Bringing Diversity to Video Games*, <https://www.newsweek.com/how-indie-developers-are-bringing-diversity-video-games-798435>, dostęp: 2.04.2020.
- Paćkowski D. (2020), *CD Projekt największą spółką na warszawskiej giełdzie*, <https://www.stockwatch.pl/wiadomosci/cd-projekt-najwieksza-spolka-na-warszawskiej-gieldzie,akcje,260370>, dostęp: 2.04.2020.
- Packwood D. (2018), *The Era of White Male Games for White Male Gamers Is Ending*, <https://qz.com/1433085/the-era-of-white-male-games-for-white-male-gamers-is-ending/>, dostęp: 2.04.2020.
- Polcyn S. (2018), Ewolucja czasu wolnego na przestrzeni dziejów. Gry komputerowe jako współczesna forma wolnoczasowa, *Biuletyn Historii Wychowania*, nr 38, s. 187–200.
- Sarkeesian A. (2019), *Female Representation in Videogames Isn’t Getting Any Better*, <https://www.wired.com/story/e3-2019-female-representation-videogames/>, dostęp: 2.04.2020.
- Shaw A. (2012). Do you identify as a gamer? Gender, race, sexuality, and gamer identity, *New Media & Society*, nr 14(1), s. 28–44.
- Skucha M. (2012), Męskości nowoczesne? Wiek XIX, *Wielogłos*, nr 1(11), s. 7–20.
- Stuart K. (2020), *Will the Success of The Witcher Herald a Golden Age of Game-to-TV Adaptations?* <https://www.theguardian.com/games/2020/jan/23/success-the-witcher-golden-age-game-tv-adaptations>, dostęp: 2.04.2020.

- Suwada K. (2017), Męskości opiekuńcze. Zaangażowanie w ojcostwo a rekonstrukcja modeli męskości, *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, nr 18(2), s. 77–90.
- Sylvia Z., King T.K., Morse B.J. (2014), Virtual ideals: The effect of video game play on male body image, *Computers in Human Behavior*, nr 37, s. 183–188.
- Szpunar M. (2012), *Nowe-stare medium. Internet między tworzeniem nowych modeli komunikacyjnych a reprodukowaniem schematów komunikowania masowego*, Warszawa.
- Vanderhoef J. (2013), Casual threats: The feminization of casual video games, *Ada: A Journal of Gender, New Media, and Technology*, <https://adanewmedia.org/2013/06/issue2-vanderhoef/>, dostęp: 2.04.2020.
- Waddell T.F., Ivory J.D., Conde R., Long C., McDonnell R. (2014), White man's virtual world: A systematic content analysis of gender and race in massively multiplayer online games, *Journal For Virtual Worlds Research*, nr 7(2), s. 1–14.
- Wijman T. (2019), *The Global Games Market Will Generate \$152.1 Billion in 2019 as the U.S. Overtakes China as the Biggest Market*, <https://newzoo.com/insights/articles/the-global-games-market-will-generate-152-1-billion-in-2019-as-the-u-s-overtakes-china-as-the-biggest-market/>, dostęp: 2.04.2020.
- Williams D., Martins N., Consalvo M., Ivory J.D. (2009), The virtual census: Representations of gender, race and age in video games, *New Media & Society* nr 11(5), s. 815–834.

Damian Gałuszka*

Jagiellonian University in Krakow

What can digital games teach us about (dominant) masculinity?

KEYWORDS

digital games, masculinity, representations, gender, avatar

ABSTRACT

Gałuszka Damian, *What can digital games teach us about (dominant) masculinity?*. Culture – Society – Education no. 1(17) 2020, Poznań 2020, pp. 435–465, Adam Mickiewicz University Press. ISSN 2300-0422. DOI 10.14746/kse.2020.17.16.2

Digital games are a medium of constantly growing socio-cultural significance, which strengthens and expands their potential to influence players. Participation in digital games, however, is indirect and thus accomplished through an avatar – a hero, an object or a more abstract structure that allows the player to impose his will in the game world. At the same time, male avatars embody a specific type of masculinity, symbolically affecting the user. This mutual interaction can be of particular importance in shaping the ideas and views around one's masculinity or its patterns in the cultural and social dimension. In this sense, players learn from games how to be a man. This article constitutes an attempt at capturing the leading types of masculinity among the main protagonists of the most popular digital games. The study shows that many popular games reproduce the stereotypical narratives of dominant masculinity as understood by Zbyszko Melosik. The article contains an attempt at indicating the reasons for this state of affairs and the possible consequences for the players.

* ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5184-0737>.

Introduction: Social and cultural significance of digital games

Digital games have been for years an essential element of the media landscape and nowadays, they constitute grounds of one of the most important creative industries. The newest research shows continuous growth of the number of this medium fans. Currently, there are over 2.5 billion of them in the world and in 2019 they spent over 152 billion dollars on games, which makes up almost a 10 percent increase in comparison with 2018 (Wijman, 2019). In Poland approximately 76% of Internet users are persons who at least once a year play any digital game (KPT, 2019). This data shows that gaming has become a popular phenomenon causing an increase in the significance of this sector for the Polish economy. In 2018 its value exceeded 500 million dollars, which places the domestic electronic entertainment industry in the second dozen of the largest gaming markets in the world (jmr/rg 2018). It is symbolically confirmed by the unprecedented in the Polish stock exchange change from April 2020, when as a result of the COVID-19 pandemic National Bank of Poland (NBP) passed off its leader position to the games' manufacturer, CD Projekt, which became the most valuable company (Paćkowski, 2020). It turns out that in the era of a global crisis in the physical world, virtual worlds remain an interesting alternative, which are even more willingly "inhabited" than usually (Paćkowski, 2020).

The potential of digital games in shaping cultural phenomena cannot be omitted. The practice of producing film adaptations of games already has a longer history (Stuart, 2020). Furthermore, books or comic books are written as inspired by gaming brands. The cosplay culture (Buhl, 2019) as well as prosumer ventures to run YouTube channels devoted to games or streamings from matches on portals such as Twitch have been developing globally. Moreover, one should also be aware of the existence of exhibitions, concerts or festivals promoting the digital gaming culture as well as museum institutions taking care of preservation thereof. Even these selected examples show how much digital games have been instilled in the social environment; therefore, it is worth observing potential effects of this presence in the lives of gamers.

The birth of the digital games market created "a configuration of objective relations between positions" that is a social space, which Pierre Bourdieu calls a field (Bourdieu, Wacquant, 2001: 78). Social actors, who are able to dominate in a given field, have a full potential of shaping its structure, that is, creating and structuring practices and representations in a given field with regard to other (less rich in capitals) participants (Bourdieu, 1977: 72). The latter, by their participation in the field

and subjection to the impact of structures, create or modify individual habitus that is: “interiorisation complex, that is, tendencies, attitudes, internalised dispositions, introduced in the sphere of human habits (...)” (Kłoskowska, 2006: 13–14).

Moreover, habitus generates possibilities of creating and reproducing specific masculinity visions, since “it determines the types of actions required by culture” (Elliott, 2011: 178). Gamers can process their own habitus by participating in a kind of game for access to digital games, which can be considered at many various levels (manufacture, distribution, consumption) (Klimczuk, 2010). By allocating their economic capital, they buy access to specific titles and at the same time subject themselves to the impact of symbolic structures reproduced in those games, including the image and behaviour of virtual characters with whom they enter into interactions.

Here, it is worth asking which types of masculinity narrations are proposed by creators dominating in the manufacture field? The analysis thereof seems to be crucial for two reasons: first of all, it will outline the image of leading manners of constructing virtual bodies in the process of developing digital games and secondly, it will allow at least a partial attempt at answering the question on possible consequences for players – popular culture consumers “which is currently shaping trendy beliefs on the topic of a body” (Melosik, 2010: 11).

Relation between a gamer and a game

How do gamers personify themselves in virtual worlds and enter relations with characters they meet? Digital games, the origins of which go back to the 60s of the 20th century (Mańkowski, 2010: 13), introduced a fundamental novelty with regard to the traditional, analogue media, namely, a situation of interactivity that is a complex interaction between a gamer and a game. It resembles a dialogue between a computer programme and a human (Filiciak, 2006: 49), consisting in the user’s continuous and direct impact on and change of the status of the game due to the received information (audio-visual, haptic) from the simulation they observe and in which they participate. Thus, it is a type of information feedback executed with the use of equipment and programme input/output interfaces. The aforementioned information is an element of simulation being a dynamic system made of rules, which generates (as a result of the game’s engine operation) simulated world, virtual reality where all elements of a specific game are immersed (including characters’ models), as well as the gamer himself or herself (Dovey, Kennedy, 2011: 16).

A game user participates in the simulation via the figure of an avatar, who depending on the project, allows execution of various interaction models based on: spatial multi-presence, avatar, party, contestant (e.g. competition, quiz) or desktop interface metaphor (Adams, 2009). Simply put, an avatar is “a semi-otic vessel worn by gamers like a glow” (Dovey, Kennedy, 2011: 118) and via which they impose their will in the game’s universe. The category of an avatar is interestingly presented by Piotr Kubiński, who writes about the double personification of a gamer in the gaming world – a human simultaneously “lives in” the virtual character (avatar) and thus, also the virtual space of a given production (Kubiński, 2016: 38). This type of subjectivity is defined as “an operator” (Kubiński, 2016: 38). However, such a simple metaphor of a direct incarnation in virtual body/object does not demonstrate the truly complex character of the dependency described herein. As rightly noticed by the games’ researcher and producer Magdalena Cielecka (2013: 79):

A gamer happens to be the character’s conscience forcing him or her to act in compliance with specific moral values. Sometimes he or she happens to be a puppeteer steering the character as a puppet so that it dances as he or she wishes. He or she also happens to be a voyeur who is eroticism-oriented. Finally, he or she also happens to be an opponent, whose main task is not to win over the world, but to overcome the character’s resistance.

Contents created in games can influence players, which is assumed by models of digital games’ analysis. For instance, Espen Aarseth and Paweł Grabarczyk distinguish in their model a mental layer, which includes analytical categories referring to the gamer’s mental sphere – how she or he experiences and (re)interprets audio-visual elements or operating mechanisms observed in the game (Aarseth, Grabarczyk, 2018). In this context, it is worth mentioning Michał Kłosiński, who in his video games hermeneutics project argues that by engaging in fiction gamers can test possibilities, themselves, moral and ethical norms, values or beliefs (Kłosiński, 2018: 34). He refers to such scholars, as: Paul Ricoeur, Edward Castronova, Lawrence Lessig, Martin Heidegger, Erving Goffman, Samuel Weber or Esa Kirkkopelto and argues that by the phenomenon of immersion that is “polisensoric dive in virtual world, in virtual body” (Kłosiński, 2018: 67), a gamer inhabits this world as the-one-who-is-oneself-as-other-person. Thus, games allow imaginary “entry into bodies” with different sensitivity or emotionality (Kłosiński, 2018: 68). According to Kłosiński, such a perspective opens gamers to the unknown and allows them to experience otherness due to the abilities and skills that are specific to a human (Kłosiński, 2018: 74). These competences in conjunction with the described characteristic features of games cause gamers to be able to feel

different emotions (also reinforce or avoid them depending on the adopted strategy of play), as well as experiment with various masculinities constructed in the course of reinterpretation of impressions from the doubly indirect residence in the virtual world (Jansz, 2005: 236).

Gaming market vs masculinity and corporeality of virtual characters

The culture of digital games' production is based on technicities meaning "mutual relations of technological identity and competences", determining "the interconnectedness of identity and technological competence." (Dovey, Kennedy, 2006: 64)", which allows "him or her contact and developing relations with like-minded persons" (Dovey, Kennedy, 2011: 82). As a result of processes of connecting specific types of identity and competences, a dominant ideal entity has been developed encompassing such features, as: masculinity, white skin and heterosexuality (Dovey, Kennedy, 2011: 81–82). This entity is a generalisation of features of digital era pioneers, who were the first to use the potential of new technologies, also for entertainment purposes, which resulted in developing a new medium of digital games. Until recently, an additional factor influencing the culture of games' production used to be common recognition of a computer as a masculinity attribute (Dovey, Kennedy, 2011: 103). In fact, the level of masculinisation of the electronic entertainment industry remains quite high in contrast to the continuously leveling proportion of female gamers to male gamers (Hamilton, 2019). Despite slow changes in the industry (MacDonald, 2020) games are still mainly developed by white men (Burrows, 2013; Packwood, 2018). It translates into artistic decisions, since the previous research implies that digital games predominantly present white adult men (Williams et al., 2009; Sarkeesian, 2019), also in multiplayer titles (Waddell et al., 2014: 6–7). This production and cultural dominance of male perspective forces the use of appropriate analytical categories.

It is worth noting here that in the course of the socio-cultural development the comprehension of masculinity, understood as ideologies shaping both, desired ways of functioning by men as well as concepts describing attitudes taken by the interested parties towards themselves, women and the surroundings has been changing (Skucha, 2012; Kłosiński, 2015: 14). Some researchers, for example Raewyn Connell, consider this issue in the perspective of opposition between hegemonic masculinity and alternative masculinities (Skucha, 2012: 10). Hegemonic understanding should include categories of dominant masculinities by

Zbyszko Melosik. Dominant masculinity discourses simultaneously constitute a continuation of traditional ways of constructing it as well as a reaction to the growing emancipation of women and in the ideological sense, they pursue the rebirth of male dominance in social life (Melosik, 2010: 187). On the grounds of the in-depth analysis of media contents from the beginning of the 21st century, Melosik proposes the following dominant masculinity discourses developed as a result of a culture response to the crisis thereof: a man of success, masculinity understood via physicality (bodybuilder), Rambo, macho and playboy (Melosik, 2010: 190–225). These categories were used in the analysis of selected digital games presented below.¹ Similarly as the concept of “corporeality”, which in the digital games analysed for the purposes of this text, is materialised in characters selected for consideration. The manner of presentation thereof, which is in practice the object of the research, in the aesthetic (visual) and semiotic dimension, corresponds with the image chosen by the creator, which is always based on a specific production culture being a part of a generally understood cultural system. Culture produces desired body visions comprising of: ideologies, social practices, statuses and sets of features desirable in a given group, depending on a given, physical human organism subject to social transformations and defined as corporeality (Konecki, Chomczyński, 2012: 45–46).

Therefore, a question arises, if the currently popular digital games, in the vast majority designed and published after 2010, propose masculinity visions escaping categories developed on the grounds of the analysis of media contents reproduced at the beginning of the first decade of the 21st century?² In other words, what can digital games teach us about masculinity?

Own study methodology and selection of examples

The aforementioned theoretical deliberations constituted the grounds of the methodology of own study aimed at verifying, whether the potentially unfavourable for recipients masculinity examples are still reproduced in the most popular digital games. The analysis is based on the following assumptions:

¹ Due to the limit of characters, a full description of these categories was dropped. Interested readers are referenced to the source text.

² The description of dominant masculinity discourses by Zbyszko Melosik was presented for the first time in the book entitled *Kryzys męskości w kulturze współczesnej* [*Crisis of Masculinity in the Contemporary Culture*] of 2002 (first edition).

- 1) Nowadays, the electronic entertainment industry is an enormous and diverse market. Therefore, indicating the sufficient number of games necessary to prepare a reliable study, as well as choosing a proper selection criterion are difficult. Due to the initial character of the project, as well as the discussed issues, it has been decided to adopt the number of active users as the first selection criterion. This value indirectly indicates popularity of the game and its significance for the whole culture (field) of digital games' production and thus, the large scale impact potential of reproduced masculinity examples. Furthermore, one should be aware that choosing the currently most popular games is very problematic. It results from various forms of distribution (physical, digital; and within the digital form, various online stores with digital versions of games), or often a lack of official sales data.
- 2) The relation between a gamer and an avatar is complex, however, for the purposes of deliberations adopted herein, avatar-based or party-based interaction models are the most important. Such presentations of avatars include forms of corporeality with which gamers can identify.
- 3) Usually men are responsible for digital games production and male models appear in games more often, especially in the case of characters controlled by the gamer. Therefore, it has been decided to focus on masculinity narrations and male heroes representing them. It means that the object of interest does not include female characters, although the discussion of results sometimes mentions such characters to provide wider context. In this understanding, deliberations of Zbyszko Melosik concerning the dominant masculinity narration proved to be analytically useful. In his deliberations, Melosik connects descriptions referring to the vision of a body, behaviour, social position or attitude to the environment. The conducted analysis of games predominantly focuses on the corporeality of heroes and their generalised role in the universe of a given game.
- 4) Due to the initial character of the study, as well as in consideration of the leading role of characters controlled by a gamer, the analysis covered only main heroes in single-player titles. As a result, the analysis excludes online games or games designed to be played by multiple persons (coop, multi-player, MMO), which constitute a different type of relations between competing users. Moreover, the study covers basic versions of games, that is, without official additions or unofficial modifications prepared by users. These issues can be treated as potential topics of further research.

Selection of cases for analysis was of purposeful and convenience character. A group of potentially interesting characters was developed on the basis of the

undertaken research problem and the aforementioned assumptions. It translated into the manner of constructing a research sample the basis of which is made of Steam statistics available on the steamcharts.com website. Steam is the largest global supplier of digital copies of computer games. In 2019, a billionth user account was created on the platform and there were on average 90 million active user accounts per month (Lanier, 2019). Of course, such selection means that the analysis covered only computer games' editions and those available on the specific platform. Nevertheless, this first doubt does not have such a great significance in the era of common multi-platform games and thus, the majority of products are simultaneously available on all leading equipment platforms: computers, consoles, and sometimes even on mobile devices. Whereas, the Steam's market position shows that this platform's statistics should sufficiently well present general trends in the whole submarket of computer games. 100 top games from the Top Games By Current Players³ ranking were selected for analysis. After preparation of the list of games, each subsequent one was verified in compliance with the following analytical scheme. First, it was verified, whether the game presents an avatar-based or a party-based hero. If not, a given production was excluded from further study. Another step consisted in verifying which type of corporeality best describes the character of the main hero (avatar) and whether it fits dominant masculinity discourses proposed by Zbyszko Melosik.

Own study results

Among games selected for analysis, 29 different productions of various genres were distinguished, in which the user has a possibility of controlling the main hero in a form of a hero or a party avatar (enumerated from the most to the least popular as on the day of the study): *Grand Theft Auto 5* (2013, Rockstar Games), *The Witcher 3: Wild Hunt* (2015, CD Projekt RED), *Terraria* (2011, Re-Logic), *Garry's Mod* (2004, Facepunch Studios), *Stardew Valley* (2016, Sickhead Games), *Red Dead Redemption 2* (2018, Rockstar Games), *ARMA 3* (2013, Bohemia Interactive Studio), *The Elder Scrolls V: Skyrim Special Edition* (2016, Bethesda Game Studios)⁴, *Fallout 4* (2015, Bethesda Game Studios), *RimWorld* (2016, Ludeon Studios), *NBA 2K20* (2019, 2K Sports), *Divinity: Original Sin 2* (2017, Larian Studios), *eFootball*

³ Data as on 27.01.2020.

⁴ Special edition of *TES 5: Skyrim* is treated as the same as the original release of 2011 due to the lack of significant differences in the areas of analysis conducted herein.

PES 2020 (2019, KONAMI), *Space Engineers* (2013, Keen Software House), *The Elder Scrolls V: Skyrim* (2011, Bethesda Game Studios), *Mount & Blade: Warband* (2010, TaleWorlds), *Dark Souls III* (2016, From Software), *Dragon Ball Z: Kakarot* (2020, Bandai Namco), *Assassin's Creed Odyssey* (2018, Ubisoft), *The Forest* (2014, Endnight Games), *No Man's Sky* (2016, Hello Games), *Dying Light* (2015, Techland), *The Binding of Isaac Rebirth* (2014, Nicalis), *Oxygen Not Included* (2017, Klei Entertainment), *XCOM 2* (2016, 2K Games), *The Sims 3* (2009, EA), *Hades* (2018, Supergiant Games), *Far Cry 5* (2018, Ubisoft Montréal) and *DOOM* (2016, id Software). Other productions excluded from the analysis, which allow controlling an object (e.g. a vehicle), were developed with multiplayer or *multipresent, contestant-based* and *desktop* interaction models in mind.

In 16 out of 36 games, users can choose the gender of the main hero, whereas, more often in titles which include a character creator. This functionality's implementation somehow forces creators to make available a female avatar as an option, whereas, if models are predefined (that is, designed by creators and available from the beginning of the game), male protagonists are much more often used. No game in which the main or preferred option is a female avatar has been noted. These observations match the results of the previously mentioned studies. Even if creators can use numerous cultural archetypes e.g. by reference to mythological characters, they do not always choose women and they never choose only women. It is shown in such productions as *Hades* or *Assassin's Creed Odyssey*. Both games are settled in the mythological universe of Ancient Greece. In the first game it had been decided to provide only a male character and in the second game the players can choose between a male and female avatar.

The conducted analysis shows that dominant representations of corporeality in selected computer games match discourses (in order from the most frequently used) of a man of success, a bodybuilder or Rambo.⁵ It means that the majority of selected games reproduce a vision of heroes characterised with the following features:

- A man of success: tall and well-built body; strength; activity; engagement in the world and dominance over it; courage; independence; aggressiveness;

⁵ While learning about the presented below description of types of the corporeality of characters in the context of dominant masculinity discourses, it should be taken into consideration that it should not be treated as definitive and indisputable. It primarily results from the fact of cultural and semantic variability and subjectivity in perception of significance of a body. Furthermore, not each and every hero completely reproduces a given masculinity narration or has more than one feature. It is also worth remembering that the characteristics of an avatar is not solely limited to objective, more or less variable, features of a character model, but is also realised by different motivations and strategies of given players realised during gameplay, which was not the element of the conducted study.

honestly; emotional stability; rationality; protection of the weaker (women); pride and constant successes.

- A bodybuilder: emphasized physicality and musculature; sometimes monumental, even grotesque posture; male power based on high fitness and, at the same time, agency; explicit dichotomy between men and “weaker” gender – women; resolving problems violently; transforming physical strength into other types of capitals for maintaining power.
- Rambo: “deadly” body with the best physical characteristics (muscular, swift, fit); an absolute man embedded in a soldier figure; task-orientation; effectiveness; emotional and social independence; readiness for sacrifice; virtue (heroism, strong will, vigour, dynamism); white, heterosexual, culturally Western fighter for freedom.

Relatively univocal assessment of the game’s input in promoting the aforementioned masculinity discourses is possible only in the case of titles having a pre-defined main hero (or a party thereof), who does not have to be modified in the character creator at the beginning of the game. These productions include: *Grand Theft Auto 5*, *The Witcher 3: Wild Hunt*, *Red Dead Redemption 2*, *ARMA*, *NBA 2K20*, *eFootball PES 2020*, *Space Engineers*, *Dragon Ball Z: Kakarot*, *Assassin’s Creed Odyssey* (with regard to the male protagonist), *The Forest*, *Dying Light*, *Hades*, and *DOOM*.

The situation is more complex in productions including a character creator. In such cases the avatar’s image depends on the level of advancement of this tool and the gamer’s intervention. The presence of the creator itself does not mean that there are various types of corporeality available in the game. *Far Cry 5* is an interesting example. This is an audio-visually developed action game, where a simplified creator was implemented for the first time in the long history of the brand. Nevertheless, it turns out that the game does not offer avatar models other than those matching dominant discourse avatars, that is, a bodybuilder or Rambo. Male avatars copy the image of a well-built and fit man, who single-handedly solves the complex plot mainly with the use of physical violence. Any modifications are limited to the appearance of the face (a few pre-made and generally physically attractive versions) and clothes, as well as skin tone. The case is similar with *XCOM 2*. In the single player mode, and such constitutes the object of this analysis, the game offers a group of predefined heroes with whom the adventure starts. The team consists of three male soldiers and one female soldier. These characters available from the beginning match the Rambo model (with regard to a female we would talk about Rambolina). Of course, gamers can, but do not have to, modify the image of premade heroes, although the available creator does not allow exceeding

the frameworks of imposed narration of masculinity both, due to limited options and strong embedment of the character in the figure of a deadly soldier. One could wonder, whether *XCOM 2* creators could have followed a less obvious path. At the same time, exceeding the Rambo discourse seems to be in this case exceptionally unlikely, since the production is maintained in a war convention, however, the competition is between people and aliens, which completely releases creators from taking care of any reality (historic, social, military etc.). While deepening this issue, one can ask, whether we can imagine a not that physically fit soldier who has difficulties in dealing with virtual opponents and thus making this task difficult to gamers? This is a subversive assumption, but quite possible to be implemented in digital games.

The fact that the situation is not always better in this regard in computer role-playing games (cRPG), in which the freedom to create heroes is usually an important element, is slightly surprising. *Mount & Blade: Warband*, *The Elder Scrolls: Skyrim*, as well as *Divinity: Original Sin 2* not only initially suggest stereotypical visions of corporeality, but also do not allow avatar's modification exceeding the dominant understanding of a man of success, a bodybuilder or Rambo. Heroes implicitly proposed in the creator present physically attractive bodies and creators do not attempt to break through this common scheme in any manner, although they have such a possibility, after all, they decide how many various corporealities can be created on the grounds of functionalities implemented in their own game. Moreover, available modification options do not always allow gamers to do so. In *Skyrim* a weight change bar has been made available, but, in fact, it modifies the body of a virtual hero only slightly. In *Divinity: Original Sin 2* such an option is not even available, thus, irrespectively of the race, all heroes have well-built, muscular and surely strong bodies. Such a presentation is binding even in the case of selecting a character in a form of a skeleton, which shows how deeply the dominant discourse contents described herein are instilled. Admittedly, choosing this option does change the appearance, however, the hero maintains the shape (an outline of a figure) suggesting physical attractiveness of "a full body" (fragments of armour underline the musculature of male avatars), although it is not greatly justified, since the skeleton does not have any muscles or tissues making the "curves" of soma. It turns out that certain stereotypical characteristics of a physically attractive body (narrow waist, broad shoulders, developed musculature) keep their meaning even after getting rid of the corporeal layer. Another accusation can be made against *Divinity: Original Sin 2*. Namely, all races, even non-human as for example lizards, maintain the described attractiveness models typical for a human body. Moreover, it is worth noting that in the enumerated games, apart from *Divinity*,

broader options of avatars' face modifications were implemented and thus, at least in this aspect, less obvious images can be generated.

The most developed character creators were implemented in role-playing action games *Fallout 4* and *Dark Souls III*. As far as the first one is concerned, again, we encounter an issue with the suggested implied model which reflects a body of a white man with a nice appearance and an impeccable figure, typical for the Western culture, however, the game allows creating persons matching the post-apocalyptic world with a very diversified appearance, among others, by options of changing the shape of many body parts. The case is similar in *Dark Souls III*, in which the gamer takes the role of a daredevil wandering the dark world full of repulsive opponents. Here, creators also provided numerous options (e.g. modifying sizes of particular body parts and colour thereof, different levels of musculature or hairiness), due to which gamers are able to create very atypical corporealities of main heroes. Both titles allow, depending on the gamer's invention, creating images that escape the dominant masculinity discourses proposed by Zbyszko Melosik, but this effect is limited to the visual sphere. Any modifications of the body do not have a direct impact on the game in which gamers continue to reproduce hegemonic models of world dominance and aggression towards (many) encountered characters thus transforming the avatar's virtual power and own manual-intellectual ability into various types of benefits (points, objects, progress in the game, own satisfaction etc.).

In the set of the analysed titles the broadest options of generating corporealities escaping the dominant masculinity narration are offered by *The Sims 3*. This last but one part of the exceptionally popular "life simulator" includes a very developed creator allowing independent specification of the level of musculature and weight of the character, as well as almost freely shaping how hair, face and clothes look like without explicit limitations due to gender. In consequence, *The Sims 3* gives the possibility of creating a sim implementing any of the masculinity visions described by Zbyszko Melosik, but also models which are explicitly different. Moreover, this production shows a certain potential to present alternative masculinity models also at a level of entertainment, allowing impersonating a homosexual man. For the record, it should be added that avatars completely atypical for the game universe, also created within different fictions, are often introduced to such productions as *Garry's Mod* or *XCOM 2*. However, this is not credited to the creators themselves. Both games allow a quite simple import of models, which is willingly used by gamers, who copy heroes from other games or load their own original characters. However, this practice requires modification of the original game's contents, which exceeds the analytical model adopted herein.

In the set of analysed games, single productions, which are slightly problematic with regard to the issue discussed herein, were noted. In *Oxygen Not Included* creators provided characters of colonists, whose gender can have three statuses – male, female or other (so-called: X). This understanding of gender, which exceeds the traditional binary division, triggers discussions among gamers, in which suggestions that such divisions are introduced forcefully or in order to promote leftist ideologies appear.⁶ Whereas, in *No Man's Sky* – adventure action game consisting in space exploration – the avatar's project hinders gender identification, since he/she wears a thickening suit. An interesting phenomenon occurs here, since some female gamers do not appreciate this design and they expect more diversity in corporeality (in the scope of the figure shape, movement animation and a way of moving) of the avatar available in this game, which would have a beneficial impact on their impressions of the game and the possibility of identifying themselves with the controlled character.⁷ The issue discussed herein is also detrimental to female gamers. Another game worth mentioning is *Rim World*. The example of this production allows realisation that in the case of digital games the problematic depiction of heroes' gender (e.g. a rigid specification of roles or rules of entering interactions between representatives of different genders) may be literally inscribed in the application code, which triggers discussions among critics and creators (Lo, 2016). In such a depiction, it turns out that even the "building materials" of the digital game, that is, the set of instructions interpreted by the processor does not remain neutral for meanings generated at higher levels, which are then received and interpreted by gamers. This exception constitutes an interesting contribution to further research projects. The quality and style of graphics constitute another interpretative difficulty. In the simplest productions in terms of the audio-visual setting it is difficult to provide a univocal assessment of the avatar's corporeality. An example can be given by *Terraria* or *Stardew Valley*, which are maintained in the pixel art style. In such cases characters' models are very simplified and they do not differ much from one another, only with hairstyle or details of worn clothes. It is similar in the case of other independent game from the list, that is, *The Binding of Isaac Rebirth*, in which characters' corporeality is reduced to the level that brings to mind cartoons for the youngest. Adoption of such a graphic style in a way eliminates the discussed problem in the audio-visual layer. What is important, all of the aforementioned games are independent productions (Indie), which shows

⁶ Proven by the posts on the game's forum: <https://forums.kleientertainment.com/forums/topic/92397-gender-x/> (02.04.20).

⁷ More in the discussion on the forum available at: <https://forums.atlas-65.com/t/what-about-a-female-form/5808> (02.04.20).

that smaller manufacturers are more willing to take risks related to increasing diversity in games and breaking through industrial schemes, although sometimes it is done at a cost of the audio-visual setting's quality and thus, the level of the avatar's specification. The situation is different in the case of the productions created for mass recipients by large developers described at the beginning of the chapter, where much more attention is paid to the quality of characters' models, although not necessarily their corporeal diversity.

The fundamental conclusion from the conducted review of games indicates shortages in the scope of the diversity of avatars. A predefined character that would not fit at least one of the dominant masculinity discourses proposed by Zbyszko Melosik was not found in the adopted group. If it is the case, it is an effect of gamers' invention realised due to inbuilt creators or downloaded models with sometimes a much diversified appearance. It turns out that the categories developed at the beginning of the 21st century on the grounds of the analysis of content from the traditional media (television, commercials, films or tv-series) are sufficient to categorise at least some of the contemporary digital games.

It means that, while referring to the deliberations of Michał Kłosiński presented in the theoretical part, inhabiting a virtual world in these productions as the-one-who-is-oneself-as-other-person in an imaginary manner entangles gamers in virtual bodies with emotionality or sensitivity proper for stereotypically understood masculinity, often connected with relational dominance and spatial exploitation. In thus constructed avatars, gamers not so much "inhabit" virtual worlds, as Piotr Kubiński writes, but rather conquer them, also in the context of encountered characters. Usually beautiful, strong and physically fit bodies of digital heroes must be justified not only aesthetically, but also in terms of gameplay. A digital game also includes mechanics, systems of interacting with simulated objects, activated due to manual and intellectual abilities of the gamer entering the world as the-one-who-is-oneself-as-other-person. What values are proposed by "others"? Do they resist or maybe, on the contrary, encourage gamers to specific actions? Is it really something "unknown" and "different"? In the group of the analysed titles, those are much more often "old" and well-internalised ideologies of dominant masculinities. What consequences can it have? An attempt at answering this question is made in the following fragment of the article, here, it is worth asking, whether there are available any alternatives?

Inspiration comes from quite a non-obvious side, since from sociological deliberations on the contemporary models of fatherhood, which according to the researcher thereof, Katarzyna Suwada they are strictly connected with socially accepted masculinity models (Suwada, 2014: 79). Caring masculinities are character-

ised with rejecting dominance, adopting values related to care and thus, reference to positive emotions, understanding of co-dependency of individuals and relations between them (Suwada, 2014: 79–80). Nevertheless, it seems that the current mainstream of the electronic entertainment industry has not yet matured enough to take the risk related to such an approach, which has been more broadly discussed in the next subchapter. At the same time, it is worth underlining that implementing caring masculinity models in digital games is not simple. An example can be given by the game *Brothers: A Tale of Two Sons* (2013, Starbreeze Studios) telling a story of two brothers who set off on a journey for a medicine for their dying father. Whereas, they have to and, more specifically, the player has to, through the agency of an interesting mechanics of simultaneous control of both characters, take care of one another and help each other while wandering the virtual world. Nevertheless, it turns out that for some this title constitutes an example of a production including a desirable and rare depiction of the role of male heroes in digital games (de Four, 2013), and for others an illustration of a toxic approach to this issue (Carlton, 2019).

Dominant masculinity discourses in digital games – possible reasons and consequences

While searching for potential reasons of the continuous reproduction of described masculinity models in popular games, it is worth starting with the conception of Jon Dovey and Hellen Kennedy, presented in the theoretical part, who claim that a white, heterosexual man is an ideal individual dominant in the games' production field. Therefore, they transfer the closest and most understandable for them masculinity model to their creations. It is confirmed with the quoted data from the research on the electronic entertainment industry's structure. By combining it with the mentioned theory of Pierre Bourdieu, one can present a thesis that in the games' production field, such creators have significant resources (capitals) to shape its form and contents and those influence habitus of gamers by their "embodiment" in avatars or inhabiting virtual words as the-one-who-is-oneself-as-other-person. It is significant not only in the game universe, but also outside, since the habitus spreads to the "area of assessments, emotional reactions, attitude to value" (Kłoskowska, 2006: 13–14).

Of course, the industry masculinisation is not the only possible explanation of issues described herein.⁸ Another is related to high costs of games' development

⁸ By the way, it is worth warning against believing in simple solutions according to which only the industry feminisation guarantees positive changes in the scope of the diversity of reproduced

and the related risk. Noah Falstein, a game designer and producer who has been in the industry since the 80s of the 20th century, argues that creators and publishers often lack courage to go beyond the clichés and beliefs on the insufficient profitability of diversity-oriented ideas (Falstein, 2009: 224). Furthermore, Falstein suggests that sometimes digital games developers simply do not have enough imagination to go beyond known schemes, which in combination with limitations resulting from financial calculation leads to inertia (*ibidem*). An indirect proof thereof is more frequent openness to diversity (e.g. presenting heroes of different races or with disabilities) on the part of independent producers (Menta, Echevarria, 2018).

Creators' financial calculations are connected with beliefs concerning consumers. Despite the already mentioned fact of significant levelling of the percentage of female gamers to male gamers, one can still encounter opinions that the market core is mainly made of young, white, heterosexual men, especially in important European and American markets, which influences the manner of executing marketing strategies (Shaw, 2012: 39), however, perhaps also reinforces the phenomenon, described above, of reproducing masculinity models typical for technicity dominant among developers. White men create characters that are supposed to suit tastes of male players similar to them (averaged in the course of market research). Besides, the latter, and at least some of them defined as "hard core" gamers (that is, at least in theory, the most diehard), can exceptionally loudly express their objection against attempts made at undermining dominant or hegemonic masculinity models in digital games, since they consider it to be an indication of feminisation of the gaming culture or implementation of certain (usually understood as leftist) policies in the industry (Vanderhoef, 2018). This issue can be additionally complicated by reference to Japanese productions, where the masculinity model happens to be perceived by fans as androgynous or feminised, thus, constituting an opposition to the Western discourse defined as "macho" (Glasspool, 2016: 101). The significance of the existing culture and its role in shaping both design-publishing and consumer practices is revealed. Moreover, the studies on constructing masculinity in digital games prove that engagement in virtual adventure reproducing masculinity models dominant in a given culture leads to their reconstruction and reinforcement among gamers (DiSalvo, 2016: 114). What can be the consequences thereof?

characters or phenomena. The production of titles enumerated herein engaged women, also those at high positions (e.g. Jen Zee – *art director* in the studio responsible for the game *Hades*). The impact of the industry habitus is much stronger and requires open and general reflection, since women are also subject thereto. Similarly as players.

One of the effects of gamers' exposure to the avatar's muscular model can be, at least temporary, but at the same time, significant, decrease in the satisfaction from the image of one's own physical body, which can result in lowered self-esteem and even depression (Sylvia, King, Morse, 2014: 186). At the same time, some studies suggest genre differences, for example connecting only sports games with increased probability of risky behaviours among gamers, such as: alcohol abuse, drugs consumption, irresponsible driving or committing offences (Gilbert, Giaccardi, Ward, 2018: 450). Furthermore, there are certain assumptions regarding the impact of gamer's identification with heroes in games including sexist or violent elements at the level of empathy towards women being victims to physical violence (Gabbadini et al., 2016: 10). This phenomenon predominantly occurs among boys and young men, who very strongly identify with a male avatar in such games (*ibidem*). It is confirmed with the newest analyses that prove that games considered by gamers as full of violence help them to maintain negative (i.e. stereotypical, limiting, hegemonic) masculinity images (Blackburn, Scharer, 2019: 322). This observation is especially worrying with regard to the results quoted herein, but also more general findings on the negative impact of traditionally and hegemonically understood masculinity on the psychological and social development of boys and men (American Psychological Association, 2018: 3). Nevertheless, it should be kept in mind that the quoted studies concerning the sphere of digital games are often of correlative character and are conducted on small (also homogeneous) samples, therefore, they should be treated rather as a sign-post for further analyses and not the final evidence in the discussion on masculinity in the context of gaming.

Also Melvin DeFleur should be mentioned. This valued mass communication theorist argued that reproducing in the media similar depictions of the same groups can lead to the effect of the recipients' confirmation and thus, producing stereotypical beliefs in their minds (DeFleur, Dennis, 1996: 41–49). The youngest players who are intensively shaping their own habitus in the media socialisation process are the most vulnerable (Szpunar, 2012: 34), as, at the same time, they are devoid of fully developed mental structures that enable selective and critical reception of the contents. Unfortunately, this is not a groundless fear, since it is well-known that children also reach for games aimed at older players (Gałuszka, 2018: 161–183) that are for them a new (digital) educational and socialisation space (see Kwieciński, 1998; Jenkins, 2006; Polcyn, 2018).

To sum up this fragment of deliberations, it can be stated that it discloses a kind of cultural feedback or rather a vicious circle. Games' producers implement hegemonic masculinity models in games probably reinforcing internalisation thereof among the

most diehard (“hard core”) gamers, who, in turn, still happen to be (stereotypically) depicted as one of the most important groups of customers in the field of games’ production, to whose expectations virtual worlds and heroes living therein are constructed. Of course developers and publishers have all resources (capitals) to shape the structure of the gaming market and impact habitus of players, however, due to the aforementioned reasons, they do not always use this potential. Probably, the actual or planned profit is more important than the vague and distanced perspective of increasing diversity in games and influencing preferences of gamers.

Summary

As suggested by Zbyszko Melosik, in the era of non-obvious and fuzzy cultural masculinity models, a lot of men search for clear and specific answers to the question: what does being a man mean? (Melosik, 2010: 206). The source of such questions can be pop culture. The conducted analysis implies that digital games are a medium within the framework of which basic gender differences and explicit (sometimes dominant or hegemonic) masculinity models are not only not “dispersed”, but even maintained, which for many recipients may be a source of suggestions regarding constructed narration on their own identity. Perhaps, to a certain degree, this is the reason behind the abrupt reaction of some gamers to the attempts of problematising the status of the gaming culture and implementation of non-dominant depictions, such as alternative masculinities correlated with positive and socially desirable features. Furthermore, similar masculinity discourses are reproduced in the analysed games, which, as noticed by the aforementioned Melvin DeFleur, can replicate and reinforce some depictions thereof, especially among younger, less aware players. In this context, sadly, it has to be stated that producers of the analysed titles, to some extent, “pass” on gamers the task of increasing diversity of characters by in-built creators and only in the dimension of corporeal representation (image) of a hero. In games, the majority of them are strong, brave, determined, attractive and have an individualistic approach. Usually, they do not break through the traditionally understood masculinity and, after all, the latter can be realised in a lot of different ways (for instance, as caring masculinity), although, of course, changing generally accepted schemes both, design and consumption, is not easy and needs time. Indication of explicit changes in presenting male avatars both, at a level of their corporeality and role played in the virtual world, in the group of analysed games was not successful. It is not a question of the often criticised by anti-feminists “masculinity feminisation”, but rather

showing diversity of male bodies, emotional conditions and possible roles to play. Zbyszko Melosik wrote about shaping the feeling of masculinity on the grounds of “experiencing extreme situations through the agency of the life and adventures of television heroes” (Melosik, 2010: 221). If the television is to be a sphere of such reinforced feelings, then, one should be aware that the world of digital games has a potential of exceeding what can be generated by the traditional media. It is not a question of the ability to produce an infinite number of different virtual worlds, but predominantly of the described form of participation, which is not limited to the role of a passive observer. In digital games a player is a co-participant and sometimes a creator of observed events. The gamer’s will is realised in the game’s universe through the agency of an avatar, a peculiar entry into the digital body and its virtual role in the whole history of a given universe. In this sense, the issue of representation and forms of reproduced corporealities and masculinities gains a special significance, although, as proven by the conducted analysis, it has not yet attracted widespread attention from digital games’ creators. Therefore, the answer to the title question is, unfortunately, worrying – some digital games teach unfavourable, from the point of view of gamers’ development, dominant masculinity models by their reproduction among digital games’ protagonists.

Bibliography

- Aarseth E., Grabarczyk P. (2018), An ontological meta-model for game research, [in:] *DiGRA '18 – Proceedings of the 2018 DiGRA International Conference: The Game is the Message*, http://www.digra.org/wp-content/uploads/digital-library/DIGRA_2018_paper_247_rev.pdf, accessed: 2.04.2020.
- Adams E. (2009), *Fundamentals of Game Design*, San Francisco.
- American Psychological Association (2018), *APA guidelines for psychological practice with boys and men*, <http://www.apa.org/about/policy/psychological-practice-boys-men-guidelines.pdf>, accessed: 2.04.2020.
- Falstein N. (2009), Include structures that adapt to player needs, [in:] C. Bateman (ed.), *Beyond Game Design: Nine Steps Toward Creating Better Videogames*, Boston, MA, pp. 213–234.
- Blackburn G., Scharrer E. (2019), Video game playing and beliefs about masculinity among male and female emerging adults, *Sex Roles*, no. 80, pp. 310–324.
- Bourdieu P., Wacquant L. J. D. (2001). *Zaproszenie do socjologii refleksyjnej*. Warszawa.
- Bourdieu P. (1977), *Outline of a Theory of Practice*, Cambridge.
- Buhl M. (2019), Cosplays and cosplayers: A global phenomenon in a local context, [in:] A. Sparrman (ed.), *Making Culture: Children’s and Young People’s Leisure Cultures*, Göteborg, pp. 33–46.
- Burrows L. (2013), *Women remain outsiders in video game industry*, <https://www.bostonglobe.com/business/2013/01/27/women-remain-outside-video-game-industry/275JKqy3rFylT7Txg-PmO3K/story.html>, accessed: 2.04.2020.
- Carlton D. (2019), *Brothers: a tale of two sons*, <https://malvasiabianca.org/archives/2019/03/brothers-a-tale-of-two-sons/>, accessed: 2.04.2020.

- Cielecka M. (2013), Partner, rywal, niewolnik? O relacji gracza i jego awatara, *HAI!ART – Czas Nerdów*” no. 43, pp. 78–81.
- DeFleur M. L., Everette D. M. (1996), *Understanding mass communication*, Boston.
- DiSalvo B. (2016), Gaming masculinity: Constructing masculinity with video games, [in:] Y.B. Kafai, G.T. Richard, Brendesha M., B.M. Tynes (eds.), *Diversifying Barbie and Mortal Kombat: Intersectional Perspectives and Inclusive Designs in Gaming*, Pittsburgh, pp. 105–117.
- Dovey J., Kennedy H. (2011), *Kultura gier komputerowych*, Kraków.
- de Four D. (2013), *A Tale of Two Games (Part 2) Brothers: A Tale of Two Sons*, <http://www.howmanly.com/manly-video-games/a-tale-of-two-games-part-2-brothers-a-tale-of-two-sons/>, accessed: 2.04.2020.
- Elliott A. (2011), *Współczesna teoria społeczna. Wprowadzenie*, Warszawa.
- Filiciak M. (2006), *Wirtualny plac zabaw*, Warszawa.
- Gabbiadini A., Riva P., Andrighetto L., Volpato C., Bushman B.J. (2016), Acting like a Tough Guy: Violent-Sexist Video Games, Identification with Game Characters, Masculine Beliefs, & Empathy for Female Violence Victims, *PLoS ONE*, no. 11(4), p. e0152121.
- Gałuszka D. (2018), Video games in the family context: How do digital media Influence the relationship between children and their parents?, [in:] A. Beniwal, R. Jain, K. Spracklen (eds.). *Global Leisure and the Struggle for a Better World*, Cham, pp. 161–183.
- Gilbert M.A., Giacardi S., Ward L.M. (2018), Contributions of game genre and masculinity ideologies to associations between video game play and men’s risk-taking behavior, *Media Psychology* no. 21(3), pp. 437–456.
- Glasspool L. (2016). Making masculinity: Articulations of gender and Japaneseness in Japanese RPGs and machinima, [in:] A. Pulos, S. Lee (eds.). *Transnational Contexts of Culture, Gender, Class, and Colonialism in Play. East Asian Popular Culture*, Cham, pp. 99–126.
- Hamilton J. (2019), *Female Representation in Video Games: How Are We Doing?* https://www.gamasutra.com/blogs/JoriHamilton/20190724/347246/Female_Representation_in_Video_Games_How_Are_We_Doing.php, accessed: 2.04.2020.
- Jansz J. (2005), The emotional appeal of violent video games for adolescent males, *Communication Theory*, no. 15(3), pp. 219–241.
- Jenkins H. (2006), Complete freedom of movement: video games as gendered play spaces, [in:] K. Salen, E. Zimmerman (eds.), *The Game Design Reader A Rules of Play Anthology*, London, pp. 330–363.
- jmr/rg. (2018), *Polish Gaming Industry Going From Strength To Strength*, <https://polandin.com/37097553/polish-gaming-industry-going-from-strength-to-strength>, accessed: 2.04.2020.
- Klimczuk A. (2010), Zastosowanie koncepcji kapitału społecznego w badaniach ludologicznych. Przykład branży gier komputerowych, *Homo Ludens*, no. 1/2, pp. 51–59.
- Kłosiński M. (2018), *Hermeneutyka gier wideo. Interpretacja, immersja, utopia*, Olsztyn.
- Kłosiński K. (2015), De(re)konstrukcja męskości, *Teksty Drugie*, no. 2, pp. 11–29.
- Kłoskowska A. (2006), Teoria socjologiczna Pierre’a Bourdieu. Wstęp do wydania polskiego, [in:] P. Bourdieu, J.-C. Passeron, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Warszawa.
- Konecki K., Chomczyński P. (2012), *Słownik socjologii jakościowej*, Warszawa.
- KPT. (2019), *Polish Gamers Research 2019. Number of Polish gamers by platforms*, <https://polish-gamers.com/pgr/polish-gamers-research-2019/the-demographical-profile-of-polish-gamers/number-of-polish-gamers-by-platforms/>, accessed: 2.04.2020.
- Kubiński P. (2016), *Gry wideo. Zarys poetyki*, Kraków.
- Kwieciński Z. (1998), *Wizja przyszłości a zmiany w edukacji*, [in:] W. Strykowski (ed.), *Media a edukacja*, Poznań, pp. 17–24.

- Lanier L. (2019), *Steam Now Has One Billion Accounts (And 90 Million Active Users)*, <https://variety.com/2019/gaming/news/steam-one-billion-accounts-1203201159/>, accessed: 2.04.2020.
- Lo C. (2016), *How RimWorld's Code Defines Strict Gender Roles*, <https://www.rockpapershotgun.com/2016/11/02/rimworld-code-analysis/>, accessed: 2.04.2020.
- MacDonald K. (2020), *Not So White, Male and Straight: The Video Games Industry Is Changing*, <https://www.theguardian.com/games/2020/feb/19/video-games-industry-diversity-women-people-of-colour>, accessed: 2.04.2020.
- Mańkowski P. (2010), *Cyfrowe marzenia: Historia gier komputerowych i wideo*, Warszawa.
- Melosik Z. (2010), *Tożsamość, ciało i władza w kulturze instant*, Kraków.
- Menta A., Echevarria G. (2018), *How Indie Developers Are Bringing Diversity To Video Games*, <https://www.newsweek.com/how-indie-developers-are-bringing-diversity-video-games-798435>, accessed: 2.04.2020.
- Paćkowski D. (2020), *CD Projekt największą spółką na warszawskiej giełdzie*, <https://www.stockwatch.pl/wiadomosci/cd-projekt-najwieksza-spolka-na-warszawskiej-gieldzie,akcje,260370>, accessed: 2.04.2020.
- Packwood D. (2018), *The Era of White Male Games for White Male Gamers Is Ending*, <https://qz.com/1433085/the-era-of-white-male-games-for-white-male-gamers-is-ending/>, accessed: 2.04.2020.
- Polcyn S. (2018), Ewolucja czasu wolnego na przestrzeni dziejów. Gry komputerowe jako współczesna forma wolnoczasowa, *Biuletyn Historii Wychowania*, no. 38, pp. 187–200.
- Sarkeesian A. (2019), *Female Representation in Videogames Isn't Getting Any Better*, <https://www.wired.com/story/e3-2019-female-representation-videogames/>, accessed: 2.04.2020.
- Shaw A. (2012), *Do you identify as a gamer? Gender, race, sexuality, and gamer identity*, *New Media & Society*, no. 14(1), pp. 28–44.
- Skucha M. (2012), Męskości nowoczesne? Wiek XIX, *Wielogłos*, no. 1(11), pp. 7–20.
- Stuart K. (2020), *Will the Success of The Witcher Herald a Golden Age of Game-to-TV Adaptations?* <https://www.theguardian.com/games/2020/jan/23/success-the-witcher-golden-age-game-tv-adaptations>, accessed: 2.04.2020.
- Suwada K. (2017), Męskości opiekuńcze. Zaangażowanie w ojcostwo a rekonstrukcja modeli męskości, *Miscellanea Anthropologica et Sociologica*, no. 18(2), pp. 77–90.
- Sylvia Z., King T.K., Morse B.J. (2014), Virtual ideals: The effect of video game play on male body image, *Computers in Human Behavior*, no. 37, pp. 183–188.
- Szpunar M. (2012), *Nowe stare medium. Internet między tworzeniem nowych modeli komunikacyjnych a reprodukowaniem schematów komunikowania masowego*, Warszawa.
- Vanderhoef J. (2013), Casual threats: The feminization of casual video games, *Ada: A Journal of Gender, New Media, and Technology*, <https://adanewmedia.org/2013/06/issue2-vanderhoef/>, accessed: 2.04.2020.
- Waddell T.F., Ivory J.D., Conde R., Long C., McDonnell R. (2014), White man's virtual world: A systematic content analysis of gender and race in massively multiplayer online games, *Journal For Virtual Worlds Research*, no. 7(2), pp. 1–14.
- Wijman T. (2019), *The Global Games Market Will Generate \$152.1 Billion in 2019 as the U.S. Overtakes China as the Biggest Market*, <https://newzoo.com/insights/articles/the-global-games-market-will-generate-152-1-billion-in-2019-as-the-u-s-overtakes-china-as-the-biggest-market/>, accessed: 2.04.2020.
- Williams D., Martins N., Consalvo M., Ivory J.D. (2009), *The virtual census: Representations of gender, race and age in video games*, *New Media & Society*, no. 11(5), pp. 815–834.

Informacje dla autorów

Teksty należy nadsyłać drogą pocztową na adres redakcji:

„Kultura-Społeczeństwo-Edukacja”
Wydział Studiów Edukacyjnych UAM
ul. Szamarzewskiego 89
60-568 Poznań

lub na adres mailowy sekretarza redakcji, dr Bożeny Kanclerz PhD: b.kanclerz@wp.pl

Redakcja prosi o nadsyłanie tekstów spełniających następujące wymagania:

- czcionka Times New Roman, rozmiar 12, przypisy rozmiar 10
- interlinia 1,5
- tekst wyjustowany (do prawego i lewego marginesu)
- strony numerowane w prawym dolnym rogu cyframi arabskimi
- czarny kolor czcionki

Do tekstu należy załączyć abstrakt oraz słowa kluczowe (oba w języku angielskim).

Ponadto należy zamieścić wykaz źródeł i literatury wykorzystanej w artykule oraz stosować w tekście tzw. przypisy harwardzkie (w tekście należy zamieścić w okrągłym nawiasie nazwisko autora, rok opublikowania, strony, na których zawarty jest cytat).

- Baldissera, 2009: 93–106.

Opis bibliograficzny powinien być dokonany według następującego wzoru:

- pozycje książkowe: Bruner J. (2006), *Kultura edukacji*, Kraków.
- czasopisma: Melosik Z. (2011), Rekonstrukcje tożsamości seksualnej w społeczeństwie współczesnym (wybrane konteksty seksualizacji), *Studia Edukacyjne* nr 7, s. 7–25.
- teksty zamieszczone w wydawnictwach ciągłych o charakterze wydawnictw zbiorowych należy traktować tak samo jak artykuły w czasopismach
- teksty zawarte w pracach zbiorowych: Jaskulska S. (2011), Ocenianie zachowania na stopień a rozwój ucznia, [w:] A. Cybał-Michalska, D. Kopeć, W. Segiet (red.), *Studia z pedagogiki i nauk pogranicza*, Poznań, s. 125–143.
- w wykazie literatury należy uwzględnić tłumacza tekstu, do którego się odwołujemy (pod warunkiem, że został wymieniony w danej publikacji)
- prace niepublikowane: Drozdowicz J. (2002). *Pomiędzy ladino a indio. Współczesne oblicze samoidentyfikacji Majów w Gwatemali*, maszynopis pracy magisterskiej, Poznań 2002 (w przypadku prac dyplomowych prosimy również zawrzeć stopień naukowy oraz imię i nazwisko promotora)
- źródła internetowe: nazwisko autora i inicjał imienia, tytuł kursywą, adres strony, data dostępu w Internecie.

Editorial information

Articles and texts are to be posted to the following address:

Ph.D. Bożena Kanclerz
“Culture-Society-Education”
Faculty of Educational Studies
Adam Mickiewicz University in Poznań
ul. Szamarzewskiego 89
60-568 Poznań
Poland

or to the email address of the magazine’s secretary Bożena Kanclerz PhD: b.k@amu.edu.pl. Texts can be sent using the pressto system <https://pressto.amu.edu.pl/>

The editorial board is asking the authors to conform to the following rules:

- Times New Roman font size 12
- space 1,5
- text adjusted to the left and right margin
- pages numbered with Arabic numbers
- black color of the font
- footnotes in the text

Articles are to be provided with a short abstract with a list of key words. Texts have to include literature and parathetical references (Harvard Referencing System)

- in-text citation: It consists mainly of the authors’ last name and the year of publication (and page numbers if it is directly quoted) in round brackets placed within the text:

Baldissera, 2009: 93–106.

Works cited are to use the following pattern:

- Books:

Williams Jr. V.J. (2006), *Rethinking Race. Franz Boas and His Contemporaries*, Lexington.

- Articles:

Baldissera F. (2009), Telling bodies, *Paragrana. Internationale Zeitschrift für Historische Anthropologie*, Band 18, Heft 1, pp. 93–106.

- Texts published in magazines with the character of edited works are to be treated as articles
- Texts in edited works:

Clammer J. (1973), Colonialism and the Perception of Tradition in Fiji, [in:] T. Asad (ed.). *Anthropology & the Colonial Encounter*, New York, pp. 199–220.

- Unpublished works:

Drozdowicz J. (2002), *Pomiędzy ladino a indio. Współczesne oblicze samoidentyfikacji Majów w Gwatemali*, unpublished MA thesis, Poznań (when citing a BA, MA or PhD thesis please include the academic title, name and surname of the tutor)

- Internet sources have to include the initial of the author’s name and full last name, title in italics, address of the web page and the date of the entry.

Projekt okładki / Cover design: Helena Bielicka

Redaktor/ Editor: Bożena Kapusta

Redaktor techniczny / Technical editor: Dorota Borowiak

Łamanie komputerowe / DTP: Marcin Tyma

WYDAWNICTWO NAUKOWE UNIwersytetu IM. ADAMA MICKIEWICZA W POZNANIU

61-701 POZNAŃ, UL. FREDRY 10

www.press.amu.edu.pl

Sekretariat: tel. 61 829 46 46, faks 61 829 46 47, e-mail: wyd nauk@amu.edu.pl

Dział Promocji i Sprzedaży: tel. 61 829 46 40, e-mail: press@amu.edu.pl

Wydanie I. Ark. wyd. 31,00. Ark. druk. 29,375

DRUK I OPRAWA: VOLUMINA.PL DANIEL KRZANOWSKI, SZCZECIN, UL. KS. WITOLDA 7-9

CULTURE
SOCIETY
EDUCATION

ISSN 2300-0422

9 772300 042004